

Міністерство освіти і науки
Миколаївська обласна державна адміністрація
Миколаївське товариство єврейської культури
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Державний архів Миколаївської області
Миколаївський інститут права Національного університету
«Одеська юридична академія»
Науково-педагогічна бібліотека м. Миколаєва

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

МАТЕРІАЛИ

ІХ

*МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ*

Том I

Миколаїв
Типографія Шамрай
2020

УДК 94(477.73)(=411.16)"18/"

ББК 63.3 (4 Укр) 5-6

Д 23

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Протокол № 4 від 03 березня 2020 р.

Д 23 Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л.Л. Левченко. - Випуск ІХ. - Том І. - Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. – 508 с.

Збірник «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» складений за матеріалами ІХ-ї міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», котра відбулася 25-26 червня 2020 року в режимі онлайн та була присвячена темі: «Проблеми меморіалізації Голокосту в Україні: історія та перспективи вирішення». Том І містить статті за напрямками: історія розвитку єврейських громад Півдня України; євреї України в роки Другої світової війни; єврейська община в сучасному етнополітичному просторі України та світу: взаємини, проблеми та перспективи розвитку; джерела та історіографія з проблем історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; видатні єврейські діячі: біографічні нариси; гуманітарний аспект (педагогіка, соціологія, філософія, політологія, культурологія, право).

Редакційна колегія:

Гольденберг М.Д. – голова ГО «Миколаївська обласна єврейська громада».

Рижева Н.О. – д.і.н., професор кафедри історії факультету педагогіки та психології МНУ імені В. О. Сухомлинського (заступник головного редактора).

Щукін В.В. – к.і.н., доцент, історик-краєзнавець.

Сугацька Н.В. – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ласінська М.Ю. – к.і.н., доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології МНУ імені В. О. Сухомлинського (відповідальний секретар редколегії).

Рецензенти:

Папакін Г.В. – д.і.н., професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ханстантинов В.О. – д.п.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету.

Видання виконане за фінансової підтримки:

***Управління культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації
Миколаївського товариства єврейської культури.***

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо - несуть автори. Редколегія публікує матеріали, зберігаючи стиль, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти.

ISBN 978-617-680-035-4

© Миколаївське товариство єврейської культури, 2020

© Факультет педагогіки та психології МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2020.

УДК 94(477.73)(=411.16)

Михаил Гольденберг

*(Председатель ОО «Николаевская областная еврейская община»,
г. Николаев, Украина)*

Митя Быков

*(Выживший узник Богдановского лагеря смерти,
г. Бруклин, США)*

НЕ ДОПУСТИМ ПОВТОРЕНИЯ ТРАГЕДИИ, СОХРАНЯЯ ПАМЯТЬ О НЕЙ

Участие двух авторов в написании статьи требует пояснений о причинах, вызвавших их общий интерес и схожие взгляды на проблему. Один из авторов, Митя Быков, гражданин США, родился в Одессе и прожил в ней значительную часть жизни. Несколько лет он находился в Богдановском лагере смерти вместе со своей семьей (отец воевал на фронте). Он, его мама, бабушка и сестра оказались в числе выживших. Последние годы Митя делает всё возможное для увековечивания воспоминаний о Холокосте и о Богдановском лагере, информация о котором до сих пор не обрела достойное место в Памяти о Холокосте.

Другим автором является Михаил Гольденберг, председатель Николаевской областной еврейской общины, посвятивший значительную часть своей деятельности изучению материалов, инициированию и продвижению

исследований проблемы Холокоста на территории Николаевской области, увековечиванию памяти о местах и жертвах трагедии.

Общими усилиями оба автора при поддержке местных активистов принимают участие в разнообразных действиях по мемориализации памяти о Богдановке.

В резолюции Генеральной Ассамблеи ООН говорится: "Холокост, приведший к истреблению одной трети евреев и бесчисленным жертвам из числа представителей других меньшинств, будет всегда служить всем народам предостережением об опасностях, которые таят в себе ненависть, фанатизм, расизм и предвзятость".

«Ненависть, фанатизм, расизм, предвзятость». Эта цепочка отразила все этапы перехода от выстроенной на религиозных, политических, экономических предпосылках предвзятости до инициированного ими же расизма, ненависти и фанатизма. Именно сквозь все звенья данной цепи прошел за многие века еврейский народ. И уничтожение этого народа стало для гитлеровской Германии одной из объединяющих нацию идей, породивших программу «окончательного решения еврейского вопроса». Так немецкий национализм, призванный возродить национальную гордость, униженную Версальским договором, опираясь на расовую теорию, выстроил нацистскую идеологию «полноценной» расы, обреченной править миром.

Любая война оставляет кровавый след. Люди гибнут на поле битвы, а в прошедшей войне по обе стороны сражений жертв были миллионы. Сражались и гибли в войсках союзников и сотни тысяч еврейских воинов, освобождая мир от фашистского нашествия. Гибли люди и вне зоны боевых действий от болезней и голода, от бомбежек. Гибли мирные жители на оккупированных территориях за нарушение комендантского часа, как заложники, за помощь партизанам... Но по отношению к евреям действовала единственная причина уничтожения, не затрагивавшая других – принадлежность к еврейскому народу, подлежащему полному уничтожению.

Жертвами Холокоста на территории Николаевщины стали около 200 000 евреев, среди которых значительную часть составили жители Одесской области, согнанные в Доманевский район. Мы отдаем дань памяти безвинным жертвам: Богдановка – 54 600 человек, Доброе – около 900 человек, Новополтавка – 860 человек, Николаев более 10 000 человек. Есть немало других мест и населенных пунктов, где захоронены тысячи убитых евреев. Мы обязаны сохранить память об этих жертвах, чтобы избежать повторения подобного.

Что сделано и делается сегодня, что планируется на ближайшее будущее для сохранения памяти об этой трагедии. Прежде всего – это памятники на местах расстрелов еврейского населения. Эти памятники ставились родственниками погибших, которые вернулись с фронта и из эвакуации. Стандартные надписи на них «Советским мирным гражданам...» долгие годы расшифровывались только теми, кто знал о происходившем в этих местах. И только в начале 1990-х эти таблички были заменены или исправлены с уточнением о погибших евреях. Более того, во многих местах, до того не отмеченных, появились памятники, мемориальные доски, а в некоторых местах они были обновлены или вновь установлены. Так происходило в Доманёвском районе, в с. Доброе, в Новополтавке, Плющевке и Воскресенском, в районе с. Романовка и в других. Установлен памятник и в Николаеве погибшим евреям города. Большинство этих памятников устанавливались на средства, собранные общиной и родственниками погибших. Некоторые были обновлены и поддерживаются в достойном состоянии местными жителями, как в с. Плющевка, в Воскресенском, в Богдановке. Именно эти места являют собой примеры того, что может лечь в основу сохранения памяти о Холокосте.

Именно на местную общественность, власти и учебные заведения имеет смысл рассчитывать, задумываясь о поддержке мемориальных мест, их ремонтах и уборке. Ведь еврейские организации, на которых сегодня возложена основная часть этой деятельности, с каждым годом сокращают свою численность и материальные возможности.

Но ремонты памятников и мемориальных знаков, уборка территории ко Дню памяти жертв Холокоста, который стал в ряд памятных государственных дат, – это малая часть Памяти. Без привнесения указанной проблематики в учебный процесс школ и ВУЗов, без периодических семинаров и чтений, посвященных теме Холокоста, наивно ожидать обогащения сознания будущих поколений пониманием того, какую угрозу несет в себе ксенофобия и расовые взгляды на человечество. В который раз затрагивается тема преподавания истории Холокоста в учебных заведениях, но в учебных программах не достает места для неё, и никакие законодательные изменения не делают объектом внимания данную проблему.

Особое место в вопросе мемориализации памяти о Холокосте занимает с. Богдановка Доманёвского района Николаевской области. Доманевский район стал местом гибели не только для заключенных в Богдановском лагере. Ведь доставляли в него людей, начиная с начала ноября 1941-го года пешим переходом длиной более 100 км от железнодорожной станции Березовка, куда евреев доставляли товарными вагонами. И весь путь этого перехода был усеян телами отставших или выпавших из колонны и добитых румынским конвоем. Эта дорога была названа «Дорогой смерти». Местных евреев, проживавших в самой Доманевке и в селах, в том числе, в еврейском колхозе «Новая жизнь», расстреляли еще до создания Богдановского лагеря – в августе 1941-го.

Вся территория Доманевского района вошла в состав оккупированной румынскими войсками зоны, названной Транснистрия. И в октябре 1941 г. оккупанты создали в Богдановке на берегу реки Южный Буг лагерь уничтожения. Узники поступали в лагерь до середины декабря. Их размещали в ужасных условиях, это были свинарники, в которых содержали до двух тысяч человек. Некоторые оставались под открытым небом. Из-за вспыхнувшей в декабре эпидемии тифа было решено уничтожить всех больных и немощных. Их согнали в свинарники и конюшни и подожгли. В ужасных муках погибли около 5000 человек. Для остальных была уготована иная акция, приуроченная ко дню рождения Сталина. С 21 декабря начались массовые расстрелы.

Согнанные под конвоем румынских жандармов и местных полицейских группы несчастных заставляли раздеться и стать лицом к глубокому рву, здесь их ждали пули палачей. Массовые расстрелы продолжались до февраля 1942-го с небольшими перерывами, в том числе, на католическое Рождество. Убегать выжившим не удавалось, их ловили и расстреливали. Часть узников, отказавшихся выходить на расстрел и забаррикадировавшихся в свинарнике, подожгли!

Была отобрана бригада евреев, которым приказали уничтожать трупы, складывать их и сжигать. Это продолжалось круглые сутки, дым и гарь окутывали окрестности. Всего в Доманевском районе было убито около 115 тысяч евреев. Стремление убийц скрыть свои преступления порождает мысли о том, что они, все-таки, понимали преступность своих действий и опасались того, что их настигнет правосудие.

И праведный суд настиг преступников, а их имена навсегда покрыли этих нелюдей позором. И в первую очередь это комендант округа Голта полковник Модест Ионеску, который командовал Богдановским лагерем смерти. Он и другие, ответственные за уничтожение евреев в Богдановке, предстали в Бухаресте перед судом, который приговорил их к смертной казни, замененной затем пожизненным заключением.

Очень важно понимание всеми, особенно властью, особенно теми, кто ответственен за воспитание молодежи, что история Холокоста, история такого места, как Богдановка, это не только история гибели евреев. Это история о том, к чему может привести расовая теория, которая становится идеологией государства. Теория, которая ставит один народ, одну страну превыше всех, относя других к низшей расе. Непонимание этого грозит любому народу стать злодеем, либо жертвой. Понимание этого может уберечь человечество от новых катастрофических потрясений.

И в этом отношении Богдановке повезло. Новая школа, ее директор Алексей Поспелов, коллектив преподавателей и школьники восприняли историю Богдановского лагеря, как часть всей своей истории. В школе хранится

память о годах войны и о жертвах Холокоста. Каждый год, 27 января проходит День памяти жертв Холокоста. Дети готовятся к каждой памятной дате, и именно с их выступлений с рассказами о трагических событиях начинаются митинги и встречи с бывшими узниками, с гостями и общественностью. А таких встреч проходит очень много. В 2009 году Богдановку посетил Яков Маниович в составе Международной делегации узников концлагерей. Этот человек, спасшийся узник Богдановского лагеря, собрал средства для строительства памятника на месте расстрелов узников этого лагеря. Памятника, который стоит здесь по сей день, претерпев небольшие изменения.

В 2012 году сюда приезжала делегация Международного форума «Транснистрия – забытый Холокост» по инициативе ассоциации евреев – бывших узников гетто и концлагерей в сотрудничестве с Лейпцигским университетом (Германия). А в 2017 году место расстрела еврейского населения на территории села Богдановка посетили студенты и преподаватели Йенского университета Фридриха Шиллера (Германия) после проведения семинара «Холокост в Украине».

Все эти встречи и мероприятия происходили и происходят возле памятника, который появился здесь в 1991 году усилиями Якова Маниовича. Кстати, история этого памятника известна немногим, и давно забыта, а она заслуживает отдельного воспоминания. Над созданием Богдановского мемориала много лет работал и архитектор, член-корреспондент Украинской Академии архитектуры, одессит Евгений Оленин (23.09.1944 – 20.02.2008), который проживал одно время в США. Полнометражный фильм «Исход», созданный Евгением в 2002 г., рассказал всему миру о забытой странице трагедии Холокоста, кровавый сюжет которой разворачивался на территории Николаевской области. Он вложил много энергии и средств в создание проекта Мемориала «Дорога Смерти».

Проект «Дорога Смерти», созданный автором, и другие вопросы, связанные с проектированием, организацией строительства и финансированием Мемориала в Богдановке, взял под свою опеку Международный Мемориальный

Совет по увековечиванию памяти жертв Холокоста (США, Нью-Йорк). У Оленина были даже полномочия Украинской Академии архитектуры по программе «Дорога смерти». В последний год своей жизни он вёл активную переписку с Михаилом Гольденбергом, связанную с реализацией своего проекта.

Вот выдержка из его письма Михаилу:

«По-видимому, Вам нужно будет срочно связаться с Губернатором и передать ему письмо от ММС (я вам его передам) о законном участии в создании Мемориала. Это первое, что необходимо сделать вам, как региональному еврейскому лидеру. Нужно вести любые разговоры с позиции, что мы сами хороним своих мертвых в еврейской традиции, естественно, с поддержкой местных и центральных властей. С такой позиции и о ситуации с проектом Дорога Смерти я и мои коллеги по ММС и УАА будут говорить с Ющенко при ожидаемой февральской встрече по поводу БЯ. Следующий шаг: вы посмотрите, как будут себя вести власти (если нужно мы окажем давление, есть возможность), и подпишите письмо от себя и отдельно от Губернатора в адрес АЕК с просьбой о помощи в создании Мемориала на основании проекта, выполненного под патронажем ММС, УАА и, возможно, при финансовой поддержке АЕК.

Далее, нужно срочно достать геоподоснову местности этого места в Богдановке в М 1:2000 и 1:500 для создания рабочего проекта. Для справки: проект Дорога смерти выполнялся мной под эгидой ММС, Украинской Академии архитектуры (УАА) и международной еврейской структуры ИСХОР из Германии (рук. Альберт Крыжопольский, арх. Лауреат премии им. Шевченко) и т.д. Соответствующие документы имеются.

Все также зависит еще от вашего настроения и решимости. Остерегайтесь любых профессиональных евреев - они на подобном благородном деле решают свои вопросы и делают деньги. Смотрите мою статью МЕМОРИАЛ по этому поводу, которую 5 лет назад я опубликовал в НЙ и в Киеве в Телекритике, и вы многое поймете».

Переговоры с Евгением Олениным Михаил Гольденберг поддерживал в течение нескольких месяцев, однако, на звонок 20 февраля 2008 года жена Оленина сообщила, что он умер. Но письмо, пересланное им на имя Губернатора А. Гаркуши, было передано в Администрацию (Приложение 1). Кроме того, было проведено совещание в областном управлении культуры с участием представителей союза художников, историков и искусствоведов. Но на сообщение М. Гольденберга о сути вопроса и о проекте Оленина, о выделении средств на строительство ответом было выступление нескольких архитекторов о необходимости проведения конкурса работ и всей процедуры выбора проекта. На этом совещание свернули, и, несмотря на последующие обращения М. Гольденберга, к этой теме больше не возвращались. Письма в адрес АЕК (Американского еврейского конгресса), отправленные по рекомендации Оленина от Общества еврейской культуры и Администрации остались без ответа.

Холокост – это Катастрофа европейского еврейства. Но в той войне от геноцида погибли не только 6 млн. евреев. Погибли и сами палачи, убившие в себе человеческое обличье, жертвами стали и те, кто молчаливо наблюдал за этой трагедией. Каждый в этой катастрофе стал или жертвой или палачом. В нацистском подходе к расовой «проблеме» в той войне главным был «еврейский вопрос», завтра это может быть «исландский» или «курдский». И спасти мир от повторений может только осознание всеми того, что национализм, нередко скатывающийся к нацизму, выберет новых жертв и палачей. Поэтому остановить мир от нового безумия – вот задача человечества и каждого из нас.

Вряд ли нужно опасаться того, что в ближайшее время возобладают в Украине националистические настроения. Опасаться нужно бедности и неустроенности большинства украинских граждан. И главная задача любой власти - преодоление этой социальной беды. Но катастрофическое состояние большинства порождает у определенных политических сил не столько размышления о реальных причинах этого и действия по преодолению бедности,

сколько потребность отвлечь внимание на поиск виновных. И результат этого поиска предрешен. По многовековой заготовке, сформировавшейся на почве ксенофобии, виновными в тяжелом состоянии страны, как и в прочих проблемах, становятся представители национальных меньшинств.

Сегодня Украина такая, какая есть, какой она проявилась на выборах. И это был определенный тест, показавший пока еще далекий от положительного результат на близость светлого будущего. Завоеванная Независимость, открывшая перед народом Украины свободу выбора пути в будущее, поставила нас перед выбором направления – идти по ее же, свободы, бездорожью или двигаться по пути обретения свободы от мрака средневековья.

И одно из проявлений этого мрака – ксенофобия. Это преграда взаимопониманию между людьми, между странами и народами. Непонимание этого создает вакуум неприятия, в котором невозможно построить мир будущего. Именно воспитание толерантности должно стать опорой в построении цивилизованного общества. При этом мир не должен расценивать толерантность, как все терпимость и оставаться непримиримым к расизму и антисемитизму. А в сегодняшней Украине нередко просматривается сходство с процессом индоктринации общества, переориентацией массового сознания населения страны, особенно, молодёжи, технологически перекликающимся с аналогичной технологией власти Германии в начале 30-х годов XX столетия. Как иначе можно расценивать героизацию пособников нацистов в годы Второй мировой войны на территории Украины и возвеличивание этих «героев» на основе их стремления к независимости Украины. Такая оценка деятельности убийц сотен тысяч евреев, поляков, украинцев, называемой «патриотизмом», преподносится во многих учебных заведениях, подкрепляется установкой множества памятников на их родине. Массовые факельные шествия, речёвки и приветствия, заимствованные из «схронов» политических слоганов украинских националистов, становятся тем идеологическим фоном, который входит в сознание молодёжи неотъемлемой частью современности. Это, по

сути, оправдание всех преступлений украинских националистов, по факту действовавших в русле нацистов.

И на сегодня не наблюдаются силы противостоящие этой политической перелицовке, кроме хранителей памяти о Холокосте, несущих документированную информацию о преступлениях нацистов и предостерегающих о не устранённой угрозе рецидива. Идут годы, меняются поколения, именно поэтому сохранение памяти требует непрерывной работы, постоянных действий и привлечения внимания к этим событиям. Ведь не зря нередки случаи отрицания Холокоста, которые проявляются в Интернете, в различных выступлениях не последних в обществе людей. Но нет нужды отрицать Холокост, достаточно просто перестать упоминать его, приезжать к местам Памяти. И тогда через пару десятков лет выяснится, что ничего такого вообще не было.

Вот почему так важна была акция Памяти, идею которой долгие годы вынашивал один из выживших узников Богдановского лагеря Митя Быков. Он попал в лагерь из Одессы со своей большой семьей в полуторагодовалом возрасте. Из 33-х родственников спаслись от пуль и выжили всего 4 человека — он, сестра, мама и бабушка. И долгие годы Митя, проживающий сейчас в Соединенных Штатах, лелеял мечту отдать свой долг памяти этому трагическому месту — Богдановскому лагерю.

Он нашел единомышленника в этом вопросе в лице председателя общественной организации «Николаевская областная еврейская община» Михаила Гольденберга. Тема Памяти в работе этой общины занимает одно из важнейших мест. Так, входящая в общину еще одна общественная организация Николаевское Общество еврейской культуры (руководитель Полина Рыскер) многие годы занимается исследованиями Холокоста, издает много книг по данной проблематике. Ежегодными в этой организации стали поездки к захоронениям жертв Холокоста на месте бывших еврейских колоний. На собранные средства членов общины Обществом еврейской культуры в городе установлен памятник горожанам-жертвам Холокоста.

Идея о посадке возле памятника жертвам Богдановского лагеря аллеи Памяти более детально обсуждалась в самой Богдановке, куда М. Быков приехал в сентябре 2017 года. Вместе с М. Гольденбергом и еще с одним единомышленником — директором Богдановской школы Алексеем Пospelовым — они осмотрели место предполагаемой посадки, обсудили последовательность действий и их сроки.

Координацией всей работы по созданию парка занимался М. Гольденберг. Он выбрал в местном Зеленхозе деревья, определившись с породой, которая легко приживается в этом климате, расчертил схему посадки деревьев, которые не только очертят аллею, но и охватят памятник со всех сторон. Так была спланирована роща из 127 ясеней. Именно столько человек спаслись и выжили в лагере после окончания расстрелов и до освобождения. За А. Пospelовым оставалась нелегкая подготовительная работа — принять и сохранить до посадки деревья, отправленные из Николаева, выровнять участок земли для посадки, заготовить посадочные лунки, удобрения и воду для полива. Была выбрана дата проведения акции — 29 октября 2017 г.

К этому дню в Богдановку, кроме главного «виновника» — Мити Быкова и представителя Ассоциации по сохранению памяти о жертвах Холокоста Инессы Сейбел, — приехали многие люди. Присутствовали члены еврейских общин Николаева и Одессы, бывшие узники гетто и концлагерей, жители и школьники Богдановки, школьники из Доманевского района и представители местной и областной администрации. После поминальной молитвы началась посадка деревьев. Посаженный парк постепенно разрастается, и этот живой памятник шелестом своих листьев напоминает о безвинно погибших на этой территории.

В Богдановском лагере после прекращения расстрелов уже не было необходимости прятаться, скрываться, потому что не было команды убить всех до последнего. Не было необходимости прятаться, искать укрытия, просить о помощи в спасении. Была лишь угроза смерти от голода, холода и болезней. Одна из выживших в Богдановском лагере и жившая в г. Первомайск — Эстер

Кильман (1926 - 2013) — рассказывала о том, что румыны были не лучше немцев. «Немцы расстреливали, а румыны просто бросили оставшихся в живых умирать за колючей проволокой» - говорила она. Выжить ей удалось, питаясь, буквально, подножным кормом, выскивая остатки овощей на полях.

По воспоминаниям Митиной бабушки, для детей срывали стебельки и веточки, из которых они высасывали сок, чтобы заглушить голод. Жажду утоляли питьем воды из дождевых луж или снегом. Все дети болели дистрофией, рахитом, золотухой. Иногда бабушке удавалось выбраться за ограждение лагеря и подрабатывать у селян. С румынами можно было договориться за плату. И это использовали либо узники, либо селяне, чтобы иметь возможность в качестве батраков за тяжелую работу получить еду.

А настроения среди большинства местного населения выразил в собственных оценках один из жителей Константиновки, который был свидетелем того, как некоторые узники, пробирались в село, надеясь обменять еду на золото: «Представляешь, идет он по селу, и сала ему не предлагай - ты ему курочку подавай! Жид пархатый!» Таким было в ту пору отношение значительной части местного населения к евреям. И это многое проясняет в Богдановской трагедии, в частности, и во всей истории Холокоста. Многочисленные повсеместные злодеяния нацистов против еврейского народа были бы немислимы без негативного отношения к ним большинства местного населения, будь то в Польше, Германии или на территории Украины. Поэтому об оставшихся в живых после освобождения этого лагеря смерти правильнее говорить не как о спасшихся (их никто не спасал), а как о выживших. Выживших вопреки, а не благодаря!

Но всё же были люди, которые спасали евреев из огня Холокоста. И о них, о Праведниках мира, помнят и должны всегда помнить. Воспоминания Мити, которые он сохранил по рассказам его бабушки Симы и сестры Эммы, требуют вернуться к этой теме, которая сегодня нередко затрагивается при упоминании о Холокосте. Мы знаем о Праведниках, которые были на территориях, оккупированных немецкими и румынскими фашистами.

Праведники были людьми редкой духовности, которые вопреки угрозе их жизни и негативной по отношению к евреям общей антисемитской атмосфере спасали евреев. Такие случаи были и с некоторыми евреями, которых гнали из Березовки в Богдановку. На этой дороге смерти некоторым удавалось сбежать из колонны, некоторые передавали детей в руки селян. Да, эти редкие случаи спасения были. И мы преклоняемся перед такими людьми.

В Богдановском регионе память об этих героях запечатлена в селе Виноградный Сад, где жила семья Праведников, спасшая еврейскую девочку Лизу. Эта спасённая еврейка, Лиза Ган, проживающая сейчас в Нью-Йорке, является одним из последних свидетелей Трагедии, происходившей в Богдановке. Именами её спасителей по решению сельского совета назван парк в селе и установлена мемориальная доска с именами Петра и Христины Блануца. На территории этого парка стоит памятник воинам-освободителям села, здесь проходят митинги памяти. И теперь, вспоминая о героях, сражавшихся с фашизмом, будут вспоминать и тех, кто под угрозой смерти спасал евреев от гибели.

Процесс мемориализации, продолжающийся в Богдановке, затрагивает разные стороны жизни региона. К этому процессу можно отнести и борьбу за строительство моста через реку Южный Буг, функции которого уже многие десятилетия выполняет паромная переправа. Этот первобытный способ преодоления водной преграды между населёнными пунктами не только затрудняет жителям этого региона попадание к местам работы и учебы, затрудняет медицинское обслуживание и доставку различных товаров. Он являет собой угрозу для жизни людей в зимнее время, когда паром не работает, а тонкий лёд, похоронивший под собой многих людей, стремившихся с одного берега на другой, остаётся опасной «опорой» для любого.

В борьбу за строительство моста включились еврейские организации Николаева. М. Гольденберг не один раз обращался к руководству областной администрации с просьбой обратить внимание на эту переправу и изыскать средства из местного бюджета. С подобным письмом он обращался и к

Президенту Порошенко, из чьих уст звучала готовность построить мост в этом месте. Но эта готовность так и не нашла реализации, а обращения в областную администрацию даже не получили ответа.

Памятные мероприятия, проходящие в Богдановке, также обращали внимание властей на переправу. В 2019 г. там состоялась торжественная церемония, посвященная 75-летию освобождения Юго-Западной Украины от фашистской оккупации, под названием «Павшая Транснистрия». В ней приняли участие представители местной и областной администраций, 1-й Секретарь Посольства Израиля в Украине Илона Хилькевич, американская делегация общественных организаций во главе с М. Быковым в составе И. Талиса, Я. Юфит, С. Познянского, И. Сейбел, А. Гонтмахера; присутствовали также руководители Николаевских и Одесских еврейских организаций, народный депутат А. Черноморов, директор Николаевского областного архива Л. Левченко, ученые и краеведы, школьники и жители с. Богдановка. В выступлениях участников неоднократно озвучивалась проблема отсутствия моста через р. Ю. Буг. И в контексте основной темы круглого стола в рамках проходившей церемонии, вопрос моста был очерчен и как преграда в создании достойного маршрута Памяти, соединяющего мемориал с Киевской трассой, по которой сюда приезжают различные делегации и туристы. Присутствие на конференции народного депутата Украины Артёма Черноморова оставляло надежду на рассмотрение этого вопроса в Кабинете министров и на выделение средств для строительства. Так вопросы сохранения памяти выдвигают проблемы местного, даже регионального характера, решение которых охватывает темы, выходящие далеко за пределы Памяти о Холокосте.

Постепенно Богдановский лагерь становится тем местом, которое видится нам соответствующим этому понятию – Память о Холокосте. Ведь уходят последние свидетели этой трагедии, поразившей своей бесчеловечностью мир. Кто, как и где сможет передавать эту память новым поколениям? На наш взгляд, именно такие места должны стать тем пространством, которое передает ощущение истории, атмосферу трагедии, разыгравшейся на них.

Но сами по себе места Трагедии без участия людей, работающих над увековечиванием памяти о них, останутся просто памятниками, к которым приносят цветы в очередные годовщины. И с той же периодичностью – один раз в году, говорят о происходивших событиях. Считаем, что мемориализация предполагает перманентную работу с привлечением широкого круга людей. Очень важно вовлечение в этот процесс молодого поколения, встречи и общение с историками и краеведами, издание литературы и поддержка сайтов и страниц в социальных сетях на данную тематику. Не уходит с повестки дня, в контексте указанной проблемы, поддержка в ухоженном состоянии существующих памятников, их ремонт и обновление. Необходимо отметить мемориалами места, не обозначенные никакими памятным знаками. А таких мест есть еще немало.

Важно, чтобы темой Памяти занимались не только еврейские организации, а местные и более высокого уровня администрации, учебные заведения, разнообразные общественные организации. Именно так обстоят дела в Богдановке, Воскресенском, Плющевке. Но есть одно слабое место в этой цепочке сёл, городов и участников: все основные действия по сохранению памятных мест, по распространению исторической информации опираются на одного-двух человек, на энтузиастов. И слабым это место является потому, что без таких людей многое из того, что сегодня происходит, в дальнейшем может не состояться. В таких вопросах, как и во многих иных, нужна системность и заложенная ею предопределённость.

Опираясь в процессе мемориализации необходимо не только и не столько на энтузиастов и на еврейские общины. Требуются законодательные акты, необходима разработка на самом высоком уровне мер по сохранению и передаче новым поколениям этой Памяти. Разработка и утверждение подобных документов необходимы и в системе образования. И в центре внимания этой системы должны находиться проблемы, связанные с ксенофобией, подпитываемой сегодня исторической, религиозной и психологической составляющими.

Усилий в воспитании толерантности в обществе на основе памяти о Холокосте только со стороны общественных организаций недостаточно для преодоления многовекового слоя накопившихся предрассудков. Эта проблема должна разрешаться профессиональным и целенаправленным вектором системы образования на государственном уровне. Только законодательный уровень, предполагающий постоянный контроль за выполнением властных указаний и несущий угрозу наказаний за их невыполнение, может быть опорой для того уровня мемориализации, которого достойна Память о трагедии Холокоста.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Международный Мемориальный Совет по увековечению памяти жертв Холокоста на Украине

P.O. Box 2367 New York, NY 10108 USA

e-mail: sovets1941@yahoo.com

Г-ну Алексею Н.Гаркуше
Главе Николаевской областной
Государственной администрации,
Ул. Адмиральская, 22,
54009, г. Николаев, Украина

Копия:

Г-ну Виктору А. Ющенко
Президенту Украины,
Ул. Банковская, 11,
01220, г. Киев, Украина

4 февраля 2008 г.

Уважаемый господин А.Н. Гаркуша!

От лица Международного мемориального Совета по увековечению памяти жертв Холокоста на Украине (ММС), приветствуем ваше решение о создании Мемориального комплекса на территории села Богдановка в Николаевской области.

Как известно, это страшное и забытое место нацисты и их пособники сознательно выбрали для казни более 240000 евреев г. Одессы и евреев-беженцев из Бессарабии. Им понадобилось всего несколько месяцев, чтобы усеять безымянными еврейскими могилами территорию Одесской и Николаевской областей. Однако, самое массовое преступление было совершено в селе Богдановка, Николаевской обл., где было зверски уничтожено более 54 000 жертв Холокоста.

После окончания Второй Мировой войны советская власть всячески умалчивала еврейскую трагедию, осуществленную румынскими нацистами, подчеркивая интернациональный характер этих могил, за которыми десятилетиями вообще никто не ухаживал. И только в последние годы на небольшие средства отдельных еврейских патриотов, проживающих за пределами Украины, над частью массовых захоронений появились неадекватно скромные самодеятельные камни, объясняющие людям, что в этих местах похоронены евреи - жертвы нацистского геноцида.

Мы – члены ММС, представляем последнее поколение людей, которые знают о Холокосте не понаслышке. Мы прямые наследники жертв, лежащие в бесчисленных оврагах и ярах по всей Украине. Сегодня мы являемся гражданами Америки, Израиля, России, Германии, Канады и Австралии, но у большинства из нас в местах массовых захоронений жертв Холокоста на Украине лежат прямые родственники или близкие. В этой связи мы считаем, что только с участием международной еврейской и профессиональной общественности, представляющей миллионы родственников и близких жертв Холокоста на

Украине, можно соорудить Мемориал в с. Богдановка, учитывающий ритуальный характер и традиции еврейских захоронений.

В течение 1991-2004 гг., по инициативе Украинской Академии архитектуры (УАА), Германской общественной организации Исхор и под патронатом ММС, был выполнен комплексный проект Дорога Смерти (арх. член-корр. УАА Е.Оленин), учитывающий обозначенные выше особенности и обстоятельства гибели 240 000 жертв Холокоста на Юге Украины. Однако пожертвованных на тот отрезок времени незначительных средств хватило лишь на создание памятного знака и небольшой площади Памяти в г. Одессе – места, откуда произошел угон евреев г. Одессы по Дороге Смерти.

Мы обращаемся к вам, господин Председатель, с просьбой о внедрении вышеупомянутого комплексного проекта Дорога Смерти, прошедшего международную экспертную и общественную апробацию, в создание мемориала Холокоста в с. Богдановка Николаевской области.

Международный мемориальный совет по увековечению памяти жертв Холокоста на Украине считает своим долгом приложить усилия по оказанию технической и экспертной помощи, а также в изыскании необходимых финансовых средств для создания Мемориала Холокоста в с. Богдановка, и в др. многочисленных местах Николаевской области, где расположены массовые захоронения жертв Холокоста.

*С уважением,
от имени ММС,*

*Александр Бураковский,
координатор ММС по международным связям.*

РОЗДІЛ 1

Єврейське населення України в роки Другої світової війни. Проблеми меморіалізації Голокосту

УДК 94(477) 396 «1939/1945»

Олена Геча

(аспірантка кафедри історії України

Житомирського державного університету ім. Івана Франка,

м. Житомир, Україна)

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ В ЛАВАХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ: ПЕРЕКЛАДАЧКА І РОЗВІДНИЦЯ ЄЛЕНА РЖЕВСЬКА

Війна та політика неподільні явища. Друга світова війна та Голокост безпосередньо з нею пов'язаний, практично вилучив євреїв із категорії дієвих акторів, перетворивши їх на жертв. Однак подібна оцінка є не більше ніж стереотипом, які руйнуються окремими персональними історіями. Будь-яка війна в той чи інший спосіб зачіпала інтереси жінок, впливала на їхнє життя, змінюючи або, навіть, руйнуючи його усталений хід, завдаючи болю і втрат, змушуючи винаходити та використовувати певні стратегії виживання, пристосовуватись і протидіяти її руйнівному впливові. Жінки по-різному переживали війну. У випадку єврейських жінок, це був особливо травматичний досвід.

Жінки, серед яких і єврейки, у відмінні способи були залучені до збройних конфліктів, однак майже до кінця ХХ ст. складний, розмаїтий і неоднозначний жіночий досвід війни (за невеликими винятками) залишався поза увагою істориків. Лише зміни в історичній науці, відомі як «антропологічний поворот», завдяки чому у фокусі студій опинилася людина та її досвід, привели до зміни історіографічної ситуації та дали поштовх

систематичному вивченню й всебічному осмисленню жіночої історії. З 1970-х рр. починається стрімкий розвиток жіночої історії, розробляються нові теми і формуються такі підходи, які дають змогу не лише описувати життя жінок різних верств, культур та епох, а й простежити і пояснити соціокультурні механізми, що визначили становище жінок у суспільстві та в історичних студіях.

Початком гендерного дослідження подій 1939 – 1945 рр. стало проведення конференції «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». Серед її учасників: О. Кісь, Т. Пастушенко, К. Шайде та інші дослідниці проблематики [4].

Монографія А. Крилової «Радянські жінки в бою: історія насилля на східному фронті» стала найбільш систематичним і цілісним дослідженням жіночого досвіду участі в бойових діях [5]. А. Крилова та інші дослідниці аналізували причини добровільного масового вступу жінок до лав Червоної армії та виявили, що виняткову роль у масовій добровільній мобілізації радянських жінок на фронт відіграло передвоєнне десятиліття. Внаслідок дії потужної радянської пропаганди відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок. Формуванню позитивної громадської думки про жінок в уніформі сприяла й радянська преса. На думку О. Кісь, не тільки уряд СРСР виявився не готовим до масових звернень жінок-добровольців до воєнкоматів, а й тогочасна державна політика фактично не передбачала мобілізації жінок – на початку війни для цього не існувало жодних інституційних структур чи механізмів [4, с. 37].

У 1985 р. вийшла друком книга білоруської письменниці Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» [1], яка базувалася на інтерв'ю з жінками про їх воєнний досвід. Перекладена більш ніж на двадцять мов, ця книга включена у шкільні та вузівські програми в багатьох країнах. «Коли подивишся на війну нашими, жіночими, очима, так вона страшніша найстрашнішого», – сказала Олександра Йосипівна Мішутіна, сержант,

санінструктор [1, с. 65]. Армійська дисципліна, солдатська форма на багато розмірів більша, чоловіче оточення, важкі фізичні навантаження – все це виявилось для жінок нелегким випробуванням. Але це була саме та буденність війни, про яку вони, коли просилися на фронт, не підозрювали. Потім вони самі будуть дивуватися тому, що змогли все це витримати.

Аналіз особистих свідчень жінок-ветеранів, єврейок в тому числі, показав, що вони гостро усвідомлювали та переживали власну відмінність і певне відчуження від інших жінок, які не воювали. Свою потребу донести власне розуміння воєнного досвіду, пояснити власну жіночу/мілітарну ідентичність та відновити право на місце в історії війни і перемоги вони нерідко реалізували через літературну творчість. Однак їхні твори найчастіше залишалися на узбіччі літературного процесу [4, с. 37].

Які ж основні чинники, що спонукали жінок ставати до лав Червоної армії? А. Крилова та інші дослідниці вважають, що виняткову роль у масовій добровільній мобілізації радянських жінок на фронт відіграло передвоєнне десятиліття. В особистих спогадах жінки-ветерани зазначають, що вирушали на фронт з різних причин, у тому числі й у пошуках пригод, особистої самореалізації або щоб наслідувати приклад своїх кумирів – жінок-героїнь. Поштовхом до прийняття такого рішення нерідко вказують загибель від рук ворога близької людини, внаслідок чого й виникала жага помсти за зруйновану родину [4, с. 21].

Від жінок під час війни очікували проявів цілої низки умовно-чоловічих рис: фізичної та психологічної витривалості, опанування чоловічих професій, роботи у важких і шкідливих умовах, цілковитої відповідальності за дім і родину тощо. Військо традиційно сприймається як особливий виключно чоловічий інститут, тому, як слушно зауважила Меді Сігал «аби жінки могли брати в ньому участь, необхідні зміни: або населення та уряд мають змінити своє бачення війська настільки, щоб пристосувати його до існуючих уявлень про жінок, або ж уявлення про жінок мають змінитися до тієї міри, щоб відповідати стандартам військової служби» [4, с. 25].

На основі раніше не опублікованих архівних документів, автобіографічних творів Є. Ржевської, спогадів та музейних експонатів, здійснено спробу проаналізувати процес виконання завдання, яке носило виключно політичний характер, й пов'язувалось із виконанням функцій перекладача в останні дні війни.

Проблему (не)сумісності жінок і військової служби відображено не лише у публічному дискурсі, на рівні пропаганди та державної політики, а й в особистих спогадах жінок-воєнків [4]. Важливими джерелами є автобіографічні твори Єлени Ржевської (Каган), яка у травні 1945 р., в якості перекладача, брала участь у пошуках тіла Гітлера і Геббельса, у розслідуванні обставин їх самогубств, була членом секретної групи з трьох осіб, створеної за особистим наказом Сталіна. У творі «Ближні підступи» авторка описує особистий фронтовий досвід під час Ржевсько-В'яземської операції Другої світової війни у формі щоденника. «Берлін, травень 1945» [6] є важливим джерелом для дослідження подій останніх днів війни в Європі. Але ця тема залишається маловідомою і потребує подальших досліджень.

Єлена Ржевська була дружиною Ісаака Крамова (Рабіновича), який народився у Житомирі [2, арк. 95], після війни описувала свій досвід перебування на фронті у літературних творах та мемуарах. Шлюб із І. Крамовим був другим, її перший чоловік, поет Павло Коган, під час війни очолював розвідгрупу та загинув під Новоросійськом.

Для молодшої жінки, яка походила із єврейської родини гомельського юриста, що на початку 20-х рр. ХХ ст. переселилась до Москви, й до початку війни навчалась на філологічному факультеті Московського інституту історії, філософії та літератури, новий життєвий досвід пов'язувався із війною та фронтовим побутом. У жовтні 1941р. вступила на курси військових перекладачів при Військовому факультеті іноземних мов ЧА у Ставрополі Куйбишевської області. З січня 1942 р. була призначена військовим перекладачем генштабу Головного Розвідувального Управління. У квітні 1942 р. – військовий перекладач штабу 30-ї армії Калінінського фронту.

У ніч на 29 квітня 1945 р. 3-я ударна армія під командуванням генерал-полковника Кузнєцова, у складі якої служила Є. Ржевська, першою увірвалася до Берліну, де зав'язалися бої на північно-східній околиці міста. Перед розвідниками було поставлене першочергове завдання – захопити Гітлера живого чи мертвого. Весь день Є. Ржевська перекладала слова полонених німців під час допитів у підвалах будинків. 30 квітня був встановлений радянський прапор над рейхстагом, але вуличні бої ще продовжувалися і на наступний день. Тільки о 15 год. 30 хв. 1 травня 1945 р. німецький генерал, начальник штабу Г. Кребс повідомив, що Гітлер покінчив життя самогубством. Складність пошуків полягала в тому, що тіла Гітлера, Єви Браун та родини Геббельса були спалені за наказом фюрера. Всі дослідження проводилися таємно, за особистим наказом Сталіна, тому і виникали різноманітні версії щодо особи Гітлера.

У своєму творі «Берлін, травень 1945» авторка подає детальний опис бомбосховища, в якому знаходилась імперська канцелярія Гітлера. Напівобгорілі трупи Геббельса, його дружини і дітей були знайдені на внутрішньому подвір'ї бункера. Було важко знайти і впізнати останки Гітлера і Єви Браун серед обгорілих від бомбардувань гілок дерев і уламків снарядів. Пошуки очолював полковник В. Горбушин, майор О. Бистров допитував свідків, а Є. Ржевська перекладала. У протоколі комісії, яка проводила судово-медичну експертизу обгорілого тіла Гітлера від 8 травня 1945 р. підкреслено, що головним аргументом для встановлення особи досліджуваного є збережені зуби. Полковник В. Горбушин протягнув темно-бордову коробку з зубами фюрера Є. Ржевській і сказав, що вона відповідає за її збереження й доставку їх стоматологу Гітлера [7, с. 587]. «Вона лякала і пригнічувала мене» – згадувала письменниця. 4 травня 1945 р. був здійснений візит до стоматолога і таким чином, було встановлено, що обгорілі останки дійсно належать Гітлеру. Ключовим свідком у процесі впізнання тіла фюрера виступала Кете Хойзерман (єврейка!), яка була асистенткою особистого стоматолога Гітлера. Доля її виявилася трагічною. Після першого допиту їй подякували за співпрацю і

відпустили. А 17 травня 1945 р. Кете Хойзерман допитували вдруге у присутності генерала (прізвище не називають) і більше її Є. Ржевська не бачила. К. Хойзерман тримали як небезпечну злочинницю за те, що вона, «приймала участь у лікуванні зубів Гітлера, посилювала буржуазну державу» шість років в одиночній камері на Лубянці, в Лефортово, а у грудні 1951 р. відправляють у Сибір до Тайшету хворою. Повернулася у 1955 р., коли відбулося примирення СРСР з Німеччиною [8].

Є. Ржевську пізніше запитували, чи не страшно було дивитися на цих мерців? Вона відповідала, що було відчуття здригання, але не страшно. «І не лише тому, що багато страшного ми бачили за чотири роки війни, а скоріш за все, що обгорілі останки здавалися не людські... А мертві діти, яких вбивали власні батьки – страшно. П'ять дівчат і хлопчик...» [6, с. 187].

Крім того, їй довелося розбиратися у великій кількості паперів і документів: особистих паперах фюрера, переписці Бормана, одній з важливих знахідок – сторінки щоденника Геббельса тощо. Перекладачку вразив той факт, що документи останніх днів квітня були надруковані великим шрифтом, нібито через збільшуваче скло. Для чого? Пізніше вона дізналася, що секретарка фюрера Гертруда Юнге передруковувала усі папери на спеціальній друкарській машинці, тому що Гітлер не хотів носити окуляри через побоювання зниження свого престижу. Тільки через 20 років вдалося побачити в архівах знову ці документи, й свої підписи в якості перекладача. Це було для неї потрясінням. Більшість цих документів, які мають велике історичне значення, й не були до цього опубліковані, Є. Ржевська наводить у книзі «Берлін, травень 1945» [6]. Всі документи вона не встигла перекласти, тому що були відправлені у штаб фронту, а їй потрібно було перекладати допити полонених і свідків. Перекласти їх Є. Ржевська змогла вже пізніше, працюючи в архівах.

8 травня всі розвідники роз'їхалися по своїм частинам. Продовжувати пошуки залишилася тільки група з трьох осіб, серед них – єдина жінка – єврейка – Є. Ржевська. Цей факт підтверджує, що все ж таки небагатьом жінкам

вдавалося проявити себе під час бойових дій, відчувати себе потрібною в складних ситуаціях, мати доступ до важливих державних таємниць.

Після закінчення війни Є. Ржевська повернулась з Берліна до Москви, й стала писати. Пережите під час війни не відпускало жінку, змушувало знову й знову подумки повертатись до нього. Упродовж усієї війни вона вела фронтові зошити, матеріал яких й став основою для написання мемуарів та художніх творів. Побіжні нотатки, уривки діалогу, замальовки служили заготовками до оповідань. Перший цикл «Під Ржевом», який Є. Ржевська віднесла до редакції журналу, не прийняли до друку. Мотивували відмову тим, що розповіді сумні. Побут війни, про який вона писала з відвертим натуралізмом, не був тією темою, що могла зацікавити «товсті» літературні журнали післявоєнного періоду. Фактично одразу після завершення війни, почали формувати її героїчний образ, в який не вписувались проблеми й негаразди буденного. В таких умовах розраховувати на публікацію творів, які могли погіршити героїчно-позитивний імідж радянської перемоги було складно. Саме тому О. Ржевська залишила на деякий час цю тему. Однак почала писати повісті про життя без війни, хоча й нею перешаровані: «На новому місці» (1955 р.), «Через багато років» (1958 р.). І тільки у 1961 р. вона опублікувала збірник «Весна у шинелі», до якого увійшли переважно розповіді і записки військового перекладача [3].

«Ходили міфи і легенди про двійників Гітлера, про те, що сам він живий. Без документів неможливо було б довести зворотне, – розповідала Єлена Мойсеївна. І ось з архіву у 1964 р. отримала чергову відмову. По телефону відповідальному полковнику сказала: така, мовляв, дата наближається (20 років Перемоги), а ви до цього часу все приховуєте! Люди життя віддали для цієї перемоги, змусили Гітлера накласти на себе руки. І наші солдати виявили його труп! «Ви хочете сказати, що Гітлер був знайдений?» Ось тут мене зло взяло: «Ви там сидите на документах і не знаєте, що в них! ... Я прошу тільки документи про перші дні падіння Берліна: там всі документи за моїм підписом, як перекладача. А є і взагалі написані моєю рукою!»... Не відразу, але доступ до документів отримала. Те, що вона опублікувала у 1965 р. на основі документів і

особистої участі було абсолютною сенсацією. «Я наче позбулася горба. Цей горб, вантаж, відповідальність – як же вони мене тиснули...» – згадувала вона [8].

Спогади єврейської письменниці в поєднанні з опублікованими актами, показання, сторінки щоденників Геббельса, Бормана, листування Гітлера та інші документи дозволяють повніше і виразніше уявити описувані події [6]. Останньою збіркою Олени Мойсеївни Ржевської стала її автобіографія «За плечима ХХ століття». Своєрідність збірки полягає в тому, що Є. Ржевська акцентувала увагу на достовірності, майже фактографічній точності свого твору, насичувала розповідь деталями, які визначали хронологію твору, що іноді порушувалась. Тим самим мемуаристика підкреслює об'єктивно-описову сторону мемуарів. Книга «Берлін, травень 1945» унікальна: виявлені в бункері Гітлера його документи, папери Бормана, сторінки щоденників Геббельса, а також протоколи допитів їхнього оточення – все це, вперше опубліковано Є. Ржевською, дає поряд з її особистими враженнями уявлення про кінець Третього рейху.

Мемуарна література як носій історичної свідомості суспільства та самосвідомості окремої людини є важливим джерелом історичного пізнання, що набуває особливого значення в перехідні епохи, коли виникає необхідність пов'язати осмислений досвід минулого з назрілими проблемами сьогодення. Й досвід єврейських жінок, особливо тих небагатьох, які за долею обставин виявились долученими до викриття таємниць лідерів зруйнованого рейху, складають особливий інтерес й потребують подальшого дослідження.

Література та джерела:

1. Алексиевич С. У войны не женское лицо. Документальная проза. – М.: Правда, 1988 р. – 464 с.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. Книга реєстрації актів про народження. Раввинат. 1919–1920 рр. – Оп. 3. – спр. 585. – арк. 95.

3. Елена Ржевская – биография, книги, отзывы, цитаты. URL: <https://www.livelib.ru/author/103581-elena-rzhevskaya>
4. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : Зб. наук. статей / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. – Київ: ТОВ "Арт-книга", 2015. – 336 с.
5. Крылова А. Советские женщины в бою: история насилия на восточном фронте. Krylova A. Soviet women in combat: a history of violence on the Eastern front. - Cambridge; N. Y. : Cambridge Univ.. Press, 2010. – XVI, 336 p.
6. Ржевская Е.М. Берлін, май 1945: Записки военного переводчика. Рассказы / Елена Ржевская. Переиздание. – М.: Моск. рабочий, 1986. – 320 с.
7. Ржевская Е.М. За плечами XX век. / Елена Ржевская – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2011. – С.587
8. Тайна Елены Ржевской. Внучка известной писательницы Любовь Сумм выполняет ее последнюю волю – рассказать о том, о чем раньше говорить было нельзя. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/07/25/77272-lena-i-kete>.

О. Геча

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ В ЛАВАХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ: ПЕРЕКЛАДАЧКА І РОЗВІДНИЦЯ ЄЛЕНА РЖЕВСЬКА

Анотація. У статті розглядаються мотиви добровільного вступу жінок до лав Червоної Армії, в тому числі й єврейок, в долі яких відображені як унікальні, так і типові явища, що супроводжували жінок під час війни. Основна увага зосереджена на аналізі спогадів та мемуарах письменниці, перекладачки Єлени Ржевської (Каган). Проаналізовані автобіографічні твори «Ближні підступи», в якому авторка описує особистий фронтовий досвід під час Ржевсько-В'яземської операції Другої світової війни у формі щоденника, та «Берлін, травень 1945», який є важливим джерелом для дослідження подій останніх днів війни в Європі.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона Армія, жінки, євреї, мемуари.

Е. Геча

**ЕВРЕЙСКИЕ ЖЕНЩИНЫ В РЯДАХ КРАСНОЙ АРМИИ:
ПЕРЕВОДЧИЦА И РАЗВЕДЧИЦА ЕЛЕНА РЖЕВСКАЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются мотивы добровольного вступления женщин в ряды Красной Армии, в том числе и евреек, в судьбе которых отображены как уникальные, так и типичные явления, сопровождавшие женщин во время войны. Основное внимание сосредоточено на анализе воспоминаний и мемуарах писательницы, переводчицы Елены Ржевской (Каган). Проанализированы автобиографические произведения «Ближние подступы», в котором автор описывает личный фронтовой опыт во время Ржевско-Вяземской операции Второй мировой войны в форме дневника, и «Берлин, май 1945», который является важным источником для исследования событий последних дней войны в Европе.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная Армия, женщины, евреи, мемуары.

O. Gecha

**JEWISH WOMEN IN THE LINES OF THE RED ARMY:
TRANSLATOR AND SCOUT YELENA RZHEVSKA**

Abstract: The article discusses the motives for the women's voluntary entry into the ranks of the Red Army, including Jews, whose fate reflects both the unique and typical phenomena that accompanied women during the war. The focus is on the analysis of the memoirs of the writer, translator Elena Rzhevskaya (Kagan), especially her involvement in the search for Hitler's body and people near him. The autobiographical works "Near Approaches" are analyzed, in which the author describes the personal front-line experience during the Rzhev-Vyazma operation of World War II in the form of a diary, and "Berlin, May 1945", which is an important source for the study of the events of the last days of the war in Europe .

Key words: World War II, Red Army, women, Jews, memoirs.

УДК 94(477.73)(=411.16)

dr. Florinela Giurcea

*(Universitatea de medicină, farmacie, știința și tehnologie
n Târgu Mureș, România)*

ASPECTE PRIVIND DEPORTAREA EVREILOR ÎN TRANSNISTRIA ÎN CEL DE AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Condițiile impuse Germaniei după Primul Război Mondial, ca țară învinsă, au constituit, în ochii opiniei publice și a elitei sale politice, o umilire, care a dus la un avânt nemaipoment al naționalismului și al revizionismului. În condiții de instabilitate politică, cu despăgubiri enorme stabilite la conferințele de pace, pe fondul crizei economice și isteriei europene legate de comuniști, Germania liderului Partidului Național Socialist (NSDAP) Adolf Hitler a promovat un model de extindere spre Est, prin folosirea violenței, până la exterminarea popoarelor “inferioare” din “spațiul vital”, *Lebensraum*. În acest sens, “rasa superioară”, ariană, trebuia să își recapete drepturile naturale, pervertite de ideile evreiești¹. Teoriile legate de supraviețuirea speciilor, la modă în epocă, au fost deturnate în sensul descrierii, în cartea de căpătâi a nazismului, *Mein Kampf* (1925), a unei lupte pentru resurse² și supraviețuire, în care în final măreția trecutului era restabilită în cel de Al Treilea Reich³. Teoriile eugeniste și legate de igienă, din care Hitler s-a inspirat, au condus la viziunea unui imperiu populat doar de reprezentanții “rasei ariene”

¹ Timothy Snyder, *Pământul negru. Holocaustul ca istorie și avertisment*, București, Editura Humanitas, 2018, p. 22.

² Idem, “The Next Genocide”, în *The New York Times*, 12 septembrie 2015,

<https://www.nytimes.com/2015/09/13/opinion/sunday/the-next-genocide.html>. Accesat la 15.02.2020.

³ Imaginea promovată era a “Imperiului Roman renăscut (pentru fasciști); sau literalmente Împărăția Regelui Hristos (pentru Falanga Spaniolă); sau al Treilea Reich, adică Imperiul Roman renăscut, în versiune ariană blondă (pentru naziști)” - Paul Berman, *Teroare și liberalism*, Curtea Veche Publishing, București, 2005, p. 70.

germane, blonzi cu ochi albaștri, după ce rasele “inferioare” – evreii vinovați de declanșarea războiului și de pervertirea sângelui german, și slavii din Est - ar fi fost eliminați. Războiul era calea, căreia nu i se putea opune niciun argument de natură etică: ”Trebuie să urmărim cu neclintire obiectivul politicii noastre externe: acela de a oferi poporului german teritoriul care i se cuvine în această lume. Și această acțiune este singura care, înaintea lui Dumnezeu și a urmașilor noștri germani, justifică vărsarea de sânge”⁴. Hitler continua astfel o linie de gândire mult mai veche - ”Drang nach Osten” (Marșul spre Est) sau ”Ostkolonization” este un concept prezent în ideologia germană din secolul XII, din timpul împăratului Frederich al II-lea de Hohenstaufen⁵.

Dacă politica rasială aplicată evreilor de Germania a avut ca fundament declarat motive eugenice, de “ferire” a națiunii germane de “pericolul” contaminării cu sângele “parazitar” evreiesc⁶, măsurile antisemite luate împotriva acestora în statul satelit România au avut resorturi diferite, chiar dacă s-au inspirat, pe alocuri, din teme ale ideologiei național-socialiste. Directorul Institutului Central de Statistică, Sabin Mănuilă, principalul promotor al “politicilor de populație” și colaborator în acest domeniu al Conducătorului statului, Ion Antonescu, afirma, în 1940, când țara a intrat definitiv sub spectrul nazist, că evreii constituiau “cea mai importantă problemă socială, cea mai acută problemă politică și cea mai gravă problemă economică a României”⁷, exprimându-și însă opinia că aceștia nu reprezentau totuși o problemă rasială, “pentru că amestecul de rasă între Români și Evrei este foarte rar”⁸. Ca atare, el viza măsuri îndreptate împotriva lor în special în zona economică, unde, în opinia sa, exista o “suprapopulare” a elementului evreiesc. Rasismul economic este evident în ”dezideratele” enumerate în această problemă: ”necesitatea formării cât mai grabnice a elementelor românești pregătite pentru toate ramurile de producție”, dar mai ales pentru industrie, comerț, profesii libere, restabilirea echilibrului național

---

⁴ Claude Quétel, *Totul despre Mein Kampf*, București, Editura Niculescu, 2018, p. 95.

⁵ *Ibidem*, p. 85.

⁶ Vezi în acest sens filmul de propagandă “documentar” *Der ewige Jude* (1940), disponibil la adresa <https://archive.org/details/DerEwigeJude>. Accesat la 15.02.2020.

⁷ Sabin Mănuilă, “Problema rasială a României”, în *România Nouă* 7, 41 (1940), p. 5, apud Marius Turda, *Eugenism și antropologie rasială în România 1874-1944*, București: Cuvântul; Editura Muzeului Literaturii Române, 2008, p. 72.

⁸ *Ibidem*.

în diferitele ramuri de profesii și, concomitent, o raționalizare cât mai eficientă în munca și producția națională, în toate ramurile de activitate⁹. Pe acest fond, măsurile luate împotriva evreilor au avut la bază în principal motive de ordin economic¹⁰, “național”, în care temele ideologice național-socialiste se făceau simțite, în ideea “scăpării” de “paraziții” economici care erau evreii, acuzați că au acumulat averi și influență în dauna românilor, și de speculă, practică inclusiv în timpul războiului, pe care de altfel tot ei îl declanșaseră.

“Românizarea” s-a materializat în primă fază în timpul guvernelor Octavian Goga (1938) și Ion Gigurtu (1940) prin îndepărtarea evreilor din serviciile publice și introducerea posibilității revizuirii cetățeniei obținute prin Constituția din 1923¹¹, iar apoi, în timpul statului național-legionar (septembrie 1940-ianuarie 1941), în planul vieții economice. În unele cazuri îndepărtarea evreilor a fost doar formală, din necesitate, întrucât “comisarii de românizare” impuși de Legiunea Arhanghelului Mihail erau lipsiți de orice competențe în domeniu. Devenit unic Conducător al statului, după înăbușirea rebeliunii legionare și scoaterea de la putere a Gărzii de Fier, la începutul anului 1941, Ion Antonescu și-a declarat intenția de continuare a “românizării”, prin “scoaterea” evreilor din economia românească, pe același fond naționalist. De această dată însă planul său era gradual, pentru a nu o pune în pericol: “Eu voi rezolva problema evreiască în cursul reorganizării Statului substituind încetul cu încetul pe evrei cu români, și în primul rând cu legionari care între timp se vor pregăti. Bunurile evreilor vor fi în mare parte expropriate în schimbul unor indemnizații. Evreii care au venit în țară după 1913, cu alte cuvinte după a doua parte a războiului balcanic, vor fi înlăturați de îndată ce aceasta va fi cu putință, chiar dacă au devenit cetățeni români, în vreme ce ceilalți, o repet, vor fi substituiți încetul cu încetul. Evreii vor putea trăi, dar nu vor putea fi beneficiarii resurselor și bogățiilor acestei țări. În România trebuie să trăiască și să fie puși în valoare mai întâi românii.

⁹ Arhivele Naționale ale României (ANIC), Fond Sabin Mănuilă, dosar XII 151/1938, ff. 9-11.

¹⁰ Keith Hitchins, *România 1866-1947*, Editura Humanitas, București, 2017, p. 555.

¹¹ Într-un interviu acordat ziarului britanic “Daily Herald”, regele Carol al II-lea și primul-ministru Octavian Goga vorbeau de 250.000, respectiv 500.000 de evrei “ilegali”, care ar fi primit ilegal cetățenia română după război. Regele spunea că aceștia nu au niciun fel de drepturi, dar respingea ideea expulzării lor; în schimb, Goga propunea deportarea în Madagascar a celor “500.000 de vagabonzi pe care nu-i putem considera ca cetățeni români”, idee care sugerează cunoașterea, dacă nu și alinierea României la planurile de deportare a evreilor în Madagascar - https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%206635.pdf, p. 1. Accesat la 15.02.2020.

Ceilalți, dacă rămân locuri libere vin după ei”¹². În mai puțin de un an, constata că sunt evrei care nu pot fi înlocuiți¹³, iar în martie 1942, deja recurgea la revizuirea statutului lor, distingând între cei “utili” economiei și cei “inutili”¹⁴. Sau, așa cum recunoștea vicepreședintele Consiliului de Miniștri, Mihai Antonescu, care descria, în ședința din 13 octombrie 1942, când a anunțat suspendarea deportărilor, cum atât economia, cât și viața politică românească “erau invadate de evrei, datorită banilor lor”: “Nu fac reformă antisemită pentru germani și pentru doctrina doctorului Rosenberg¹⁵. (...) Pe mine, ceea ce mă interesează este să fac naționalism românesc și să iau din reforma doctorului Rosenberg și din experiența germană hotărârile înțelepte și nu orișice măsură care nu se potrivește țării noastre”¹⁶. Aceasta era de fapt deosebirea fundamentală, între viziunile germană și românească privitoare la evrei: în timp ce pentru primii erau un pericol la adresa ființei biologice a nației – “sângele”, pentru cei din urmă, amenințarea era la adresa vieții economice: “Economia germană avea câteva sute de mii de evrei, iar economia românească este toată pe baze evreiești; în comerțul german erau câteva zeci de mii de evrei, iar comerțul românesc era tot evreiesc; în Germania erau unii evrei care pătrunseseră în Partidul Social Democrat, dar niciodată acolo evrei n-au pătruns în politică, pe când la noi partidele politice erau alimentate de evrei, băncile erau instrumente de realizare a politicii prin aceste partide și numai Armata, curată și sănătoasă, Justiția și Învățământul n-au primit pe evrei decât prin întâmplare și cu totul excepțional”¹⁷. Tocmai din acest motiv, măsurile luate contra evreilor – prin legislație, favorizarea emigrării contra cost, a vânzării de documente care le atestau în fals cetățenia străină¹⁸ pentru a scăpa astfel de persecuții – s-au axat pe aspectul economic. Naționalismul perioadei a

---

¹² Ibidem.

¹³ Conform minutei ședinței de guvern din 9 septembrie 1941, vezi <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20080226-romania-commission-holocaust-history.pdf>, p. 15. Accesat la 15.02.2020.

¹⁴ Raportul final al Comisiei internaționale pentru studierea Holocaustului în România, Editura Polirom, Iași, 2004, p. 116.

¹⁵ Alfred Rosenberg, ideologul teoriilor rasiale naziste și ministru al Reichului pentru teritoriile ocupate din Est. A fost judecat pentru inițierea războiului de agresiune, crime împotriva păcii, crime de război și crime împotriva umanității, condamnat la moarte de Tribunalul de la Nürnberg, apoi executat prin spânzurare în octombrie 1946.

¹⁶ ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, București, Arhivele Naționale ale României, vol. VIII, București, 2004, pp. 381-382.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Aspect relevant în textul Conferinței de la Wannsee din 20 ianuarie 1942, în care s-a adoptat ideea “soluției finale” și în care se face referire la situația din toate țările aflate sub spectrul nazist, disponibil la adresa <http://www.holocaustresearchproject.org/holoprelude/Wannsee/wannseeminutes.html>. Accesat la 15.02.2020.

devenit un adevărat izvor de bunăstare pentru Centrala Evreilor condusă de Radu Lecca și Consiliul de Patronaj al soției mareșalului, Maria Antonescu, în dauna evreilor¹⁹.

Atacarea Uniunii Sovietice de către armatele germane și românești, restabilirea administrației românești în Basarabia și Bucovina de Nord și intrarea în teritoriul dintre Nistru și Bug (așa-numită Transnistria, în sudul Ucrainei, care a fost plasată sub administrație civilă românească până în 1944, când s-a optat pentru una de tip militar), în vara și toamna anului 1941, a creat un nou context. Acesta a favorizat măsuri și mai drastice, care au culminat cu deportări în masă ale populației evreiești din Basarabia, Bucovina și Transnistria, precum și masacre, între care reține atenția cel de la Odessa (22 octombrie 1941), dictat ca represalii la aruncarea în aer a comandamentului militar românesc nou instalat, soldat cu moartea a zeci de soldați și ofițeri, inclusiv a comandantului militar al orașului, generalul Ion Glagojanu.

Noul context corespundea viziunii extinderii spre Est, însă factorul determinant a fost legat de percepția lipsei de loialitate a populației evreiești din primele două teritorii amintite și de rezistența neprevăzută de lungă a Odessei în fața armatei române.

În ce privește evreii din Basarabia și Bucovina²⁰, aceștia au căzut victime isteriei legate de pericolul comunist și mai ales de trădare, fiindu-le reproșate atitudini antiromânești la retragerea armatei din iunie 1940 și că ar încerca să pactizeze cu dușmanul²¹.

Planul de subjugare globală a lumii de către evrei din *Protocoalele înțelepților Sionului* și-a găsit, în timp de război, o mare aderență în cercurile politice europene, dar și în opinia publică, iar România nu a făcut excepție²². Spre exemplu, frustrat de

¹⁹ Vezi în acest sens Radu Lecca, *Eu i-am salvat pe evreii din România*, București, Editura Roza vânturilor, 1994.

²⁰ Potrivit cifrelor de la recensământul general din 1930, erau 204.853 în Basarabia și 92.492 în toată Bucovina. Basarabia și Bucovina de Nord au fost cedate în urma ultimatumului sovietic de la sfârșitul lunii iunie 1940 și redobândite de România în vara anului următor, în urma declanșării războiului contra URSS din 22 iunie 1941, cunoscut sub numele de Operațiunea Barbarossa.

²¹ Vezi în acest sens Alex Mihai Stoenescu, *Armata, mareșalul și evreii*, Editura Rao, București, 2010.

²² Cartea, în varianta tradusă în România interbelică de liderul legionar Ion Moța, a fost publicată la Editura Libertatea din Orăștie în 1923, textul original fiind "îmbunătățit" cu propriile comentarii, cu aplicație la diverse probleme ale României din acea epocă. (Disponibil la adresa http://www.glasulstramosesc.ro/Carti3/protocoalele_inteleptilor_sionului.pdf. Accesat la 15.02.2020). Protocoalele înțelepților Sionului descriu un plan conspirativ mondial al evreilor francmasoni de a domina lumea creștină, în care

asediul neașteptat de lung al Odesei, mareșalul Antonescu i-a trimis vicepreședintelui Consiliului de Miniștri, Mihai Antonescu, în urma unei vizite pe front, o scrisoare în care răzbat atât influențe din *Protocoalele înțelepților Sionului* – teza lui Adolf Hitler, potrivit căruia evreii erau vinovați de declanșarea războiului, pacea impusă Germaniei după Primul Război Mondial fiind un rezultat al “trădării, a unei conspirații a evreilor și a lipsei de voință”²³ - cât și din fondul religios antiudaic european. În ideea Sfântului Ioan Gură de Aur din secolul IV, “Evreii nu se închină lui Dumnezeu, ci Satanei”²⁴, mareșalul Ion Antonescu a afirmat în mod deschis, în septembrie 1941, că războiul și luptele de la Odessa fac dovada că “Satana este evreul”²⁵, întrucât acesta îi “mână pe slavi ca pe o turmă de boi și îi face să moară trăgând ultimul glonț”²⁶ și “cu o perseverență diabolică îi împing pe ruși din spate cu revolverul și îi țin să moară până la unul pe poziție”²⁷. El recunoștea faptul că rezistența îndelungată de la Odessa a produs pierderi enorme armatei române, expunându-și ideea că, fără “comisarii evrei”, aceasta ar fi fost cucerită demult. În acest context, mareșalul pune pe planuri antagonice românii și evreii: ”Trebuie să înțeleagă toți că nu este luptă cu slavii, ci cu evreii. Este o luptă pe viață și pe moarte. Ori învingem noi și lumea se va purifica, ori înving ei și devenim sclavii lor”²⁸. În aceeași scrisoare, Ion Antonescu califica drept “o greșeală” eliberarea evreilor din taberele de muncă, afirmând că bogați și săraci deopotrivă “fac operă de dezagregare economică” și de “intimidare” și “au devenit foarte obraznici”, astfel că dispunea ca toți evreii să fie readuși în lagăre, de preferat în cele din Basarabia, de unde urma să îi “împingă” în Transnistria²⁹. Deportările efective din Basarabia au debutat în

---

folosesc corupția și dezbinarea, dar și pretextul progresului și al presei libere, în scopul de a distruge ordinea preexistentă, prin declanșarea de războaie și crize. Inspirată dintr-un pamflet belgian care nu avusese caracter antisemit, *Protocoalele înțelepților Sionului* au fost puse în circulație ulterior de Ohrana, poliția secretă țaristă, în scopul amplificării sentimentelor antisemite și preîntâmpinării izbucnirii revoluției. Teoriile respective își găsesc adepți și în zilele noastre.

²³ Henri Kissinger, *Diplomația*, Editura All, București, 2007, 2008, p. 252.

²⁴ Citatul, precum și o parte din analiza celor 8 omilii ale acestuia, reunite sub titlul *Adversus Judaeos* (“Împotriva creștinilor iudaizați”), realizată de James Parkes în *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism* (New York: JPS, 1934), pe <https://sourcebooks.fordham.edu/source/chrysostom-jews6.asp>. Accesat la 15.02.2020.

²⁵ Jean Ancel, *Transnistria*, vol. I., Editura Atlas, București, 1998, p. 318.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 317.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

septembrie 1941, ordinele primite de organele de poliție și jandarmerie fiind de “curățare” totală, astfel ca pe teritoriul acesteia să nu mai rămână niciun picior de evreu³⁰.

Acordul de la Tighina din 30 august 1941, care fixa competențele administrării Transnistriei, era în acord cu planul german al împingerii evreilor spre est (Generalplan Ost), însă prevedea pentru moment doar concentrarea lor în tabere de muncă, pentru a fi întrebuințați la lucru, considerându-se că abia “după terminarea operațiunilor evacuarea lor spre Est va fi posibilă”³¹.

După aprecierea lui Jean Ancel, în Transnistria trăiau la acea dată în jur de 300.000 de evrei³². Cercetătorul amintit afirmă că autoritățile românești, interesate de potențialul economic, mai ales agricol, al Transnistriei, au recurs, în cazul evreilor, la “toate formele de spoliere monetară” înaintea deportărilor și că, apoi, “marea majoritate a pretorilor i-au maltratat pe evreii din ghetourile și lagărele aflate în regiunile de sub jurisdicția lor“, inventând în permanență metode de a-i spolia de bunurile pe care le dețineau³³.

Inițial neinteresat de păstrarea provinciei ucrainene, pe care a refuzat să o păstreze în schimbul Transilvaniei de Nord pierdută în fața Ungariei cu ocazia “concilierii” germano-italiene - Diktatul de la Viena din 30 august 1940³⁴ – mareșalul Antonescu și-a reconsiderat poziția în 1942. Astfel, în ședința cu guvernatorii celor trei provincii din 26 februarie 1942, el afirma că nu intenționează să mai ”dea din mână ceea ce a luat” și că va încerca să obțină prin tratative Transilvania de Nord după război. În privința Transnistriei, invoca faptul că până acolo s-a întins Moldova în vremea Ducăi Vodă și vrea să recupereze ”masa românească”. El arăta însă că, în eventualitatea păstrării Transnistriei, aceasta trebuia să fie epurată de minoritarii evrei și de origine slavă: ”Transnistria va deveni o

---

³⁰ Armin Heinen, *România, Holocaustul și logica violenței*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, p. 147.

³¹ Arhivele Militare Pitești, Fond Divizia 13 Infanterie, dosar 1765/1941, f. 109.

³² Jean Ancel, op. cit., p. 11.

³³ Ibidem, p. 26 și 29.

³⁴ vezi în acest sens studiul lui Ottmar Trașcă, *Ocuparea orașului Odessa de către armata română și măsurile adoptate față de populația evreiască, octombrie 1941-martie 1942*, în *Anuarul Institutului de Istorie “G. Barițiu” din Cluj-Napoca*, tom XLVII, 2008, pp. 381-385.

provincie românească, o vom face românească și vom scoate de acolo pe toți străinii”³⁵.

“Străinii”, “dușmanii patriei”, erau minoritarii, față de care atât opinia publică românească, cât și mareșalul aveau sentimente negative (în ședința Consiliului de Miniștri din 8 aprilie 1941 a declarat că el crescuse “cu ură” contra “turcilor, jidovilor și ungarilor”). Pe fondul unei slabe democratizări, al crizei economice și al instabilității politice³⁶, în mod evident, aceștia au devenit țapul ispășitor, îndeosebi evreii. Ajungerea la putere a lui Ion Antonescu – un militar de carieră auster și naționalist - impusă de cedările teritoriale majore din anul 1940, nu a fost întâmplătoare, în condițiile în care societatea însăși resimțea necesitatea unui regim de mână forte³⁷. În primăvara anului 1941, înainte cu câteva luni de intrarea în războiul de pe frontul de Est, mareșalul considera că a venit momentul de a lua măsuri contra “străinilor” (minoritarii), întrucât nu mai existau “presiune britanică și nici alt fel de presiuni”: “În principiu, profităm de această ocazie, ca să curățăm țara de tot ce este străin. Nu mai avem presiunea britanică și nici alte presiuni. Vom curăți țara de străini, pentru că elementele acestea ne sabotează și provoacă și demoralizarea populației, prin lansare a tot felul de zvonuri”³⁸. În ședința Consiliului de Miniștri din 5 septembrie 1941, a promis să facă “o operă de curățire totală și de evrei, și de toți cei care s-au strecurat la noi: fac aluzie la ucraineni, greci, găgăuzi, evrei, care toți, încetul cu încetul, rând cu rând, trebuie să fie evacuați”³⁹. Complexul său mesianic este evident în declarațiile referitoare la “deparazitarea” vieții economice românești, în urma unui război pe viață și pe moarte, purtat în beneficiul nației, pe care îl vedea ca pe o oportunitate unică: “Să nu credeți că sunt un inconștient. Să nu credeți că atunci când am hotărât să deparazitez viața Neamului Românesc de toți evreii nu mi-am dat seama că produc o mare criză economică. Dar mi-am spus că este un război pe

³⁵ ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, București, Arhivele Naționale ale României, vol. VI, București, Editura Mica Valahie, 2002, p. 205.

³⁶ Vezi în acest sens Francisco Veiga, Istoria Gărzii de Fier, 1919-1941. Mistica ultranaționalismului, Editura Humanitas, 1995 și Armin Heinen, Legiunea ”Arhanghelului Mihail”. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional, ed. a II-a, Editura Humanitas, București, 2006.

³⁷ Ibidem.

³⁸ ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Aurelian Teodorescu, Maria Ignat, Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, București, Arhivele Naționale ale României, vol. II, 1998, p. 176.

³⁹ ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu, București, Arhivele Naționale ale României, vol. IV, 2000, p. 554.

care îl duc. Și atunci, ca la război, sunt pagube pentru nație. Dar dacă îl câștig acest război, națiunea obține compensațiile. Trecem printr-o criză, pentru că scoatem pe evrei, dar Neamul Românesc trebuie să se pregătească să suporte această criză, pentru ca să scape de parazitul acesta. Dacă scăpăm momentul istoric acesta de acum, l-am scăpat pentru totdeauna. Și dacă câștigă evreii războiul, noi nu mai existăm. Suntem complect condamnați pieirii”⁴⁰.

În lagărele din Transnistria au fost trimiși atât evreii din Basarabia și Bucovina, cât și evreii comuniști din țară și din Transnistria, infractorii, cei care se sustrăgeau de la munca obligatorie ce se impunea a fi prestată în locul serviciului militar. Ordinul mareșalului Ion Antonescu era clar: „toți evreii comuniști să fie trimiși după condamnare în lanțuri, împreună cu familiile lor în Transnistria”⁴¹. Pentru că nu își făceau iluzii asupra a ce îi aștepta în lagărele din Transnistria – munca obligatorie, dar și expunerea la lichidarea fizică⁴² – și a scăpa, unii dintre ei au recurs la diverse subterfugii: și-au lăsat copiii în grija unor familii de creștini, contra unor bijuterii, și i-au botezat în religii creștine sau au trecut ei înșiși la catolici, reformați, ori și-au măritat fetele cu creștini⁴³.

O notă din 11 octombrie 1941⁴⁴, transmisă de guvernatorul provinciei Transnistria, Gheorghe Alexianu, comandantului Armatei a IV-a, generalul de corp de armată Iosif Iacobici, este relevantă în ce privește măsurile adoptate în vederea deportării evreilor din Transnistria: “Toți evreii din Basarabia și Bucovina sunt evacuați din aceste provincii în regiunea la Vest de Bug, unde vor rămâne în toamna aceasta până ce – în conformitate cu convenția încheiată cu Statul German – vor putea fi trecuți la Est de Bug. Acești evrei sunt evacuați actualmente în grupe zilnic de 1000 persoane, pe trei căi de afluire: Râbnița – Bârzula – Krivoi Oziero –

⁴⁰ Ibidem, p. 562.

⁴¹ Vezi (ed.) Trașcă, Ottmar, "Chestiunea evreiască" în documente militare române. 1941-1944, Institutul European, Iași: Editura Institutului pentru Studiul Holocaustului din România "Elie Wiesel", 2010, p. 682, Documentul 328 din 30 septembrie 1942, care face referire la un ordin anterior al mareșalului.

⁴² Ibidem, p. 456, Documentul 205, din 13 februarie 1942. Nota informativă nr. 134 înaintată de Inspectoratul Jandarmeriei Transnistria Inspectoratului General al Jandarmeriei: “Poliția germană din comuna Rastad, județul Berezovka, a împușcat un număr de 130 evrei din comuna Novăi-Umani, acel județ, iar cadavrele celor împușcați le-au ars. Lucrurile și îmbrăcămintea celor executați s'a luat de către acea Poliție și s'au distribuit populației din comunele germane”.

⁴³ Ibidem, p. 425, Documentul 183.

⁴⁴ Ibidem, p. 282, Documentul 117.

Pervomaisk, Iampol – Olgopol – Sawran și Moghilev – Tulcin – Braslaw. La intrarea în Transnistria ei sunt împărțiți în grupe de câte 50 persoane; fiecare grup are un conducător dintre evrei, care răspunde cu viața de prezența tuturor celor din grupă și se îngrijește de adăpostirea și cartiruirea lor. Fiecare convoi este condus de un număr redus de jandarmi, care ordonă toate măsurile de disciplină prin intermediul șefilor de grup. S'au luat măsuri ca în satele în care poposesc să li se dea de mâncare prin îngrijirea Primarilor”⁴⁵. Documentul semnala intrarea în Transnistria, până la acel moment, a peste 15.000 de evrei și că mai erau în curs de sosire “restul până la aproximativ 150.000”. În satele destinate pentru ședere, regimul evreilor era semideschis, fiind “lăsați liberi să locuiască și să trăiască pe socoteala lor, fără a putea să părăsească satul”, conducătorul lor răspunzând de ordinea și disciplina taberei. Alexianu afirma că a renunțat să mai ceară concursul armatei pentru transport, dat fiind că aceasta are de rezolvat chestiuni mai urgente, însă cerea insistent cuptoare mobile, “pentru a-i putea deparazita, de teamă ca nu cumva să se ivească epidemii care să contamineze restul populației și armata”⁴⁶. Măsurile aplicate erau similare pentru evreii din Basarabia, Bucovina și Transnistria.

Deportarea evreilor spre Est de către autoritățile românești a fost însă blocată chiar de Armata a XI-a germană, care s-a trezit brusc cu mii de oameni în ariergardă, ceea ce îngreuna aprovizionarea. Ca urmare, aceștia au început să îi trimită înapoi peste Nistru, în Basarabia și Bucovina; la rândul lor, românii au încercat să îi trimită la loc, ceea ce a dus la executarea unui număr cuprins între 8.000 și 10.000, în vara anului 1941⁴⁷.

În 11 noiembrie 1941⁴⁸, o Ordonanță emisă de guvernatorul Transnistriei, Gheorghe Alexianu, stabilea regimul de internare și tratamentul evreilor internați în lagărele și ghetourile de acolo, în condițiile în care pe acel teritoriu se găsea o numeroasă populație evreiască, “care a fost evacuată din diferite zone de luptă, pentru a asigura spatele frontului”. Dispozițiile erau date de Alexianu pentru ca populația

---

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Vladimir Solonari, Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ioan Antonescu, 1940-1944, Editura Polirom, Iași, 2015, pp. 183-184.

⁴⁸ Ottmar Trașcă, op. cit., p. 364, Documentul 147.

respectivă – fixată în localități de Inspectoratul Jandarmeriei din Transnistria – “să-și poată găsi un mijloc de existență pe proprie socoteală și prin muncă”.

La fel ca mareșalul Ion Antonescu, reprezentanții Armatei erau îngrijorați de posibilitatea răspândirii de informații subversive, demoralizatoare pentru populație de către evreii din lagăr, sens în care, în 22 februarie 1942⁴⁹, Corpul 2 Armată înainta Armatei a III-a propunerile privind regulamentul de funcționare al lagărelor și ghetourilor de evrei din Transnistria. Măsurile de ordin contrainformativ pe care le considerau necesare vizau în general împiedicarea evreilor de a avea acces la orice informație asupra evoluției de pe front, prin interzicerea aparatelor de radio, dar și a posibilității ca ofițerii și funcționarii din lagăr să ia în serviciul lor evrei. În același timp, contactul dintre evreii din lagăr și furnizorii localnici sau în trecere urma să fie îndeaproape supravegheat, ca și corespondența și contactul cu persoanele cunoscute sau rudele din Odessa – oricum cenzurată. Vehiculele furnizorilor urmau să fie percheziționate. De asemenea, ziarele și publicațiile, “fie chiar și românești”, trebuiau interzise. “Persoanele care în mod necesar vor trebui să vină în contact cu evreii, vor fi semnalate organelor polițienești sau jandarmeriei spre a fi îndeaproape supravegheate. Nu este exclus ca aceste persoane sub masca de furnizori și sub pretext că aduc alimente să introducă la un moment dat în ghetou arme, exploziv etc. De asemenea prezența oricărui avion în apropierea lagărului – fie chiar numai trecerea lui – să fie de îndată semnalată de către organele lagărului, Comandamentului Militar celui mai apropiat și jandarmeriei. Nu este exclus ca avioane străine să lase arme sau parașutiști care aducând arme, să formeze din acești evrei, la un moment dat, o massă de partizani înarmați. Svonurile ce se răspândesc în lagăr sau ghetou vor fi aduse de îndată la cunoștința Comandamentului Militar cel mai apropiat”⁵⁰, se mai propunea în material.

Un document trimis de Inspectoratul Jandarmeriei Transnistria Armatei a III-a, cu privire la paza lagărelor și ghetourilor din Transnistria, din 27 martie 1942⁵¹, reamintea că, în conformitate cu Ordonanța No. 23 a Guvernământului Transnistriei,

⁴⁹ Ibidem, p. 463. Documentul 210.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, p. 488, Document 230.

orice evreu prins în altă localitate decât aceia unde i se fixase domiciliul “va fi considerat ca spion și sancționat conform legilor militare în timp de război”. De altfel, un document întocmit de Secția I-a Organizare-Mobilizare din Marele Stat Major, în 7 august 1942⁵² propunea emiterea unui Decret-Lege care să prevadă pedepsirea cu moartea a celor care încercau să evadeze din lagărele din Transnistria și internarea românilor care i-ar fi ajutat.

Condițiile în care au trăit evreii în ghetourile din Transnistria au fost dure, așa cum reiese dintr-un document întocmit pe acest subiect de avocatul Ilie Stănculescu în decembrie 1942⁵³, mai ales din punct de vedere igienico-sanitar și al hranei: “Cea mai mare parte dintre evrei locuiesc în casele mici și murdare ale ucrainienilor, aproximativ între 5-15 într’o cameră, complet neaerisită; dorm pe scânduri, neavând paturi, saltele, cearșafuri și așternuturi și se învelesc cu hainele de pe ei. În majoritate ghetourile nu au closete și la Moghilău fecalele sunt răspândite la fiecare pas; nu au băi și nici spălătorii, cu excepția câtorva. Pentru aceste locuințe evreii plătesc chirii ucrainienilor în haine, bijuterii sau încălțăminte. Dacă locuiesc în casele aparținând autorităților locale, plătesc de asemenea chirie. Numai o mică parte dintre evrei au paturi și saltele, bineînțeles că aceștia sunt cei mai bogați. Sănătate. Pe lângă fiecare ghetou comitetele de conducere au înființat câte un dispensar unde sunt internați cei ce s’au îmbolnăvit de foame sau mizerie. Aceștia nu au medicamente, nu au aparate chirurgicale și am aflat că rostul acestor dispensare este de a izola pe bolnavi de cei sănătoși, spre a nu se produce epidemii. În ultimul timp, comunitatea evreilor din Țară le-a trimis medicamente, dar acestea sunt complet insuficiente, neajungând doar decât la câteva ghetouri”⁵⁴. Documentul atrăgea atenția asupra unor cazuri punctuale dramatice - lagărul de la Moghilev, unde erau internați circa 3.000 de copii, care “pe scânduri, acoperiți cu saltele, copiii, adevărate cadavre, își așteaptă ceasul morții din clipă în clipă” și cel de la Wapniarka, unde, după 6 luni de hrănire cu un soi de mazăre furageră, foarte mulți au ologit: “Mai întâi apar pe degetele picioarelor niște puncte negre-roșiatice, cu grave dureri mușchiulare și urinare, în urmă picioarele se

---

⁵² Ibidem, p. 629, Document 297.

⁵³ Ibidem, p. 728. Document 361.

⁵⁴ Ibidem.

mumifică. Aceste simptome mi s'au comunicat de doctorul dispensarului că se găsesc la aproape jumătate din cei internați. De asemenea, sunt frecvente cazuri de tuberculoză pectorală. Aceștia, cu toate că sunt separați, nu primesc nici o îngrijire medicală, întrucât lipsesc cu desăvârșire medicamentele”. La acel moment, 90% din cei internați – excepție făcând “cei mai bogați” - erau îmbrăcați în zdrențe, pentru că hainele le vânduseră localnicilor, pentru a-și procura alimente sau plății chiriei, iar hrana era “cu desăvârșire insuficientă și de cea mai proastă calitate”: “Cu ajutoarele primite de la comunitate s'au înființat bucătării comune unde sunt hrăniți copiii orfani și o parte din cei ce nu mai au ce vinde. Pentru restul, fiecare trebuie să-și procure singur alimente de unde și cum știe. Vând zilnic lucruri pe nimic, pentru a-și procura o bucată de pâine. Am văzut pe străzile ghetoului din Moghilev femei și copii leșinați de foame, întrucât alimentele de la bucătăria comună sunt cu totul insuficiente. Se dă un singur fel de mâncare. Autoritățile nu le vin cu nimic în ajutor, întrucât acestea trebuie să satisfacă mai întâi nevoile urgente ale armatei. Prețul alimentelor în Transnistria a crescut extraordinar de mult. Am fost informat că evreilor li se aduc, prin contrabandă, foarte multe mărci, producând o mare devalorizare a mărcii. Astfel, la Tiraspol marca se vinde între 9-14 lei la bursa neagră; la Odessa între 14-16 lei; la Moghilău între 16-20 lei. În același timp, evreilor nu li se admite să primească alimente din Țară, stațiile de C.F.R. refuzând primirea coletelor, cu excepția stației Timișoara. Din cauza subalimentației, cea mai mare parte dintre ei au murit și de cei săraci, nimeni nu se îngrijește pentru alimentație, lăsându-i astfel să moară de foame. Zilnic sute și mii de bărbați, femei sau copii, mișună prin ghetoul din Moghilău cerșind”. Potrivit documentului, la acel moment, erau internați în lagăre răspândite în toate județele din Transnistria, circa 75.000 evrei (bărbați, femei și copii), cei mai numeroși – circa 45.000 fiind în județul Moghilău și Berșad – circa 8.000. Urmau orașul Balta cu 2.700, Jmerinka cu 2.187, Râbnița cu 1.467, Wapniarka cu 1.200, orașul Tulcin cu 457, Pecioara și Cariera de Piatră de la Ladigeni cu circa 5-800 de suflete. Aceștia erau întrebuințați de către organele administrative la munca câmpului și de către autoritățile militare, pentru nevoile curente. Fiecare ghetou era condus de un comitet de 6 evrei, aleși dintre intelectualii internați, care avea ca atribuții

procurarea alimentelor, repartizarea brațelor de muncă precum și distribuirea ajutoarelor primite de la comunitate și ajutorarea copiilor și a celor mai nevoiași. Doar în lagărul de la Odessa internații reușeau să își câștige existența, fiind puși la dispoziția funcționarilor Guvernământului și ale militarilor, în rest, în ciuda unor mari eforturi din partea autorităților, de a înființa ateliere de cismărie, croitorie, tinichigerie, etc., rămase fără prea mare succes, din moment ce lipseau uneltele și mașinile necesare. Toți evreii se arătau dornici să muncească, chiar dacă plata de multe ori era în natură, avocatul întrebându-se “de ce autoritățile nu-i întrebuințează la munca câmpului și-i țin să vegeteze în ghetouri”⁵⁵. Ajutoarele de la comunitățile evreiești din Țară - în bani, îmbrăcăminte, medicamente – erau neîndestulătoare (raportorul estima că “nu pot satisface nici pe sfert necesitățile celor 75.000 evrei”, fiind repartizate cu precădere copiilor, bolnavilor și celor mai săraci. ”În ghetouri am găsit mari mutilați de război, invalizi, văduve și orfani, fără nici un sprijin. De asemenea, am constatat că la evacuare bărbații fiind la munca obligatorie, nu au fost ridicați decât femeile și copiii, astăzi bărbații trăind liberi în Țară, neputându-le veni cu nimic în ajutor. Le este cu desăvârșire interzisă corespondența. Mi s’a comunicat că au primit dispoziții ca corespondența să se facă colectiv pe ghetou, dar n-au primit nici un răspuns. De asemenea, o parte din familie se găsește internată într’un lagăr iar tatăl și un copil în alt lagăr. Nu s’a făcut trierea la mulți dintre ei când a fost comisia la fața locului, aceștia fiind mutați de la un lagăr la altul. Foarte mulți mi-au comunicat că au fost ridicați de autoritățile din Țară fără cercetări și trimiși direct în lagăre, fără ca aceștia să fi avut vreo activitate subversivă. Autoritățile administrative depun mari eforturi pentru a stârpi contrabanda. Jandarmeria își pierde în majoritate timpul cu supravegherea lor. Mă întreb, cum se poate gândi cineva că acești oameni trebuie să se alimenteze singuri, când nu au unde munci ca să câștige, când nu pot primi nimic de la rude și când ajutorul comunității este cu desăvârșire insuficient. În lagăre sunt o mulțime de copii orfani, ai căror părinți au murit de tifos exantematic în ghetou, și circulă prin ghetouri cerșind. Au nevoie urgentă de hrană, medicamente, îmbrăcăminte, lingerie, încălțăminte, paie, unelte, așternuturi și locuințe mai

---

⁵⁵ Ibidem.

omenești. Mai sunt 2 orfelinate cu 300 copii cari trăesc în condițiuni mizerabile: copiii dorm în paturi comune de scânduri cu două etaje, acoperite cu țoale murdare și rupte, hrana insuficientă, pâinea lipsește cu desăvârșire. Baia nu funcționează decât vara. Sunt multe ateliere (croitorie, cizmărie, etc.), așa că meseriașii lucrând au mijloace de întreținere, în schimb intelectualii sunt în cea mai cumplită mizerie. Sumele trimise de Centrala Evreilor au fost primite, precum și hainele și medicamentele, dar n'au putut acoperi toate nevoile”⁵⁶, mai arăta acesta. În continuare, el se referea la ghetourile de la Berșad – unde erau 13.235 de evrei, “parte în ghetou, parte în case cu chirie și unde cu oarecare îmbunătățiri starea ar fi mulțumitoare” – respectiv Râbnița, vizitate de o Comisie instituită de Președinția Consiliului de Miniștri și o delegată a Crucii Roșii. În cel din urmă caz, 90% dintre localnici muriseră în anul precedent din cauza tifosului exantematic, însă la acel moment starea sanitară era ameliorată.

În așteptarea raportului întocmit de un delegat al Crucii Roșii, în urma vizitei în ghetourile din Transnistria, locotenent-colonelul Ștefan Rădulescu, de la Cabinetul Civil-Militar pentru Administrarea Basarabiei, Bucovinei și Transnistriei din cadrul Președinției Consiliului de Miniștri înainta, în 11 ianuarie 1944⁵⁷, propria notă privind starea de spirit a evreilor internați în ghetourile din Transnistria, în care susținea, cităm, că: “Evreii din ghetouri manifestă o deosebită îngrijorare din cauza apropierii frontului. Evreii evacuați, cât și evreii localnici doresc cu toții a se refugia pe teritoriul românesc, fapt ce i-a determinat să facă intervenții în acest sens pe lângă delegatul Crucii Roșii Internaționale din Geneva, dl. Charles Kolb. Starea de spirit a acestei populații este liniștită, lucru confirmat și de autorități. Evreii sunt cazați mulțumitor având la dispoziție asistență medicală necesară, bine organizată. Evreii din ghetouri sunt mulțumiți de ajutorul și interesul ce li-l poartă autoritățile locale și Guvernământul”⁵⁸.

---

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem, p. 829, Document 415.

⁵⁸ Ibidem.

În 16 martie 1944⁵⁹, o dată cu retragerea frontului, o notă a Inspectoratului General al Jandarmeriei comunica hotărârea Președinției Consiliului de Miniștri referitoare la readucerea în țară a tuturor evreilor deportați în Transnistria și plasarea acestora: “În conformitate cu ordinul Președinției Consiliului de Miniștri, s’a hotărât readucerea în țară din Transnistria a tuturor evreilor deportați, după cum urmează: Evreii evacuați din Basarabia vor fi plasați în Județele Bălți și Hotin. Evreii evacuați din Bucovina vor fi plasați în orașul Cernăuți și în comunele urbane din Județele Storjineț și Cernăuți. Evreii evacuați din Vechiul Regat vor fi plasați în localitățile de unde au fost ridicați. Evreii internați în lagărul Grosulovo și cei deținuți în Penitenciarul Râbnița vor fi transferați în Lagărul Tg. Jiu”⁶⁰, se arăta în document, care mai preciza că numărul aproximativ al evreilor menționați de la primele 2 puncte era de 42.000, al celor menționați la punctul 3 - de circa 100, iar al celor dela punctul 4 - de circa 700, fiind dispuse măsuri tuturor legiunilor de jandarmi, precum și Corpului Grănicerilor, pentru a lăsa liberă trecerea evreilor din Transnistria – care călătoreau pe baza autorizațiilor eliberate de legiunile de jandarmi - prin punctele Otaci, Soroca, Tighina și Rezina.

Ferm convins că e nevoie de o “curățire a pământului” de “plaga” elementului neromânesc, mareșalul a oscilat totuși în politica privitoare la evrei, suspendând, în toamna anului 1942, acordul cu Germania privind aplicarea “soluției finale”, prin deportarea evreilor în lagăre de concentrare / exterminare din Polonia⁶¹. În același timp, a anunțat suspendarea (devenită ulterior definitivă) a deportărilor în Transnistria. Pentru cei deja deportați, a permis trimiterea de colecte de ajutoare, repatrierea și emigrarea orfanilor.

Până la acel moment, însă, rezolvarea problemei evreiești în manieră românească a însemnat, între 1941-1942, adoptarea unor măsuri dintre cele mai dure,

⁵⁹ Ibidem, p. 833, Document 419.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Într-o ședință a Consiliului de Miniștri, mareșalul s-a lăudat că a avut inspirația de a nu-i trimite pe evreii din România la nemți, pentru a sfârși în camerele de gazare, sperând astfel într-o atitudine favorabilă a englezilor, care îi protejau. În toamna anului 1942, când presiunile germane pe acest subiect se întetiseră, Mihai Antonescu i-a spus ambasadorului german von Killinger că “opinia Mareșalului Antonescu este că în prezent situația este prea delicată pentru a permite o acțiune în forță asupra evreilor”, iar acesta a transmis Ministerului german de Externe că mareșalul “refuză să-și dea acordul la rezolvarea radicală a problemei evreiești, deoarece între timp a aflat că evreii nu sunt bolșevici” – vezi Jean Ancel, Documents, citat în Raportul final, p. 67.

date în sarcina Armatei și Jandarmeriei, împotriva evreilor din Basarabia și Bucovina: strângerea lor în ghetouri, arestări, pogromuri în zeci de localități, precum Siret, Sorojineț, Cetatea Albă, Noua Suliță, jafuri, violuri, marșuri forțate și deportări în Transnistria, în lagăre de muncă, mii de morți, din cauza epuizării, bolilor și mizeriei⁶². Documentele autorităților germane de pe malul celălalt al Nistrului vorbesc despre “numeroase execuții”, reclamând însă “lipsa de metodă”, prin care “în general românii lasă cadavrele celor uciși pe locul în care au fost împușcați, fără să le îngroape”, expunându-se și expunându-i astfel izbucnirii unor epidemii⁶³. În paralel, autoritățile române recurgeau, prin Centrala Evreilor din România condusă de Radu Lecca, la extorcarea unor mari sume de bani, de la evreii dispuși să mituiască autoritățile ca să obțină repatrierea ori ca să le trimită hrană, haine, medicamente rudelor deportate.

Numărul evreilor care au pierit în lagărele din Transnistria – în urma ordinului dat, de “curățare a terenului”⁶⁴ este îndelung disputat, în condițiile în care mareșalul Ion Antonescu a dispus, după circa un an, suspendarea deportărilor și, o dată cu evoluția defavorabilă de pe frontul de la Stalingrad, reorientarea politicii și în ce îi privește⁶⁵.

În alocuțiunea ex-președintelui Ion Iliescu din 2004, de la reuniunea consacrată comemorării Zilei Holocaustului în România, acesta a vorbit de 250.000 de victime evreiești, în teritoriile aflate sub administrație românească, dar “se pare” la ordinul Berlinului, și despre faptul că schimbarea atitudinii lui Ion Antonescu a dus la o limitare a acestui număr și salvarea a circa 400.000 de persoane “care au rămas în viață la sfârșitul războiului”⁶⁶. Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România nominalizează însă atât germanii, cât și autoritățile românești ca responsabili de tragedia din Transnistria, cifrele fiind sensibil diferite: “Între 45.000 și 60.000 de evrei au fost omorâți în Basarabia și Bucovina de către trupele germane

⁶² Vezi în acest sens Raportul final și Jean Ancel, Transnistria.

⁶³ Ancel J. Documents, citat în Raportul final, pp. 131-132.

⁶⁴ Despre interpretările date ordinului de “curățare a terenului” de evrei și comuniști, vezi Vladimir Solonari, Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ioan Antonescu, 1940-1944. – Iași: Polirom, 2015. - P. 170-171.

⁶⁵ În toamna anului 1942, mareșalul a transmis Berlinului că singură soluție a “problemei evreiești” pe care o vede ar fi emigrarea.

⁶⁶ Raportul final, p. 12

și române în 1941. Între 105.000 și 120.000 de evrei români deportați au murit ca rezultat al expulzărilor în Transnistria. În regiunea Transnistriei, între 115.000 și 180.000 de evrei locali au fost lichidați (în special la Odessa și în districtele Golta și Berezovca). Cel puțin 15.000 de evrei din Regat au fost uciși în Pogromul de la Iași și ca urmare a altor măsuri antievreiești. Aproximativ 132.000 de evrei au fost deportați la Auschwitz, în perioada mai-iunie 1944, din nordul Transilvaniei, stăpânit de Ungaria”⁶⁷.

Situația este complicată și de faptul că după război, în 1957, Sabin Mănuilă și fostul președinte al Uniunii Evreilor din România, Wilhelm Filderman, au dat publicității într-o comunicare la Stockholm un material din care reieșea că circa 100.000 de evrei s-ar fi salvat, fugind în Uniunea Sovietică în 1941, în fața înaintării româno-germane⁶⁸. Ca atare numărul celor pieriți ar fi mult mai mic, iar responsabilitatea autorităților românești mult diminuată: “Pierderile de vieți ale Evreilor au fost evaluate pe regiuni la 15.000 în Vechiul Regat, Transilvania de Sud și Bucovina de Sud, de 103.919 în Basarabia, Bucovina și regiunea Herța din județul Dorohoi și 90.295 în Transilvania de Nord, încorporată de Hitler Ungariei. În total se evaluează la 209.214 pierderile evreiești pe teritoriul României din 1939, ceea ce reprezintă 27% a cifrei totale a Evreilor (în loc de 53% evaluate de dr. Kulischer, din care sunt a se atribui 2% administrației române, 13% acțiunii militare germane-române desfășurată aproape exclusive pe frontul răsăritean și 12% acțiunea guvernului unguresc secundat de autoritățile germane”⁶⁹. Jean Ancel a denunțat în 2006 materialul respectiv ca escrocherie⁷⁰. Pe de altă parte, cercetători precum Dumitru Șandru atrag atenția asupra migrării masive din acea perioadă, atât a unor evrei care se refugiau în România, cât și a evreilor din România care se îndreptau spre Palestina⁷¹.

⁶⁷ <https://www.inshr-ew.ro/holocaustul-in-romania/>. Accesat la 15.02.2020.

⁶⁸ Materialul, tipărit ulterior și în limba română, în Statele Unite, este reprodus integral sub titlul “Evoluția numerică regională a populației evreiești din România” în Liviu Vălenaș, Cartea neagră a României, 1940-1948, Editura Vestala, București, 2006, pp. 411-419. Keith Hitchins afirmă la rândul său că “numeroși evrei, poate 130.000” au fugit cu acel prilej – Keith Hitchins, op.cit., p. 555.

⁶⁹ Ibidem, p. 418.

⁷⁰ vezi în acest sens <https://revista22.ro/istorie/anatomia-unei-repetate-falsificari>. Accesat la 15.02.2020.

⁷¹ Dumitru Șandru, Mișcări de populație în România (1940-1948) // București: Ed. enciclopedică, 2003.-P.143-144.

Comunitatea evreiască califică drept “un adevăr parțial” declarația lui Antonescu din timpul procesului său, din 16 mai 1946: “Dacă evreii din Țara Românească mai trăiesc, trăiesc datorită mareșalului Antonescu”⁷², recunoscând că supraviețuirea multora se datorează deciziei Conducătorului din toamna anului 1942, privitoare la ne-deportarea evreilor români în Polonia, însă subliniind responsabilitatea acestuia pentru deportările și morții în masacrele din Basarabia, Bucovina și Transnistria, ca și în pogromurile din țară. Pe aceeași poziție se situează și cercetătorul Radu Ioanid, care susține că “evreii din România îi datorează lui Antonescu atât viața cât și moartea”⁷³.

Флоринела Джурджа

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕПОРТАЦІЇ ЄВРЕЇВ ДО ТРАНСНІСТРІЇ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Анотація. В статті розкрито обставини депортації румунських євреїв, перебування у гето та таборах, масові вбивства у Транснїстрії, Бесарабії, Буковині. Підкреслено роль Й. Антонеску у долі румунських євреїв в часи Другої світової війни.

Ключові слова: євреї, депортація, Голокост, Транснїстрія, Румунія.

Флоринела Джурджа

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕПОРТАЦИИ ЕВРЕЕВ В ТРАНСНИСТРИЮ
ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Аннотація. В статье раскрыты обстоятельства депортации румынских евреев, пребывание в гетто и лагерях, массовые убийства в Транснїстрии, Бессарабии, Буковине. Подчеркнута роль И. Антонеску в судьбе румынских евреев времен Второй мировой войны.

Ключевые слова: евреи, депортация, Холокост, Транснїстрия, Румыния.

Florinela Giurgea

SOME ASPECTS OF THE DEPORTATION OF THE JEWS TO TRANSISTRY

⁷² Procesul mareșalului Antonescu. Documente, vol. I. – București: Saeculum I.O, Europa Nova, 1995. - P.263.

⁷³ Radu I. Holocaustul din România. Distrugerea evreilor și țiganilor sub regimul Antonescu, 1940-1944, București: Hasefer, 2006. - P. 47.

DURING THE SECOND WORLD WAR

Abstract. *The circumstances of the deportation of Romanian Jews, their staying in ghettos and concentration camps, massacres in Bessarabia, Bukovina and Transnistria are described in the article. The role of J. Antonescu in the fate of Romanian Jews during the Second World War is also emphasized.*

Key words: *Jews, deportation, Holocaust, Transnistria, Romania.*

УДК 94:341.485(=411.16)/(477.74)»1939/1945»(045)

Сергій Жосан

(член громадської організації «Краєвед»

с. Чорна, Окнянський район, Одеська область)

ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ В ОКНЯНСЬКОМУ РАЙОНІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Друга світова війна принесла суспільству чимало горя та страждань. Голокост став одним з найбільших злочинів гітлерівського режиму, злочином, якому ніколи не буде прощення. Не оминула ця трагедія і Окнянський район Одеської області. На той час на території Окнянщини знаходились дві адміністративно-територіальні одиниці – Красноокнянський та Чорнянський райони. З початком румунської окупації ці райони були приєднані до Дубоссарського району.

Згідно з переписом населення, у 1939 році в Красноокнянському районі налічувалося 1394 єврея, в самих Красних Окнах проживало 1258 осіб єврейської національності. В Чорнянському районі налічувалося 202 єврея, в селі Чорній проживало 106 євреїв [5, с. 340].

В кінці серпня 1941 року в місто Дубоссари прибув німецький каральний загін чисельністю в 25 чоловік на чолі з обер-лейтенантом Вальтером Келером. Першими жертвами есесівців стало німецьке населення Окнянщини. Німецький загін на чолі з Максом Дрекселем виїхав до німецької колонії Тригради. Там карателями було заарештовано п'ятьох комуністів разом з їхніми родинами – Енгеля, Мейєра, Шмідта, Александера та голову

села Хотцкозека. Їх привезли в Дубоссари і піддали тортурам гестапо. Потім Хотцкозера розстріляли разом з дружиною та двома дітьми. Мейєра, Шмідта та Александра також розстріляли, а Енгеля повісили на дереві біля міської поліклініки [8, с. 23].

В Дубоссарах, на територію тютюнової фабрики, стали зганяти євреїв з навколишніх сіл. До масового розстрілу іудеїв у дворі фабрики, каральний загін німців, за участю румунських жандармів і місцевих поліцейських, приступив о 5 годині ранку 12 вересня 1941 року. До першої години дня було розстріляно 2500 чоловік. 18 вересня було розстріляно ще 1,5 тисячі, а на наступний день – 500 осіб. Олександр Деменчук, який в роки окупації був бургомістром Дубоссар, після війни розповідав суду: «Вранці, 12 вересня 1941 року, 2500 чоловік були доставлені у двір фабрики. Чоловіки були відокремлені від жінок і дітей, після чого їх, по 30 чоловік, направляли до ям, де вони роздягалися, ставали на коліна і їх в упор з гвинтівок розстрілювали. Закінчивши розстріл чоловіків, каральний загін приступив до розстрілу жінок і дітей. Діти ставали поруч з матерями у могилах. Грудних дітей матері повинні були тримати на витягнутих руках в профіль, щоб дитина була у висячому положенні, причому, карателі влаштовували для себе «задоволення», стріляючи одночасно і мати, і дитину». Однак і сам «свідок» нічим не відрізнявся від своїх господарів. Ходячи з палицею після розстрілу в супроводі Келера, він добивав тих євреїв, що не були розстріляні на смерть і не впали до ями. Він говорив присутнім катам: «Не бійтеся, добивайте. Це – іуди. Вони кров нашу смоктали». Дітей убивали на руках у матерів, кидали в яму живими і приколювали вилами [8, с. 70].

«Незабаром, після масового розстрілу, – читаємо ми в звинуваченні західнонімецького суду по карній справі Макса Дрекслея і Вальтера Келлера, – на тому ж полі в чотирьох додаткових виритих ямах було розстріляно мінімум 1000 єврейських чоловіків, жінок та дітей, яких на передодні члени команди та добровольці доставили в місто пішки з Красних Окон та Котовська». Ігнат'єв Петро Прохорович, якому тоді було 13 років, згадує:

«Майже весь вересень 1941 року євреїв партіями по 10-20 чоловік, чоловіків – окремо, жінок з дітьми – окремо, роздягали до натільної білизни ... гнали до місця розстрілу – до готових ям... Але перед тим як розстріляти, з приреченими проводили так звану «золоту обробку» – знімали з них кільця, сережки, ланцюжки, а також золоті зуби рвали з щелепи кліщами, після чого їх ставили біля ям на коліна, і кати, стоячи на бруствері ями, по команді старшого стріляли в євреїв ... На цих ямах – могилах після розстрілу земля піднімалася і опускалася ... Це свідчення того, що там були ще живі люди ...» [8, с. 27].

Кравець Володимир також згадував: «На початку війни наша сім'я жила в селі Цибулівка Дубоссарського району. Коли почалася війна, я знаходився в Рибниці. В середині липня 1941 роки ми виїхали підводою з міста. Доїхали до містечка Красні Окни, де потрапили під бомбардування, під час якого було вбито нашого коня. Нам довелося затримуватися в Красних Окнах в пошуках транспорту, там ми й були захоплені фашистами на початку серпня 1941 року. Тижнів зо два ми ховалися в околицях Красних Окон, так як там в той час йшли масові розстріли іудеїв. У другій половині серпня ми змушені були повернутися в Рибницю [3, с. 323] .

Румунська жандармерія та солдати в серпні 1941 року в Красноокнянському районі розстріляли 12 євреїв – 9 в Триградській сільраді і 3 – у Флоранській [5, с. 352]. У вересні 1941 року в Дубоссарах, за різними даними, німецьким каральним загоном Келера, було розстріляно від 6 до 18 тисяч євреїв. З Красних Окон 20-го серпня в Дубоссари були відправлені і там розстріляні 2000 євреїв. У вересні місяці розстріляли євреїв в селах Гулянка та Будаєшти – загалом 76 жертв [4, с. 37].

В Чорнянському районі румуни розстріляли службовців - І. М. Арделянського, А. П. Бензаря, А. С. Новицького, вчителів - Ф. Ф. Бранського, С. В. Годованця, І. П. Крушельницького, офіцера Червоної армії І. М. Ластовяка, колгоспника Л. І. Мельника [2, с. 28].

Ранньою весною 1942 року, під час перегону через село Малаївці колони іудеїв, втік молодий хлопець Лев Бутер і сховався в сараї у Георгія і Варвари Пелін. Так як він виявився дуже схожий на їхнього сина Володимира, вони його «всиновили», і намагалися нікому на очі не показувати. Однак, незадовго до звільнення району, у двір увійшли німці і зажадали видати хлопця. Варвара Пелін стала стіною між Левом і карателями і, плачучи, переконала німця, що Лев її рідний син: «...Дивіться, пан офіцер, як вони з братом схожі!» Це врятувало хлопця, який після війни став відомим лікарем [6, с. 211].

Значну допомогу у вивченні історії Голокосту на Окнянщині надали спогади євреїв, опубліковані в роки Незалежності в Україні та Ізраїлі. Наприклад, Сарі Бортник на початку війни виповнилося 15 років. Вона з батьками жила в Молдові. На початку липня сім'я відправилася в евакуацію. Вже добралися до Дніпра, але тут їх захопили німецькі окупанти і разом з великою групою євреїв відправили до Кривого Рогу і помістили в так званий «робочий табір». Після прибуття німці вибрали літніх людей і дітей до дванадцяти років і всіх тут же розстріляли. Сарі довелося працювати в піщаному кар'єрі. Це була каторжна праця, потрібно було киркою довбати твердий пісок, а потім відвантажувати все в вагонетки. Їх абсолютно не годували, доводилося побиратися в довколишніх селах, причому ночами, коли охоронців було менше, або вони були не так пильні [1, с. 47].

З наближенням зими Сара з мамою вирішили втекти. До цього часу її батько помер, і вони залишилися вдвох. Пізно вночі Сара з мамою непомітно вибралися і вирішили повертатися в Молдову. Йшли вони до свого колишнього місця проживання кілька місяців у самі люті морози. Так вони дісталися майже до Тирасполя. До міста залишалося зовсім небагато, але їх затримав румунський патруль і доправив в місто. Суд був не довгим – їх направили в гетто. Так вони в лютому 1942 року потрапили в село Чорну. Їх вивозили на сільськогосподарські роботи в Григоріопольський і Дубоссарський райони. Працювали по 14-16 годин. Над ними знущалися

румунські жандарми, підганяли, як коней, по спинах не раз гуляли батоги. Їх звільнили в останній день березня 1944 року [1, с. 48].

Софія Мільберт народилася в місті Рибниця. Їй було майже 17, коли почалася війна. Сім'я вирішила евакуюватися, але не встигла. З Рибниці родина Софії виїхала і зупинилися біля села Окни. Через два тижні з'явилися фашисти. На той час в селі було зібрано багато євреїв не тільки з цього села, а й з інших місць. Невдовзі тих, хто тут не жив, вигнали на гору, неподалік від села. Потрапила туди і родина Сари. Фашисти постійно знущалися над ними, шантажували. Щоразу, приходючи, погрожували, що, якщо їм не дадуть скільки-то дівчат або певну суму грошей, то всіх розстріляють. Незабаром німців змінили румуни. Краще не стало, тому що й вони вимагали те ж саме. Батьки Сари відкупилися, заплативши велику суму. Ціна була дорога, але за це заплатили не тільки грошима. Поплатилися честю багато дівчат. Після того, як їх відпустили, сім'я Сари вирішила повернутися додому. Йшли пішки, уникаючи людей, пили з калюж. Не було можливості помитися, привести себе в порядок. Що б випадкові перехожі не відібрали останнє, все, що можна було, надягли на себе. Завелись воші. Так і дісталися назад до Рибниці [1, с. 177].

Про події в Окнах згадував також Шміль Мільштейн, 1927 року народження з Рибниці: «У Окни прийшли румуни, і негайно почалися вбивства, знущання над усіма жителями та біженцями: росіянами, молдаванами, іудеями. За ними в Окни увійшли німці, зупинили цей погром, зібрали на площі тільки євреїв і погнали на розстріл. На дорозі з'явилася легкова машина, з неї вийшов німецький офіцер і зупинив колону. Офіцер щось сказав, серед нас був лікар, який розумів по-німецьки, і він перевів: «Вас ведуть на розстріл, але я даю команду відставити розстріл і наказую всім повернутися в Окни». Нас повели назад. Недалеко від Окни на якомусь порожньому просторі нас зупинили, і почалася «викупка». Євреї збрали золото і коштовності, які у них були, і віддали німцю. Лікар перевів заяву німця: «Нам потрібні десять дівчат». Перекладач додав: «Не турбуйтеся. Дівчат ніхто не чіпатиме. Потрібно друкувати на машинках з російськими

буквами». Вибрали дівчат, і вони пішли працювати в супроводі перекладача. Ввечері наша родина втекла з Окон до Рибниці» [7, с. 634].

З подіями Голокосту на Окнянщині пов'язана доля Катерини Білгородської (Гіти Аронівни Лівшин). На той час їй виповнилося трохи більше року. 2013 року в Ізраїлі було надруковано збірку мемуарів учасників тих трагічних подій, куди увійшли спогади її матері, котрі Катерина доповнила своїми: «Моя сім'я: мама, тато, і я, Гітя Лівшин, до війни проживала в Одесі. Мамині батьки – дідусь Залман Дувидович Білгородський і бабуся Блюм Іосипівна жили в селі Гросулове Одеської області. У червні 1941 року мені виповнилося один рік і два місяці. З обережності мама змінила моє єврейське ім'я Гітя на Катя, а сама з Леї стала Лізою. Коли євреїв Одеси вели на Слобідку, мама відкупилася від конвоїрів і ми вирушили до дідуся. У передмісті вона випадково зустріла знайомого українця з Гросулова, який повідомив мамі, що в їхньому селі німці, і її батько знаходиться в селі Фрунзівка. Вирушили туди. У Фрунзівці ми зустрілися з дідусем. Євреїв румуни повантажили на підводи, по обидва боки мовчки стояли селяни, і мама подумала, що всіх везуть на розстріл. Вона стала просити селян: «Я вам все віддам, тільки візьміть дитину!» Вона пропонувала за мій порятунок пальто і останню смушку, але ніхто не взяв мене з возу. Нас повезли в село Чорну [7, с. 63].

Табір для євреїв в селі Чорній створили румуни. Мама згадувала, як один румун хотів відібрати в мене шарф, зв'язаний нею, я почала плакати і ляяти поганого дядька, і цей дорослий чоловік зі зброєю поліз боротися зі мною. У Чорній приміщень для утримання в'язнів не було, євреї жили, наймаючи кімнату або кут в хатах сільських жителів. Ті, хто не міг зняти житло, спали, де прийдеться. У холодну пору їм доводилося дуже важко, і до них приєднувалися іноді вигнані «квартиранти».

Одного разу, вже в сутінках, в холодну пору, ми сиділи, мерзли і ще не спали. Увійшла українська дівчинка, яка стояла осторонь селян, коли євреїв вивозили з Фрунзівки. Її звали Женя, жила вона в селі Первомайському,

Фрунзівського району. Вона вмовила свою матір і старшу сестру, і вони дозволили їй піти в Чорну, щоб вмовити мою матір віддати мене на зиму в їх сім'ю. Тринадцятирічна Женя сказала своїм рідним і моїй мамі: «Я загадала, що, якщо ця дівчинка буде жити у нас, то тато повернеться з війни». Мама погодилася, і Женя, отримавши обіцяне пальто зі смушком, віднесла мене по високому снігу до себе додому. Всю сувору зиму 1941-42 року я перебувала у добрих людей. Мною багато займалася старша сестра Клава Дубина, у якої росли двоє своїх дітей, і я все життя називала її «мама Клава», мати Жені і Клави я називала «бабуся Оля». Мама розповідала, що вечорами вона бігала з Чорної до села Первомайського, дивилася на мене в віконце, але не сміла увійти. Клаві деякі селяни говорили: «Мало того, що твій чоловік-комуніст на фронті, ти ще й жидівську дитину взяла», - або: «Ми знаємо, що у тебе ховається єврейка». Клава, вирішивши покінчити з такими розмовами, потайки віднесла мене до священника охрестити, той відмовився і цим скінчилося. Навесні 1942 року Женя привела мене до мами в Чорну [7, с. 63].

Щоранку всі євреї приходили до румунської преторії (управи) на перекличку, обов'язково з дітьми, у кого вони були. Нас, дітей, кликали так: «Жидан Катя!», «Жидан Міша!» Після перевірки оголошували, хто де мав працювати. Навесні, влітку і восени люди працювали на полях колишнього колгоспу. У будь-який час доглядали за кіньми, прибирали, білили сільськогосподарські приміщення, ремонтували румунську комендатуру, мостили дорогу. З боку окупантів ніякого постачання їжі, питва не було, і примусова праця не оплачувалася [7, с. 64].

У Чорній знаходилися також пригнані сюди бессарабські євреї. Згідно з розповіддю мами, тікаючи, румуни попередили: «А зараз бійтеся не нас, бійтеся своїх». Навесні 1944 року, перед приходом Червоної армії, через Чорну пройшли якісь загони бандитів, які говорили російською. Вони вбивали всіх євреїв, які їм траплялися на шляху. Ми сховалися в покинутому погребі, а молдавські євреї не хотіли ховатися, сказали, що вони домовляться з бандитами. Вони всі були вбиті, можливо, власівцями. На початку квітня 1944

року Чорна була звільнена від румунських загарбників. Дідусь, знайомий з радянською бюрократією, послав маму до сільради, де чоловік у шкірянці видав їй довідку про перебування в таборі в Чорній [7, с. 65].

Село Чорне існує і сьогодні, сучасне, красиве...Я там побувала в 1994 році. Пам'ятних знаків не було, але в саме село веде дорога з кругляка, яку жителі досі називають «жидівська дорога». Моя мама будувала цю дорогу 70 років тому під прицілом фашистів. Камені підібрані і підігнані так ретельно, що вона і зараз в хорошому стані - німа пам'ять про Голокост, створена руками його жертв» [7, с. 67].

Хаїм Кушнір народився 1929 року в місті Рибниці. «Коли німці підійшли до Дністра, то батькові виділили підводу з кіньми. Ми завантажили наші пожитки і поруч з військами почали відступати. Дійшли ми до містечка Окни і там зупинилися на ніч. А на світанку в Окни увійшли німці і румуни, ми опинилися в оточенні. Через день-два раптом оголосили всім євреям в Окнах, щоб ми не брали з собою ніяких речей і з'явилися на головну площу. Нас почали виганяти з будинків: кого били, кого вбивати, зібрали всіх на площі, побудували в ряди, вивели за місто і повели невідомо куди. Нас конвоювали румуни верхом на конях і з собаками кілометрів вісім від Окни, і серед людей пройшов слух, що нас ведуть на розстріл. Пам'ятаю, коли ми проходили повз високого очерету, батько сказав мені, наймолодшому з сім'ї: «Біжи в зарості, хоч ти спасися!». Я не погодився, тому що мати і сестра почали плакати, щоб я нікуди не йшов. Я сказав: «Що буде з вами, то буде зі мною». Нас провели ще кілометрів зо два і зупинили біля дуже великого колодязя. І раптом дали команду повернутися назад. Виявляється, цей шлях ми проробили, щоб місцеві люди могли спокійно забрати наше добро. Коли ми повернулися додому, все було розграбовано, залишилися дрібні пожитки. О першій годині ночі ми тихенько вибралися з міста і пішли в сторону Дубоссар [7, с. 619]. Там ми потрапили в Дубоссарське гетто. Звідти нас невдовзі переправили в Рибницьке гетто, звідки ми вирішили втекти. Але куди? У мого батька було багато знайомих, і ми вирішили бігти в село

Воронково. Знайомий порадив йому піти ... до німецького коменданта, сказав, «так як ти швець, ти можеш не боятися». Нам нікуди було діватися, батько пішов до німецького коменданта, його впустили, а в цей час у коменданта сидів чоловік. Він почув, що батько проситься працювати шевцем, і попросив німця, дати йому цю людину, тому що у них в селі немає шевця. Німець тут же видав направлення на роботу всієї сім'ї шевця. Ми переночували ще ніч біля залізниці, а на світанку пішли в це село Гавиноси Чорнянського району. Все село знало, що йде швець. По боках дороги стояли люди і чекали нас: хто з яєчками, хто з маслом, так красиво нас прийняли жителі села. У цьому молдавському селі російської мови ніхто не знав, крім секретаря сільради. Невелике село, але люди були дуже хороші. Нас помістили в колишньому дитячому садку [7, с. 621].

Одного разу близько п'ятої години ранку до нас прийшли румун і молдавський поліцей з села Кульна, і наказали збиратися. Батько запитав: «Хто ви такі? Куди збиратися?» І поки йшли ці переговори, сусід поруч побачив, що до нас прийшов румун. Ми «своїх» румунів знали в селі, а той – був чужий. Сусід швидко поскакав на коні до голови сільради. І голова сільради скоро до нас прийшов. Я пам'ятаю і зараз, як він увійшов, зачинив двері і запитав румуна по-румунськи: «Що ти тут робиш? Звідки ти прийшов сюди?» – «А хто ти такий?» – «Я примар села Гавиноси. Хто тобі дав право прийти в інший район? Це Чорнянський район, а ти прийшов з Котовського». Румун сказав: «Я прийшов за євреями». Примар відповів: «Євреїв я тобі не віддам». І з цими словами він схопив шевську лавку і почав бити нею румуна. Я думав, він його вб'є. Примар його зв'язав і відвіз в село Чорну, а поліцей втік. Нас дуже захищали, врятували і в цей раз від вірної смерті [7, с. 622].

Трагедія Голокосту нанесла глибоку рану всьому суспільству. Ця рана не може загоїтися і до нашого часу, так як ще до цих пір живі ті люди, які на власні очі бачили ті страшні картини злочину проти єврейського народу. Нам залишається тільки берегти пам'ять про невинних жертв тієї трагедії та ніколи знову не допускати подібне.

Література та джерела:

1. «А жить так хотелось...»: Воспоминания бывших узников концлагерей и гетто. – Беэр-Шева, 2010 – 340 с.
2. Гратинич С.А. На левом берегу Днестра. 1941-1944. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1985. – 186 с.
3. Колокола памяти. Воспоминания бывших узников гетто и концлагерей, проживающих в городе Ашод (Израиль). – Ашод: «Зикарион», 2005. – 482 с.
4. Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. – Могилев-Подольск, 1997. – 98 с.
5. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. Рейхкомиссариат «Украина». Губернаторство «Транснистрия». – Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2016. – 563 с.
6. Назария С. Холокост: страницы истории [на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации (1941-1944)]. – Кишинёв, 2005. – 245 с.
7. Помни! Воспоминания бывших узников гетто и нацистских концлагерей. – Реховот, 2013. – 756 с.
8. Шорников И.П. Зондеркоманда в Дубоссарах: Очерк истории и документация о геноциде и патриотической борьбе в годы фашистской оккупации. – Тирасполь: Изд-во Приднестр. Ун-та, 2012. – 96 с.

С. Жосан

ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ В ОКНЯНСЬКОМУ РАЙОНІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: В статті досліджено та зібрано до купи відомості з різноманітних джерел про події Голокосту, які відбулися на території сучасного Окнянського району Одеської області в роки Другої світової війни. В роботі використано спогади прямих учасників того трагічного періоду історії людства, з метою показати незламність та волю єврейського народу.

Ключові слова: Красні Окни, Одеська область, Чорнянський район, гетто.

С. Жосан

СОБЫТИЯ ХОЛОКОСТА В ОКНЯНСКОМ РАЙОНЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье исследованы и собрано воедино из различных источников данные о событиях Холокоста, которые произошли на территории современного Окнянского района Одесской области в годы Второй мировой войны. В работе использованы воспоминания прямых участников трагического периода истории человечества, с целью показать несокрушимость и волю еврейского народа.

Ключевые слова: Красные Окны, Одесская область, Чорнянский район, гетто.

S. Zhosan

THE HOLOCAUST EVENTS IN OKNYANSK DISTRICT OF ODESSA REGION

Abstract: The article explores and collects, from various sources, the events of the Holocaust that occurred on the territory of the modern Oknyansky district of Odessa region during the Second World War. The work uses the memories of direct participants in the tragic period of the history of mankind, with the aim of showing the invincibility and will of the Jewish people.

Key words: Red Okny, Odessa region, Chornyansky district, ghetto.

УДК 94(477)(=411.16)

Микола Зеркаль

(доктор історичних наук, професор кафедри історії

Миколаївського національного університету

імені В.О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

**ДОСВІД МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО
ГОЛОКОСТ В ЛИТВИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИЇЗНОЇ ШКОЛИ
ВИКЛАДАЧІВ З СНД ТА КРАЇН БАЛТІЇ – ВИПУСКНИКІВ ОСВІТНЬОЇ
ПРОГРАМИ ЯД ВАШЕМ В 2019 РОЦІ)**

Традиційно вважається, що на теренах країн де місцеве населення приймало активну участь у втіленні політики Голокосту в роки Другої світової війни, не може підтримуватись на достатньо високому рівні політика збереження історичної пам'яті про ті жахливі події. Сьогодні Литви демонструє інший досвід втілення державної політики історичної пам'яті. Тема колаборації серед істориків викликає традиційно жвавий інтерес, але які уроки з цих досліджень можна і треба сьогодні виносити для різних вікових груп населення? Будь-який геноцид не може бути визнаний доцільним і виправданим ніякими аргументами. На території Литви в роки Другої світової війни існували так само як і в Україні табори смерті. Траплялись випадки пюндрування історичних пам'яток які висвітлювали події переслідування та знищення євреїв на території Литви, але восени 2019 року всі учасники виїзної школи стали свідками дуже оригінального тлумачення трагічних періодів

вітчизняної історії з боку литовських науковців, вчителів, активістів та представників інших країн, які прийняли участь в заході. Сама виїзна школа проходила в м. Вільнюс з 3 по 6 жовтня 2019 р. Всі учасники заходу висловлювали вдячність організаторам заходу та безпосереднім учасникам. Під час оглядової екскурсії Вільнюсом було проведено огляд основних історичних районів міста проживання та діяльності євреїв в довоєнний період та під час окупації. Саме з найвищої точки міста стає зрозумілим наскільки вся територія була і залишається гармонійно пов'язана між собою та сільською округою і яку

роль відігравали представники єврейської спільноти напередодні війни та на початку окупації. Піднімалось і складне питання історичної оцінки єврейського самоврядування на території гетто.

На сьогоднішній день створено низку навчальних документальних фільмів, які здійснюють реконструкцію жахливих подій німецької окупації. Всі мали змогу переглянути стрічку «Ми залишились людьми» і після цього особисто поспілкуватись з живою учасницею тих подій Фанею Бранцовською. Під

час спілкування всі присутні були вражені її оптимістичному на енергійному настрою незважаючи на похилий вік та психологічні і фізичні випробування в дитинстві. Вона повернулася до Вільнюсу і прожила все своє життя саме в цьому місті незважаючи на загибель своїх батьків, особисті спогади втілення політики геноциду. Усвідомлення сили характеру, цілеспрямованості і неперевершеної енергійності за будь-яких життєвих ситуацій надало можливість всім учасникам заходу впевнитись в корисності і доцільності

подібних заходів для вчителів і викладачів які після повернення зможуть передати молодому поколінню історичний досвід минулої європейської трагедії.

4 жовтня з самого ранку було організовано екскурсію «Литовський

Єрусалим». Під час якої всі своїми ногами змогли пройти місцями де раніше жили, працювали, відвідували синагоги попередні покоління євреїв. Для всіх охочих було можливим побачити чемне ставлення сучасного населення міста-мегаполіса до свого історичного минулого. Сьогодні зберігаються історичні архітектурні форми помешкань, синагог, приміщень де працювали, виготовляли продукцію, зокрема видавництво книжок не лише для споживання євреями, а і представниками інших національностей та культур.

Кожен народ має своїх представників, які в образотворчому мистецтві намагаються в універсальній формі донести до всіх свої культурні, національні, мовні та свідомісні особливості. Намагання продемонструвати різнобарвність та багатовимірність єврейської культури можна було побачити в картинах

Шмуеля Бака, доробок якого доступний на постійній основі в експозиції художнього музею. Самовизначення як представника іншої національності, вразливості в іншомовному та релігійному оточенні, намагання зберегти свою ідентичність

незважаючи на виклики часу – все це втілюється в художніх образах митця.

Організатори заходу відібрали всіх хто не лише цікавиться, а також і займається дослідницькою, просвітницькою роботою з теми Голокосту. Всі присутні були поділені на три групи в яких займались переглядом та обговоренням досвіду один одного як роботи з учнями, студентами дослідниками і дорослою публікою яка демонструє свою зацікавленість у вивченні єврейського геноциду в роки Другої світової війни. Виявились цікавими для запозичення форми театралізованих постановок представниками Білорусі і їх тісний зв'язок з трагічними подіями геноциду також і стосовно етнічних білорусів, українців, росіян, які в роки війни мешкали в селах які повністю були знищені окупантами. Виявилось, що у варіативній частині навчальних планів українців, білорусів, росіян передбачені спецкурси для учнів старшої школи по вивченню Голокосту. В Казахстані поки що все це відбувається на громадських засадах, що обумовлюється відсутністю власного історичного досвіду окупації і окупаційної політики загарбників, а також незначною часткою в етнічному складі сьогоденного населення країни євреїв.

Латвійські
вчителі
продемонстрували
свої цікаві
напрацювання в
справі створення
відеофільмів з
реконструкцією
окремих
історичних фактів,
створення музеїв і
отримання грантів

на тривалий строк для їх функціонування. Намагання в сучасних формах

пригорнути увагу сучасної молоді до проблеми Голокосту і будь-яких інших геноцидів в минулому і сьогоднішній людській спільноті. Відчувалось певне напруження під час спілкування в групах з представниками України та Російської федерації. Науковці не змогли побороти певні сьогоднішні міждержавні складнощі на методологічному рівні.

Відвідування 5 жовтня 2019 р. території гетто вплинуло на всіх учасників школи. Бруківка, якою вели людей, стіни домів, цегла яка пам'ятає останні хвилини життя євреїв і небо, яке прийняло до себе душі замордованих людей. Знаходження на місці де жили останні дні представники єврейської меншини, складнощі самоврядування, оцінки постатей цих людей, які займались конвоюванням та визначенням наступних жертв – все це надихнуло на нові дослідницькі проекти та навчальні курси учасників заходу.

Організатори не приховували трансформацію оцінок ізраїльських істориків всіх учасників життя гетто за минулі роки. Зроблено було огляд сучасної літератури як єврейських, так і литовських, латвійських і інших

істориків які викликають сьогодні дискусії та альтернативні оцінки з боку читачів.

Після екскурсії учасники школи мали змогу спільно обміркувати отримані знання, поділитись власними поглядами та міркуваннями щодо подальших можливих перспектив вивчення історії голокосту з учнями старших класів та студентами.

В останній день

школи, 6 жовтня 2019р., організатори передбачили відвідування в Каунасі хоральної синагоги, яка пережила окупацію і по сьогодні продовжує працювати в своєму оригінальному вигляді.

Всі мали змогу відчувати реальність трагічного історичного минулого свідком якого була споруда і де сьогодні всі відвідувачі отримали можливість «доторкнутись» до історичних артефактів та зміцнити свої наукові погляди щодо неприпустимості забуття трагедії єврейського народу.

Учасники наукового заходу мали змогу прослухати лекцію: Аспекти збереження пам'яті Голокосту, дослідницька та освітня робота за темою в сучасній Литві Prof. Sarunas Liekis, Vytautas Magnus University.

Далі було відвідування меморіального комплексу і музею «Дев'ятий форт».

Передати відчуття всіх присутніх від відвідування камер утримування, місць розстрілів, меморіалу увічнення пам'яті про трагедію майже неможливо. Далі було цікаве спілкування з діючим директором та його співробітниками з питань їх методик та форм роботи з

сучасними різними категоріями населення Литви, іноземцями. Обговорення побаченого і почутого в музеї стало логічним завершенням, підбиванням підсумків під всією виїзною школою представниками всіх країн учасниць заходу. Підбиваючи підсумки слід зазначити, що навіть питання колаборації повинні бути висвітлені не з одного боку, а наведені різна інформація з

аргументацією та наданням можливості вивчити результати досліджень представників різних методологічних підходів.

Збереження оригінальних архітектурних і документальних джерел має стояти вище ніж ринкова привабливість конкретних

територій для будівництва торговельних чи розважальних комплексів. Історію

Голокосту слід досліджувати за рахунок державних коштів конкретної держави, а не розраховувати на фінансування з боку країни Ізраїль або інших благодійних фондів. Вивчення історії Голокосту має особливості для кожної вікової групи учнів, а також значну відмінність для представників різних соціальних верств населення кожної країни та їх світоглядних уподобань. Робота меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем залишається взірцем того як слід її робити, а також і можливість запозичити методологічні напрацювання для вивчення і меморіалізації страшних історичних сторінок України, як голодомор, репресії та інше.

М. Зеркаль

**ДОСВІД МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО
ГОЛОКОСТ В ЛИТВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИЇЗДНОЇ ШКОЛИ
ВИКЛАДАЧІВ З СНД ТА КРАЇН БАЛТІЇ – ВИПУСКНИКІВ ОСВІТНЬОЇ
ПРОГРАМИ ЯД ВАШЕМ В 2019 РОЦІ)**

Анотація. В статті розглядається досвід проведення виїзної школи викладачів з СНД та країн Балтії випускників освітніх програм Яд Вашем за підтримки фонду «Генеза» і фонду «Айчек».

Розглядається складність поєднання історичної достовірності та врахування психологічних особливостей підлітків для сприйняття жахливих фактів позаморальної поведінки окупаційних військ та колаборантів. Наведений матеріал може стати корисним при викладанні не лише спецкурсу, а також і при вивченні історії рідного краю в роки Другої світової війни на уроках «Історії України» та «Історія рідного краю».

Ключові слова: голокост, табір, свідок, методологія, прийом, геноцид.

Н. Зеркаль

**ОПЫТ МЕМОРИАЛИЗАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ О
ХОЛОКОСТЕ В ЛИТВЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ВЫЕЗДНОЙ ШКОЛЫ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ СТРАН СНГ И СТРАН БАЛТИИ - ВЫПУСКНИКОВ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ЯД ВАШЕМ В 2019 ГОДУ)**

Аннотация. В статье рассматривается опыт проведения выездной школы преподавателей из СНГ и стран Балтии выпускников образовательных программ Яд Вашем при поддержке фонда «Генезис» и фонда «Айчек».

Рассматривается сложность сочетания исторической достоверности и учета психологических особенностей подростков для восприятия ужасных фактов неморального поведения оккупационных войск и коллаборантов. Изложенный материал может быть полезным при преподавании не только спецкурса, а также и при изучении истории родного края в годы Второй мировой войны, при изложении материала по предметам «История Украины» и «История родного края».

Ключевые слова: Холокост, лагерь, расстрел, свидетель, методология, приём, геноцид.

M. Zerkal

EXPERIENCE OF MEMORIALIZATION OF HISTORICAL MEMORY ABOUT HOLOCAUS IN LITHUANIA (BY MATERIALS OF THE CIS COURSE TEACHERS AND BALTIC COUNTRIES GRADUATES OF EDUCATIONAL PROGRAMS YAD VASHEM 2019).

Abstract. The article examines the experience of conducting a visiting school of teachers from the CIS and Baltic countries graduates of educational programs Yad Vashem with the support of the Genesis Fund and the Aichk Foundation.

The complexity of combining historical authenticity and taking into account the psychological features of adolescents for the perception of the horrific facts of the extra-moral behavior of occupying troops and collaborators is considered. It may be useful in teaching not only a special course, but also in studying the history of the native land during World War II at the lessons of "History of Ukraine" and "History of the native land".

Key words: holocaust, camp, destroyed, witness, methodology, genocide.

УДК 343.819.5 : 94(= 411.16)

Валентина Мироненко

(Позаштатний співробітник ВРУ

м. Київ, Україна)

КОНЦЕНТРАЦИОННЫЙ ЛАГЕРЬ БУХЕНВАЛЬД

Концентрационные лагеря были организованы в Германии сразу же с приходом к власти нацистов в 1933 году. Тогда в них были заключены немецкие антифашисты. В приговоре Международного военного трибунала в Нюрнберге указывается, что концентрационные лагеря являлись также одним из средств терроризирования населения оккупированных стран [1, с. 8].

Одним из таких лагерей был Бухенвальд, основан в 1937 году. Первые заключенные евреи прибыли сюда в начале 1938 года. Среди арестованных были люди различного социального положения и возраста. Известно, что за 8 лет (с 1937 по 1945) там прошло около 250 тысяч заключенных – представителей всех европейских национальностей. Концлагерь считался не лагерем уничтожения (как, например, Освенцим), а трудовым лагерем. Условия, в которых приходилось работать заключенным, были рассчитаны на то, чтобы уничтожить рабочую силу.

Бухенвальд находился в центральной части Германии, около города Веймар, на горе Эттерсберг. Сооружения лагеря возводились немецкими политзаключенными. Они производили расчистку леса, корчевали пни и на руках переносили тяжелые буковые деревья к месту строительства барачов и

зданий [3, с. 15]. Вскоре его территория стала около половины квадратного километра.

Лагерь был окружен забором из колючей проволоки, находившимся под током высокого напряжения. За забором на равном расстоянии друг от друга стояли 23 сторожевые вышки. Эти сторожевые вышки были трехэтажными, имели прожекторы и пулеметы. Часто постовые, от скуки, открывали огонь по узникам или без всякого предупреждения убивали тех, кто просто приблизиться к ограде. Под главной вышкой находились большие ворота, закрываемые железной решеткой. С внешней стороны на воротах было написано: «Право оно или нет – это мое отечество». С внутренней стороны на решетке можно было прочесть: «Каждому свое» [1, с. 61-62]. Это означало, что человеку, брошенному за колючую проволоку, уже больше не увидать свободы, что его путь отсюда только к смерти [3, с. 15].

Прямо перед воротами расстилался огромный плац для переключек, на котором могло выстроиться 20 000 человек. Концлагерь делился на 2 части – большой и малый. В бараках (блоках) большого лагеря жили заключенные, входившие в те или иные рабочие команды, а в малом – все вновь прибывшие как бы проходили карантин [3, с. 15]. Для сжигания трупов был построен большой крематорий. В восточной части лагеря располагался отстойник нечистот, а в другой стороне, приблизительно на такой же высоте, находились больничный барак и свинарник.

В лагере иногда производилась санобработка. Пленные подвергались так называемому «бухенвальдскому омовению». После небольших формальностей в комендатуре заключенного вели к бассейну и заставляли силой нырять в воду, разбавленную карболкой [3, с. 17]. Когда прибывали новые люди, им давали металлический номерок, отбирали все ценные вещи и деньги, заставляли раздеться донага. Затем они проходили через кабинет врача, после осмотра их стригли и направляли в ванны с 1-2 процентным раствором креозола.

Работали с рассвета до позднего вечера, иногда в виде наказания – даже ночью. День начинался утренней переключкой, которую проводили

блокфюреры СС. Ее продолжительность была, примерно, час. После переключки все маршировали под наблюдением коменданта лагеря – Карла Коха. Все пели нацистские песни, а кто отказывался, того подвешивали на столб (за связанные за спиной руки так, чтобы ноги не доставали земли). Затем ряды смешивались, и заключенные искали свои рабочие колонны (строительная, садоводческая и каменоломня). После все вместе шли на места работы. Того, кто опаздывал на переключку СС избивали до смерти и волокли уже мертвого к воротам. Вечером следовала та же самая процедура, что и утром, но уже более тщательная. Здесь должны быть все, даже те, кого уже принесли полумёртвым товарищи.

Еда была очень плохой. За день давали эрзац-кофе без сахара, плошку супа с гнилых или протухших овощей, немного хлеба и вода. В суточном рационе было 700-800 калорий, тогда как каторжный труд требовал для восстановления сил не менее 4 тысяч калорий. За малейшую провинность заключенные лишались и этой скудной пищи.

Руководствуясь принципом постоянно держать заключенных в страхе, чтобы сломить их физически и духовно, СС практиковала обширный диапазон бесчеловечных наказаний. Самым известным была порка на так называемом «козле», устройстве, похожем на стол, конструкция которого позволяла удерживать заключенного в согнутом положении, не давая ему возможности двигать руками и ногами. Число ударов было от 5 до 50. Применялись плети или бамбуковые палки толщиной с большой палец. Наказываемый должен был громки считать удары, если при этом происходила ошибка, то все начиналось сначала. У многих заключенных действие удара приводило к разрыву сердца. У других удары расплющивали почки, а у большинства лопались ягодичные вены [1, с. 137-140].

Страшным наказанием в лагере было заключение в карцере. Карцер находился в западном крыле здания главных ворот. Здесь размещались заключенные в многочисленных камерах-одиночках. Они получали горячую пищу раз в три дня, а остальное время – только хлеб и воду. Командовал здесь

Мартин Зоммер. Он избивал и топтал, душил и вешал заключенных, обжигал их части тела, отравлял. Кто попадал сюда, тот уже не возвращался назад в барак [1, с. 141-142].

Фашистские палачи применяли самые утонченные методы убийств. В прозванном «хитрым домиком» (помещении бывшей конюшни) СС проводили свои массовые расправы над людьми. Обреченных вводили в левую половину конюшни, где им предлагали раздеться для медицинского осмотра. Заключенного осматривал врач, расспрашивал о болезнях, все ответы на вопросы аккуратно заносились в журнал. После этого человека направляли в следующую комнату, где еще один врач вел к весам, а потом к ростомеру. Медик поворачивает свою жертву спиной к ростомеру, медленно подводит к затылку подвижную планку. Следует толчок и смерть. В подвижной части вмонтирован пистолет, дуло его при опускании планки точно становилось напротив затылочной части головы. Ростомер стоял у стены, в которой была сделана прорезь для свободного движения пистолета. В находившейся за этой стеной маленькой комнатке сидел эсэсовец, который и нажимал на курок [3, с. 17-18].

Другим местом массовых убийств был лагерный крематорий. Подъезжала крытая машина. Из нее выталкивали полуживых людей, которые под конвоем должны были идти до калитки, ведущей к зданию крематория. Проходя через калитку, человек проваливался в подземелья. Там палач большим деревянным молотком бил его по голове, потом вешал свою жертву на крюк за нижнюю челюсть. Человек умирал мучительной смертью [3, с. 19].

В 1941 году по приказу Гиммлера в Бухенвальде был создан «гигиенический институт», который располагался в блоке №46. Институт предназначался для различных опытов над людьми. В широком масштабе производились опыты по сыпному тифу, для выработки предохранительной вакцины. Заключенным вводили кровь сыпнотифозного больного. Начиналось наблюдение. У тех, кто перенес заболевание, брали по литру крови. Из нее

изготавливали сыворотку. После эксперимента заключенных умертвляли [3, с. 19-20].

Известно, что жена Карла Коха – Ильза Кох вместе с доктором Эйзлером открыли производство дамских ридикюлей и абажуров из человеческой кожи. Каждому отобранному доктором заключенному с оригинальной татуировкой приказывали явиться в определенное место, затем вели в крематорий, откуда он уже не возвращался. С мертвого сдирали кожу, которую потом обрабатывали химическим способом и изготавливали из нее книжные переплеты, перчатки, абажуры [3, с. 20-21].

Лагерь был освобожден 13 апреля 1945 года американской армией. Известно, что 11 апреля, когда к Бухенвальду приблизились американские войска, в нем вспыхнуло восстание, в результате которого заключенные сумели перехватить контроль над лагерем у отступавших соединений СС.

Сегодня немецкий город Веймар известен не только как родина Баха или Гете, не только как место образования Веймарской республики, но, как и место создания одного из крупнейших нацистских концентрационных лагерей. Здесь было истреблено 56 тысяч человек – в результате пыток, медицинских экспериментов, нечеловеческих условий работы и жизни.

Литература и источники:

1. Бухенвальд : документы и сообщения / перев. с немецкого И.Д. Гутмана, Г.В. Кычаковой и В.В. Размерова под ред. и с предисл. Д.С. Карева. – Москва, 1962. – 687 с.
2. Гутман И. Катастрофа и память о ней / И. Гутман, Н. Галиль. – Иерусалим: Яд-Вашем, 2007. – 292 с.
3. Красноперов В. Подпольщики Бухенвальда. – Москва, 1960. – 96 с.
4. Полак-Розенберг М. Тропую памяти. Учебное пособие по преподаванию истории Катастрофы (Шоа) / М. Полак-Розенберг, К. Нотариус. – Иерусалим : Яд-Вашем, 2012. – 135 с.

В. Мироненко

КОНЦЕНТРАЦИОННЫЙ ЛАГЕРЬ БУХЕНВАЛЬД

Аннотация. На основе документальных свидетельств рассмотрена структура еще одной масштабной «машины» уничтожения евреев - Бухенвальд.

Ключевые слова: евреи, концентрационный лагерь, медицинские эксперименты, дезинфекция.

В. Мироненко

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР БУХЕНВАЛЬД

Анотація. На основі документальних свідчень розглянуто структуру ще однієї масштабної «машини» знищення євреїв – Бухенвальд.

Ключові слова: євреї, концентраційний табір, медичні експерименти, дезінфекція.

V. Myronenko

BUCHENWALD CONCENTRATION CAMP

Abstract. On the basis of documentary evidence, the structure of another large-scale "machine" for the extermination of Jews, Buchenwald, was examined.

Key words: Jews, concentration camp, medical experiments, disinfection.

УДК 94:341.485(=411.16)] (477.73)"1941/1944"

Людмила Поспєлова

(вчитель історії, права

Богданівської загальноосвітньої школи I-III ступенів

Прибузької сільської ради Миколаївської області,

с. Богданвіка, Доманівський район, Миколаївська область, Україна)

ЖИВЕМО, ЩОБ ПАМ'ЯТАТИ

Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... Саме індивідуальна і колективна пам'ять сприяють становленню ідентичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю... Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних аспектах різною. Радянська культура (радше політика) пам'яті ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост. Тому, тепер у нашому суспільстві на часі питання про спільну пам'ять різних народів про події Другої світової війни.

Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке скоїла нацистська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн (колаборантів) у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За доби

нацизму та в період війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано в різні жорстокі нелюдські способи шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйони євреїв України. Ці люди передчасно трагічно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями... Більше ні за що...

Особливо важливими для збереження пам'яті про ті події є свідчення очевидців. Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про людські долі у нелюдський час. З цього приводу блискуче висловився американський історик Т. Снайдер, написавши, що всі цифри загиблих неодмінно «множитимуться на один». Тому що ми мусимо «знову перетворити цифри на людей. А якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність...». У цьому випадку ми потребуємо культури вшанування пам'яті жертв Голокосту...

Теплого вересневого дня 2017 року у приймальні директора школи пролунав телефонний дзвінок від Михайла Давидовича Гольденберга, голови Миколаївської обласної єврейської громади, який повідомив, що наше село Богданівку хоче відвідати громадянин США Мітя Биков, колишній в'язень Богданівського табору смерті.

Страшна трагедія, що її пережили євреї у роки Другої світової війни, не має аналогів в історії людства. Доманівський район увійшов у світову історію війни як Другий Бабин Яр, а Богданівка була кінцевою точкою сумнозвісної «Дороги смерті», що проходила від Одеси через Мостове та Доманівку. Взимку 1941-1942 років німці та румуни створили у цій місцевості величезний табір для знищення десятків тисяч євреїв з усіх населених пунктів від Дністра до Південного Бугу. За підрахунками Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів з'ясовано, що у Доманівському районі страчено 120 тисяч мирних громадян, більшість з яких були євреями. Найкривавішим місцем став яр у Богданівці. Тут знайшли смерть понад 54 тисячі людей [7].

І раптом – живий свідок тих буремних подій. Його можна не тільки побачити, з ним можна поспілкуватися. Хто ж такий Мітя Биков? Корінний одесит, який емігрував у США, жвавий, енергійний, людина з почуттям гумору. Ось що він розповів про себе:

- Я народився в 1940 році на Україні, а в 1941-му... І потрапили ми з мамою в гетто. Я, звичайно, не пам'ятаю. Але мама розповідала, як там було страшно. Вона згадувала, що одного разу, коли нас кудись гнали по етапу, і мама тягнула за собою сестричку, а мене несла на руках, одна з жінок, які йшли поруч з нею, промовила, звернувшись до Бога: «Господи, позбав її хоча б від цієї дитини!» Мама прокляла її, пообіцявши, що не випустить нас з рук до останнього подиху. Так вона й зробила. Було багато страшних епізодів. Але про один вона пам'ятала і розповідала особливо часто. Це було в Доманівському районі, в селі Богданівка Миколаївської області. Дивом бабусі вдалося перетягнути нас в ту групу, яку не спалили, а змусили працювати. Одного разу мама захворіла на тиф і її вивели на розстріл. Бабуся кинулась в ноги поліцаю і упрохала його не вбивати маму, клянучись, що у неї не заразна, а жіноча хвороба. Не знаю вже й чому, але солдат вистрілив у повітря. Мама від пережитого жаху дещо збожеволіла. Вона весь час лежала під нарами і не випускала наші рученята зі своїх долонь. Так продовжувалося кілька місяців. Ось тому у мене таке ставлення до мами. А вижили ми всі завдяки бабусі... Вона підгодовувала нас, чим могла. До нас ще прибились дітлахи з сім'ї Желтковських, чия мати померла в цьому бараці... Наша мама і їх зігрівала своїм теплом...

Наша родина – бабуся, мама, я й сестра – ми занесені в списки в'язнів гетто, який зберігається у Вашингтоні, в Музеї Голокосту [4].

Батько воював до кінця війни, потім був учасником Параду Перемоги. До речі, мама теж отримала з Москви запрошення прийняти участь у цьому параді і поїхала разом із сестрою. А я був тоді ще зовсім слабким і малим...

Знаєте, після війни я, восьмирічний хлопчак, бігав вулицями і продавав холодну воду, спілкувався з хуліганями. Ми жили в Одесі, в районі нового

базару, в досить неблагополучному районі і мама робила все можливе й неможливе, щоб ми з сестрою вирости людьми... Майже всі мої друзі або померли в тюрмі, або пропали безвісти. Я виріс не бандитом тільки завдяки своїм батькам, особливо мамі. Зараз я радію успіхам своїх дітей. Теж завдяки їй.

За те, що Мітя залишився живим, він вдячний своїй мамі, Розалії Григорівні Биковій. І перед нами постає люблячий син, який ніжно і трепетно ставиться до своєї матусі. Якою ж була ця жінка?

Розалія Григорівна Бикова (Фідлер) народилася в Україні у м. Первомайськ в 1913 році. Вона була другою дитиною в сім'ї з 13 дітей.

Батько – Гершел Фідлер був людиною суворих правил, привчав дітей до працелюбності і вмінню боротися з труднощами з пелюшок. Він був єдиним годувальником у сім'ї.

Мати – Маса разом з дівчатками займалася вихованням дітей. Коли хлопчики досягали дев'ятирічного віку, вони допомагали батьку у взуттєвій справі.

Розалія Григорівна у 13 років пішла працювати і приносити гроші в родину.

У 1933 році Розалія знайшла друга життя – Юхима Бикова.

Війна розділила сім'ю. Чоловік пішов на фронт. Багато з членів родини на очах Розалії були розстріляні німцями. Вона разом зі свекрухою Сімою, річним сином і п'ятирічною донькою були вислані в гетто Миколаївської області, Доманівський район, село Акмечетка, а потім - Богданівка. Не хотілося б описувати всі жахи, пережиті в гетто, але один з них – голод, який відчували Розалія та її опухлі від голоду діти.

- Голодували й поневірялись і після війни; але я завжди був головною радістю, мені діставався перший шматок. Почуття свої перенесла вона пізніше і на онука.

У 1979 році я з родиною переїхав жити до Америки. А згодом туди переїхала жити і моя мама. Американське життя спочатку принесло їй

проблеми. Ні слова не розуміла по-англійськи. Садинокість. Заспокоювала себе: «Я не приїхала сюди, аби мені було добре, я приїхала, щоб добре було сину і онуку».

«Мама підтримувала нас всі ці роки, - згадує Дмитро Биков. Коли в 1979 – 80-х роках ми з дружиною тільки-но переїхали в Америку, вона засипала нас з Одеси своїми посилками. В 1987 році, в сумно відому «чорну п'ятницю», я втратив майже всі свої гроші, можна сказати, розорився. Мама і тут залишилась моєю головною опорою, заспокоювала, підбадьорювала. Запам'ятались її слова: «Синку, не хвилюйся – там, де річки текли, вони знову потечуть. Починай все спочатку. Бог тобі допоможе».

Поступово, живучи в Америці, Розалія Григорівна ставала опорою не лише для сім'ї сина. Ніколи раніше нічого не знаючи про Бога, вона пішла до синагоги і стала постійною відвідувачкою Дому молитов. І хоча російській єврейці з початковою освітою зрозуміти зміст релігійних текстів, вимовлених на івриті, було неможливо, Роза відчула основну ідею віри: треба любити людей. Вступила в синагогальне сестринство, почала їздити по будинках престарілих і допомагати тамошнім літнім людям. Організовувала для цих садиноких людей обіди, розповідала їм на ідиш або з перекладачем про своє життя в СРСР.

При її трикласній освіті вона дала нам з сестрою змогу закінчити інститути, а сама все життя багато читала і читає досі. Може читати цілу ніч... Ось зателефонуйте їй і запитайте, що вона читає, і вона з захопленням буде розповідати вам черговий роман з усіма подробицями.

Я почуваю себе дуже щасливим. І найбільше моє щастя сьогодні в тому, що я зумів виконати – хай на старості літ – всі бажання, які колись були у моєї мами. Всі!

Залишилося лише одне – відвідати Богданівку. Садинокі разу, коли я допомагав Асоціації в'язнів концтаборів і гетто збирати гроші для участі в Марші на Вашингтон, виступав перед ними і назвав тих, хто зібрався, «моїми співмучениками», саме так я відчуваю себе з тих садинокі пір. Садинокі тоді я

пообіцяв собі: «Як би не склалася моя доля, я обов'язково відвідаю Богданівку та вклонюся безневинним жертвам Голокосту.

Наступний мій крок – це поширення спогадів учасників та свідків тих страшних подій. Адже саме це має забезпечити попередження у майбутньому для українського населення подібних трагедій як з боку своїх співвітчизників, так і представників різноманітних релігійних течій і сект, які сьогодні стоять на чолі терористичних угруповань і здійснюють злочинні дії не лише проти історичних пам'яток, а також і проти людей різних національностей, релігійних поглядів і течій.»

- ...І ось я на українській землі. Не очікував такої теплої зустрічі, не думав, що мені багато розповідатимуть про ті часи та виявлять бажання співпрацювати зі мною. Це вразило мене в саме серце. Мою пропозицію закласти на місці масового розстрілу євреїв алею Пам'яті з ентузіазмом підтримали адміністрація, працівники та учні Богданівської школи.

29 жовтня 2017 р. біля пам'ятного знака жертвам Голокосту в селі Богданівка Доманівського району відбувся мітинг-реквієм та була висаджена алея Пам'яті. Захід організовано Миколаївською обласною єврейською громадою за сприяння управління культури, національностей та релігій Миколаївської обласної державної адміністрації (Додаток 1).

З 54 тисяч, зігнаних до концентраційного табору, вижили тільки 127 в'язнів. Тому було висаджено 127 дерев - в пам'ять про тих, хто вцілів, серед них – я, моя мама, сестра і бабуся [4].

9 вересня 2018 року я знову побував у Богданівці разом із Михайлом Голденбергом, головою Миколаївської обласної єврейської громади, Феліксом Філлером, президентом єврейського центру (Бруклін, США), Романом Шварцманом, головою Одеської асоціації євреїв, колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів, Героєм України, Славою Познянським, членом Асамблеї Діаспори Миру, Семеном Генфельдом, колишнім в'язнем Богданівського гетто, іншими гостями. Ми відвідали братські могили у с. Богданівка та Виноградний Сад, де було проведено молебень за загиблими

протоієреєм Богданівського храму отцем Романом та покладання квітів (Додаток 2).

Біля пам'ятного знаку жертвам Голокосту відбувся мітинг, на якому були присутні гості, жителі села Богданівки, учні та вчителі Богданівської школи. Я у своєму виступі висловив подяку та вручив грамоти від штату Нью-Йорк за збереження пам'яті жертв Голокосту директору Державного архіву Миколаївської області Левченко Л. Л., директору ТОВ «Мар'ївське» Маляренко О. Ю. та заступнику директора ТОВ «Мар'ївське» Маляренко Т. Д., директору Богданівської ЗОШ I-III ступенів Поспелову О. В., вчителю історії Богданівської школи Поспеловій Л. В., учням і вчителям Богданівської ЗОШ (Додаток 3).

На знак подяки за збереження пам'яті 30 жовтня 2018 року я організував для учнів та працівників Богданівської школи поїздку до міста Одеса. Цікава та повчальна екскурсія була проведена головою Одеської регіональної Асоціації Романом Марковичем Шварцманом. Тепла зустріч та цілий ряд заходів: в музеї, до пам'ятників на Єврейському кладовищі, Прохоровський сквер, пам'ятник жертвам Голодомору залишились в пам'яті учнів на все життя. Незабутні враження про відвідування Оперного театру, Приморського бульвару. Особлива подяка екскурсоводам: Софії Швець, Світлані Бойко, С. П. Абрамович (Додаток 4).

22 вересня 2019 року на Богданівській землі відбувся міжнародний захід пам'яті. Розпочалися урочистості у селі Виноградний Сад.

Цим подіям передувало рішення сесії Прибузької сільської ради про надання скверу імені Праведників народів світу – Петра та Христини Балануци, які у роки Другої світової війни врятували єврейську сім'ю від розстрілу. Звання Праведників народів світу надається Ізраїльським національним меморіалом Катастрофи (Голокосту) та Героїзму «Яд Вашем». Саме з нагоди відкриття меморіальної дошки їх пам'яті і відбувся мітинг. До місця заходу прибули делегації з єврейських громад Миколаєва, Одеси, США, віце-консул Посольства держави Туреччина в Україні, Перший Секретар Посольства

держави Ізраїль в Україні, народний депутат України, представники Миколаївської облдержадміністрації, Доманівської РДА, Доманівської районної ради, органів місцевого самоврядування, Прибузької ЗОШ I-III ступенів, учителі та учні Богданівської ЗОШ I-III ступенів, жителі сіл Виноградний Сад та Богданівки, представники преси та телебачення.

Міжнародний захід проходив під назвою «Полегла Трансністрія» і відбувся напередодні 75-ї річниці звільнення Південно-Західної України від нацистської окупації. Захід відкрився мітингом у пам'ять воїнів-визволителів, Праведників народів світу, в пам'ять жертв Голокосту, які були знищені у Богданівському таборі смерті. На честь воїнів-визволителів прозвучала поминальна молитва настоятеля Богданівського храму ієрея отця Романа. На мітингу виступили начальник Департаменту культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації М. Ф. Димитров, Народний депутат України 9-го скликання Чорноморов А. О., перший секретар посольства Держави Ізраїль в Україні Ілона Хільковська, віце-консул посольства Республіки Туреччина в Україні Емре Гюллер, колишній в'язень Богданівського концтабору, Президент Нью-Йоркської Асоціації діаспор світу Мітя Биков, голова Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденберг, директор Державного архіву Миколаївської області, доктор історичних наук Л. Л. Левченко, голова Одеської регіональної асоціації євреїв - колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів Р. М. Шварцман, представник Асоціації Американських Воїнів С. Познянський, заступник директора Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації Я. О. Резнікова, голова Доманівської райдержадміністрації Є. Л. Осадчук, директор Богданівської ЗОШ I-III ступенів О. В. Поспелов. У своїх виступах вони відзначили важливість даної події для збереження пам'яті про жертв Голокосту, подякували колективу місцевої школи за краєзнавчу роботу.

Зворушливою була розповідь Праведниці народів світу С. Т. Мальованої (Дудар), жительки колишнього села Шварцове, сім'я якої перехувала жінку –

єврейку з двома донечками та двома племінницями. А батько Світлани Терентіївни врятував тридцять євреїв, які знаходилися в Доманівському гетто.

Представник Асоціації Американських Воїнів С. Познянський вручив знаки до 75-річчя звільнення Південно-Західної України від нацистських загарбників та увічнення пам'яті жертв Голокосту В. А. Пономаренку – учаснику Другої світової війни, В. Тарасенку – учаснику бойових дій на Сході України, Богданівській ЗОШ I-III ступенів, голові Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденбергу, голові Одеської регіональної асоціації євреїв - колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів Р. М. Шварцману, віце-консулу посольства Республіки Туреччина в Україні Емре Гюллеру, Праведниці народів світу С. Т. Мальованій (Дудар).

Делегації відвідали меморіал пам'яті жертв Богданівського табору, поклали квіти та вшанували полеглих хвилиною мовчання.

Перший секретар посольства Держави Ізраїль в Україні Ілона Хільковська та віце-консул посольства Республіки Туреччина в Україні Емре Гюллер засудили акт вандалізму над пам'ятним знаком, прочитали молитву про загиблих.

У Богданівській ЗОШ I-III ступенів відбулося засідання круглого столу за участю науковців, представників громадських організацій, народного депутата України, митців, Президента Нью-Йоркської Асоціації діаспор світу Міті Бикова, голови Миколаївської обласної єврейської громади М. Д. Гольденберга, голови Одеської регіональної асоціації євреїв - колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів Р. М. Шварцмана, представників районних органів влади. Піднімалося питання про збереження пам'ятників Голокосту, висвітлення подій на території Трансністрії в пресі, на телебаченні, у навчальних закладах, про розвиток інфраструктури краю, створення меморіального комплексу (Додаток 5).

Так я виконав останнє прохання моєї мами – зробити все, аби пам'ять про жахливі події Голокосту в роки Другої світової війни зберігалася наступними поколіннями.

- Я вдячний, що жителі с. Богданівки, особливо діти, знають про трагедію єврейського населення, досліджують це питання, беруть участь у заходах, де порушуються питання історії Голокосту. Мене розчулило таке ставлення юного покоління до історії рідного краю.

Отже, незважаючи на плин часу, не думаючи, що життєва історія може скластися так непередбачувано, ми познайомилися із Мітею Биковим, який, будучи людиною поважного віку, так переймається не тільки історії трагедії Голокосту у Богданівці, а й реаліями села. Підтримує впорядкування території меморіалу пам'яті жертв Богданівського табору, вболіває за розвиток інфраструктури села. Корінний одесит, громадянин Сполучених Штатів Америки, Мітя – це людина, яка вболіває за Україну, за Богданівку і прагне, щоб про Україну, її історію знали і чули у всьому Світі.

Висновки

Життя вимагає нового осмислення історії України, повернення із забуття цілого ряду явищ, подій, осіб, адже цивілізоване суспільство має знати свою історію. Настав час усвідомити до кінця своє минуле, історичну спадщину.

Все це так. Але, незважаючи на те, що ми живемо у цивілізованому світі, все ж таки знайшлися нелюди (бо інакше назвати їх не можна), які вчинили акт вандалізму над пам'ятним знаком жертвам Голокосту 14 вересня 2019 року, розмалювавши його нацистською свастикою. У чому завинили безвинно полегли? Хіба можна робити так? Як можна глумитися так? Ці питання хотілося поставити тим, хто таке вчинив.

Наведені у роботі факти є трагічними фрагментами драматичної картини катастрофи європейського єврейства. Події періоду Другої світової війни на Півдні України ще чекають свого дослідження. Ще живі свідки, що попри все вижили в ті страшні часи. Наш історичний обов'язок – зібрати та зберегти для нащадків їх безцінні свідчення.

Приїзд Міті Бикова підтверджує, що Голокост мав місце на території Миколаївщини, зокрема у селі Богданівка.

Нічого в історії не пройшло безслідно, не залишивши в людському серці порожнечі... Все забувається, але пам'ять людська вічна.

Ми знайомимо учнів нашої школи, односельців, гостей з історією рідного краю під час екскурсій, зустрічей, конференцій, засідань «круглих столів», лінійок, усних журналів. Матеріали, зібрані гуртківцями, широко використовуються учителями школи і району для проведення уроків на краєзнавчій основі, у виховній роботі. Роботи учнів виставлено на сайті школи, у регіональній Вікіпедії.

Проходять роки. Але нічого не може пройти мимо людської пам'яті! Ці сторінки назавжди, навіки зарубцюються в серці, щоб воно не забуло! А передати це все наступним поколінням – наш обов'язок! Тому заради цього й відкриваємо нерозкриті сторінки історії.

У нас героїчне минуле, але повчальних уроків з нього ми не винесли. А здавалося, ми через усе це пройшли. Вивчили причини, наслідки тих подій. НЕ вивчили, НЕ передбачили, НЕ врахували. І таких НЕ багато. Хто винен у цьому?

Пройде час. Кажуть, він лікує. Все стане на свої місця. На це питання ми знайдемо відповідь або нам дадуть її.

А поки що гинуть наші земляки, земля горить. І такі люди, як Мітя Биков, що пройшли крізь пекло Другої світової війни, Голокосту, щиро жалкують, що в Україні знову ллється кров, понівечені долі, сирітське дитинство.

Література та джерела:

1. Гриневич О.В. Голокост на Миколаївщині в 1941 – 1944 // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Миколаїв. – Вип.2
2. Гроссман В., Еренбург І. «Чорна книга – 1». «Інтербук». – Запоріжжя, 1991.
3. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 2238. оп. 1, спр. 19.
4. Державний архів Миколаївської області. Ф.Р. 1002. оп. 3, спр. 16.
5. Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы. – Николаев, 1996.

6. Забарко Б. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста // Свидетельства и документы. Книга 1, 2, 3. – Киев, 2007.
7. Музика Н. Смерть у оврага // Вечерний Николаев. 2000. – 11 апреля
8. Соболев П. Геноцид на Доманівщині у роки Другої світової війни // <http://www.mykolaiv-oda.gov.ua/publication/content/940>
9. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду // Черная Книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса РИО АО кинокомпания «Юг», 1998.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Алея пам'яті біля пам'ятного знаку жертвам Голокосту

Алея пам'яті біля пам'ятного знаку жертвам Голокосту

Додаток 2

Мітинг 9 вересня 2018 року

Додаток 3

Вручення грамоти директору Богданівської школи

Екскурсія в м.Одесу

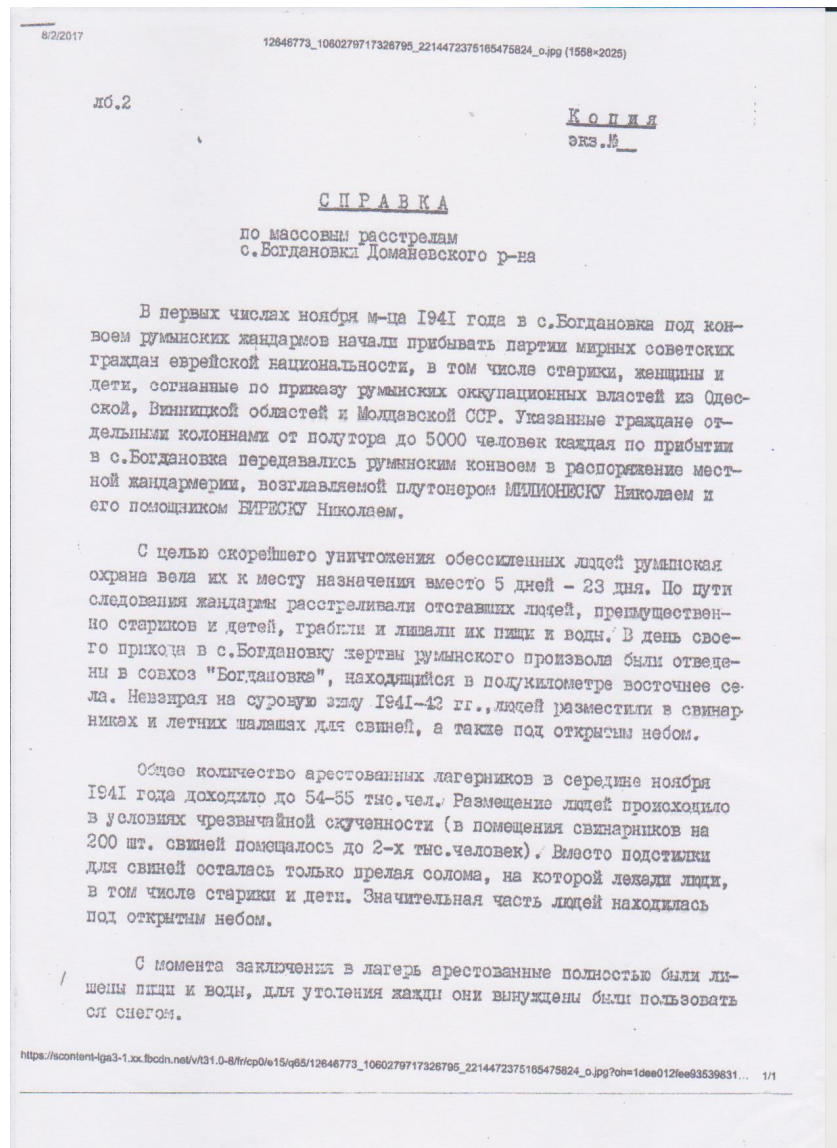
Міжнародний захід 22 вересня 2019 року

Робота краєзнавців школи з літературою

Додаток 7

Копія довідки Миколаївського державного архіву

костра производили работу в глубоких лужах крови. Складывание трупов на костре производилось под непосредственным руководством начальника карательного отряда. Сжигание трупов не прекращалось ни днем ни ночью. По ночам жители с. Богдановки видели из своих домов большое зарево в районе совхоза и слышали доносившийся до них запах горящего человеческого мяса.

Присутствовавшие при расстрелах и сжигании немецкие офицеры в/ч, расположенных в с. Константиновка на противоположной стороне р. Буг, производили с края обрыва снимки уничтожения советских граждан и часто давали указания по размещению трупов на костре.

Были случаи, когда легко раненые при расстрелах, падая в овраг, выбравшись оттуда, пользуясь наступившей темнотой, но через некоторое время они вторично велись на расстрел.

15 января 1942 года число расстрелянных доходило до 52000 чел. причем в это число входят также захваченные в двух бараках 2000 чел. К этому времени последовал лицемерный приказ Голтынской префектуры о прекращении массовых расстрелов. Тем не менее в течение последующих 2-х недель было замучено и расстреляно около 2000 человек.

Таким образом на 1 февраля 1942 года румыно-немецкие палачи истребили в лагере с. Богдановка около 54000 мирных советских граждан.

Оставшиеся в живых после 1 февраля 1942 года лагерники из рабочих бригад были использованы командованием румынской жандармерии для сожжения и закапывания некоторого количества трупов, оставшихся на территории лагеря. Эти 127 человек являются единственными из оставшихся в живых многотысячных заключенных в лагере с. Богдановка.

Старший следователь по особо важным
делам УКГВ УССР по Николаевской области
И а й о р

П. С. Мельник

Л. Поспєлова

ЖИВЕМО, ЩОБ ПАМ'ЯТАТИ

Анотація. Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... Саме індивідуальна і колективна пам'ять сприяють становленню ідентичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю... Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних аспектах різною. Радянська культура (радіше політика) пам'яті ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост. Тому тепер у нашому суспільстві на часі питання про спільну пам'ять різних народів про події Другої світової війни.

Метою роботи є опрацювання матеріалів про збереження пам'яті історичного минулого нашого краю, зокрема, подій Другої світової війни; вивчення спогадів очевидців Голокосту на території села Богданівка. У роботі йдеться про те, що майбутнє нації залежить від історичної пам'яті. Часто можна почути думку, що сучасна молодь має зовсім інші ідеали, мало переймається долею країни, не виявляє патріотизму. Але, вивчаючи сторінки історії рідного краю, дізнаючись про таких людей, як Мітя Биков та його мама, ми переконуємося, що патріотом може бути кожна людина.

Працюючи над змістом роботи, проведено своєрідне дослідження, використано опитування, аналіз, синтез, узагальнення зібраного матеріалу. У роботі дотримано принципи історизму та об'єктивності. Використано системно-структурний, проблемно-хронологічний методи, які дали можливості для досягнення поставленої мети.

Страшна трагедія, що її пережили євреї у роки Другої світової війни, не має аналогів в історії людства. Доманівський район увійшов у світову історію

війни як Другий Бабин Яр, а Богданівка була кінцевою точкою сумнозвісної «Дороги смерті», що проходила від Одеси через Мостове та Доманівку. Взимку 1941-1942 років німці та румуни створили у цій місцевості величезний табір для знищення десятків тисяч євреїв з усіх населених пунктів від Дністра до Південного Бугу. За підрахунками Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів з'ясовано, що у Доманівському районі страчено 120 тисяч мирних громадян, більшість з яких були євреями. Найкривавішим місцем став яр у Богданівці. Тут знайшли смерть понад 54 тисячі людей.

І раптом – живий свідок тих буремних подій. Його можна не тільки побачити, з ним можна поспілкуватися. Хто ж такий Мітя Биков? Корінний одесит, який емігрував у США, жвавий, енергійний, людина з почуттям гумору.

Незважаючи на плин часу, не думаючи, що життєва історія може скластися так непередбачувано, ми познайомилися із Мітєю Биковим, який, будучи людиною поважного віку, так переймається не тільки трагедією Голокосту у Богданівці, а й реаліями села. Підтримує впорядкування території меморіалу пам'яті жертв Богданівського табору, вболіває за розвиток інфраструктури села. Корінний одесит, громадянин Сполучених Штатів Америки, Мітя – це людина, яка вболіває за Україну, за Богданівку і прагне, щоб про Україну, її історію знали і чули у всьому світі.

Хочеться, щоб цей матеріал став невеличким внеском у дослідження історії Богданівки, його знали ровесники, односельці, належно ставились до колишніх в'язнів нацистського режиму.

Ключові слова: Голокост, спогади, Богданівська трагедія, євреї, меморіалізація.

Л. Поспелова

ЖИВЕМ, ЧТОБЫ ПОМНИТЬ

Аннотация. Историческая память – это определенная способность человека, человеческого ума хранить опыт прошлого, историю межчеловеческих взаимоотношений, представлять исторические события,

историю и свое место в ней, опираясь на собственные интерпретации. Именно индивидуальная и коллективная память способствуют становлению идентичности и хранят картины прошлого для потомков. Историческое прошлое и память о нем не является тождественным, существует определенная конкуренция между историей и памятью. Коллективная память евреев и украинцев о Второй мировой войне есть в определенных аспектах разной. Советская культура (скорее политика) памяти никогда не выделяла еврейских жертв Второй мировой войны.

Последние двадцать лет в суверенной Украине медленно, но возрождается память о таких аспектах войны с нацизмом, как Холокост.

Поэтому теперь в нашем обществе актуален вопрос об общей памяти разных народов о событиях Второй мировой войны.

Целью работы является обработка материалов о сохранении памяти исторического прошлого нашего края, в частности, событий Второй мировой войны; изучение воспоминаний очевидцев Холокоста на территории села Богдановка. В работе идет речь о том, что будущее нации зависит от исторической памяти. Часто можно услышать мысль, что современная молодежь имеет совсем другие идеалы, мало волнуется из-за судьбы страны, не обнаруживает патриотизма. Но, изучая страницы истории родного края, узнавая о таких людях, как Митя Быков и его мама, мы убеждаемся, что патриотом может быть каждый человек.

Работая над содержанием работы, проведено своеобразное исследование, использованы методы опроса, анализ, синтез, обобщение собранного материала. В работе соблюдены принципы историзма и объективности. Используются системно-структурный, проблемно-хронологический методы, которые дали возможности для достижения поставленной цели.

Страшная трагедия, которую пережили евреи в годы Второй мировой войны, не имеет аналогов в истории человечества. Доманевский район вошел в мировую историю войны как второй Бабий Яр, а Богдановка была конечной

точкой печально известной «Дороги смерти», которая проходила от Одессы через Мостовое и Доманевку.

Зимой 1941-1942 годов немцы и румыны создали в этой местности огромный лагерь для уничтожения десятков тысяч евреев из всех населенных пунктов от Днестра до Южного Буга. По подсчетам Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию преступлений фашистов выяснено, что в Доманевском районе казнено 120 тысяч мирных граждан, большинство из которых были евреями. Самым кровавым местом стал яр в селе Богдановка. Здесь нашли смерть 54 тысячи человек.

И вдруг – живой свидетель тех бурных событий. Его можно не только увидеть, с ним можно пообщаться.

Кто же такой Митя Быков? Коренной одессит, который эмигрировал в США, энергичен, человек с чувством юмора.

Невзирая на течение времени, не думая, что жизненная история может сложиться так непредсказуемо, мы познакомились с Митей Быковым, который, будучи человеком почтенного возраста, так волнуется не только из-за трагедии Холокоста в Богдановке, но и реалий села. Поддерживает упорядочение территории мемориала памяти жертв Богдановского лагеря, болеет за развитие инфраструктуры села. Коренной одессит, гражданин Соединенных Штатов Америки, Митя – это человек, который болеет за Украину, за Богдановку и стремится, чтобы об Украине, ее истории знали и слышали во всем мире.

Хочется, чтобы этот материал стал небольшим взносом в исследование истории Богдановки, его знали ровесники, односельчане, должным образом относились к бывшим узникам нацистского режима.

Ключевые слова: Холокост, воспоминания, Богдановская трагедия, евреи, мемориализация.

L. Pospelova

LIVING TO REMEMBER

Abstract. Historical memory is a certain ability of a person, of the human mind to preserve the experience of the past, the history of interpersonal relationships, to

represent historical events, the history and our place in it and it's based on our own interpretations ... It is the individual and collective memory that contributes to the formation of identity and preserves the pictures of the past for our descendants. The historical past and the memory of it are not identical, there is some competition between history and memory ... The collective memory of Jews and Ukrainians about World War II is different in certain aspects. Soviet culture (as well as politics) has never singled out Jewish victims of World War II. For the last twenty years in sovereign Ukraine the memory of aspects of the war against Nazism such as the Holocaust have been little by little reviving. That is why the question about the shared memory of different peoples about the events of the Second World War is now over in our society.

The purpose of the work is to study materials for preserving the memory of the historical past of our country, in particular, the events of the Second World War; study of Holocaust eyewitness recollections on the territory the village of Bohdanivka. The paper argues that the nation's future depends on historical memory. One can often hear the opinion that modern youth has completely different ideals, concerns a little with the fate of the country, does not show patriotism. But, studying the pages of the history of our native land, knowing about people like Mitya Bykov and his mother, we are convincing that everyone can be a patriot.

Working on the content of the work, a kind of research was conducted, certain surveys, analysis, synthesis and generalization of the collected material were used. The work adheres to the principles of historicism and objectivity. System-structural, problem-chronological methods, which gave opportunities to achieve this goal, were used.

The terrible tragedy, that was suffered by the Jews during World War II, has no analogues in the history of mankind. Domanivka district became a part of the world history of the war as the Second Babyn Yar and Bohanivka was the end point of the notorious Death Road which was passing from Odessa through Mostovo and Domanivka. In the winter of 1941-1942, the Germans and Romanians set up in this area a huge camp for the destruction of tens of thousands of Jews from all settlements

from the Dniester to the Southern Bug. According to the estimates of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of Fascists' Crimes, it was revealed that 120,000 civilians have been executed in the Domanivka district, most of them Jewish. The bloodiest place was the Bohdanivka ravine where 54 thousand people died.

And suddenly we have a living witness to those stormy events. You can not only see him, you can communicate with him. Who is Mitya Bykov? A native inhabitant from Odessa, who immigrated to the United States, is a lively, energetic and humorous person.

Despite the passage of time, not thinking that life history could be so unpredictable, we met with Mitya Bykov, who, being a man of good age, is so concerned not only with the Holocaust tragedy in Bohdanivka, but also with the realities of the village. He supports streamlining of the memorial of the victims of the Bohdanivka camp and the development of the village infrastructure. A native from Odessa and the citizen of the United States of America, Mitya is a man who cares for Ukraine, for Bohdanivka and wants Ukraine and its history to be known and heard about all over the world.

I would like this material to make a small contribution to the study of the history of Bohdanivka, it should be known by peers, villagers and the former prisoners of the Nazi regime should be treated appropriately.

Key words: *Holocaust memories Bogdanovskaya tragedy, Jews, memorialization.*

УДК 94(477.73)(=411.16) «1941/1945»

Наталья Сугацкая

*(кандидат исторических наук, доцент кафедры
гуманитарных дисциплин,*

Николаевский институт права

Национального университета «Одесская юридическая академия»

г. Николаев, Украина)

ГЕРОИЗМ И САМООТВЕРЖЕННОСТЬ РАДИ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ. ПРАВЕДНИКИ НАРОДОВ МИРА НА НИКОЛАЕВЩИНЕ

Человеческие отношения – это ценное сокровище и в то же время одно из самых больших испытаний, которые может преподнести нам жизнь. Тяжелейшее испытание этих отношений выпало на период немецко-румынской оккупации Николаевщины. В период, когда нацистские палачи и их пособники уничтожали тысячи евреев во всех населенных пунктах Николаевской области, оставались люди с удивительным мужеством и лучшими человеческими чертами. В годы Холокоста – время уныния, жестокости и душевного отчаяния они не потеряли человеческое лицо и доказали, что можно переступить через страх, чтобы остаться человеком.

Праведники – понятие своеобразное и неоднозначное. Традиционно считается праведником тот, кто в своих поступках руководствуется принципом честности, справедливости, не нарушает правил нравственности. Но в годы войны, чтобы поступать по законам нравственности, надо было рисковать жизнью. Самой дорогой ценой оплачивал человек, посмеявшийся

противопоставить свои силы и возможности лавине, которая неслась, погребая под собой счастье, мечты, саму жизнь.

Невозможно понять логику людей, строящих планы уничтожения целого народа. Противоположность им – деятельность Праведников народов мира. Хасидé й уммó тха-‘ола́ м (Праведники народов мира), праведники-неевреи.

Это почетное звание, присваиваемое в Государстве Израиль представителям других народов, которые в период Катастрофы спасали или содействовали спасению евреев. Согласно статье 9 принятого Кнессетом в 1953 г. закона «Об увековечении памяти мучеников и героев», одна из задач Национального института памяти жертв Катастрофы и Героизма Яд Вашем – увековечение имен тех праведников, которые рисковали своей жизнью ради спасения евреев. Тем самым Государство Израиль, в котором память о миллионах уничтоженных евреев является одной из главных составляющих национального и политического самосознания, объявило, что считает своим долгом почитание тех немногих, кто приходил на помощь евреям в обстановке почти всеобщего равнодушия к злодеяниям нацистов, а нередко и прямого соучастия в них определенной части нееврейского населения оккупированных стран.

Лицам, удостоенным звания Праведника народов мира, вручается почетный диплом, именная медаль (на которой выгравирована надпись «В благодарность от еврейского народа. Кто спасает одну жизнь, спасает весь мир»). Их имена запечатлены на стене почета в здании Яд Вашем (до конца 1980-х гг. им также предоставлялось право посадки именного дерева в Аллее праведников; посажено свыше двух тысяч деревьев, но затем посадки прекратились из-за недостатка места). Вручение почетных дипломов и медалей происходит на торжественных церемониях в Яд Вашем или чаще в официальных представительствах Государства Израиль в странах, где живут те, кто удостоен этого почетного звания. В случае, когда спасителя уже нет в живых, награды вручают их наследникам или соратникам. В тесном сотрудничестве с Яд Вашем действуют две общественные организации: Фонд

имени Анны Франк в Швейцарии финансирует оказание медицинской помощи Праведникам народов мира, а также Еврейский фонд помощи Праведникам народов мира в США, из средств которого нуждающимся выплачивается ежемесячная пенсия. Праведники народов мира, выбравшие местом жительства Израиль, получают государственную пенсию [2].

Звание Праведника народов мира присваивает (с 1963 г.) общественная комиссия, которая в своей работе руководствуется определенными критериями, скрупулезно изучая все факты, показания свидетелей, оценивает исторические обстоятельства и риск для спасителя, на основе чего решает, соответствует тот или иной случай необходимым критериям. В состав комиссии входят видные израильские юристы и представители уцелевших жертв Катастрофы. Почетное звание присваивается в соответствии со следующими критериями:

- совершение активных действий для спасения евреев, даже если по независящим от спасителя обстоятельствам действия оказались безуспешными;
- реальная угроза жизни, связанная с такими действиями;
- бескорыстие, то есть спасение евреев без получения или ожидания вознаграждения;
- наличие достоверных свидетельств.

С 1963 г. по 1 января 2019 г. звание Праведника народов мира было присвоено 27362 гражданам 51 страны (по Украине – 2634 человека; 4 место после Польши – 6992 человек, Нидерландов – 5778, Франции – 4099) [4]. Помимо того, нескольким сотням человек, которые активно и бескорыстно участвовали в спасении евреев, не подвергаясь непосредственно смертельному риску, были вручены от имени Государства Израиль почетные грамоты. Звания Праведника народов мира удостоиваются те, кто в условиях нацистского террора приходил на помощь евреям по собственной инициативе, совершая следующие действия:

- предоставление тайного убежища. Такой вид помощи во многих случаях был единственно спасительным, но также наиболее трудным и рискованным, так как даже тогда, когда тайник, где укрывались евреи, не

находился непосредственно в доме спасителя (на чердаке, в подвале и т. д.), он брал на себя ответственность за удовлетворение потребностей спасаемых, нередко делясь с ними последним. Спаситель и его семья подолгу (иногда годами) жили под постоянной угрозой разоблачения;

- содействие в сокрытии еврейства с помощью изготовления и предоставления фальшивых документов (удостоверения личности, свидетельства о рождении или крещении и т.д.), придумывание правдоподобной «арийской» биографии, ознакомление с местными обычаями, поиск безопасного жилья, а иногда и работы и т. д. Такой способ спасения позволял еврею вести якобы нормальный образ жизни, но был возможен лишь для евреев с «арийской» внешностью, хотя и при этом существовала постоянная угроза разоблачения;

- участие в организации побега из гетто или концлагеря с последующим укрытием, а также содействием в переходе через границу в нейтральные страны (Швеция, Швейцария) или на менее опасную территорию, например, контролируемую итальянцами или (до марта 1944 г.) венграми;

- участие в спасении еврейских детей в тех ситуациях, когда для них становилась неизбежной разлука с родителями (в случаях отправки последних в концлагерь, вынужденного перемещения с места на место, сокрытия еврейства детей и т. д.). Иногда родители, зная или догадываясь об ожидающей их участи, заблаговременно заручались согласием своих знакомых неевреев (друзей, соседей, лиц, работавших в детских и сиротских учреждениях, священников) приютить их детей до окончания войны. В противоположность тем лицам, которые соглашались на это лишь за вознаграждение, но нередко вскоре выдавали детей нацистам, не желая подвергать себя опасности, а иногда и по более низменным мотивам, хасидей уммот ха-‘олам действовали по велению совести и бескорыстно, пренебрегая угрозой предательства и расправы.

Спасение евреев в годы Катастрофы в каждом отдельном случае требовало большого мужества и подлинной самоотверженности, так как

расценивалось нацистами как вызов всей их идеологии и политике, даже при отсутствии любых других форм сопротивления или неповиновения.

Имена многих из тех, кто совершил такой подвиг, не всегда удается выявить. Безвестными остались многие смельчаки, погибшие от рук нацистов вместе с евреями, которым они пытались помочь. Некоторые люди, спасавшие евреев, не получают звания Праведника народов мира, так как некому засвидетельствовать их подвиг: спасенные ими евреи позднее погибли, попав в руки нацистов, или умерли вскоре после войны. Без признания остаются также те, чья бескорыстная самоотверженность не получает подтверждения со стороны спасенных ими евреев, психика которых, глубоко травмированная ужасами пережитого, блокирует любые воспоминания о них.

С 6 марта 2013 г. отмечается Европейский день памяти Праведников мира. Он был установлен Европарламентом в 2012 г. Дата 6 марта выбрана не случайно. В этот день в 2007 году ушел из жизни Моше Бейски, израильский судья, председатель комиссии по присвоению звания Праведник народов мира в национальном мемориале Яд Вашем в Иерусалиме. Бейски в свое время был спасен немецким промышленником Оскаром Шиндлером, спасшим около 1200 евреев, работавших на его предприятиях в Польше и Чехословакии, облегчал им условия труда и заботился об их безопасности до самого прихода Советской Армии – тем самым, о котором снят американский оscarоносный фильм Стивена Спилберга «Список Шиндлера», и который стал благодаря ему наиболее знаменитым из Праведников.

Звание Праведник народов мира стало всемирно известным, оно является синонимом чести, человеческого героизма и означает победу добра над силами зла.

Во многих европейских странах, где живут Праведники мира, например, в Великобритании, Германии, Австрии, Украине, они награждаются национальными наградами. В 1988 г. создан Еврейский совет Украины – старейшая из ныне действующих национальных организаций национальных меньшинств в Украине. В 1989 г. этой организацией учреждено почетное

звание Праведник Украины, которое присвоено более чем 3 тыс. граждан Украины [3, с.6].

Работа по выявлению неизвестных еще историй спасения евреев в период оккупации продолжается постоянно. Звание Праведник народов мира по Украине за последние 8 лет удостоены еще 232 человека. Учеными и краеведами Николаевщины тоже проводится такая работа. Значимым событием стало издание в 2016 году справочника «Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители: Николаевская область», в котором приведены данные о 82 Праведниках народов мира, Праведниках Украины, спасителях и людях, причастных к спасению; а также о 63 спасенных ими евреях.

В сентябре 2019 г. в с. Виноградный сад Доманевского района прошла торжественная церемония открытия мемориальной доски в честь Праведников народов мира Петра и Кристины Блануцы, которые спасали евреев Украины от нацистов. Открытие состоялось в сквере, также названном в честь семьи, в память о подвиге которой открыли доску. Именно с их истории начинается справочник.

На сегодняшний день собраны еще 12 историй спасения. Вот одна из них.

Полина Паризер родилась в 1928 году в Одессе. До начала войны она жила с мамой и бабушкой, успела закончить 6-й класс средней школы. После начала немецкой и румынской оккупации ее семья оказалась в гетто Одессы, откуда, в феврале 1942 г., увезли на смерть всех родных Полины.

Оставшись одна, девочка стала вести жизнь беспризорницы, скрываясь по подвалам и складам. Так ей удалось пережить самый опасный период – зиму 1941 – 1942 гг., когда румынские оккупанты проводили акции массового уничтожения еврейского населения Транснистрии.

Однажды ее схватили и отправили в тюрьму. 1 апреля, в дождливый и холодный день, Полину вместе с другими заключенными евреями погрузили в товарные вагоны и куда-то повезли. На станции Березовка всех выгрузили и погнали в село Мостовое, где в это время находился один из самых крупных лагерей принудительного труда для евреев. Условия существования в этом

лагере были крайне суровыми. Большинство евреев, находившихся в нем, практически были обречены на гибель от тяжелого труда и скудного питания.

Через несколько дней, проведенных в лагере, Полина поняла, что здесь ее ждет голодная смерть и решила на побег. Она и еще две девочки тайно покинули лагерь. По дороге старшую из них арестовали полицейские, двум другим удалось скрыться и добраться до ближайшего села Новосеменовка, Мостовского района, Одесской области (ныне с. Мостовое Доманевского района Николаевской области).

По внешнему виду Полины и ее подруги было понятно, что они еврейки, бежавшие из лагеря: оборванные, истощенные, едва стоявшие на ногах от усталости. Но они, тем не менее, спрашивали каждого встречного, не нужна ли кому-то помощь по хозяйству.

На счастье среди прохожих оказалась Дуня Добровольская, местная крестьянка лет 40. Понимая, кто эти девочки, она предложила одной из них, а именно Полине, остаться жить у нее. Первым делом Дуня отмыла девочку, передела ее в чистую одежду, накормила и уложила в постель. Сквозь сон Полина слышала, как хозяйка разговаривает о ней с какими-то людьми.

В течение многих недель девочка приходила в себя. Дуня и ее муж, Данил Исаченко, ухаживали за ней, кормили и поили, давая возможность восстановить силы. Когда девочка окрепла, она стала помогать по хозяйству, выходить вместе с Дуней и ее мужем на сельскохозяйственные работы, установленные румынскими оккупантами для жителей села. Дуня и Данил не скрывали Полину, в этом не было смысла, так как многие односельчане были свидетелями ее появления у них. Они только стали называть ее Ольгой, так как им казалось, что Полина звучит очень по-еврейски.

Так прошло несколько месяцев, пока в августе 1942 г. их семье не начал угрожать местный полицейский. Не дожидаясь, пока он перейдет от слов к делу, Полина рассталась со своими спасителями и отправилась искать новое пристанище.

После долгих скитаний она нашла кров и работу по уходу за ребенком в селе Молдавка. Хозяева очень боялись, что в селе узнают об их новой няньке, поэтому за все время ее пребывания у них она ни разу не покинула дом. Но слухи о том, что у них живет еврейка, все равно поползли по селу, и девочке опять пришлось уйти.

Холодной и снежной зимой в начале 1943 г. Полине пришлось проделать обратный путь до Новосеменовки, где ее снова приютили спасители. Теперь Данил и Дуня прятали, спасая «Ольгу» до освобождения села 30 марта 1944 г.

После освобождения Полина еще целый год прожила в Новосеменовке, затем уехала в Одессу. Она регулярно навещала своих спасителей и относилась к ним как к родным. В благодарность за спасенную жизнь она сохранила имя Ольга, данное ей Дуней и ее мужем.

Дуня Добровольская умерла в 1970 г., ее муж ненадолго пережил ее. В начале 1970-х Ольга Паризер (в замужестве Гибер) покинула СССР и после короткого пребывания в Израиле, иммигрировала в США.

26 декабря 2007 г. Яд Вашем посмертно удостоил Дуню (Евдокию) Добровольскую и Данила Исаченко почетным званием Праведник народов мира [1,5].

О героях войны, которые принесли освобождение от нацистской тирании, мы помним. Они – гордость и восхищение. Достойное место в их ряду занимают и Праведники народов мира – те, кто встал на защиту евреев, гонимых на смерть и оскорбления, рискуя собственной жизнью и жизнью своих родных, детей и близких. И неважно, сколько спасено было каждым из них жизней: одна или тысячи. Девиз Праведников – кто спасает одну жизнь, спасает весь мир. Их было немало в прошлом, но так мало осталось в живых сегодня. Мы должны о них помнить.

Литература и источники:

1. История спасения: Добровольская Евдокия (Дуня), Исаченко Данил, Паризер Полина [Электронный ресурс] // Яд Вашем. Мемориальный комплекс

истории Холокоста. – Режим доступа:

<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4211685>

2. Мордехай Палдиэль, Праведники народов мира в годы Холокоста [Электронный ресурс] // Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. – Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/education/educational-materials/lesson-plans/righteous/righteous1.html>

3. Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители : Николаевская область / редакторы-составители Н.В. Сугацкая, Л.Б. Ташлай, В.В. Щукин, С.Н. Сугацкий. – Николаев : Изд. Шамрай П.Н., 2016. – 107 с.

4. Статистика Праведников народов мира [Электронный ресурс] // Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. – Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>

5. Щукин В.В. Специфика событий Холокоста в юго-восточной части румынской оккупационной зоны Транснистрии / В.В. Щукин // Культура полиса (The Culture of Polis). Часопис на негованье демократске политичке културе – Нови Сад, 2013. – №21. – С. 209 – 226.

Н. Сугацька

ГЕРОЇЗМ І САМОВІДДАНИСТЬ ЗАРАДИ ЛЮДЯНОСТІ.

ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Анотація. У статті автор акцентує увагу на діяльності Праведників народів світу, а також розглядає критерії, відповідно до яких присвоюється це почесне звання. На додаток до довідника «Праведники народів мира, Праведники України, спасители: Николаевская область» наведені нові дані стосовно спасіння євреїв під час Голокосту.

Ключові слова: євреї, Голокост, спасіння, Праведники народів світу.

Н. Сугацкая

ГЕРОИЗМ И САМООТВЕРЖЕННОСТЬ РАДИ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ.

ПРАВЕДНИКИ НАРОДОВ МИРА НА НИКОЛАЕВЩИНЕ

Аннотация. В статье автор акцентирует внимание на деятельности Праведников народов мира, а также рассматривает критерии, в соответствии с которыми присваивается это почетное звание. В дополнение к справочнику «Праведники народов мира, Праведники Украины, спасители: Николаевская область» приведены новые данные о спасении евреев во время Холокоста.

Ключевые слова: евреи, Холокост, спасение, Праведники народов мира.

N. Sugatska

HEROISM AND SELF-DEDICATION TO HUMANITY. THE RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS IN NIKOLAEV REGION

Abstract. In article author examines actions of Righteous Among the Nations, and criteria which are required to acquire this honorific title. As addendum to compendium «Righteous Among the Nations, Righteous of Ukraine, saviours: Mykolaiv region» a new data has been presented on saving Hebrew population during times of Holocaust.

Key words: Jews, Holocaust, salvation, the righteous of the peoples of the world.

УДК 94(477.73)(=411.16) «1941/1945»

Людмила Ташлай

(краевед, Заслуженный работник культуры Украины,
лауреат премии им. Н. Аркаса,
г. Николаев, Украина)

Памяти Анатолия Кардаша

(Аб Мише 1934-2014) посвящается

ИНТЕРВЬЮ СО СВИДЕТЕЛЕМ

(По материалам Международного научно-поискового проекта «Интервью со свидетелем» Американского музея Холокоста)

Стивен Спилберг Кино и видеоархив

Фильм и видеоархив Стивена Спилберга - один из самых полных в мире ресурсов для перемещения изображений, связанных с Холокостом и Второй мировой войной. Он содержит 1050 часов исторического фильма, 9 часов программирования, связанных с созданием Постоянной выставки Музея, и 220 часов съемок фильма из фильма *Шоа* Клода Ланцмана, в котором представлены свидетельства о выживании в Холокосте. Номер группы записей: RG-60.4567.

Музейная коллекция USC Shoah Foundation

Музейная коллекция USC Shoah Foundation содержит около 55 000 видеороликов, включая евреев, гомосексуалистов, свидетелей Иеговы и жертв рома и синти (цыган); освободителей и свидетелей освобождения; политических заключенных, спасателей и поставщиков помощи; пережившие

политику евгеники; и участников судебных процессов по военным преступлениям. Эти свидетельства доступны для просмотра в библиотечных и архивных читальных залах, а также в других местах доступа по всему миру. Номер группы записей: RG-15.083M.

Видеоархив Fortunoff

Видеоархив Fortunoff Американского музея Холокоста для показаний о Холокосте содержит более 10 000 часов устных свидетельских показаний от более чем 4 400 выживших и свидетелей, записанных с 1980-х годов по сегодняшний день. Этот Архив был создан в 1979 году как проект фильма о выживших жертвах.

Архив устной истории мемориального музея Холокоста США

С апреля 2005 года по настоящее время отделение устной истории мемориального музея Холокоста США подготовило интервью для своего проекта документации для украинских свидетелей, куда вошли воспоминания свидетелей преступлений нацистов против евреев и мирных жителей в Николаеве и Николаевской области.

Директором проекта с 2005 по 2016 год был г-н Натан Бейрак.

Коллекция интервью мемориального музея Холокоста США была предоставлена Фондом Джеффа и Тоби Херр. Архив устной истории Джеффа и Тоби Херр – одна из самых больших и самых разнообразных коллекций свидетельств Холокоста в мире. Он включает в себя интервью, проведенные музеем, а также свидетельства, сделанные отдельными лицами и другими учреждениями, такими как библиотеки, архивы и местные исследовательские центры Холокоста.

(Американский музей Холокоста. Архив устной истории Джеффа и Тоби Херр, Коллекция интервью для проекта документации для украинских свидетелей). (Номер 0.0 группы записей: RG-530 * 0742).

Интервью у свидетелей брал Анатолий Абрамович Кардаш (псевдоним Аб Мише 1934 г. Киев - 2014 г. Иерусалим). В 1991 году репатриировался в Израиль, проживал в Иерусалиме.

Доктор технических наук, талантливый писатель, историк, публицист и переводчик, лауреат медали общества «Дом Януша Корчака в Иерусалиме», в недавнем прошлом один из лучших гидов и сотрудников Зала Имен и Международной школы по изучению Холокоста Яд-Вашем.

«Это был крайне добрый, веселый, обязательный и надежный, удивительно мягкий, ярко талантливый и очень мужественный человек.

Он создал несколько замечательных книг о Катастрофе. И уже больной, после трех инфарктов, каждый год по два-три раза неделями ездил по глухим местам Белоруссии, России, Украины в поисках страшных показаний ее очевидцев. И возвращался, и, придерживая рукой больное сердце, писал» – так писал об Анатолии Кардаше литературный критик и публицист Рафаил Нудельман [3].

В начале 2008 года по окончании Международной школы Холокоста Яд-Вашем (Иерусалим) я была приглашена Анатолием Кардашем участвовать в Международном научно-поисковом проекте «Интервью со свидетелем» Американского музея Холокоста.

Помощь в поиске свидетелей преступлений нацистов против евреев и мирного населения на территории Николаевской области нам оказывали председатели районных Советов ветеранов, малолетние узники нацистских лагерей, Николаевское общество еврейской культуры, краеведы, учителя истории, местные жители - свидетели уничтожения евреев в годы минувшей войны.

В этом проекте А. Кардаш был координатором в Украине, России, Белоруссии, составителем, редактором и интервьюером. Судьбы людские он пропускал через свое сердце. Нудельман Р. по этому поводу писал следующее: «Анатолий Кардаш работал за компьютером до третьего часа утра, вставал в девять и, позавтракав, мчался по очередным делам. Раз в неделю у него была лекция по истории антисемитизма для молодых еврейских учителей из России и Украины, в кибуце под Ашкелоном, почти три часа езды автобусом из

Иерусалима, три часа туда, три часа обратно, три на лекцию и возбужденные вопросы слушателей, домой возвращался в темноте.

Почти каждую неделю у него была какая-нибудь еще лекция в каком-нибудь городе Израиля или экскурсия с кем-нибудь заинтересованным по музею Яд-Вашем. И почти каждый день у него висели на телефоне люди из Украины, России, Белоруссии, с которыми он организовывал ежегодные две-три поездки - от Музея Катастрофы в Вашингтоне – по сбору показаний очевидцев Катастрофы. Организовать такую поездку, значит – продумать маршрут, связаться с людьми во всех точках по этому маршруту и подготовить очевидцев к встрече, говорить с ними самими или с их родственниками, утрясать сроки и условия, заказать гостиницы по всем этапам маршрута и продумывать еще десятки других мелочей – полномасштабная работа для нескольких человек, но он делал ее, несмотря на все свои болезни.

И не только готовил – сам каждый год – по два, а то и три раза ездил в Украину-Белоруссию-Россию, чтобы, пока есть возможность и живы немногочисленные свидетели тех страшных событий, зафиксировать свидетельства Холокоста» [3].

В 2019 году устные интервью по истории проекта документации украинских свидетелей – жителей Николаева и Николаевской области были представлены мемориальным музеем Холокоста США на своем сайте с автопереводом на русском языке. **Поскольку автоперевод, имеют место ошибки, но даем текст в оригинале автоперевода.**

Вот некоторые из них.

Интервью со свидетелями – жителями г. Николаева.

Устное интервью с Неонилой Татаренко

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.56 / RG номер: RG-50.575.0056.

Дата: 2008 августа 06.

Неонила Татаренко, родившаяся в 1926 году в Николаеве (Украина), описывает, как немецкие солдаты, совершающие рейды в дома в Николаеве,

немецкие солдаты, берущие заложников в ответ на партизанскую деятельность; казнь заложников, которая произошла в центре города; заявление о том, что евреи должны были собраться для депортации; депортация евреев немецкими солдатами и украинскими полицейскими; казнь евреев в селе Мешково-Погорелово; и сообщения о том, что воды реки Буга стали красными в результате казней.

Интервьюируемый Неонила Татаренко.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Гертрудой Мостовой

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.57 / RG номер: RG-50.575.0057.

Гертруда Мостовая, 1929 года рождения. В годы немецкой оккупации – малолетний узник Уманского гетто, (г. Умань, Украина), где она проживала у бабушки с дедушкой на летних каникулах. Описывает ужасные условия пребывания в гетто, голод, холод, издевательства охранников над людьми, вывоз в товарных вагонах с другими жителями Умани на принудительные работы в Германию, где Гертруда до конца войны работала на военном заводе. Вернулась домой в сентябре 1945 года.

Интервьюированный Гертруда Мостовая

Дата: 2008 августа 06.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Альбертом Юрьевым

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.58 / RG номер: RG-50.575.0058.

Интервьюируемый Альберт Юрьев

Альберт Юрьев, 1928 года рождения, г. Николаев, видел как в начале немецкой оккупации в Николаеве (Украина), гнали по Херсонскому шоссе колонны евреев за город в район еврейского кладбища с дальнейшим их

вывозом в село Калиновка для расстрела, а евреям было сказано , что везут их на новое место проживания и работы; мальчишки проникали в колонны, где собирали серебряные царские рубли, которые бросали еврейские женщины, согласно примете, так они вернутся домой; видел расстрелы местных евреев и советских военнопленных у стены концлагеря «Шталаг -364».

Дата: 2008 08 августа.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устные интервью с жителями Николаевской области – свидетелями Холокоста.

Устное интервью с Марией Кравцовой

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.91 / RG номер: RG-50.575.0091.

Интервьюируемый Мария Кравцова

Мария Кравцова, родившаяся в 1924 году в с. Молдавка (ныне Козубовка Доманевского района Николаевской области (Украина), рассказывает о том, как евреи Одессы, живущие в овчарнях, идут с матерью торговать продуктами питания ; евреи, лежащие в овчарне очень близко друг к другу; слухи о том, что охранник Овчаренко забрал у евреев золото; слышат выстрелы из места массовых расстрелов евреев; видят горящие трупы; и группы евреев и цыган, которые были переведены в село Широкие Криницы, Украина.

Дата: 2008 08 августа.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Валентиной Кушнир

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.92 / RG номер: RG-50.575.0092.

Валентина Кушнир, родившаяся в 1928 году в Козубовке Доманевского района Николаевской области (Украина), описывает три еврейские семьи, прячущиеся в домах своих соседей в Козубовке; рейд местных евреев и их

аресты местными полицейскими; присутствие евреев из других регионов, доставленных в Козубовку и поселившихся в овчарнях; отправление ее матерью в овчарни для обмена пищи на одежду, а затем раздача еды бесплатно; вид евреев, убирающих из овчарни тела людей, умерших от голода; свидетели массового убийства евреев оккупационными силами; и огонь из горящих трупов.

Интервьюируемый Кушнир Валентина

Дата: 2008 07 08.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Иваном Славинским

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.97 / RG номер: RG-50.575.00 97.

Интервьюируемый Иван Славинский

Иван Славинский, родившийся в 1923 году в Баштанке Баштанского района Николаевской области (Украина) в своих воспоминаниях описывает работу в колхозе в Баштанке во время немецкой оккупации; публичное повешение мужчин, обвиненных в поджоге цеха машин.

Дата: 2009 октябрь 06.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлена Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Андреем Ермоленко

Интервьюируемый Андрей Ермоленко

Андрей Ермоленко, родившийся в 1930 году в селе Черниговка Доманевского района Николаевской области (Украина), описывает расстрелы евреев из Одессы возле ямы за селом, из которой добывали известь; наблюдение за группами евреев, доставленных в яму, заставленных раздеваться догола в 20-градусный мороз, а затем расстрелянных сзади немецкими охранниками; тела, поджигаемые при заполнении ямы.

Дата: 2008 05 августа.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью истории с Валентиной Natchi Устный номер истории / присоединения: 2005.595.55 / RG номер: RG-50.575.0055.

Наточий Валентина, родилась 14 февраля 1930 года в селе Доманевке Доманевского района Николаевской области, во время оккупации проживала в селе Богдановка Доманевского района Николаевской области. Описывает массовые расстрелы евреев и сожжение тел, расстрелянных в селе Богдановке, гибель беременной местной учительницы, у которой еще после расстрела бился ребенок и, чтобы птицы не клевали плод, дети руками нагребали землю на живот.

Дата: 2008 августа 06.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью истории с Ниной Anushchenko

RG Oral history interview with Nina Anushchenko

Oral History | Accession Number: 2005.595.55 Number: RG-50.575.0055.

Нина Анущенко, 1928 года рождения, село Доманевка Доманевского района Николаевской области (Украина), описывает принудительное переселение евреев из Одессы в Доманевку в 1942 году; истощение евреев в результате марша без пищи или воды; охрану евреев румынскими и немецкими солдатами; лишение свободы евреев в пустом клубе и старой синагоге до тех пор, пока они не могут быть доставлены в Богдановку; местные горожане, пытающиеся дать еду евреям, только для того, чтобы их отвернули охранники; гибель многих евреев в результате холода и голода; увидев вагон, наполненный телами, которые будут перенесены в канаву в лесу; видя, как евреев перевозят в овчарню, где их позже расстреливают; и сжигание тел.

Интервьюируемый Нина Анущенко

Дата: 2008 август 06.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Еленой Гуда

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.55 / RG номер: RG-50.575.0055.

Елена Гуда, родившаяся в 1928 году 5 мая в селе Степковка Первомайского района Николаевской области (Украина), описывает немецкую оккупацию в селе Степковка; прицеп колонны евреев, которые были переведены из разных районов, как их приняли на казнь в Степковке; румынские солдаты, охранявшие колонну, грабили пленных и заставляли их раздеваться при замерзающих температурах; массовые расстрелы евреев; и захоронение погибших полицейскими и солдатами Российской освободительной армии.

Интервьюируемый Гуда Елена

Дата: 2008 04.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью с Валентиной Буркун

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.94 / RG номер: RG-50.575.0094.

Валентина Буркун, 29 августа 1929 года рождения в селе Алексеевка Арбузинского района Николаевской области, рассказывает о том, как в 1943 году она была переселена вместе с другими крестьянами немецкими солдатами с собаками и полицейскими для выполнения работ возле Богдановки; как немцы приказали ей посмотреть на массовую стрельбу по евреям возле Богдановки; как массовые убийства, включая то, как евреи были выстроены на краю оврага полицейскими, а затем расстреляны; сколько евреев было брошено в овраг; как еврейская семья утонула в замерзшей реке во время казни; местный полицейский, который защищал детей местных крестьян от избиений немецкими солдатами; получив избиение после того, как переводчик сказал

коменданту, что она отрицательно отзывалась о нем; и инцидент, в котором молодой человек с пистолетом застрелился, когда немецкие солдаты и полицейские попытались арестовать его.

Интервьюируемый Валентина Буркун

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Устное интервью истории с Клавдией Губаревой

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.52 / RG номер: RG-50.575.0052.

Клавдия Губарева, родившаяся в 1924 году в г. Первомайске (Николаевской области (Украина), описывает немецких солдат, которые выгоняют евреев из их домов и доставляют их на место убийства в Козоризовой балке; путешествуют в Одессу и видят колонну евреев из Одессы, которую забирают немецкие солдаты и полицейские, которых казнят в Богдановке; немецкие солдаты и полицейские избивают евреев в колонне; и видят, что евреев оставляют на ночь в здании школы без дверей и окон, чтобы они замерзли до смерти.

Интервьюируемый Клавдия Губарева

Дата: 2009 04 августа.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

Интервью с Любовью Радионовой

Устный номер истории / присоединения: 2005.595.96 / RG номер: RG-50.575.0096.

Любовь Радионова, родившаяся в 1920 году в Баштанке, Украина, описывает публичное повешение мужчин, обвиненных в поджоге мастерской машин; как сельские жители были вынуждены это наблюдать; эмоциональную реакцию деревень, за которую их били охранники; убийство немецкими солдатами цыган, которые были доставлены в колхоз на повозках; ее арест за

кражу немецкого оружия для подпольного движения; и ее лишение свободы на три дня, в течение которых ее избивали.

Интервьюируемый Любовь Радионова

Дата: 2009 октябрь 06.

Коллекция мемориального музея Холокоста США, предоставлено Фондом Джеффа и Тоби Херр.

В 2018 году воспоминания украинских свидетелей в период массового уничтожения евреев в годы Второй мировой войны Американский музей Холокоста представил на своем официальном сайте.

Теперь воспоминания выживших свидетелей в период массового уничтожения евреев в годы Второй мировой войны благодаря Американскому музею Холокоста станут доступными для исследования преступлений нацистов против евреев и мирного населения и на территории Николаевской области.

Особое место в творчестве Анатолия Кардаша занимает книга «У черного моря». По этому поводу хочется процитировать израильского историка, автора книг и публикаций о Второй мировой войне Арона Шнеера: «Книга имеет особое название и смысл, который подчеркивается тем, что слово «черного» написано со строчной, а не с прописной буквы, как должно было бы быть. Речь в книге идет вовсе не о Черном море, речь идет о черном море бескрайней и бездонной человеческой беды, в которой оказались люди во время войны» [4].

Сам А.Кардаш так писал о книге: «Книга родилась из желания воздать должное тем, кто выручал евреев в смертельную для них пору оккупации. Главной целью её остаётся первоначальное: помянуть благодарно всех, спасавших или помогших спасению, чьи имена всплыли, когда ворошил я свидетельства тех дней. Всем им, и увенчанным, и обойдѣнным официальным признанием, кому ни дерева именного, ни медали, ни льготы мало-мальской – им эта вот книжка негромкая - памятник самодельный каждому, чьѣ имя мы не удосужились расслышать в глухоте прошедших десятилетий, и каждому, кто на этих страницах назван» [1].

В заключение хочется завершить интервью на оптимистической ноте, которое дал житель Одессы Семен Маркович Штаркман, 1930 года рождения, узник Богдановского лагеря смерти, спасенный от казни со своей семьей Верой Гнатюк, за что вместе со своими дочерьми Надеждой и Ниной она была удостоена Почетного звания государства Израиль – «Праведники народов мира».

Интервью Штаркмана Семена Марковича, узника Богдановского лагеря смерти. 2010 год.

«Война застала меня, двух братьев, сестру и маму с бабушкой в квартире на Малой Арнаутской, 97. Ворвавшиеся в Одессу в октябре 1941-го немецко-румынские оккупанты, с крыши дома показались роем серо-зеленых мух. На улице с фамилией Штаркман больше появиться было нельзя. Но мы еще не голодали. В углу на старенькой кровати у нас стояло несколько мешков муки. Той страшной осенью мне удалось достать себе справку на имя Семена Виноградова. Отчество не стал менять — Марк Штаркман погиб на фронте в первые дни войны. Получив право свободно передвигаться по городу, нашел в заброшенной кожевенной мастерской лошадиную сбрую, которую и выменял на «Привоze» на продукты...

— Жиданы, на улицу! — орали полицейские, ворвавшись в дом. Нас вытолкали во двор, и мы остолбенели. Малая Арнаутская была заполнена тысячами человек. Фашисты гнали людей к железной дороге на станцию «Сортировочная».

В товарняк людей буквально запикивали — прикладами, сапогами, нельзя было даже пошевелить рукой. В вагоне, несмотря на огромное количество человек, было до ужаса тихо. Казалось, поездка не закончится никогда. Но ночью поезд остановился. Стало трудно дышать. Двери, наконец, открыли, люди начали падать на землю, как бревна.

Дальше шли пешком. Мама со старшим Левоу поддерживали бабушку, только маленьких — Милу и Клару я вез на саночках, взятых из дома.

Одесский этап специально гнали по местам, удаленным от дорог, домов — чтобы некуда было бежать.

Мы шли и шли. Тех, кто падал или отставал, расстреливали, добивали прикладами. Несколько раз гнал от себя идею прыгнуть на автомат, чтобы одна короткая очередь прекратила весь этот кошмар.

Как было холодно! Потом сказали, что мороз ударил минус тридцать. Даже ходьба не согревала, ледяной воздух разрывал легкие, ломил зубы и кости. Через день я увидел пепелище, почти побежал — хотелось хоть немного согреться.

Они их сожгли! Они сожгли триста врачей и медсестер в этом доме. Чтобы те не могли подлечивать нас.

Шли уже вторые сутки. В снегу я увидел плачущую девочку, лет двух. Испугавшись, что и ее убьют, поднял малышку и посадил в санки между своими.

К концу третьего дня добрались до Доманевки. Здесь удалось найти мать подобранной девчушки — малышку звали Ада Ошемянская. Всех, кому удалось вынести марш по «дороге смерти», в селе загнали в бывшую синагогу. В первую ночь было так тесно, что нельзя было даже сесть.

21 декабря 1941 года, в последний день Хануки, от заключенных начали избавляться. Пять тысяч человек согнали в два коровника, обложили соломой, облили бензином и подожгли. Оставшихся в следующие дни по 200 — 300 человек угоняли в ближайший лес. Трупы сбрасывали в противотанковые рвы. Новые ямы рыли одесситы — сами для себя.

24 декабря карательный отряд уехал на рождественские праздники. Заключенным приказали за это время соорудить земляную двенадцатиметровую плотину. Она должна была задержать потоки крови, стекавшей по склонам оврагов в соседнюю реку Буг.

Тогда же в лагерь пришел полицай Григорий Тарасенко. Он просил у нас, кого каждый день били, насиловали, морили голодом, он у нас просил помощи. Его жена заболела тифом. И родственники отказались за ней ухаживать. Тем,

кто согласится переселиться к нему в дом, возьмет на себя домашнее хозяйство и уход за больной, полицай обещал спасение. Согласилась лишь моя мама. С условием, что с ней пойдём мы — четверо детей и бабушка. Моей обязанностью в доме полицая было убирать и ходить за водой.

У сельского колодца встретил двух девочек.

— Точно городской! Гололед и сугробы, а он коромыслом собирается ведра тащить, — смеялись Надя и Нина Гнатюк. Смешки оборвались, когда девочки узнали, что я, их новый знакомый, — узник фашистского гетто. Каждое утро приходилось видеть кровавые результаты присутствия в селе захватчиков. Над виселицей, в центре Доманевки уже несколько месяцев висела табличка: «Всем, кто будет укрывать у себя евреев или подаст им кусок хлеба, — немедленная смерть».

Встречи у колодца стали частыми. Говорили о стихах, о лете, об Одессе, о море. Мы тогда казались себе такими взрослыми, как будто все уже знаем. А болтовня у колодца как-то отдаляла от войны, смертей, голода.

Через несколько дней всю нашу семью жандармы Казакевич и Кузьмиченко выгнали из дома полицая Тарасенко, и с криками: «На расстрел!» куда-то потащили. Кузьмиченко бьет дубинкой двоих младших по голове.

Побросав ведра, Надя с Ниной побежали за конвоем.

Полицай, приказав нам ждать, зашли в одну из хат за самогоном.

— Тетя Бетя, — кинулись девочки к маме, — быстрее к нам в подвал, у нас и раньше прятались люди, никто не нашёл.

В подвале, под снопами сена, просидели три месяца — до конца марта 1942-го. За 90 дней ожидания расправы за укрывательство евреев мама Нади и Нины Вера Кирилловна поседела. Но «гостей» не прогнала. Каждый день спускала в погреб еду и меняла ведро для туалета.

В середине весны в дом пришли полицайи... Прислужники нацистов разносили по селу оглушительную новость: еще в феврале Красный Крест добился запрета на расстрелы еврейского населения!

Чтобы больше не подвергать опасности своих спасительниц, мы приняли решение вернуться в концлагерь. Всем, кому удалось дожить до антирасстрельного вердикта, оккупанты нашли новое место жительства: узников загнали в Акмечетку — «лагерь медленной смерти». Четыре огромных отстойника для свиней с промерзшим земляным полом и соломенной крышей. Доски были только в углу, где когда-то держали свиноматку.

В день на каждого узника выделялось по кружечке муки. Поздняя весна принесла жидкую поросль травы. Те, кто уже не мог самостоятельно ходить, ползали по территории лагеря, губами обрывая редкие зеленые побеги.

Воды тюремщики не давали. Чтобы ее набрать, нужно было идти за три километра. В один день к колодцу могли отправиться не больше десяти человек. Как-то пошли двенадцать — «лишних» убрал автоматчик с вышки.

Лагерь окружал ров. В наказание за попытку его пересечь, узник получал 25 ударов шомполом — стальным прутом для чистки ружей — по голове. «Не расстреляем, так все равно сдохнете», — повторяли каратели. Каждое утро просыпались рядом с остывшими телами тех, кто еще вчера был жив. Лагерь утопал в эпидемиях тифа, цинги, дизентерии... Что стало с моим жизнерадостным народом! Люди превратились в скелеты — синие от побоев, шатающиеся от голода тени. Мне казалось, что вокруг привидения, и я одно из них. Совсем тихо, почти без стонов умерла бабушка Роза и Левушка. Ночью Левушка медленно провел рукой по моей щеке и медленно опустил ее. Было темно, но я понял: его не стало!

На следующее утро мама принимает решение бежать. Дождались праздника Троицы — полицаи, наверняка, напьются. Четыре едва не падающих от слабости человека — мама, я, Миля и Клара, перелезли через колючую проволоку, добрались до рва и поползли, каждую секунду ожидая треска автоматной очереди...

Сумели добраться до леса. Свобода! Но куда идти? Решили вернуться в Доманевку к своим спасителям.

Мама Надежды и Нины, Вера Кирилловна, стирать нашу одежду не стала — побоялась, что рассыплется, да и то, что прикрывало истощенные тела, так же, как и у Гнатюков, было единственным в гардеробе. Вера Кирилловна слегка sprysнув куртки водой, держала их над огнем — выжигала вшей. Насекомые буквально съедали узников Акмечетки — ноги и руки паразиты выгрызли практически до костей...

...Домой, в Одессу, вернулся рано утром 10 апреля 1945 года (ошибка — 1944 г.) — в день освобождения города, вместе с войсками маршала Малиновского. Мы шли пешком, нет, летели, за солдатскими обозами. Там, в Николаевской области, остались годы ужаса, ежесекундной борьбы за жизнь.

После войны как будто не мог надышаться свободой. Армия, мореходка, пединститут, курсы режиссуры и кинематографии, спортивная школа — учился и за себя, и за брата Левушку.

В начале девяностых еще раз оказался в Доманевке. Мы устанавливали мемориальную доску на месте бывшего гетто. В здании синагоги, где нас держали, теперь сельский клуб и магазин.

Неподалеку от того самого колодца, спустя почти полвека встретил Надежду Ивановну Гнатюк. И больше мы не расставались. Я живу, потому что люблю. И умирать не собираюсь» [2].

Спасительницы семьи Штаркман В.К. Гнатюк, Н.И. Гнатюк и Н. И. Гнатюк были удостоены звания «Праведник народов мира».

«В Яд-Вашем есть аллея Праведников мира — людей, которые спасали евреев в годы Катастрофы. Жаль, что там нет аллеи в честь тех, то спасал память о Катастрофе. Анатолий Кардаш был бы одним из таких праведников» — эти слова принадлежат Р. Нудельману [3].

Свидетельства о жертвах Катастрофы очень важны. Холокост забывать нельзя. Память об этих событиях важна не только как напоминание и осуждение преступлений нацистов, но так же в качестве назидания об опасности преследования людей на основе расы, этнического происхождения, религии, политических взглядов.

Литература и источники:

1. Кардаш А. У черного моря / А. Кардаш. – Иерусалим : изд-во ЛИРА, 2004. – 388 с.
2. Кириллова А. «Я живу, потому что люблю» / А. Кириллова. Журнал «Пассаж», Мир одесситов, 20 мая 2010 г.
3. Нудельман Р. Светлой памяти / Р. Нудельман. Еженедельник «Окна». – Иерусалим, 22 февраля 2014 г.
4. Шнеер А. Слово об Анатолии Кардаше, преобразившем евреев / А. Шнеер. Интернет-газета «Мы здесь» #446, 17-23 апр. 2014.

Л. Ташлай

ІНТЕРВ'Ю ЗІ СВДКОМ

Анотація. Стаття присвячена пам'яті Анатолія Кардаша – письменника, історика, творчість і діяльність якого присвячені проблемам Голокосту. У статті також міститься матеріал – свідчення тих, хто вижив в часи Голокосту і свідків Катастрофи.

Ключові слова: Голокост, євреї, свідки, спогади.

Л. Ташлай

ИНТЕРВЬЮ СО СВИДЕТЕЛЕМ

Аннотация. Статья посвящена памяти Анатолия Кардаша – писателя, историка, творчество и деятельность которого посвящены проблемам Холокоста. В статье так же содержится материал – свидетельства выживших жертв Холокоста и свидетелей Катастрофы.

Ключевые слова: Холокост, евреи, свидетели, воспоминания.

L. Tashlay

INTERVIEW WITH THE WITNESS

Abstract. The article is dedicated to the memory of Anatoly Kardash - a writer, historian, whose work and activities are dedicated to the Holocaust. The article also contains material - testimonies of Holocaust survivors and witnesses of the Catastrophe.

Key words: Holocaust, Jews, witnesses, memories.

УДК 94:341.485(=411.16)

Алексей Шаповалов

(краевед, г. Николаев, Украина)

**СОБЫТИЯ ХОЛОКОСТА В НИКОЛАЕВЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ
НЕМЕЦКОГО ВОЕННОГО ВРАЧА
КУРТА ЭММРИХА (ПЕТЕРА БАММА)**

Среди многочисленных свидетельств и воспоминаний о событиях Холокоста различного происхождения, воспоминания военнослужащих немецкой армии буквально единичны. В силу этого они представляют несомненный интерес. К числу подобных источников можно отнести книгу воспоминаний немецкого военного хирурга Курта Эммриха /Curt Emmrich/ (литературный псевдоним Петер Бамм) под названием «Die unsichtbare Flagge (Kriegsbericht)». Эта книга была издана в Мюнхене в 1952 г., а в 2006 г. в Москве издан русскоязычный перевод под названием «Невидимый флаг. Фронтовые будни на Восточном фронте. 1941-1945» [1, 5].

Автор воспоминаний – достаточно интересная личность, был хорошо известен и популярен в послевоенной Германии.

Курт Эммрих, родился 20 октября 1897 г. Большую часть своей юности он провел в Саксонии. Как подобает патриотично настроенному немцу Курт поступил добровольцем в германскую армию и воевал на фронтах Первой мировой войны. После 1918 г. изучал медицину и синологию в университетах Мюнхена, Гёттингена и Фрайбурга; получил докторскую степень по медицине.

В 1926-1934 гг. служил корабельным врачом, несколько раз был в кругосветных путешествиях. В 30-е гг. он работал врачом-хирургом в Берлине.

В 20-х гг. К. Эммрих активно занимался журналистикой и публицистикой. Под псевдонимом «Петер Бамм» он регулярно писал фельетоны для демократической газеты «Deutsche Allgemeine Zeitung» (DAZ). После прихода к власти нацистов он был вынужден покинуть эту газету, попавшую под контроль нацистов, к которым К. Эммрих не испытывал особых симпатий.

В тот период только еженедельные газеты с небольшим тиражом, пользуясь пробелами в законодательстве, могли сохранять относительную свободу от контроля нацистской партии и государственных структур. Петер Бамм публиковался в одной из таких газет - «Deutsche Zukunft» («Немецкое будущее»). Этой газете удавалось избегать влияния официальной идеологии вплоть до 1940 г. Тогда же, стремясь избежать сотрудничества с провластными структурами и опасаясь преследований со стороны гестапо, К. Эммрих принял решение поступить на службу в вермахт врачом.

К. Эммрих принимал участие сначала во французской, а затем в русской кампаниях. Он не принимал участие непосредственно в боевых действиях. Эммрих возглавлял военный госпиталь.

В конце войны К. Эммрих оказался в Дании. Он был взят в плен британской армией и доставлен в Германию. В тот момент времени союзники искали не запятанных преступлениями нацизма немцев для возобновления работы СМИ. Курту Эммриху предложили работу в Службе вещания британских вооруженных сил в Гамбурге.

В 1952-1957 гг. Курт Эммрих осуществил научные путешествия на Ближний и Средний Восток. Затем Эммрих работал фельетонистом в берлинских газетах. О пережитых им событиях во время Второй мировой войны Курт Эммрих под псевдонимом «Петер Бамм» написал книгу «Невидимый флаг». Особое внимание в ней уделено проблемам гуманности военной медицины в условиях военных действий. Позже Петером Баммом была

написана автобиографическая книга «Eines Menschen Zeit» которая получила широкую известность. В 1960 г. П. Бамм удостоен медали Парацельса. С 1956 г. П. Бамм являлся членом Немецкой академии языка и поэзии. В 1972 г. он был награжден Большим Крестом за заслуги перед Федеративной Республикой Германия.

П. Бамм умер 30 марта 1975 г. в Цолликоне (Швейцария). Он погребен на городском кладбище в Ганновере. (Использованы материалы биографической статьи R. Bröer из справочника выдающихся врачей) [6].

Прежде чем обратиться непосредственно к воспоминаниям немецкого военного врача, видимо следует сделать несколько замечаний. В первую очередь, необходимо учитывать, что П. Бамм работал над воспоминаниями в начале 50-х гг. прошлого столетия. Это значит, что после описываемых им событий прошло 10 лет. Едва ли он мог вести подробные записи «по свежим следам», поскольку опасался жесткого контроля со стороны военной разведки и других «компетентных» органов. Возможно он и имел какие-либо записи, но они были фрагментарными. В его воспоминаниях фиксируются только крупные населенные пункты, где госпиталь мог дислоцироваться достаточно длительное время. Обо всех остальных населенных пунктах он упоминает изредка и очень приблизительно. Значительная часть информации вообще записана с чужих слов.

Курт Эммрих, будучи военным врачом, мог себе позволить наблюдать за военными событиями и условиями оккупации несколько отстраненно, поскольку непосредственного участия в военных действиях, карательных операциях и акциях массового уничтожения мирного населения он не принимал. Несмотря на это, в его воспоминаниях присутствует плохо скрываемое чувство вины за происходившее, он постоянно ищет факты и аргументы если не для оправдания, то хотя бы логичности той жестокости которую проявляли оккупанты. У внимательного читателя не может не возникнуть вопрос о том, насколько честен сам с собой автор воспоминаний. В этом отношении достаточно жестко и определенно ответил на упомянутый

вопрос британский историк Роберт Кершоу. Он писал: «Скорее всего, наиболее честно о войне сказал один бывший солдат вермахта, заявивший во время телеинтервью следующее: «Если кто-то утверждает, что большинство немцев были невиновны, то я назвал бы их сообщниками тех, кто совершал преступления». Война предполагает различные степени ответственности, и они подлежат всестороннему рассмотрению» [2, с. 5].

Основные события, связанные с городом Николаевом и территорией современной Николаевской области, изложены в главе 7 «Могила на Буге» книги П. Бамма «Невидимый флаг».

Вероятно, госпиталь Бамма прибыл в Николаев в начале сентября 1941 г. Он пишет: «В течение двух осенних недель, которые мы провели в Николаеве, мы ничего не делали, а просто ели и спали. Но внезапно произошли события, которые вырвали нас из состояния умственного и физического расслабления, причем с такой яростью, которая навсегда лишила нас душевного покоя...

В Николаеве все советские граждане из числа лиц еврейской национальности были подвергнуты регистрации, согнаны за колючую проволоку, расстреляны, а затем кое-как погребены в противотанковом рву командой из числа «других» (*так автор воспоминаний именуется нацистов, в данном же конкретном случае имеются в виду подразделения Айнзацгруппы D – А. Ш.*). До нас доходили об этом неясные слухи, которым мы поначалу не хотели верить, но в конечном итоге нам пришлось поверить. Офицер из штаба армии сфотографировал всю эту сцену – и в результате был уволен из штаба» [1].

События, описанные П. Баммом, вполне узнаваемы. Речь идет о 16 сентября 1941 г., когда николаевские евреи обязаны были явиться на территорию еврейского кладбища для регистрации, а затем 21 - 23 сентября все они были вывезены к оврагу между Воскресенском и Калиновкой, где были расстреляны [4, с. 60 - 61]. Вполне подтверждается также наличие запрета фотографировать акции массового уничтожения. Есть лишь несколько деталей, не подтверждаемых фактами. Упоминается колючая проволока, но в документах

нет этому подтверждения. Скорее всего, эта деталь выступает в воображении врача как символ несвободы. Также упомянут противотанковый ров, которого в этом случае не было. В прочем, видимо ему были известны и другие случаи уничтожения евреев оккупантами, где это происходило у противотанкового рва. Эти неточности вполне можно объяснить еще и тем, что П. Бамм сам не был непосредственным свидетелем этих событий и записал их с чужих слов.

Следующая фраза автора воспоминаний при первом прочтении вызывает удивление: «Мы ждали дальнейшего развития событий. В то время мы еще не хотели верить в то, что у командующего армией недостаточно власти для того, чтобы запретить подобные зверства в зоне своей ответственности...» [1]. Впоследствии становится понятно, что военный врач К. Эммрих, будучи человеком не вполне благонадежным, с точки зрения немецкой военной разведки, не был посвящен в детали программы «Окончательного решения еврейского вопроса». В свою очередь командующий армией не имел права и особого желания вмешиваться в действия Айнзацгруппы D, проводившей акции массового уничтожения евреев. Хотя в период написания книги воспоминаний большинство фактов событий Холокоста были уже достаточно широко известны.

Далее следует описание происшествия, также документально подтвержденного: «Спустя несколько дней разведывательный самолет генерал-полковника при посадке налетел на мину (*имеется в виду командующий 11-й армией генерал-полковник фон Шоберт – А. Ш.*). «Шторх» разнесло на куски. Во время похорон новый командующий свалился в открытую могилу. В сознании войск два этих события слились в зловещее предзнаменование. Больше никаких действий в отношении расследования расстрела жителей Николаева не проводилось...» [1] Случайная гибель командующего армией подтверждается и воспоминаниями Э. Манштейна. Он писал: «17 сентября я прибыл к месту расположения штаба 11 – й армии, в русский военный порт Николаев, находящийся у устья Буга, и принял командование. Прежний командующий генерал-полковник фон Шоберт был накануне похоронен в

Николаеве. Во время одного из своих ежедневных вылетов на фронт на самолете типа "Шторх" он сел на русское минное поле и погиб вместе со своим пилотом. В его лице германская армия потеряла благородного духом офицера и одного из своих испытаннейших фронтовых командиров, которому принадлежали сердца всех его солдат» [3, с. 226].

Далее П. Бамм пускается в пространные рассуждения об истоках и причинах антисемитизма в сознании немецких солдат, он пишет: «Без сомнения, в войсках было распространено чувство протеста против убийства невинных людей. Любой солдат считал несправедливым, что «другим» позволено использовать в своих собственных целях успехи армии, которых она добивалась в ходе тяжелых и жестоких боев. Но открытых проявлений возмущения не было. Вирус антисемитизма уже глубоко укоренился в душах людей. Неодобрительная реакция со стороны боевых частей на подобные преступления не предотвратила дальнейшие убийства, а просто вынудила их непосредственных исполнителей действовать более скрытно. Не было яростных протестов. Жар тлел слишком глубоко в дереве. После 7 лет доминирования «других» моральное разложение коснулось даже душ тех людей, которые первоначально противились всему этому» [1].

Чувство вины за происшедшее слишком очевидно. П. Бамм далее пытается найти оправдание проявленной жестокости. Он пишет: «Каждый человек сам по себе был бессилен — не только потому, что ему угрожала опасность, если он выступал против таких зверств; многие их уже испытали на себе. Репрессии могли коснуться и семьи. Письмо, в котором один полковник из нашей дивизии изложил жене свое отношение к подобным вещам, попало в руки цензора. Его жена была арестована. Их эмоциональное неприятие было также затруднено фактом того, что русские и сами совершали подобные же зверства. Наши передовые части находили целые горы трупов в немецких деревнях, расположенных вдоль берегов Буга. Советские власти хотели эвакуировать их обитателей — советских граждан немецкой национальности. Но быстрое продвижение наших войск не оставило им для этого времени, и эти

несчастные люди были просто расстреляны» [1]. И снова автор совершенно явно пользуется непроверенной информацией, полученной от других лиц. Документы и факты не подтверждают эту информацию. Фактов массовых расстрелов в немецких колониях Юга Украины при отступлении советских войск летом 1941 г. не зафиксировано, так что «целые горы трупов в немецких деревнях» - не более чем вымысел. В свою очередь, немецкие войска, захватывая эти населенные пункты, в первую очередь выявляли в числе их жителей коммунистов, комсомольцев, активистов, евреев и тут же их расстреливали.

Далее еще одна попытка оправдания и столь же неубедительная: «Во время битвы за Николаев многие евреи, которые догадывались, что их ожидает в случае захвата города, принимали участие в уличных боях в качестве добровольцев. Была предпринята попытка оправдать казнь евреев в Николаеве тем, что это были законные репрессии. Противники во многом стоили друг друга и старались друг другу не уступать. Каждый из них пытался оправдать собственные зверства тем, что такие же зверства совершает и противник. Каждый заявлял о том, что имеет право на месть. На самом деле такого права не было ни у одного из них» [1]. Снова автором использована не проверенная информация, записанная с чужих слов. В ходе захвата Николаева немецкими войсками в августе 1941 г. не было каких-либо уличных боев с участием добровольцев и еврейское население не проявляло в этом отношении какой-то особой активности. Не выдерживает критики и аргумент автора о том, что николаевские евреи знали о том, что их ожидает в случае захвата города немцами, поскольку советские СМИ в предвоенный период и в начальный период войны практически не давали информации об особой жестокости нацистов по отношению к еврейскому населению.

Таким образом, воспоминания Петера Бамма о событиях Холокоста в Николаеве, безусловно, представляют большой интерес. Они почти не добавляют нам новых сведений и фактов об этих событиях, но интересны, прежде всего, позицией автора. Петер Бамм (Курт Эммрих) позиционирует себя

в качестве нейтрального наблюдателя. Обладая немалым литературным талантом, для подкрепления своей позиции он успешно использует прием описания хода событий, как фиксации сведений, полученных от других лиц, что, по его мнению, создает определенную дистанцию между автором воспоминаний и описываемыми им событиями.

Литература и источники:

1. Бамм П. Невидимый флаг. Фронтовые будни на Восточном фронте. 1941-1945 / Перевод с немецкого И. А. Емец. Москва : Центрполиграф, 2006. URL: http://militera.lib.ru/memo/german/bamm_p01/text.html#t7
2. Кершоу Р. 1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо железных. / Перевод с английского А. Л. Уткин. Москва : Яуза Пресс, 2010.
3. Манштейн Э. Утерянные победы. Москва : АСТ, 1999.
4. Щукин В. В. Трагическая хроника Холокоста на землях Николаевской области. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 /Под ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : Изд. П. Н. Шамрай, 2013. С. 54 – 91.
5. Bamm P. Die unsichtbare Flagge (Kriegsbericht) München : Kösel Verlag, 1952.
6. Bröer R. Peter Bamm, in: Wolfgang U. Eckart und Christoph Gradmann (Hrsg.): Ärztelexikon. Von der Antike bis zur Gegenwart, 3. Aufl. — Springer Verlag Heidelberg, Berlin, New York, 2006. P. 26.

О. Шаповалов

ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ У МИКОЛАЄВІ У СПОГАДАХ НІМЕЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ЛІКАРЯ КУРТА ЕММРІХА (ПЕТЕРА БАММА)

Анотація. У статті подано аналіз спогадів німецького військового лікаря Курта Еммріха (Петера Бамма) про події Голокосту в м. Миколаєві з його книги «Невидимий прапор».

Ключові слова: Миколаїв, Голокост, євреї, Курт Еммріх, Петер Бамм, «Невидимий прапор», «Die unsichtbare Flagge».

A. Шаповалов

**СОБЫТИЯ ХОЛОКОСТА В НИКОЛАЕВЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ
НЕМЕЦКОГО ВОЕННОГО ВРАЧА КУРТА ЭММРИХА
(ПЕТЕРА БАММА)**

Аннотация. В статье осуществлен анализ воспоминаний немецкого военного врача Курта Эммриха (Петера Бамма) о событиях Холокоста в г. Николаеве из его книги «Невидимый флаг».

Ключевые слова: Николаев, Холокост, евреи, Курт Эммрих, Петер Бамм, «Невидимый флаг», «Die unsichtbare Flagge».

O. Sharovalov

**HOLOCAUST IN MYKOLAIV IN MEMORIES OF GERMAN MILITARY
DOCTOR
CURT EMMRICH (PETER BAMM)**

Abstract. The article analyzed the memories of german military doctor Curt Emmrich (Peter Bamm) about the Holocaust in Mykolaiv from his book «Die unsichtbare Flagge».

Keywords: Mykolaiv, Holocaust, Jews, Curt Emmrich, Peter Bamm, «Die unsichtbare Flagge».

УДК 94(477.73) (=411.16)

Владимир Шукин

*(кандидат исторических наук, доцент, краевед,
г. Николаев, Украина)*

**ПРОТОИЕРЕЙ НИКОЛАЙ СЛОБОДЯННИКОВ.
ИСТОРИИ СПАСЕНИЯ ЕВРЕЕВ
В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ**

Одним из способов спасения евреев в условиях немецкой и румынской оккупации 1941 – 1944 гг. было осуществление обряда их крещения. После свершения этого обряда, священником выдавалось письменное свидетельство, дававшее шанс на спасение. При этом новокрещенному иногда присваивалось новое христианское имя. Нацистские органы власти на Украине стремились решительно пресекать попытки православных священнослужителей спасать евреев. 29 октября 1941 г. в немецкой оккупационной зоне был подписан и разослан на места циркуляр, который обязывал священников отказывать евреям в крещении. Нарушение циркуляра грозило серьезным наказанием [8, с. 69]. Тем не менее, выявлены многочисленные случаи нарушения православными священниками запрета, объявленного оккупантами. На украинских землях таким образом были спасены сотни евреев.

Такие случаи имели место и в Николаеве. Об этом свидетельствует запись, датированная 27 декабря 1941 г. Она сделана в метрической книге евреев, родившихся в г. Николаеве за 1884 г. поверх записи о рождении дочери провизора Гени Лазаревны Зелингер. Новая запись свидетельствует о том, что 5

ноября 1941 г. протоиереем Николаем Федоровичем Слободяниковым в Святониколаевской церкви села Мешково осуществлен обряд ее крещения, при этом она наречена именем Евгения. Восприемниками (крестными) при этом были врачи Константин Александрович Федоров и Клеопатра Ильинична(?) Нестеренко. Запись заверена печатью Бюро гражданского состояния Управы

Часть I. — О родившихся.							
М	Кто совершал		Число и месяц рождения и обречения		Где родился	Состояние отца, имена отца и матери.	Кто родился и какое ему, или ей, дано имя.
	Женского.	Мужского.	обряд обречения.	Христианский			
			Окрещена под именем Евгения 5 ноября 1941 г. протоиереем Ш. Слободя- никовым в церкви св. Николая в Мешково	сентябрь	село	отец Провозорь Ла- зорь Зелингер — мать Манна	Евгений
			Младший сын Василия доктор Константин Федоров и доктор Клеопатра Нестеренко. 22 грудня 1941 г.				

города Николаева (аналог советского ЗАГСа на оккупированной территории) [3]. На основании этой записи Геня (Евгения) Зелингер могла получить новые документы, дававшие ей шанс выжить в условиях оккупации. Понятно, что все участники этого события подвергали себя немалому риску. За нарушение постановлений оккупационной администрации им грозил арест, а в худшем случае — заключение в концлагере.

Запись о крещении Гени (Евгении) Зелингер. Государственный архив Николаевской области. Ф. 484. Оп. 1. Д. 1471. Акт. Запись 197.

Чтобы лучше понять подоплеку этого события, следует вспомнить, что 14 сентября 1941 г. в оккупированном немцами Николаеве издан приказ оккупационной администрации, предписывавший всем евреям города явиться для регистрации на территорию городского еврейского кладбища. 16 сентября происходила регистрация, на которую явились более 10 тысяч евреев. При этом врачей и медицинских работников отпустили. Они были взяты на специальный учет и еженедельно обязаны отмечаться в комендатуре. Остальные

николаевские евреи 21 – 22 сентября были вывезены из города к оврагу между селами Калиновкой, Воскресенском и Гороховкой, где их расстреляли [5, л.15 - 16]

Очевидно, Геня Лазаревна Зелингер была медицинским работником (в пользу этой версии говорит ее происхождение из семьи фармацевта и то, что ее восприемниками-крестными согласились стать врачи). Жизнь медиков-евреев находилась под угрозой, поскольку оккупанты не скрывали намерения в дальнейшем их уничтожить. Понимая это, Г. Л. Зелингер или ее коллеги обратились за помощью к православному священнику Н. Ф. Слободянникову, который пользовался большим авторитетом и уважением в городе. Он был благочинным церковного округа и имел право проводить богослужения в любом храме опекаемого им церковного округа. Церковь в с. Мешково (совр. Мешково-Погорелово) была выбрана не случайно. Проводить крещение в одной из городских церквей было рискованно, поскольку в городе контроль со стороны немецкой администрации и полиции был слишком сильным. В сельской местности такого жесткого контроля не было. Церковь в с. Мешково была закрыта советской властью в ходе антирелигиозной кампании в 1927 г., но уже с осени 1941 г. церковные службы в храме возобновились. Вероятно, в селе не было священника и благочинный Н. Ф. Слободяников по определенным дням осуществлял там церковные службы и обряды. Село это находилось недалеко от города и до него было несложно добраться. К тому же, в селе никто не знал участником обряда крещения.

В данном случае протоиерей шел еще и на прямое нарушение церковных канонов, поскольку официальное освящение храма во имя святого Николая в с. Мешково произошло только 1 февраля 1942 г., о чем официально сообщалось в николаевской газете «Українська думка». При этом антиминос для храма (специальный культовый плат с частицей мощей, без которого нельзя проводить литургию в храме) он получил от викария румынской православной миссии [9].

Между тем, уничтожение нацистами евреев в Николаеве продолжалось. Летом 1942 г. арестованы и расстреляны 20 врачей-евреев и 22 члена их семей.

К сожалению, дальнейшую судьбу Гени (Евгении) Лазаревны Зелингер и ее крестных выяснить пока не удалось. Хочется верить, что она смогла спастись.

Приведенный случай крещения евреев протоиереем Николаем Федоровичем Слободянниковым был не единичным. Сохранились воспоминания жителя Николаева Олега Константиновича Мартынова, 1933 года рождения (записаны с его слов Т. Н. Губской) [2]. Следует учитывать, что воспоминания записаны в начале 2000-х гг. и он вспоминает о событиях, которые происходили в то время, когда ему исполнилось 8 - 10 лет. Так что вполне понятны некоторые неточности. В частности, О. Мартынов называет Слободянникова Отцом Петром, но при этом говорит, что он проводил службы в кладбищенской (Всехсвятской) церкви г. Николаева.

О. К. Мартынов вспоминал, что в начале немецкой оккупации по городу ходили слухи, что всех некрещенных будут клеймить, особенно евреев. Евреи начали крестить детей. Протоиерей Н. Ф. Слободянников бесплатно проводил обряды крещения и выдавал справки. Им были окрещены 8 еврейских детей. К сожалению, других подтверждений этого факта мы пока не имеем.

Семья Мартыновых была смешанной. Отец – Константин Афанасьевич родом из Курской губернии, русский, православный. Мать – Серафима Исааковна (девичья фамилия Хаит) еврейка. Старший сын Олег Константинович Слободянников был тайно окрещен своей бабушкой (по отцовской линии) в 1933 г. В сентябре 1941 г. на квартире семьи Плешаковых в доме № 36 по ул. Малой Морской протоиерей Н. Ф. Слободянников совершил обряд крещения Серафимы Исааковны Мартыновой и ее сыновей - среднего Владимира Константиновича (1938 года рождения), младшего Валерия Константиновича (умер в младенческом возрасте в 1941 г.) и выдал справки об их крещении. Позже Николай Федорович Слободянников выдал С. И. Мартыновой справку о ее венчании с Константином Афанасьевичем

Мартыновым, в которой изменил ее девичью фамилию на с Хаит на Харитонову и отчество с Исааковны на Ивановну. По этой справке удалось сделать новый паспорт.

В своих воспоминаниях О. К. Мартынов упоминает о том, что священник Н. Ф. Слободяников также провел обряды крещения их соседки Скрыпник Софьи и ее сына Леонида Леонтьевича (1936 года рождения), проживавших на Сухом Фонтане; Ивановой Надежды Давыдовны (арестована гестапо, погибла); жительницы г. Кировограда Веры Семеновны (пережила оккупацию и впоследствии переписывалась с бабушкой О Мартынова).

Семьи Мартыновых и Скрыпников в 1942 и 1943 гг. скрывались в Николаеве на квартире Евдокии Плешаковой в доме № 1 по улице Сенной. Весной 1943 г. Мартыновы покинули Николаев и отправились за линию фронта.

*Серафима Исааковна Мартынова с сыновьями Владимиром и Олегом
Фотография 1953 г.*

Семья Мартыновых смогла пережить немецкую оккупацию. Инвалидом вернулся с войны глава семьи Константин Афанасьевич Мартынов. Серафима Исааковна Мартынова и ее сыновья Олег и Владимир в послевоенный период проживали в г. Николаеве.

Протоиерей Николай Федорович Слободянников родился в 1881 г. в Одессе. Окончил Тифлисскую духовную семинарию. Служение священником начал в 1906 г. в селе Широкое Херсонского уезда [4, л. 3]. С 1913 г. служил в Николаеве во Всехсвятской кладбищенской церкви, а затем в храме Леонида и Феодосии при городской больнице. В 1928 г. он назначен благочинным по храмам Николаевского, Очаковского, Баштанского и Новобугского районов [7]. Проводил богослужения в Александро-Невской (1934 г.) и Греческой Святоиколаевской (1935 г.) церквях города Николаева [4, л. 1].

Доверие и авторитет, которым пользовался священник, вызывали особое раздражение и внимание к его деятельности со стороны советских карательных структур. Н. Ф. Слободянников был арестован местным ГПУ в 1933 г. В постановлении об избрании меры пресечения от 17 ноября 1933 г. священник Слободянников обвинялся в том, что «является участником контрреволюционной организации, а также подозревается в шпионской деятельности в пользу Германии». Мерой пресечения для него избрано содержание под стражей, а постановлением от 14 февраля 1934 г. он привлекался в качестве обвиняемого по обвинению в участии в контрреволюционных повстанческих организациях [1, л. 1, 14]. Обвиняемый виновным себя не признал, но, учитывая показания свидетелей, Одесское отделение ГПУ рекомендовало заключить священника Слободянникова в лагерь сроком на 5 лет [1, л. 17].

Дело передано на рассмотрение Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР. 27 февраля 1934 г. дело прекращено за недосказанностью обвинения.

Осенью и зимой 1941 г. протоиерей активно способствовал возобновлению богослужений в храмах, которые были закрыты советской властью в 20 – 30х гг. Так 30 ноября 1941 г. он присутствовал на освящении Михайловского храма в с. Варваровке, священник отметил, что в Николаеве на этот момент действовали 9 православных церквей (до начала войны в городе оставался только один православный храм – Святодуховская кладбищенская

церковь) [6]. Позже отмечалось, что стараниями протоиерея Н. Слободянникова в селах, прилегающих к Николаеву вновь открыто 11 храмов [9].

Регистрационная карточка служителя культа, заполненная рукой Н. Ф. Слободянникова. Государственный архив Николаевской области. Ф. Р. 8. Оп. 8. Д. 97. Л. 1.

№ 97

20 Николай округу Форма № 9.

Реєстраційна картка службовця культу.

- Прізвище, ім'я та по батькові Слободянико́в
Никола́й Фредо́рович
- Рік народження 1881
- Коли вступив на службу до релігійних громад 1902
- Професія до вступу на службу до рел. громад сфрадєв-лишарин
- Освіта (точно зазначити назви учбових закладів, що скінчив або де вчився).
- У яких релігійних громадах служив і які обов'язки там виконував? наєрєдєв церквєв, а Широкого Кладбища, Ієрєдєв Бєльшица
- У якій реліг. громаді служить зараз і район діяльності, точно зазначити місце перебування—село, місто, район—реліг. громади, адреса (у містах—вулиця та № будинку) Бєз церквєв
и прихода
- Які обов'язки виконує зараз? Бєлогоршєвєв патрїарх. церквєв
- На якій мові відправляє службу? Слав'янськєвєв
- Якому церковному управлінню підлягає та якого єпископа визнає патрїаршєвєв (сербськєвєв) Арх. Анатолїєв
- Виконує обов'язки служника культу за платню чи за вибором? не полугает
- Розмір місячної платні, що одержує від громади. не полугает
- Чи має будьякі допоміжні заняття, які саме й скільки від них має прибутку? нет
- Майновий стан:
  - чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції имєєт дом
  - чи володіє землею, будинками зараз имєєт дом
- Чи був під судом не бєвєл
- № попередньої реєстрац. картки
- Підпис службовця культу Н. Слободянико́в

Адреса: Николаев Антексрєвєв 7.

Как сообщил в своих воспоминаниях О. К. Мартынов, в 1942 или 1943 гг. в городе стало известно, что протоиерей Николай Слободянников арестован гестапо. Достаточно долго о нем было ничего не известно и все решили, что он погиб. Но после освобождения города от оккупантов, священник Анатолий Свиридовский сообщил, что протоиерей остался жив.

О. К. Мартынов в своих воспоминаниях говорит, что протоиерей Н. Слободянников умер в 1952 (1953) г. и с церковными почестями похоронен на Николаевском некрополе. Но нами выявлена учетная карточка Адресного

бюро по г. Николаеву на имя Николая Федоровича Слободянникова, 1881 года рождения, проживавшего по адресу ул. Аптекарская, № 7, кв. 2. Детей нет. (Государственный архив Николаевской области). В карточке. указана дата смерти – 30/ХІ 1943 г.

Выявленные истории спасения евреев существенно расширяют информацию о событиях Холокоста на территории Николаевщины и способах спасения евреев в условиях нацистской оккупации региона.

Литература и источники:

1. Архив УСБУ в Одесской области. Д. 2918-П.
2. Воспоминания Мартынова О. К. Архив Николаевского общества еврейской культуры.
3. Государственный архив Николаевской области. Ф. 484. Оп. 1. Д. 1471.
4. Государственный архив Николаевской области. Ф. Р. 8. Оп. 8. Д. 97.
5. Государственный архив Николаевской области. Ф. Р. 1002. Оп. 3. Д. 29.
6. Одесская газета. 1941 г. 13 декабря. № 16.
7. Священник Николай Слободянников. Одесский мартиролог: Новомученики и исповедники XX века. За что арестовывали священников? Часть 21. *Православіє в Україні. Відкритий Православний Університет*. URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/odesskiy-martirolog-novomucheniki-i-ispovedniki-hh-veka-za-hto-arestovyvali-svyashchennikov>
8. Шкаровский, М. В. Отношение Русской Православной Церкви к Холокосту в годы Второй мировой войны. *Холокост на території ССРСР: матеріали XIX Міжнарод. ежегод. конф. по іудаїке*. Т. I. Москва, 2012. С. 68-85.
9. Освячення престолу св. Миколаївської церкви с. Мешково. *Українська думка*. 1942 р. 7 лютого. № 11(39).

В. Щукін

**ПРОТОІЄРЕЙ МИКОЛА СЛОБОДЯННИКОВ. ІСТОРІЇ
ВРЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ**

Анотація. У статті подано історії порятунку євреїв м. Миколаєві в період нацистської окупації 1941 - 1944 рр. православним священником М. Ф. Слободянниковим, який проводив обряди їх хрещення, що давало їм шанс вижити.

Ключові слова: протоієрей Слободянников, євреї, хрещення, окупація.

В. Щукин

**ПРОТОИЕРЕЙ НИКОЛАЙ СЛОБОДЯННИКОВ. ИСТОРИИ
СПАСЕНИЯ ЕВРЕЕВ В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ**

Аннотация. В статье изложены истории спасения евреев г. Николаеве в период нацистской оккупации 1941 – 1944 гг. православным священником Н. Ф. Слободянниковым, который проводил обряды их крещения, что давало им шанс выжить.

Ключевые слова: протоиерей Слободянников, евреи, крещение, оккупация.

V. Shchukin

**ARCHPRIEST NIKOLAY SLOBODYANNIKOV. THE STORIES OF THE
SALVATION JEWS IN THE NAZI OCCUPATION PERIOD**

Summary. the article presents the stories of the salvation of Jews in Nikolaev during the Nazi occupation of 1941-1944. Orthodox priest N. F. Slobodyannikov, who performed the rites of their baptism, which gave them a chance to survive.

Keywords: archpriest Slobodyannikov, Jews, baptism, occupation.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

УДК 94(=411.16) «1890/1910»

Віктор Дробний

(аспірант кафедри історії

Миколаївського національного університету

імені В. О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

**РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ОДЕСЬКОГО
ПОВІТУ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дослідження соціально-економічного розвитку Одеського повіту неможливе без визначення ролі в ньому єврейського населення. На сучасному етапі наукових розвідок з історії єврейства на території Півдня України, зокрема Одеського повіту, відносно небагато. Думається, це зумовлено загальним переважанням тематики історії єврейської громади регіону в контексті вивчення великих міст Причорномор'я та єврейських землеробських колоній Херсонської губернії. Серед дослідників єврейських общин Півдня України варто назвати О. М. Лернера [3], Ю. Е. Янсона [13], М. М. Шитюка, В. В. Щукіна [12], Л. Л. Левченко [2].

Найпоширенішими видами господарських занять євреїв були торгівля (зокрема, у Херсонській губернії – прасольство [14]), торгове посередництво і ремесла. Число залучених до землеробства на території Південної України юдеїв незначне, тому великого впливу на економічний розвиток східної частини повіту воно не мало [4, с. 64; 9, с. 46].

Однією з важливих економічних функцій єврейства було перетворювання надлишку виробленої селянами продукції на товарну з паралельним привнесенням до натурального господарства елементів ринку і введенням грошей на сільський ринок. Однак подальший розвиток економіки і збільшення попиту на сільгосппродукцію поступово призводять до занепаду і зникнення цього явища в другій половині XIX ст. [14]. На нашу думку, торговці-прасоли заклали в торгових операціях основи тієї економічної моделі, на яку спиратимуться юдейські торговці Одеського повіту вже в кінці XIX – на початку XX ст.

За статистичними даними, на межі XIX–XX ст. в Одеському повіті мешкала чи не найбільша частка юдеїв, число яких доходило до 22 % [9, с. 90]. Єврейське населення переважно займалося торгівлею й ремеслами, частина його тяжіла до ведення сільського господарства, хоча в межах досліджуваної нами східної частини повіту кількість останнього незначна. Найбільшими за кількістю єврейського населення серед поселень східної частини Одеського повіту в 1883 р. були громади містечка Варварівка (280 особи), сіл Данилівка (35 осіб), Велика й Мала Коренихи (33 особи), містечка Нечаяне (27 осіб), села Трихати (20 осіб), хутора Антон (19 осіб) і містечка Ковалівка (13 осіб) [4, с. 58–69]. Станом на 1882 р. у Варварівці проживали 1224 особи, з яких євреїв було 280, тобто 22,8 % населення [4, с. 69]. Згідно з Першим усеросійським переписом населення 1897 р. серед 2352 мешканців містечка число євреїв становило вже 781 особу, або близько 32 % [5, с. 255]. Відповідно за 15 років статистичного спостереження кількість євреїв у поселенні зростає на 10 %. Цьому сприяло декілька факторів. По-перше, вигідне місце розташування поселення на річці Південний Буг, поруч із центром хлібної торгівлі. По-друге, Варварівка в другій половині XIX ст. сама стає одним з великих центрів, до якого стягувалися хлібні валки з поселень східної частини Одеського повіту; це, в свою чергу, стимулювало економічно активне населення досліджуваної території, яким і були євреї. Свідченням активної участі єврейської громади поселення у хлібній торгівлі регіону є те, що з 29 розташованих у ньому

хлібних амбарів 26 належали євреям [6, с. 230]. Це було важливим фактором розвитку юдейської громади містечка, оскільки дозволяло контролювати сектор зберігання і перепродажу на місцевому ринку хлібу.

Більшість варварівських євреїв займалися торгівлею різними товарами, причому серед них можна виокремити як пов'язаних із хлібом торговців, так і специфічних, представлених часто одною людиною в межах повіту. До першої категорії відносимо торгівлю мішками, зокрема лавку Ревекки Краснянської [1, с. 244]. Ураховуючи роль поселення як перевалочного пункту між жителями Одеського повіту й Миколаївським комерційним портом, товар лавки мав великий попит. Операції в галузі торгівлі хлібом у містечку здійснювали Лейба Вуліхман, Абрам Лящ і Мордко Розенштрехер: на початку ХХ ст. вони купували хліб у селян навколишніх поселень та з валок, що прибували до містечка [1, с. 246; 7].

Найбільшого розповсюдження набула торгівля бакалійних і тютюнових товарів. У Варварівці ними торгували 19 лавок, серед яких тільки 4 належали не євреям [11, с. 317]. У руках юдеїв була зосереджена й торгівля товарами другої категорії: косметики й москательних товарів. Зазначені категорії товару на ринку містечка реалізовувалися й контролювалися лавкою Моріца Каприза – монополіста в цій сфері в межах Одеського повіту [1, с. 240]. Також монополістом, але стосовно торгівлі вугіллям і дровами був варварівський єврей Юнк Валік [1, с. 248].

Стрімкий соціально-економічний розвиток поселень Одеського повіту в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх розбудова й активне залучення до торгових процесів дозволяють єврейському населенню краю розпочати формування економічних баз розвитку окремих поселень і мати значний вплив на торгівлю поселян. Так, німецькі колоністи в межах повіту у хлібній торгівлі покладалися на євреїв. Купівлею хлібу та його транспортуванням до Варварівки й Миколаєва в колоніях Ландау, Рорбах, Вормс, Ватерлоо та Карлсруе цілком займалися юдеї [1, с.246].

Окрім хлібної торгівлі, євреї в німецьких колоніях часто ставали засновниками промислово-економічної бази поселення, разом з економічно активними колоністами. У колонії Карлсруе ними було відкрито крамниці бакалії й галантереї разом із мануфактурними товарами: дві бакалійні, мануфактурна і з торгівлі мукою [1, с. 232–233, 240, 243]. На нашу думку, це дозволило єврейському населенню не лише продовжити традиційне для нього заняття торгівлею, але й активно включитися до соціально-економічного розвитку колонії.

Зазначені процеси характерні для більшості поселень досліджуваного нами регіону. Євреї в тій чи іншій мірі були залучені до формування економічного базису поселень. Поступове економічне зростання і збільшення кількості населення в ньому призводить до формування на території повіту нових єврейських громад, що розпочинають активну економічну діяльність.

Відповідно до опрацьованих нами статистичних джерел на початку ХХ ст. завершується процес формування єврейської громади містечка Ковалівка, головним свідченням чого є розташування в поселенні єврейського молитовного будинку [11, с. 316]. На жаль, точне число членів єврейської громади поселення нині не відоме [5, с. 256]. Громада містечка активно включається до економічного життя регіону. Традиційно її представники займаються купівлею хлібу у жителів містечка й навколишніх сіл, серед них: Рухля Різнік і Мойше Розенблат [1, с. 246]. Саме ними, очевидно, було створено прецедент конкуренції, оскільки тепер селяни навколишніх сіл могли збувати хліб не лише у Варварівці. До того ж економити на перевезенні хлібу дозволяв їм водний шлях доставки [13, с. 216].

Окрім зазначеної покупки хлібу, представники єврейства Ковалівки займалися торгівлею бакалії (Мордко Лейбович); бакалії й тютюну (Мендель Штокман, Янкель Розенблюм, Сіма Краснянська, Чарна Гиммельфарб, Нафтул Аркалович, Гавриїл Арбер), зельтерської води і східних солодошів (Аврум Ріхтер); ліс (Берко Бубер), мануфактурної бакалії й тютюну (Герш Бобер,

Шмуль Брегер, Лея Бубер, Іосиф Штокман). На цих типах товарів також спеціалізувалися Різнік Рухля і Мойше Розенблат [1, с. 232–242].

Проаналізовані джерела свідчать про активну участь єврейської громади Ковалівки в соціально-економічному житті не лише поселення, а й усього досліджуваного регіону. Окрім цього, зазначимо, що євреї формували економічно базу містечка фактично без залучення місцевого українського населення.

У такий спосіб, можемо констатувати, що в період кінця ХІХ – початку ХХ ст. чисельність представників єврейських громад східної частини Одеського повіту поступово збільшується. Серед визначених у статті юдейських громад найбільшою й економічно найактивнішою є громада Варварівки. Спираючись на вигідне місце розташування поселення і близькість Миколаївського комерційного порту, цій громаді вдалося організувати систему закупівлі, зберігання й подальшого продажу зернового хлібу. Також представники громади стали монополістами у продажу певних груп товарів у межах Одеського повіту.

На межі ХІХ–ХХ ст. євреї активно включаються до процесу створення й розвитку економічних центрів у поселеннях. Займаючись переважно торгівлею, юдеї привносять до населених пунктів пожвавлення економічного життя.

Територія Одеського повіту включає в себе різні за національним складом поселення, що, своєю чергою, є фактором диференціації рівня економічного впливу єврейської громади на них. Якщо в німецьких колоніях юдеї стають лише учасниками формування економічних центрів, не будучи їх основою, то в сусідніх українських поселеннях єврейська громада часто є основою й рушійною силою подальшого економічного розвитку.

У процесі подальшого дослідження доцільно з'ясувати освітній і релігійний процеси в єврейських громадах, що дозволить детально проаналізувати формування духовно-культурних центрів малих єврейських громад південної України.

Література та джерела:

1. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. Одесса: Изд-во «Одесские новости», 1912. – [10], 72, 76, 184, [4], IV, 210, 4, 364, [4], 248, 20, [2] с.; 1 л. карт.
2. Левченко Л.Л. Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у XIX ст. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье 1999. Вып. 3. С. 17–24.
3. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки: По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. Одесса: Типография Г. М. Левинсона, 1901. 240 с.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Т. 1. Херсон: тип. Н.О. Ващенко, 1883–1890. Одесский уезд. 1883. 542 с. разд. паг., 2 л. карт.
5. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. СПб.: Тип. Общественная польза, 1905.
6. Отчет Одесской уездной земской управы за 1897 год. Одесса, 1898. Разд. паг., 3 л. ил.: ил.
7. Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год. Одесса, 1899. 421 с. разд. паг., 8 л. ил., карт.: ил., карт.
8. Отчет Одесской уездной земской управы за 1899 год. Одесса, 1900. Разд. паг., 17 л. ил.: ил
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб.: б.и., 1904.
10. Сабалдашов В. Немецкие колонисты на Николаевщине. *Німецькі поселення в Україні: історія та сьогодення*. Киев; Николаев: Изд-во НГГУ им. Петра Могилы, 2006. С. 158-194.

11. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского Статистического Комитета. Херсон: Типография Губернского правления, 1896. 544 с.;
12. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 220 с.
13. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. *Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России*. Т. II. Вып. 2. СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1870. С. 1–414.
14. Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині ХІХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 30–43.

В. Дробний

**РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ОДЕСЬКОГО
ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Анотація. У статті на основі статистичних матеріалів зроблено спробу проаналізувати вплив єврейської громади на соціально-економічний розвиток поселень східної частини Одеського повіту Херсонської губернії. Проаналізовано праці вчених з окресленої тематики і висвітлено нові факти історії Одеського повіту через аналіз історичного розвитку впливу євреїв на економіку поселень повіту. Окреслено типи й різновиди товарів, на торгівлі яких вони спеціалізувалися. Досліджено участь єврейської громади у соціально-економічному розвитку поселень повіту й особливості її залучення до господарської діяльності українських і німецьких поселень.

Ключові слова: євреї, Одеський повіт, німецькі колонії, містечко Варварівка, хлібна торгівля, торгівля.

В. Дробный

**РОЛЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ОДЕССКОГО
УЕЗДА ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

Аннотация. В статье на основе статистических материалов предпринята попытка проанализировать влияние еврейской общины на социально-экономическое развитие поселений восточной части Одесского уезда Херсонской губернии. Проанализированы труды ученых по очерченной тематике и освещены новые факты истории Одесского уезда через анализ исторического развития влияния евреев на экономику поселений уезда. Определены типы и разновидности товаров, на торговле которыми они специализировались. Исследовано участие еврейской общины в социально-экономическом развитии поселений уезда и особенности её привлечения к хозяйственной деятельности украинских и немецких поселений.

Ключевые слова: евреи, Одесский уезд, немецкие колонии, поселок Варваровка, хлебная торговля, торговля.

V. Drobnyj

**THE ROLE OF THE JEWISH POPULATION IN THE SOCIO-
ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EASTERN PART OF THE ODESSA
VEHICLE OF THE KHERSON PROVINCE AT THE END OF THE XIX - AT
THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.**

Abstract. Based on statistical materials, an attempt is made to analyze the influence of the Jewish community on the socio-economic development of settlements in the eastern part of Odessa county of Kherson province. The works of scientists on the indicated topics were analyzed and an attempt is made to illuminate new facts of the history of Odessa County through an analysis of the historical development of the influence of Jews on the economy of the county settlements. The types and varieties of goods are determined. The participation of the Jewish community in the socio-economic development of county settlements and the features of their involvement in the economic activities of Ukrainian and German settlements are investigated.

Key words: *Jews, Odessa district, German colonies, the town of Varvarovka, grain trade, trade*

УДК 940 (477) 07

Тетяна Іванова

*(кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна)*

ОСВІТЯНИ-ЄВРЕЇ В УМОВАХ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

За складом населення Південь України – багатонаціональний регіон України. Єврейське населення було другим за чисельністю серед національних меншин Південної України після росіян і у 1920 р. складало 13 % від загальної кількості населення регіону. У 1920 р. на Півдні України було 18 єврейських колоній [5, арк. 91–98,113].

Єврейське населення Півдня України у 1918–1920 рр. спіткало безліч трагедій, пов’язаних з погромами та масовими вбивствами жителів. Проте ситуація у 1920–30-х рр. принципово не поліпшилась, зокрема внаслідок репресій тоталітарної влади проти єврейського населення.

Варто зазначити, що у вітчизняній історичній літературі досліджено чимало питань освітньо-культурного розвитку України періодів коренізації та розгортання репресій проти української інтелігенції [9]. Важливі теоретичні узагальнення й висновки про культурно-освітні процеси 20-30 роках ХХ століття в Україні, напрями і форми політичних репресій представлено в дослідженнях В. Даниленко [2], О. Кір’янової [6], Н. Литвин [7], В. Марочко [8], І. Міщенко [9], О. Осмолівської [11], Ю. Шаповал [13] та ін. Водночас в

науково-педагогічній літературі питання репресій проти єврейських педагогів залишається малодослідженим.

Метою роботи є розкриття репресивної політики радянської влади проти освітян-євреїв південного регіону у роки «єжовщини».

За свідченням О. Данильченка, значна кількість єврейського населення прагнула переселитись в міста Північної Таврії та Криму. Так сформувались численні єврейські общини в містах – торговельних центрах та морських портах Південної України – Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших [3, с.28].

Репресивно-каральна система вишукувала серед представників єврейської національності шпигунів іноземних розвідок, ворогів, „що завдавали шкоди радянській державі, і з якими необхідно було розправитися”.

Під першу хвилю репресій потрапили єврейські священнослужителі, які виступали проти закриття культових споруд. Проте синагоги закривались, а їх приміщення почали використовуватись з культурно-освітньою метою, перетворено у школи [4, арк. 205].

Репресій зазнали жителі колгоспу ім. Яковлева Калініндорфського району на Херсонщині. Діяльність вчителя сільської школи Янкеля Зусевича Бількіса, що викладав єврейську мову й єврейську культуру, заважала, у розумінні сільради, односельчанам. У 1937 р. за рішенням трійки Управління НКВС у Миколаївській області Бількіс звинувачений у антирадянській та релігійній агітації і розстріляний. 12 травня 1989 р. Янкель Зусевич Бількіс був реабілітований посмертно [12, с.72–73].

Ще більше вражає надуманість звинувачення і безпідставність арешту С. Березіної, вчителя історії Первомайського педагогічного технікуму. В постанові про початок слідства від 16 вересня 1936 р. записано: „Березіна мала зв'язки з троцькістсько-зінов'євською бандою. При викладанні історії у Первомайському технікумі серед студентів пропагувала троцькізм”. Привід для такого звинувачення був сміхотворним. У 1927 р. Березіна, студентка Харківського робфаку, на партійних зборах утрималася під час обговорення рішення ЦК ВКП(б) про виключення Троцького з партії. Як речові докази, до

справи залучили конспекти лекцій з політекономії, у яких згадувалися економічні теорії Каутського, Троцького, Бухаріна.

Мужня жінка намагалась боротися, написала кілька листів до Прокуратури УСРР, подавала доповідні, чіткі пояснення на допитах та очних ставках. Такі відповіді обеззброювали слідчих, примушували вишукувати інші, ще абсурдніші обвинувачення. Тричі було подовжено строки її утримання під вартою. Слідчі доскіпувалися до кожного слова, перебирали все життя, друзів, знайомих, але нічого не знаходили. У справі зберігаються відповіді Чернігівського і Харківського обласних та Цюрупинського районного Управління НКВС. Результат перевірок однозначний: „По суті Вашого запиту повідомляю, що перевіркою як архіву РПК, а також по обліку РВ НКВС, компрометуючих матеріалів на С. Березіну не виявлено” [10, с.100].

Незважаючи на те, що за 9 місяців слідства жодних доказів злочинної діяльності так і не було виявлено, у червні 1937 р. рішенням Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР С. Березіну засуджено до 5 років виправно-трудових таборів [10, с.102].

Кожну справу місцеві органи влади намагалися перетворити на показовий політичний спектакль з широким обговоренням у трудових колективах і засобах масової інформації. У Первомайській районній газеті „Прибузький комунар” надруковано статтю „Викрито ворога Березіну”, в якій кореспондент з усім пролетарським пафосом, не добираючи висловів, викривав „ворожі недобитки, троцькістські наслідки”, закликав „ще вище піднести класову пильність у боротьбі з такими виродками, як Березіна”.

У 1937 р. працівники НКВС сфабрикували справу про республіканський центр „Бунд”, за якою заарештовані завідувач кафедри Одеського університету Л. Абрам та інші. У звинувачувальному вирокі зазначалось, що на Україні проживають колишні діячі єврейської національної партії, вони пов’язані між собою, проводять активну контрреволюційну діяльність. Притягнутих до відповідальності за цією справою названо шпигунами іноземних розвідок, які проводили активну ворожу діяльність. Слідство нібито встановило, що за

завданням іноземних розвідувальних органів у своїй ворожій діяльності вони блокувались з учасниками інших контрреволюційних організацій в СРСР [1, арк. 274].

І це не далеко повний перелік сфабрикованих справ працівників НКВС проти інтелігенції України.

Партійна радянська система нищила українську інтелігенцію – освітян, науковців, письменників, діячів культури, – намагаючись остаточно знищити українців і всіх, хто проживав на її теренах, як самобутню націю, перетворити їх на складову радянського народу. Наприкінці 1920-х рр. простежувалося загострення класової боротьби. У конкретних історичних умовах сталінізму наступ на права єврейських, як і всіх інших народів, був зумовлений цілим комплексом причин. Не припинялися репресії з боку радянської влади проти єврейської інтелігенції. Вони були притягнуті до відповідальності за викладання івриту, за участь в антирадянських сіоністських організаціях, їх звинувачували у приналежності до різноманітних іноземних розвідок, тощо.

Література та джерела:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Фонд припинених справ. Справа 42742 (1937 р.). — Т.3. — 278 арк.
2. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20-30 роки) / Даниленко В., Касьянова Г., Кульчицький С. – К., 1991. – 96 с.
3. Данильченко О. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / Олександр Данильченко // Історичні зошити. — К. : Інститут історії України АН України, 1993. — 58 с.
4. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р-1053. Березнеговатський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. с. Березнеговате, Березнеговатського району Херсонського округу. — Оп. 2. — Спр. 51: Обіжники, витяги з протоколів засідань Херсонського окрвиконкому, телеграми та листування з ним про пільги

червоноармійцям, партизанам, відхід селян на заробітки, роботу членів сільрад та інші (3 січня – 19 грудня 1928 р.). — 209 арк.

5. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-969. Одеський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Оп. 3. — Спр. 470: Плани і звіти про роботу Одеського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських депутатів (1 серпня 1920 р. – 1 травня 1921 р.). — 121 арк.

6. Кір'янова О. Сучасна вітчизняна історіографія (2000 р. – 2011 р.) про професійну діяльність української науково-педагогічної інтелігенції в культурно-освітніх процесах радянської України в 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 31. – С. 176–182.

7. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Литвин ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 23 с.

8. Марочко В. Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.

9. Міщенко І. Репресовані педагоги Польського педагогічного інституту [Електронний ресурс] / І. Міщенко // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2014. – Випуск 702– 703. – С. 64–69. – (Серія "Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvchnuipmv_2014_702-703_15.

10. Найман О. Я. Історія євреїв України / Олександр Якович Найман. — К. : Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова, 2003. — 496 с.

11. Осмолівська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.) : автореф. дис. . на здобуття наук.

ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. Ю. Осмолівська. – Донецьк, 2004. – 25 с.

12. Реабілітовані історією. Миколаївська область / [Голов. редкол.: П.Т. Тронько та ін.]. — К. ; Миколаїв : Світогляд, 2005. — 655 с. — (Науково-документальна серія книг „Реабілітовані історією”: у 27 т.). — Кн. 1 / [обл. редкол.: Синявська І. М. (голова) та ін.]. — 2006. — 721 с. ; Кн. 3. — 655 с.

13. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні у 30-50-ті роки. Стан і перспективи дослідження / Ю. Шаповал // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 191–238.

Т. Іванова

***ОСВІТЯНИ-ЄВРЕЇ В УМОВАХ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 рр.
(НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)***

Анотація. У запропонованій статті розкрито репресивну політику радянської влади проти педагогів єврейського походження на території сучасної Миколаївської, Херсонської та Одеської областей в 1937-1938 роках. Проаналізовано політичні процеси, сфабриковані каральними органами проти освітян-євреїв. Виявлено, що репресивна політика у південноукраїнському регіоні повторювала загальну динаміку репресій по СРСР.

Ключові слова: тоталітарна система, народна освіта, радянська влада, репресії інтелігенції, «ворог народу», реабілітація.

Т. Іванова

***ПЕДАГОГИ-ЕВРЕИ В УСЛОВИЯХ «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА»
1937-1938 гг.
(НА МАТЕРИАЛАХ ЮГА УКРАИНЫ)***

Аннотация. В предлагаемой статье раскрыта репрессивную политику советской власти против педагогов еврейского происхождения на территории современной Николаевской, Херсонской и Одесской областей в 1937-1938 годах. Проанализированы политические процессы, сфабрикованные карательными

органами против педагогов-евреев. Выявлено, что репрессивная политика в южно регионе повторяла общую динамику репрессий СССР.

Ключевые слова: *тоталитарная система, народное образование, советская власть, репрессии интеллигенции, «враг народа», реабилитация.*

T. Ivanova

***JEWISH EDUCATORS IN "THE GREAT TERROR" 1937-1938
(ON THE MATERIALS OF THE SOUTH OF UKRAINE)***

Abstract. *The proposed article describes the repressive policy of the Soviet authorities against teachers of Jewish origin in the territory of modern Mykolaiv, Kherson and Odessa regions in 1937-1938. Political processes fabricated by punitive organisations against Jewish educators are analyzed. It was found that repressive policies in the South Ukrainian region were replicated the overall dynamics of repression in the USSR.*

Key words: *totalitarian system, public education, Soviet power, repression of intellectuals, "enemy of the people", rehabilitation.*

УДК 94 (=411.16)

Геннадий Коваль,

*(учитель истории и географии, Новосафроновская ООШ I - III степеней,
с. Новосафроновка, Новоодесский район,
Николаевская область, Украина)*

Алексей Коваль,

*(студент III-го курса,
Черноморский национальный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина)*

Руслан Коваль

(г. Николаев, Украина)

ИДЕЯ ЕВРЕЙСКОЙ АВТОНОМИИ В КРЫМУ, В УКРАИНЕ НА СТАНИЦАХ БЕРЛИНСКОЙ ГАЗЕТЫ «РУЛЬ» В 1924 году

Гонимый ненавистью, презрением, кровавыми наветами, сотни лет еврейский народ искал себе пристанища, без угнетения и погромов. Раскиданный, разбросанный по разным странам он мечтал о своем уголке для нормальной жизни.

Одной из таких многочисленных попыток обретения земли и покоя была идея еврейской автономии на юге Украины, Крыму. Эта тема была чрезвычайно политизирована, она несла в себе многие противоречия и грядущие, последующие проблемы. Конечно же, современные исследования, подходы, взгляды уже отображают реальность и подходы с точки зрения возникновения и истории Государства Израиль, еврейской алии, проецируя эти

процессы на Крым, Юг Украины. Потому к ним нужно подходить критически, с пониманием такого взгляда на проблему, вопрос планов создания еврейской автономии на Юге Украины.

Теме еврейской автономии посвящены многие статьи в современных изданиях [1, 2, 3, 7]. Особенно интересными, информативными, разноплановыми и многогранными были статьи в берлинской газете «Руль» в 1924 году [4, 5, 6]. В них дан большой фактический материал по вопросу еврейской колонизации, вообще, и, в частности, на территории Украины. Статьи совершенно разные, носящие противоположные оценки и выводы, но чрезвычайно дополняющие друг друга. Взгляды авторов статьи показывают всю серьезность планов на идею еврейской автономии в Украине.

Во второй половине XIX века разбросанная по всему миру еврейская элита стала задумываться об обретении территории для постоянного места пребывания еврейского народа. Рассматривалось много вариантов, но среди них преобладали два – Палестина и Таврида, расположенная на территории нынешней южной Украины и Крыма. Причем территория Тавриды рассматривалась, как более предпочтительный вариант для заселения евреев. Главным препятствием для реализации этого проекта являлось существование Российской империи, на территории которой находилась Таврическая губерния с административным центром в г. Симферополе. Мало кто знает, но американская элита планировала создать Израиль вовсе не в Палестине, а именно в Крыму [1].

Идея создания еврейской автономии на основе еврейских сельскохозяйственных коммун в малонаселенной северной части Крыма возникла еще в 20-е гг. XX ст. Несколько еврейских коммун были тогда действительно организованы, и зарубежные сионистские организации частично субсидировали этот проект [2].

Шанс для реализации проекта создания еврейского государства на территории Крыма появился после крушения Российской империи. В 1922 году в Симферополе был создан «Агро-Джойнт», как структура американской

еврейской благотворительной организации «Джойнт», руководителем которой был Розен. В 1923 году он предложил советскому руководству «выгодный» для СССР проект создания на территории Советского Союза еврейской автономии, которая кроме Крыма должна была охватывать Одессу, Николаев, Херсон и черноморское побережье Кавказа (ныне Краснодарский край) вплоть до Абхазии. В этот район планировалось переселить несколько сот тысяч евреев из западных областей Украины и Белоруссии. Взамен международные еврейские организации пообещали посодействовать Советскому Союзу в получении крупных кредитов.

Тогдашнее советское руководство весьма благожелательно восприняло предложение о создании еврейской автономии на территории Советского Союза. Против этой идеи выступал лишь Сталин. И его можно было понять. Дело в том, что с 1921 года на территории Крыма уже существовала Крымская татарская автономная республика. Планируемое переселение туда евреев могло создать крупный очаг межэтнической напряженности. Но, несмотря на это, под руководством Ларина (Лурье) началась разработка так называемого «Крымского еврейского проекта», который непосредственно курировался Еврейским конгрессом Америки, куда входили представители двухсот богатейших людей США. Создание «Крымского еврейского проекта» приветствовали президенты США Г. Гувер и Ф. Рузвельт, которые приняли решение о вложении через организацию «Джойнт» 15 миллионов долларов (по тем временам довольно внушительная сумма) на еврейскую колонизацию Крыма.

Уже в 1922 году только что образованный «Агро-Джойнт» стал переселять в Крым евреев из Украины и Белоруссии и создавать еврейские колхозы. В 1923 году в Крыму было создано 186 еврейских колхозов. В 1923 году «Агро-Джойнт» организовал рекламную сельскохозяйственную выставку в Москве, где была представлена передовая по тем временам сельскохозяйственная техника. Лозунг этой выставки гласил: «Так будет в

Крыму, если поможем евреям там обосноваться». Уже неизлечимо больной Ленин съездил на эту выставку и дал добро [1].

То, что получили красные к окончанию Гражданской войны, было лишь тенью прошлой России. Даже Крым – жемчужина юга - казался чем-то средним между кладбищем и свалкой. На восстановление Тавриды были нужны деньги, но где их взять? На счастье или на беду, в Советскую Россию в те годы хлынули зарубежные инвесторы. Среди них в 1922 г. появились представители еврейской финансовой организации из США «Джойнт», которые начали пробивать идею создания в Крыму еврейской автономной республики.

В Симферополе создали филиал банка «Агро-Джойнт», стали появляться еврейские посёлки, число которых доходило до 150. В ноябре 1923 г. руководитель еврейской секции РКП(б) Абрам Брагин подал в Политбюро проект решения о создании в Крыму не автономной, а уже полноправной советской социалистической еврейской республики [1].

Дело двинулось: для поселенцев выделили 132 тыс. гектаров крымских угодий. Прослышав о том, что в Крыму большевики открыли филиал Земли обетованной, туда стали прибывать евреи со всей России. 19 февраля 1929 г. был подписан договор между «Джойнтом», который в то время за отсутствием дипотношений с США представлял у нас Америку, и ЦИК РСФСР.

Документ, носивший красивое название «О Крымской Калифорнии», содержал в себе обязанности сторон. «Джойнт», например, выделял СССР по 1,5 млн. долларов в год (до 1936 г. было получено 20 млн. долл.), и под эту сумму ЦИК оставил в залог 375 тыс. гектаров крымской земли. Они были оформлены в акции, которые купили 200 с лишним американцев, в том числе политики Рузвельт и Гувер, финансисты Рокфеллер и Маршалл, генерал Макартур... Все споры по этому договору должны были решаться в третейском суде немецкого Гейдельберга.

Деньги шли еврейским переселенцам напрямую через «Агро-Джойнт», минуя советский бюджет. На них покупали технику, инвентарь и продукты. Такая несправедливость подхлестнула протесты проживавших в Крыму татар,

болгар, греков, немцев, да и украинского населения. На одном из заседаний Политбюро Сталин заявил, что ничего, кроме национальной междоусобицы, «Крымская Калифорния» стране не даёт. Он предложил проект закрыть, и его закрыли [3].

В статье «Еврейская колонизация» в газете «Руль» в номере 998 за 16 марта 1924 года вопрос еврейской автономии в Украине подробно рассказано, описано, приведены взгляды того времени, подходы и доклады по вопросу.

«Еврейское телеграфное агентство» сообщало из Москвы: «Внимание еврейских кругов Москвы сосредоточено ныне на проекте колонизации евреями Крыма и смежных районов Украины – в целях создания там автономной еврейской республики. Вполне вероятно, что этот проект колонизации евреями Крыма и смежных районов Украины – в целях создания там еврейской автономной республики. Вполне вероятно, что этот проект, уже давно обсуждаемый в высших советских инстанциях, будет скоро реализован.

Автором проекта является Авраам Брагин – организатор сельскохозяйственной выставки в Москве. При содействии нескольких евреев он разработал и представил советской власти еще в ноябре 1923 року обширный меморандум. В последнем Брагин излагает экономические бедствия евреев в России после войны и революции. Он отмечает, что экономически и интеллектуально еврейские массы потерпели, наиболее сильно именно в районах, где они живут особенно компактно. Русская революция, которая уравнивала евреев в политических правах с остальным населением, принесла, однако, еврейским рабочим массам громадные социальные и экономические бедствия.

Описывая экономическую структуру еврейских рабочих масс, рост безработицы, антагонизм соседнего населения, меморандум приводит подробный план колонизации евреями определенной территории, как наилучшее разрешение еврейского вопроса. Особенное внимание обращено на рост в России антисемитизма, на все увеличивающуюся ненависть к евреям, которая грозит им полным уничтожением. Убежденный, что настоящее

советское правительство может помочь разрешению вопроса. Брагин предлагает предоставить для еврейской сельскохозяйственной колонизации всю северную часть Крыма и соседние части Украины. В этот район должны войти Одесса, Херсон, Николаев, и на востоке границей еврейской колонии является Геническ и Бердянск на Азовском море. В этот район войдет, следовательно, 14 миллионов десятин, из которых 2 миллиона ныне совершенно пустыни и не обрабатываются. По мере развития еврейской колонизации, весь район (примерно к 1927 году) будет объявлен автономной областью с чисто еврейской администрацией.

По постановлению «политбюро» была образована особая комиссия в составе Пяткова, Кубичева, Цурюпы, Смирнова, Бройдо и Эстер Фрумкиной для разработки проекта Брагина во всех деталях. Троцкий, Каменев, Бухарин, Цурюпа и Сосновский обещали оказать идее Брагина свое действие. На последнем конгрессе союза социалистических республик проект обсуждался представителями Украины, Белоруссии, Кавказа и других районов и получил также одобрение. В интервью представителям американской печати Чичерин, в свою очередь, заявил, что он окажет осуществлению проекта полное содействие.

В виду некоторых политических обстоятельств, главным образом смерти Ленина, комиссия была вынуждена прервать свои занятия, но после конструирования нового состава совнаркома, комиссия возобновила свою работу, которая ныне находится в полном разгаре. До сих пор все дело хранилось в тайне и не доводилось до сведения печати. Ныне решено предать проект Брагина гласности».

Один из директоров «Джойнта» доктор Розен заявил председателю ЕТА, что издан план учреждения автономной еврейской области встречает поддержку Рыкова, Каменева, Чичерина и других. Он уже принят некоторыми советскими правительственными органами и должен быть в настоящее время утвержден лишь ВЦИКом. Имеется основание предполагать, что ВЦИК проект утвердит, после чего будет издан декрет об учреждении еврейской автономной

области на тех же основаниях, как это было сделано по отношению к другим национальным меньшинствам в России. Текст договора уже выработан и в ближайшее время уже ожидается его опубликование.

Центральный Комитет «Орта», созвал в Берлине 23-го февраля совещание, посвященное выяснению возможности колонизации евреями некоторых областей юга России. На совещании участвовали представители всемирной еврейской конференции помощи, «Озе», и союза еврейских кооперативов. Докладчики Ш. Франкфурт и агроном Цегельницкий указывали на то, что среди разоренного российского еврейства намечается усиленная тяга к земле. Советское правительство поддерживает эту тенденцию, и поэтому необходимо изыскать необходимые средства для приведения в исполнение проекта еврейской колонизации в Крыму.

Постановлено созвать более обширную конференцию для рассмотрения вопроса.

Во временный комитет избраны: профессор Бруцкус, доктор Блюм, Бен-Адир, доктор Житловский, Хазанович, Бер Локер, Фейнлейб, доктор Крейнин, Красовский и Н.Штиф, а также члены Центрального Комитета «Орта» [4].

Григорий Ландау анализирует вопрос в своей интереснейшей, глубокой статье «Еврейская колонизация» на страницах берлинской газеты «Руль» в номере 1009 за 29 марта 1924 году. Довольно забытым в статье есть слово «планосозидание».

Одним из важнейших проявлений той деградации, которая в последние страшные годы постигла русскую землю – была гибель городов. С упадком промышленности население лишилось работы с ее национализацией и с падением денежных знаков – лишилась своих доходов и резервов; с введением коммунизма – было отнято имущество у тех, кто им обладал; торговые круги подверглись разграблению и остракизму; с террором политическим и хозяйственным – была убита охота и возможность работать. Каждый обыватель обратился в травленого зверя; под угрозу голодной смерти были поставлены не одни высшие и средние слои, но и все городское население. Бегство из городов

– стало непреодолимой тягой. Счастливец почитался тот, кто имел, в какую укрыться деревню.

Общую с остальными горожанами судьбу испытало и еврейское население, почти исключительно городское. Но чрезвычайно существенной разницей было то, что в отличие от огромных русских масс у него в деревне не было связей. Ему некуда было поддаться из городов и местечек и потому – между прочим – оно оказалось в большем подчинении большевикам, чем другие.

Несмотря ни на что, тяга в деревню, к земле проявлялась в некоторой степени и в еврейском населении столь ей чуждом. По своему масштабу это движение совершенно ничтожное. Несколько тысяч осевших на землю людей, рассеянных на огромном пространстве, составляет даже и не каплю в российском море. Если представить себе реальные трудности переселенческих процессов, то ясно, что и в дальнейшем это движение не может выйти за подобные же пределы.

Тут нет проблемы, поскольку движение происходит самопроизвольно, или, когда ему помогают свои же агрономические и организаторские интеллигентные силы. Можно подумать, что в общем нет и опасности будущих конфликтов с окружающим населением, поскольку процесс идет снизу без властного вмешательства или содействия.

Проблема и при том тревожная – возникает только тогда, когда этот процесс становится предметом организованного общественного планосозидания; опаснейшая проблема становится тогда, когда она становится предметом планосозидания большевиков.

Большевицкое планосозидание отличается здесь обычным ему планетарным размахом, – подобно электрофикации и прочему словоблудию, но, пожалуй, еще в большем масштабе. Факт нескольких тысяч колонистов претворяется в марево автономной советской еврейской республики. «Дурацкая и преступная затея» – называет этот план г. Соловейчик в «Днях». Дурацкими и

преступными затеями были едва ли не все предприятия большевиков, начиная с коммунизма; и были оплачены страной морями крови, горами развалин.

Для чего нужна советской власти эта «провокация погромов». Говорят, что под этой этикеткой она собирается получить от американских евреев столь нужные ей доллары. Вероятно, к этой большой мечте о долларах присоединяются и маленькие мечтания отдельных проходимцев и авантюристов: всякие планетарные советские планы естественно сопровождаются образованием комиссии, разъездами, жалованиями, командировками и прочими благами. Насаждать мертвую республику наверно несравненно выгоднее чем скупать мертвые души. Только – Чичиков не убивал людей, чтобы получить таковые.

Но наряду и независимо от советского планосознания происходит и обсуждение в еврейских организациях вопроса о содействии колониционному еврейскому процессу. Само собой понятно, что здесь нет ни единого упоминания об образовании республик и вообще дело идет о процессе малом и скромном.

Конечно, это планосознание следует резко отличать от большевицкого. Однако, нельзя упускать из виду, что в общественном сознании не-специалистов оба плана легко могут быть сближены как программа-максимум и программа-минимум. Уже в этом – политическое значение плана.

В другом отношении оно заключается в том, что кабинетное обсуждение легко преувеличивает масштабы. Сейчас реальность сводится к сотням семейств, – а разговоры ведутся уже о десяти тысячах. Этих тысяч нет и может быть никогда и не будет; но на словах они уже есть. И, следовательно, нет еще полезного маленького дела, но есть уже почва для демагогии.

Хуже и опаснее, однако, другое. Поскольку идет реальное переселение, оно происходит в соответствии с жизненной реальностью; конечно, и под оком местной советской власти – в той мере, в которой все в России происходит под ее оком. Но поскольку идет общественное планосозидание, оно предполагает сношение и согласие центральной советской власти, в некотором смысле

договор; и, в сущности – договор «концессионного» типа, подразумевающий своего рода признание и подчинение. Иностранцы признают, но ведь то – иностранцы. Население, живущее в России, подчиняется – но ведь оно не может иначе; когда же русско-еврейские заграничные организации признают и подчиняются – они совершают добровольный политический акт, а это должно вести за собой и политические последствия. Ибо еврейские колонисты в самочинном процессе осевшие на землю в соответствии с местными условиями и в контакте с местным населением – это кусочек русской жизни. Еврейский колонист, организованно посаженный на землю по «концессии» советской власти, – это кусочек советского строя.

Политический характер еще и в другом. Общественное планосозидание имеет то общее с большевизмом, что оно рассчитывает на один общий финансовый источник – на американские деньги. Нет и малейшего сомнения в том, что американские благотворители полны наилучших намерений помочь своим страждущим в России братьям. Надо думать, что субъективно они ставят вопрос вне всякой политики, поддерживают те или иные мероприятия, в виду их благотворительного или социального значения. Но лучше всего именно план колонизации обнаруживает политический, обнаруживает «интервенционный» характер, легко могущий быть принятым американской деятельностью. Американские благотворители, как представители капитала, с советской властью в неизбежно дружном контакте определяют в некоторой степени судьбу еврейских масс. Но когда иностранцы получают концессии для иностранцев, они рискуют тем, что при «худом» исходе принуждены будут уйти, потеряв некоторый капитал. Если американско-еврейские благотворители возьмут концессию для русских евреев, они то уйти, потеряв свои капиталы, сумеют, но евреи останутся на местах; – гарантируют ли американцы их судьбу на приобретенной ими земле.

Особенно удивляет такое отношение именно со стороны граждан страны, которая держалась так блестяще и последовательно по отношению к советской власти. Правда, АРА работала в России, – но уже не говоря об ее полной

автономии от советской власти, – что важнее: ее задачей было спасти людей от голода и болезней; она оставляла после себя жизнь и здоровье, а никоим образом не измененные правовые и социальные отношения. Она не вмешивалась в хозяйственные отношения, она никого не поселяла на земли или в город. Если американские еврейские организации предполагают это делать по соглашению с советской властью, то понимают ли они, что вмешиваясь в эти дела, берут на себя ответственность, которая может сказаться тогда, когда они уйдут, а организованные ими колонии останутся.

Во всяком случае дело те их сотрудников – русских евреев, – без которых они ничего не в состоянии сделать, – научить их не вмешиваться в чужие дела. В Америке уже больше года резко изменилось отношение еврейской печати к большевизму. Она наконец прозрела и повела против него кампанию. Пора было бы оказать противодействие и соглашениям американских благотворителей с советскими властями, по предприятиям, имеющим политическое и социально-экономическое значение. Этого требуют интересы не столько даже России, сколько русского еврейства. Этим будет нанесен и некоторый, пусть и малый, удар – пусть только укол – советовластию [5].

Автор Е. К-н в статье «Проблемы еврейской колонизации на юге Украины» в газете «Руль» в номере 999 за 18 марта 1924 года марта детально рассказал, проанализировал проблемы, взгляды, количество земли для еврейских переселенцев.

Вопрос об еврейской колонизации является весьма важным вопросом для русского еврейства. Но именно поэтому к нему надо подходить с сугубой осторожностью – нельзя упускать из виду ни общеполитического положения, ни интересов русских, национальных. Основным поэтому является вопрос: можно ли решать подобную проблему при отсутствии настоящего русского правительства, которое, представляя русские национальные интересы, могло бы в тоже время пойти навстречу нуждам еврейского населения России, навстречу нуждам русского еврея – равноправного гражданина России.

На эту тему – «Проблема еврейской колонизации на юге России» выступил 12-го марта с докладом профессор Б. Д. Бруцкус.

Мы переживаем ряд ужасных катастроф, – констатирует докладчик – и положение евреев в России хуже, чем когда-либо; но именно это ухудшение даст некоторые надежды на улучшение положения. За последние десятилетия экономическое положение еврейства непрерывно улучшалось и еврею не приходилось думать о применении своего труда в сельскохозяйственной области. Кроме того, недовольным не трудно было эмигрировать за океан. В настоящее же время еврейство разорено, как общей политикой советского правительства, так и погромами; голод 1921 года, который на Украине был также силен, как и в Поволжье, довершил остальное. Еще в период военного коммунизма, когда городское население бежало в деревню, еврейское население пыталось участвовать в этом движении – одно время не без некоторого успеха. Крестьяне, неуверенные в начале в успехе революции готовы были переложить часть ответственности за аграрную революцию на пришлое городское население, в том числе и на евреев. В этот период еврейское население северной Украины, Киевщины получило около 11.000 десятин земли, еврейское население Белоруссии около 13.000 десятин земли. Более значительное количество еврей-колонисты получили в Одесском районе – 18.000 десятин земли и около 6.000 десятин земли в Подольской губернии, где еврей-колонисты занимаются ныне табаководством.

В пределах нынешней Одесской, Екатеринославской и Донецкой губерний, в Новороссийских степях лежат большие помещичьи латифундии – всего около 3.000.000 десятин земли, никем не обрабатываемой. Часть земли числится за крестьянами, часть за земотделом. Уже с 1922 года началось движение местечкового еврейского населения из Подольской и Киевской губернии в район между Одессой и Балтой. До настоящего времени в этом районе – близ Балты, около станции Раздельная, близ местечка Петроверовка возникло 12 новых селений, насчитывающих около 600 семейств.

Крупнейшими колониями на юге России были колонии в Херсонской губернии и в Екатеринославской. Эти колонии ужасно пострадали в период гражданской войны. В особенности пострадали колонии Екатеринославские, лежащие недалеко от махновского центра – Гуляй-Поле. В этих колониях погибло от погромов и голода около 50 процентов населения. Очередной проблемой для еврейства является поэтому заселение этих старых колоний, страдающих от безлюдья. По мнению докладчика еврейская колонизация на Украине почти не имеет перспектив.

Работая над проблемой еврейской колонизации в России, еврейские организации, как в Берлине, так и в России одновременно выдвинули проект колонизации Крыма, именно Джанкойского, Евпаторийского и Симферопольского районов, где большая часть земли лежит почти необработанной. Из всех возможных проектов еврейской колонизации этот проект по мнению докладчика – самый естественный и самый дешевый. Потока еврейских переселенцев с севера на юг все равно, не остановить поэтому долг еврейского общества использовать предоставляющуюся в настоящее время возможность колонизации Крыма. Представитель Джойнта в Москве г. Розен, известный американский агроном, выходец из России, ведет по этому поводу переговоры как с центральной властью, так и с Крымским Циком. Переговоры как будто бы идут успешно; по мнению докладчика, есть основание полагать, что в ближайшем времени удастся устроить в Крыму 8 – 9 тысяч семейств-переселенцев.

Проект же Брагина о создании еврейской автономной национальной республики – от Одессы до Абхазии докладчик считает очередным коммунистическим блефом.

И. Фишер, выступивший в качестве оппонента, настаивал на том, что колонизацию Крыма нельзя рассматривать только с точки зрения аграрно-экономической, а главным образом с политической точки зрения. Полтора месяца тому назад Брагин заявил Фишеру, находившемуся тогда в советской России, что комиссар земледелия Крыма потребовал от него, Брагина, 50

процентов тех сумм, которые будут отпущены на еврейскую колонизацию Крыма. Полтора года тому назад большевики предлагали эту землю в аренду итальянцам. Как брагинский проект так и проект колонизации Крыма есть ничто иное, как очередной коммунистический блеф – способ достать за границей капиталы. В любом уголке мира колонизация в 8 – 10 тысяч еврейских семейств была бы большим национальным делом, но не в советской России. Когда американские организации Джойнта строили в России детские школы, то евсекция брала в свои руки монополию на воспитание детей, занимаясь в сущности их развращением. Подобные колонии были бы лишь новым плацдармом для коммунистической пропаганды.

В заключение докладчик ответил, как оппонентам, так и публике, задававшей отдельные вопросы [6].

Практика еврейской колонизации, переселения населения, занятия их земледельческим трудом столкнулись с огромнейшими трудностями, реальностью, и, скорее всего, охлаждением советской власти к идее еврейской автономии в Украине.

Прибывающие в Крым евреи не были приспособлены к сельскохозяйственному труду. По социальному составу евреев-переселенцев: торговцы – 50%, ремесленники – 20%, рабочие – 10%, неопределенных занятий – 15%, интеллигенция – 5%.

В Крыму они попали в непривычные для них условия. Так один из переселенцев Гирш Берков Лившиц писал: "Прибыв в Крым ... мои средства так исчезли что я кое как жил сам занимаясь мелким торговлем по деревням. После засева вернулся да дому собрал свои монетки и приехал с семьей который состоит из 5 душ 2 мужчин и 3 женщин все взрослые. После вся наша страдание из 15-го февраля 1927 г. до жнивы т. е. до 1 августа которые самая первая блюда хлеб с водой...".

Из письма другого переселенца Владимира Исаковича Гринбанда: "Уже четыре месяца семья на участке буквально голодает я ежедневно с ломом в руках рыл камни и на своих плечах с семейством переносил на усадьбу, работал

впроголодь (другие переселенцы) между собой неладили, погрызлись и разбежались".

Переселение евреев встречало в некоторых населенных пунктах неприятие со стороны местного населения. Земельные, экономические конфликты переходили в национальные. Так в апреле 1928 г. на 75 переселенческом участке группа жителей дер. Айбары с криками "бей жидов спасай экономию", "мы их выживем отсюда", "будем резать жидов" избивала часть переселенцев. Ночью кто-то кинул камень в окно переселенческого дома, от чего находившаяся в нем беременная женщина упала в обморок и т. д.

В связи с этими фактами к июлю 1928 г. наблюдался большой отход переселенцев, в особенности из Белоруссии, – из 202 семейств отошли 103 (51 %), Украины из 421 семейств – 80 (19 %). По Евпаторийскому и Джанкойскому районам из зачисленных на землю 942 семейства, отход 204 семейства (21.26 %).

К 1933 г. из переселенцев 1924 г. по колхозам Фрайдорфской МТС осталось всего 20-25 %, а по Лариндорфскому МТС всего 11 %. По отдельным колхозам текучесть доходила до 60 – 70 %. По колхозам Смидовической МТС из 265 переселенцев вербовки 1932 г. убыло 190 человек. В колхоз им. Калинина прибыло 32 – убыло 25; в колхоз "Ротштерн" – прибыло 24, убыло 15 и т. д. Ситуация во Фрайдорфском районе: на участке № 21 из прибывших 43 семей уехали 28, участке № 62 из 36 семей уехали 15, участок № 22 из 36 семей уехали 30.

На заседании Бюро Крымского ОК ВКП(б) 27 февраля 1934 г. прозвучало, что сроком установленным правительством для окончания работ по вселению еврейских переселенцев является конец 1935 г.

Отделение "Джойнт" в СССР было ликвидировано по Постановлению Политбюро ВКП(б) от 4 мая 1938 г. Д. Розенберг израсходовал на мероприятия по созданию еврейских колоний в Крыму 30 миллионов долларов.

По переписи 1926 г. из 39.921 еврея в сельской местности проживало 4.083 чел. К 1930 г. в Крым переселилось до 4.000 еврейских хозяйств, которым отведено на к 1932 г. 344.269 гектаров, из них пашни - 235.413.

При чем на 1 января 1930 г. из 49.100 евреев, проживавших в Крымской АССР, лишь 10.140 проживало в селе, остальные 38.970 – в городах. К 1937 г. в Крыму проживало 54.813 евреев. К 1941 г. число евреев увеличилось, по некоторым данным до 70 тыс., из них в 86-ти еврейских колхозах проживало всего лишь 17 тыс. человек [7].

Таким образом, мы видим, насколько интересными, многогранными были процессы еврейской колонизации в Крыму, Украине, возможное создание, обустройство еврейской автономии, в которой были заинтересованы многие стороны – советская власть, еврейские мировые организации. Поэтому процессы создания еврейской автономии очень интересно, многосторонне, активно рассматривалась и на страницах берлинской газеты «Руль» в 1924 году. Тема имеет огромное значение в истории Украины и должна дальше активно разносторонне изучаться.

Литература и источники:

1. Почему не состоялся проект создания еврейского государства в Крыму / Электронный ресурс: <https://history.wikireading.ru/253512><http://новости-крыма.ru>
an.info/новости/почему-не-состоялся-проект-создания-еврейского-государства-в-крыму/
2. Рабинович Яков Иосифович. Проект создания Еврейской Советской Социалистической Республики в Крыму / Электронный ресурс: <https://history.wikireading.ru/253512>

3. Крым чуть не стал Израилем. Почему Украина не хотела забирать полуостров / Электронный ресурс: https://aif.ru/society/history/krym_chut_ne_stal_izrailem_pochemu_ukraina_ne_hotel_a_zabirat_poluostrov
4. Руль. Берлин. – 1924. – № 998, 16 марта / Электронный ресурс: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9806-gazety>
5. Григорий Ландау / Еврейская колонизация. Руль. Берлин. – 1924. – № 1009, 29 марта / Электронный ресурс: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9806-gazety>
6. Е.К-н / Проблемы еврейской колонизации на юге Украины. Руль. Берлин. – 1924. – № 999, 18 марта / Электронный ресурс: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9806-gazety>
7. Александр Ефимов Еврейская Советская Социалистическая Республика в Крыму / Электронный ресурс: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/evr.htm>

Г. Коваль, Р. Коваль, О. Коваль

**ІДЕЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В КРИМУ, В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ
БЕРЛІНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «РУЛЬ» У 1924 РОЦІ**

Анотація. У статті розкриті процеси єврейської колонізації в Криму, Україні, можливе створення, облаштування єврейської автономії, в якій були зацікавлені багато сторін – радянська влада, єврейські світові організації. Ідеї, плани дуже цікаво, багатогранно, активно розглядалися на сторінках берлінської газети «Руль» в 1924 році. Означено можливі райони, території єврейської автономії, конкретні райони Криму, розміри республіки, географічне положення, протяжність по лінії міст. «Планосозданіє» – цим словом відзначені плани, бажання радянської влади, партії більшовиків створити єврейську автономію. Наведено велику кількість відомостей, даних по землі, кількість і склад єврейських переселенців, зазначено на можливість міжетнічного протистояння, непідготовленість євреїв до сільського господарства, важкі умови побуту, роботи, життя переселенців. Показано два протилежні погляди на єврейську колонізацію і можливу автономію.

Описано діяльність зацікавлених єврейських організацій, в тому числі, «Агроджойнт» і позицію радянської влади до цієї теми, перераховані прізвища і посади діячів, які розробляють і озвучують цей проект. Відзначено деякі причини створення автономії – антисемітизм в Російській імперії, переслідування євреїв, катастрофічне положення Криму після війни, потреба наділення євреїв землею. Відзначено вигоди для радянської влади – міжнародне визнання, співпраця, залучення фінансових інвестицій. Розказано про труднощі і згортання процесів єврейської колонізації, переселення в Криму. Наведено дані про кількість переданої євреям землі в Криму і в 1925 році. Зазначено І. Фішером, що проект колонізації Криму є ніщо інше, як черговий комуністичний блеф – спосіб дістати за кордоном капітали.

Підкреслено Григорієм Ландау, що більшовицької радянською владою факт кількох тисяч колоністів втілюється в марево автономної радянської єврейської республіки. Соловейчиком названо план – «Безглузда і злочинна затія». Сказано, що безглуздими і злочинними затіями були чи не всі заходи більшовиків. Подано дані єврейського населення Криму в кінці 1930-х років, зазначено на його дуже малу кількість, особливо сільську.

Ключові слова: земля, євреї, єврейська автономія, колонізація, проекти, республіка, Крим, Україна, «Агроджойнт», переселення, колгоспи, радянська влада.

Г. Коваль, Р. Коваль, А. Коваль

ИДЕЯ ЕВРЕЙСКОЙ АВТОНОМИИ В КРЫМУ, В УКРАИНЕ НА СТАНИЦАХ БЕРЛИНСКОЙ ГАЗЕТЫ «РУЛЬ» В 1924 ГОДУ

Аннотация. В статье раскрыты процессы еврейской колонизации в Крыму, Украине, возможное создание, обустройство еврейской автономии, в которой были заинтересованы многие стороны – советская власть, еврейские мировые организации. Идеи, планы очень интересно, многосторонне, активно рассматривались на страницах берлинской газеты «Руль» в 1924 году. Означено возможные районы, территории еврейской автономии, конкретные районы Крыма, размеры республики, географическое положение,

протяженность по линии городов. «Планосоздание» – этим словом отмечены планы, желания советской власти, партии большевиков создать еврейскую автономию. Приведено большое количество сведений, данных по земле, количеству и составу еврейских переселенцев, указано на возможность межэтнического противостояния, неподготовленность евреев к сельскому хозяйству, тяжелейшие условия быта, работы, жизни переселенцев. Показано два противоположных взгляда на еврейскую колонизацию и возможную автономию. Описано деятельность заинтересованных еврейских организаций, в том числе, «АгроДжойнт» и позицию советской власти к этой теме, перечислены фамилии и посты деятелей, разрабатывающих и озвучивающих этот проект. Отмечено некоторые причины создания автономии – антисемитизм в Российской империи, преследования евреев, катастрофическое положение Крыма после войны, потребность наделение евреев землей. Отмечены выгоды для советской власти – международное признание, сотрудничество, привлечение финансовых инвестиций. Рассказано о трудностях и сворачивании процессов еврейской колонизации, переселения в Крыму. Приведены данные о количестве передаваемой евреям земли в Крыму и в 1925 году. Указано И. Фишером, что проект колонизации Крыма есть ничто иное, как очередной коммунистический блеф – способ достать за границей капиталы.

Подчеркнуто Григорием Ландау, что большевистской советской властью факт нескольких тысяч колонистов претворяется в мираж автономной советской еврейской республики. Соловейчиком назван план – «Дурацкая и преступная затея». Сказано, что дурацкими и преступными затеями были едва ли не все предприятия большевиков. Представлены данные еврейского населения Крыма в конце 1930-х годов, указано на его очень малое количество, особенно сельское.

Ключевые слова: *земля, евреи, еврейская автономия, колонизация, проекты, республика, Крым, Украина, «АгроДжойнт», переселение, колхозы, советская власть.*

G. Koval, R. Koval, A. Koval

**THE IDEA OF JEWISH AUTONOMY IN THE CRIMEA, IN UKRAINE ON
THE PAGES OF THE BERLIN NEWSPAPER "RUL" IN 1924**

***Abstract.** The article describes the processes of Jewish colonization in Crimea, Ukraine, the possible creation, arrangement of Jewish autonomy, in which many parties were interested – the Soviet government, Jewish world organizations. Ideas, plans are very interesting, multilateral, actively considered on the pages of the Berlin newspaper "Rul" in 1924. Possible areas, territories of Jewish autonomy, specific areas of the Crimea, the size of the republic, geographical location, length along the lines of cities are indicated. "Planning" – this word marks the plans, desires of the Soviet government, the Bolshevik party to create Jewish autonomy. A large amount of information is given on land, the number and composition of Jewish immigrants, the possibility of interethnic confrontation, the unpreparedness of Jews for agriculture, the most difficult living conditions, work, and life of immigrants is indicated. Two opposing views on Jewish colonization and possible autonomy are shown. The activities of interested Jewish organizations, including AgroJoint, and the position of the Soviet government on this topic are described, the names and positions of the figures developing and voicing this project are listed. Some reasons for the creation of autonomy are noted – anti-Semitism in the Russian Empire, the persecution of Jews, the disastrous situation of Crimea after the war, the need to endow Jews with land. The benefits for the Soviet regime are noted – international recognition, cooperation, attraction of financial investments. It tells about the difficulties and curtailing of the processes of Jewish colonization, resettlement in the Crimea. The data on the amount of land transferred to Jews in the Crimea in 1925 are also given. It was pointed out by I. Fisher that the project of the colonization of the Crimea is nothing but another communist bluff – a way to get capital abroad.*

It was emphasized by Gregory Landau that the fact of several thousand colonists was transformed by the Bolshevik Soviet power into the haze of an autonomous Soviet Jewish republic. Nightingale called the plan – "Stupid and criminal venture." It is said that almost all the enterprises of the Bolsheviks were

stupid and criminal ventures. The data on the Jewish population of Crimea at the end of the 1930s was submitted; its very small number, especially the rural one, is indicated.

Key words: *land, Jews, Jewish autonomy, colonization, projects, republic, Crimea, Ukraine, Agropoint, resettlement, collective farms, Soviet power.*

УДК 94 (=411.16)

Григорий Кондратюк

*(доктор исторических наук, профессор кафедры истории
Крымского инженерно-педагогического университета,
г. Симферополь, АР Крым)*

**ПЕРЕСЕЛЕНИЕ В КРЫМ ЕВРЕЕВ:
НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП (1924-1926 годы)**

В истории переселения в Крым евреев в рамках проекта аграризации, можно выделить несколько этапов. Периодизация обусловлена общей политической и социально-экономической ситуацией на полуострове, формированием Крымской ССР, отношением руководства республики к процессу переселения и выделения земельных угодий, формированием такой общегосударственной структуры как КОМЗЕТ.

В ноябре 1920 года в Крыму была установлена советская власть. Образованы новые органы власти в лице Ревкома и областного комитета РКП(б). в области земельных отношений начато проведение аграрной реформы, включавшей несколько компонентов. Это национализация земли бывшего удельного ведомства, церковных угодий. На их месте было образовано порядка 200 совхозов. Произошла ликвидация также помещичьего землевладения. Этот процесс аграрных преобразований в Крыму открыл возможности для начала еврейского переселения на земли, изменившие свой правовой статус. Если на земли удельного ведомства южного бережья Крыма еврейского переселения не производилось, то бывшие помещичьи угодья степной полосы стали основой

для создания первых колоний. Необходимо отметить, что вплоть до 1924 года еврейское переселение в Крым было уделом личной инициативы прибывающих. Первые переселенцы прибыли на исходе 1921, начале 1922 года. Это было далеко не самое удачное время для создания новых хозяйств. В Крыму на протяжении 1921 года продолжались мероприятия военного коммунизма, отменённые на остальной части РСФСР. Продразвёрстка в комбинации с крайне неблагоприятными природно-климатическими условиями стали причиной голода на полуострове, пик которого пришелся на весну 1922 года. От голода умерло 100000 человек из 720000 тысяч населения. Голод носил массовый систематический характер, от него пострадали все без исключения этнические группы Крыма. В момент рассматриваемых событий численность евреев в Крыму составляла 49404, согласно данным первой предварительной переписи населения, проведённой в апреле 1921 года [1, с.10-11]. В общей численности населения полуострова евреи составляли 6,8%. Евреи Крыма являлись горожанами, по роду занятий ремесленниками, торговцами и мелкими предпринимателями. Крестьян, владевших землёй, среди них не было. В последующем, для евреев-горожан Крыма будет выделена земля под отдельное коллективное хозяйство, но этот процесс не получит широкого распространения. Практически все еврей-крестьяне в Крыму будут выходцами из-за пределов полуострова.

В РСФСР, в отличие от УССР, легально действовала такая организация, как «Гехолуц». Именно гехолуцианскими, стали первые аграрные колонии евреев в Крыму. Основателями колоний была еврейская молодёжь, формировавшая их на принципах коммуны. Для коммун использовались бывшие помещичьи усадьбы, в которых находились жилые и хозяйственные постройки. В условиях недавнего установления советской власти, господствовавшей «революционной законности», занятые строения и земля, с правовой точки зрения, как правило, не оформлялись. Именно так, сформировались коммуны «Тель-Хай» и «Мишмар» в Джанкойском районе.

Колонии оказались в крайне сложных материальных условиях и только лишь «Джойнт» оказывал им поддержку.

Переселение начала 1920-х годов носило локальный характер, а ситуация требовала кардинального вмешательства государства в «еврейский вопрос». Жители штеттлов пережили трагические условия Гражданской войны, был нарушен их привычный уклад жизни и главное, отсутствовали источники материального существования. Введение новой экономической политики, в целом, не принесло ожидаемого эффекта для жителей еврейских местечек. Поэтому одна из фундаментальных причин начала государственного переселения евреев и образования аграрных колоний – стремление обеспечить население минимальными источниками существования. Вторая причина состояла в том, что по мнению большевиков, жители еврейских местечек были носителями «мелкобуржуазной, непролетарской идеологии» и к построению нового общества относились дистанцированно.

29 августа 1924 года Постановлением ЦИК СССР был образован Комитет по Земельному Устройству Трудящихся Евреев при Президиуме Совета Национальностей ЦИК СССР (КОМЗЕТ). КОМЗЕТ стал важнейшей структурой в процессах, связанных с переселением евреев и решением всего спектра социально-экономических вопросов еврейского населения. 25 сентября 1925 года Президиум ЦИК СССР утвердил «Положение о КОМЗЕТе», в котором фиксировались цели деятельности, полномочия и способы работы. В Крымской АССР была образована Комиссия ЗЕТ, при Президиуме ЦИК автономии.

В начальный период своей деятельности в Крыму в 1924 – 1926 годах, Комиссия ЗЕТ, которую возглавил Исаак Фридман, сконцентрировалась на нескольких направлениях работы, прежде всего, это помощь в правовом закреплении участков земли, которыми уже пользовались переселенцы. Образовавшимся переселенческим коллективам грозила опасность выселения из пределов арендуемых угодий, в силу неоформленных арендных договоров. Во взаимодействии с центральным КОМЗЕТом, крымская комиссия сумела

провести через Президиум ВЦИК РСФСР постановление о передаче под потребности еврейского переселения в Крыму 18262 десятины земли. Этим постановлением не только закреплялась фактически уже занятая земля, но и выделялся ресурс под дальнейший процесс переселения. Данное постановление было важным успехом КОМЗЕТа в противостоянии с крымским руководством ЦИК и СН автономии, старавшимся затормозить процесс еврейского переселения на полуостров. Именно северные регионы Крымской АССР и южные регионы УССР, соприкасавшиеся своеобразной широкой полосой, были определены в масштабе всего СССР, как место вселения евреев и создания еврейских посёлков.

Вторым важнейшим направлением работы в Крыму стал подбор переселенцев из мест выхода и помощь в их обустройстве в Крыму. Это была очень сложная практическая работа по закреплению переселенцев в еврейских поселках полуострова. Среди обстоятельств усложнявших процесс переселения стоит упомянуть степной засушливый и жаркий климат, залежные никогда не обрабатывавшиеся земли и отсутствие воды. Подчас на несколько поселков Джанкойского и Евпаторийского районов приходилось по одному колодцу с водой на значительном удалении. Эти сложные условия, резко контрастировавшие с природно-климатическими характеристиками, Белорусской ССР, Смоленска и Пскова, приводили к довольно большому проценту так называемого «обратничества». Оно означало, что переселенцы возвращались в прежние места жительства. Однако, несмотря на препятствия процесс переселения шел. Согласно утверждённому плану работы КОМЗЕТа, предполагалось переселить до 100000 еврейских семей. Это была масштабная задача, поскольку должен был измениться образ жизни и характер труд практически полумиллиона человек. На 1924-1925 годы предполагалось переселить и расселить 5424 семьи. Из них в УССР 3000 семей и в Крымской АССР 1000 семей. О том, что Крым, наряду с УССР рассматривался как один из важнейших регионов для еврейского переселения свидетельствуют выделяемые земельные площади. В УССР 50089 десятин земли, а в Крымской

АССР 40000 десятин. В последующем, в результате внутривластного противостояния, площадь выделяемой земли в Крыму была уменьшена. Однако, с 1928 по 1930 год – начало «биробиджанского проекта», количество выделяемой на полуострове земли неуклонно увеличивалось. На 1924 год в Крымской АССР насчитывалось 638 семей евреев-переселенцев с общим количеством в 3221 человек. Обустройство переселенцев предполагало согласованные усилия КОМЗЕТА и «Агро-Джойнта» по строительству поселков. За «Агро-Джойнтом» было выделение финансирования на строительные работы. В 1925 году намечалось построить 1348 домов для переселенцев, из них в Крыму 250. Указанная масштабная работа требовала соответствующего финансирования. В 1925 году КОМЗЕТОМ было аккумулировано три миллиона восемьсот тридцать пять тысяч рублей. Из них практически половина была получена из США от «Агро-Джойнта», являвшегося дочерней структурой «Джойнта». По заключенному с советским правительством договору, должно было поступить 400 тысяч долларов, а фактически было переведено 800 тысяч, что в перерасчёте составило 1 миллион 600 тысяч рублей. Вторым важнейшим источником финансирования еврейского переселения стали деньги самих переселенцев. Еврейскими крестьянами было вложено порядка одного миллиона рублей. Для сравнения, из государственного бюджета СССР было выделено только 400 тысяч рублей. Но пожалуй самой специфической статьёй были 100 тысяч рублей. Они поступили от Особой секции по восстановлению сельского хозяйства при Комитете содействия сельскому хозяйству при ВЦИК РСФСР. Указанные деньги оценивались как сумма ценностей, изъятых из синагог советской властью.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что Крымской АССР отводилась важнейшая роль в программе еврейского переселения в СССР в 1920-х годах. Для данного десятилетия можно выделить несколько этапов в работе КОМЗЕТА, начальный из которых – 1924 – 1926 годы.

Литература и источники:

1. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь, 1922.

Г. Кондратюк

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ В КРЫМ ЕВРЕЕВ: НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП (1924-1926 годы)

Аннотация. В статье раскрыты основные аспекты переселения евреев на территорию Крымского полуострова на начальном этапе. Подчеркнуты сложности, сопровождавшие реализацию проекта еврейской автономии.

Ключевые слова: евреи, Крым, переселение, начальный этап, финансирование.

Г. Кондратюк

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО КРИМУ ЄВРЕЇВ: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП (1924-1926 роки)

Анотація. У статті розкрито основні аспекти переселення євреїв на територію Кримського півострова на початковому етапі. Підкреслені складності, які супроводжували реалізацію проекту єврейської автономії.

Ключові слова: євреї, Крим, переселення, початковий етап, фінансування.

G. Kondratuk

RESETTLEMENT OF THE JEWS TO CRIMEA: INITIAL STAGE (1924-1926)

Abstract. The main aspects of the resettlement of Jews to the territory of the Crimean peninsula at the initial stage are revealed in this article. The difficulties that accompanied the implementation of the project of Jewish autonomy are also highlighted in it.

Key words: Jews, Crimea, resettlement, initial stage, financing.

УДК 94 (=411.16):331.105.44] (477.73) "192" (042.5)

Ірина Крикалова

(головний спеціаліст,

Державний архів Миколаївської області

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЇ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Перші профспілки на Миколаївщині виникли на хвилі масових страйків у листопаді 1905 року.

1917 р. в період української революції розпочалася нова сторінка в історії профспілкового руху Миколаївщини. У м. Миколаїв на 01 квітня 1917 р. налічувалося 20 професійних та виробничих спілок загальною кількістю членів – 9627. Досить вагоме місце серед галузевих профспілкових організацій міста займала професійна спілка швейпрому («Голка»), яка нараховувала на 01 квітня 1917 р. 500 членів, на 01 липня 1919 р. – 694, на 01 серпня 1920 р. – 800 та професійна спілка шкіряників, яка нараховувала на 01 квітня 1917 р. 200 членів, на 01 липня 1919 р. – 572, 01 серпня 1920 р. – 336. Членами вказаних професійних спілок були переважно євреї [1].

З проведенням I губернського з'їзду профспілок у травні 1920 р. значно поживавішала робота галузевих профспілкових організацій Миколаївщини.

У травні 1920 р. до складу спілки робітників шкіряного виробництва м. Миколаїв входили працівники п'яти заводів: «Пробгол», «Курнос», (так у документі) «Ланцюг», «Трудівник», «П'ятикутник» з шкіряного та взуттєвого

виробництва та 16 майстерень (11 – з взуттєвого виробництва, 1 – з шорного, 1 – з шевського, 3 – з заготівельного) [2].

На грудень 1920 р. Миколаївської губернської професійною спілкою швейпрому були об'єднані також чотири відділення: м. Херсон, м. Єлисаветград, м. Новий Буг та м. Очаків, загальна кількість членів становила – 550 (чоловіків – 170, жінок – 380), до правління профспілки входили 9 членів (7 чоловіків, 2 жінок), бюджет у листопаді 1920 р. становив 30000 крб., витрати – 3000 крб., членські внески – 14000 крб. У спілці були створені комісії: організаційна, інструкторська, тарифна, економічна, з охорони праці та культвідділ. Головою спілки був Раскін Соломон Борисович, єврей, за фахом кравець, мав 20 років стажу, член КП(б)У [3].

Відділом охорони праці Миколаївської губернської профспілкової ради до серпня 1921 р. було перевірено та проведено нормування робочого часу (встановлено для дорослих працівників – 8-годинний робочий день, для підлітків 16-18 років – 6-годинний, для малолітніх 14-16 років – 4-годинний). Понаднормові роботи допускалися інспекторами праці та профспілками у виключних випадках. Слід зазначити, що відділи охорони праці були утворені при всіх 19 галузевих профспілках м. Миколаїв [4].

У цей період розпочалася практика підписання колективних договорів та тарифних угод. Так, 15 грудня 1922 р. було укладено колективний договір між Миколаївською профспілкою «Швейпром» та правлінням кооперативу «Червона Зірка» [5] тарифні угоди були укладені не лише з керівництвом підприємств, а й з власниками невеликих майстерень та підприємцями, зазвичай на 6 місяців, із зазначенням норм часу на виготовлення виробів та розцінок на продукцію [6].

У 1920-х роках ХХ ст. більшовицька влада в Україні активно здійснювала програму «національного державного будівництва». Поряд з українізацією діловодства та іншої діяльності державних установ, було взято курс на забезпечення рівноправності мов нацменшин, зокрема, єврейської мови (ідиш), збільшення представництва єврейської національної меншини (як й інших

меншин) в державних органах та громадських організаціях, господарське відродження єврейських колоній, створення єврейських адміністративно-територіальних одиниць, шкіл та закладів культури.

Таким чином, діяльність Миколаївських окружних професійних спілок швейпрому та шкіряників була спрямована на єврейнізацію.

Профспілка швейників разом зі спілкою шкіряників взяли шефство над єврейською колонією Добре [7].

Правління Миколаївської окружної професійної спілки шкіряників знаходилося у м. Миколаїв по вул. Рибна, буд. 22/1, на 01 лютого 1923 р. у спілці налічувалося членів – 241 (чоловіків – 202, жінок – 13, підлітків – 26), діяв клуб [8].

Правління Миколаївської окружної професійної спілки швейників знаходилося у м. Миколаїв на вул. Соборна, буд. 18, на 01 січня 1924 р. у спілці налічувалося членів – 186 (чоловіків – 74, жінок – 112, підлітків – 4), діяв клуб [9]. 1925 р. національний склад профспілкової організації швейпрому м. Миколаїв становив 82,92 відсотків євреїв [10].

Швейна галузь Миколаївського округу на той час складалася з підприємства «Швейпром», яке об'єднувало фабрику у м. Миколаїв (у липні 1925 р. там працювало 56 робітників, у грудні 1925 р. – 117) та три магазини з реалізації продукції (два у м. Миколаїв, один – у м. Вознесенськ) та кустарного виробництва: у Миколаєві працювало 90 кравців-кустарів та 21 шапкар, у Вознесенську – 18 кравців-кустарів та 2 шапкарі, в Очакові – 5 кравців-кустарів та 2 шапкарі, у сільській місцевості по округу – 131 кравців та 9 шапкарів [11].

Миколаївською окружною професійною спілкою швейників були підготовлені тези до I-го Всеукраїнського з'їзду професійних спілок швейників (мав відбутися 1925 р.), в яких пропонувалися такі заходи з єврейнізації: спілки, що нараховували більш ніж 60 відсотків євреїв, мали вести діловодство єврейською мовою, де налічувалося менше ніж 60 відсотків – комбіноване діловодство: українською та єврейською мовами, а там де було необхідно –

російською, а також вважалося за потрібне розпочати видавництво центрального печатного органу спілки швейників єврейською мовою [12].

Миколаївською професійною спілкою швейників планувалося на січень – червень 1925 р. розпочати вивчення єврейської мови серед членів спілки з впровадженням діловодства цією мовою, часткове переведення культроботи єврейською мовою, залучення членів спілки до роботи єврейського клубу, отримання книжок з пересувної центральної бібліотеки, поповнення відділу єврейської літератури. Також планувалося регулярно виписувати для підшефного села журнали та газети, у тому числі газету «Емес» («Правда») та журнал «Юнгвальд» [13]. На засіданні культкомісії спілки «Швейпром» 15 червня 1925 р. був заслуханий звіт про роботу серед нацменшин та зазначено, що робота з єврейнізації розпочалася: залучено до роботи єврейського клубу 18 активних членів, проводилися читки та популяризація періодичних видань єврейською мовою [14]. На засіданні культкомісії спілки «Швейпром» 29 червня 1925 р. було прийняте рішення про відкриття єврейського лікнепу з 15 серпня 1925 р. (після завершення відпусток) та організацію бюро з профпропаганди у складі 5 осіб: Раскіна, Кац, Сморгон, Ямпольської та Шрайбмана [15]. У березні – травні 1925 р. число членів єврейського клубу у м. Миколаїв становило: чоловіків – 120, жінок – 130 (з них робітників – 110, службовців – 40), діяли гуртки: літературний, лікнепи жіночий та загальний, політшкола та політшкола для чоловіків [16].

Миколаївське відділення окружної спілки швейників на 01 січня 1926 р. налічувало членів – 232, на 01 січня 1927 р. – 279 (працюючих – 223, безробітних – 56, з них – чоловіків – 105, жінок – 133, підлітків – 41). На підприємстві швейпрому налічувалося 95 членів спілки, у колективі № 1 – 44, у колективі № 2 – 16, у трикотажній майстерні – 17, підлітків, котрі працювали у кустарів – 51. Національний склад членів спілки: євреїв – 80 відсотків, росіян – 16 відсотків, осіб інших національностей – 4 відсотків. Профспілкою надавалася допомога безробітним, а саме грошова допомога, допомога з працевлаштування, забезпечення паливом [17].

У звіті Миколаївської ради професійних спілок за січень-червень 1926 р. зазначалося, що робота серед нацменшин (основна група – євреї, які переважно були членами спілок швейпрому та кожевників) проводилася у такому напрямку: переведення діловодства та обслуговування членів спілок єврейською мовою (проходило дуже повільно) [18].

У жовтні 1926 р. до правління спілки шкіряників входило 9 осіб: Ханіс Є.М. – голова спілки, Ейнісман І.М. – секретар та завідувач культсекцією, Шмоткін І.Г. – скарбник, члени правління: Башелін, Лошкін, Хаїт Б.Л., Хаїт Г., Гуревич Н.З., Слуцька С.В., за національністю євреї; до правління спілки швейників входило 7 осіб: Сморгон Ц.С. – голова, Золотарь – секретар, Теплицька – скарбник, члени правління: Сліпий, Барендорф, Ямпольська, Студіновська С., за національністю євреї [19].

У 1928-1929 рр. робота з національної політики (єврейнізації) у спілках швейників та шкіряників проводилася лише у сфері культмасової роботи (поповнення бібліотек книгами єврейською мовою (ідиш) тощо) [20]. Слід зазначити, що книжковий фонд бібліотек профспілок Миколаївщини 1929 р. (за мовами) складав: українською – 6972 книжок або 7 відсотків, російською – 97995 або 90 відсотків, єврейською – 1637 або 1,5 відсотків, іншими мовами – 1760 або 1,6 відсотків). Бібліотека профспілки швейників налічувала 1920 книжок, з них українською мовою – 136, єврейською – 139, російською – 1645 [21].

Діяльність професійних спілок Миколаївщини, що перебували під постійним ідеологічним та організаційним контролем більшовицької влади, охоплювала не лише професійну та культурну сфери, а й духовну.

Так, у листі Всеукраїнської ради професійних спілок до всіх окружних рад профспілок від 21 вересня 1929 р. № 410/536 зазначалося, «що з 25 вересня по 25 жовтня 1929 р. по Україні буде проведений антирелігійний культпохід серед трудящих євреїв, який має за мету боротьбу проти клерикальних елементів та релігійних забобон з одного боку, а з іншого боку – проведення

широкої пояснювальної кампанії щодо чергових завдань з соціалістичного будівництва та культурної революції, зокрема» [22].

У зверненні Миколаївської окружної ради профспілок до окружних філій профспілок від 26 вересня 1929 р. № 730/410 є відомості про проведення з 01 жовтня по 01 листопада 1929 р. на Миколаївщині антирелігійного місячника під лозунгом боротьби з єврейською релігією та клерикалами за соціалістичну радянську культуру у зв'язку з єврейськими святами. Для цього було рекомендовано: «1. На загальних зборах євреїв-робітників та службовців розкрити сутність єврейської релігії та мобілізувати активність та енергію робітничих єврейських мас на виконання генеральних планів соціалістичної реконструкції; 2. повести роботу щодо роз'яснення національної політики радвлади та посилити боротьбу з антисемітизмом; 3. поповнити бібліотеки єврейською літературою та повести кампанію за передплату трудящими євреями єврейської періодичної літератури (газети, журнали тощо); 4. використати єврейську міжспілкову студію для організації вистав, концертів у дні єврейських свят з постановкою антирелігійних доповідей, диспутів у дні 4-5 жовтня та 13-14 жовтня; 5. провести відповідну роботу щодо праці робітників у дні єврейських свят; ... 6. провести відповідну роботу щодо відібрання (так у документі) синагоги для культурно-побутових потреб трудящих; 7. скликати у неділю 29 жовтня о 7 годині вечора мітинг євреїв-робітників з приводу дій у Палестині та забезпечити максимум явки на цей мітинг; 8. сприяти єврейській трудовій молоді в організації антирелігійної демонстрації 13 жовтня о 4-й годині вечора; 9. під час місячника слід також мати на увазі розгортання антирелігійної роботи на селі, особливо в єврейських колоніях (через організації, що беруть шефство – виїзди культ бригад на село тощо)» [23].

На загальних зборах членів професійної спілки працівників мистецтва м. Первомайськ 26 листопада 1929 р. було прийнято постанову про закриття церков та синагог, у якій зазначалося: «враховуючи ріст культ. потреб пролетаріату та трудового селянства з одного боку, а з другого – необхідність раз назавжди закінчити з релігійним дурманом, вважає за потрібне категорично

настоювати перед міськрадою про скоріше закриття синагоги, що міститься по вул. Дзержинського. ... Загальні збори вважають за неприпустиме будь-яку затримку у виконанні постанови». Цього ж року відбувся збір підписних аркушів серед громадян м. Первомайськ, зокрема, євреїв – членів профспілки харчової та смакової промисловості («Харчосмак») щодо передачі синагоги по вул. Дзержинського у м. Первомайськ у розпорядження профспілки «Харчосмак» [24].

Втручання в незалежність профспілок, розпочате у квітні 1921 р. на Всеукраїнському з'їзді профспілок, наступ на їх нейтральність, тиск держави та вплив ідеології більшовизму, безумовно, гальмували діяльність профспілок Миколаївщини, зокрема, професійних спілок швейників та шкіряників у 20-ті роки ХХ ст., зводили нанівець їх роботу у сфері єврейнізації та становлення національної свідомості їх членів.

Література та джерела:

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-778, оп. 1, спр. 304, арк. 2.
2. Там саме, ф. Р-779, оп. 1, спр. 4, арк. 25-26.
3. Там саме, спр. 5, арк. 39-40, 92-92 зв.
4. Там саме, спр. 154, арк. 32-32 зв., 37-38.
5. Там саме, ф. Р-759, оп. 1, спр. 20, арк. 42-42 зв.
6. Там саме, спр. 21, арк. 1-62.
7. Там саме, ф. Р-760, оп. 1, спр. 4, арк. 32.
8. Там саме, ф. Р-778, оп. 1, спр. 41, арк. 58-59.
9. Там саме, арк. 30.
10. Там саме, ф. Р-760, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
11. Там саме, арк. 17-18.
12. Там саме, арк. 23, 26, 30.
13. Там саме, спр. 4, арк. 11, 26.
14. Там саме, спр. 39, арк. 52-52 зв.

15. Там саме, арк. 48-48 зв.
16. Там саме, ф. Р-778, оп. 1, спр. 521, арк. 22-22 зв.
17. Там саме, ф. Р-760, оп. 1, спр. 132, арк. 6.
18. Там саме, ф. Р-778, оп. 1, спр. 175, арк. 4, 14.
19. Там саме, спр. 337 а, арк. 5, 14.
20. Там саме, ф. Р-760, оп. 1, спр. 27, арк. 1, 3.
21. Там саме, ф. Р-778, оп. 1, спр. 607, арк. 61, 93 зв.
22. Там саме, спр. 590, арк. 11.
23. Там саме, арк. 10.
24. Там саме, ф. Р-3026, оп. 5, спр. 1, арк. 22, 33-37.

І. Крикалова

ЄВРЕЇ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Анотація. У статті висвітлено діяльність Миколаївських професійних спілок швейників та шкіряників, більшість членів котрих становили євреї, та їх участь у профспілковому русі на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. Розглянуті питання щодо специфіки діяльності вказаних профспілок, їх роль у проведенні роботи з євренізації, становлення національної свідомості євреїв та, одночасно, поступову втрату незалежності профспілок через втручання радянської тоталітарної системи в їх діяльність.

Ключові слова: Миколаївщина, профспілкова організація, трудова діяльність, євреї, єврейнізація, культура, релігія.

ІІ. Крикалова

ЕВРЕИ И ПРОФСОЮЗНОЕ ДВИЖЕНИЕ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ В 20-Х ГОДАХ ХХ В.

Аннотация. В статье отражена деятельность Николаевских профсоюзов швейников и кожевников, большинство членов которых составляли евреи, их участие в профсоюзном движении на Николаевщине в 20-х годах ХХ в. Рассмотрены вопросы специфики деятельности указанных

профсоюзов, их роль в проведении работы по евренизации, становления национального сознания евреев и, одновременно, постепенную потерю независимости профсоюзов из-за вмешательства советской тоталитарной системы в их деятельность.

Ключевые слова: Николаевщина, профсоюзная организация, трудовая деятельность, евреи, евренизация, культура, религия.

I. Krikalova

***JEWS AND TRADE UNION MOVEMENT IN MYKOLAIV REGION
IN THE 20-IES OF THE XX CENTURY***

Abstract. *The article reveals the activity of the Mykolaiv trade unions of garment and leather workers, the majority of whose members were Jews, and their participation in the trade union movement in Mykolaiv region in the 1920s.*

It deals with the specifics of the activities of trade unions, their role in the work on jewishization, the establishment of national consciousness of Jews, and, at the same time, the loss of independence of trade unions due to the interference of the Soviet totalitarian system in their activities.

Key words: *Mykolaiv region, trade union organization, labor activity, Jews, Jewishization, culture, religion.*

УДК 94 (=411.16)

Маріанна Ласінська

(кандидат історичних наук, доцент кафедри історії

Миколаївського національного університету

імені В.О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКІ ПОХОВАННЯ М. МИКОЛАЄВА: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Одним з актуальних, разом з тим найменш досліджених питань сучасної некрополістики на Миколаївщині є вивчення та збереження єврейських кладовищ та поховань. Довгий час вчені, історики, краєзнавці, етнологи, демографи оминали вказану проблему своєю увагою. Внаслідок чого, історична юдаїка, і такий її розділ, як некрополістика, опинилися перед ситуацією, коли єврейські некрополі зникають з мап населених пунктів України з надзвичайною швидкістю. Разом із ними ми втрачаємо цінне джерело національної історії, без надії збереження історичної пам'яті про минулі покоління. Знищенню кладовищ і поховань сприяє ціла низка факторів. Незначна частка єврейського населення, яка залишилась в Україні після завершення Другої світової війни та масової еміграції юдеїв за кордон в другій половині ХХ століття, в наслідок якої більшість могил лишилися без догляду. Вплив зовнішніх екологічних чинників, що швидко руйнують старі надгробки. Дії вандалів кількість, котрих значно збільшилась останнім часом. Все це вимагає активізації вивчення

зникаючих цінних історичних джерел, а також розробки комплексу заходів по їх збереженню. На вирішення даної проблеми спрямовано наше дослідження.

Окремим аспектам вивчення єврейських поховань та некрополів міста Миколаєва у різні роки присвячували свої нариси вчені краєзнавці: А. М. Павлюк, В. В. Щукін, Т. М. Губська. У 2012 році Т. М. Губською було опубліковано фундаментальну працю з історії старого кладовища м. Миколаєва «Місто мармурових янголів: Нариси», де можна знайти загальну інформацію з історії найстарішого в місті некрополя, також, частково про його єврейські поховання. Щукіним В. В. розглядається історія старого єврейського кладовища м. Миколаєва, в контексті вивчення Голокосту на Миколаївщині в колективній монографії «Долі євреїв Миколаївщини в період Великої Вітчизняної війни 1943-1945 рр.» (2013 р.). Окремо питанням історії єврейських кладовищ міста відведено розділ «Єврейське кладовище» у книзі В. В. Щукіна «Єврейські адреси міста Миколаєва (єврейський путівник по Миколаєву)» (2015 р.). Окрім того, за авторством В. В. Щукіна до публікації готується ґрунтовна монографія з історії єврейських некрополів міста.

Проводячи дослідження ми прагнули визначити кількість пам'яток (єврейських поховань, некрополів), які знаходились, або ще знаходяться в межах сучасного міста Миколаєва. З'ясувати їх стан. Окреслити основні напрямки робіт по їх дослідженню, охороні та збереженню.

Оскільки, інформацію, щодо наявних єврейських поховань та кладовищ міста, в історичній літературі нам довелося збирати, буквально, по крихтах, для нашого дослідження ми використали й інші джерела. Дослідили карти і плани м. Миколаєва різних років. Здійснили опитування місцевих старожилів з приводу відомостей про єврейські кладовища в усіх районах міста. Провели візуальне обстеження території «Інтернаціонального кладовища», варварівського некрополя, а також, решток цвинтаря на пустирі біля спортивного комплексу плавальних басейнів «Водолій». Скрізь були знайдені рештки старих надгробків. Вказані пам'ятки вимагають проведення подальшого

наукового комплексного (археологічного, етнологічного, історичного) вивчення та каталогізації.

Найстаршими з нині відомих міських кладовищ юдейського населення були караїмський та єврейський цвинтарі в районі «Песок». Старий караїмський некрополь знаходився там, де сьогодні починається вулиця Защука (раніше, 1-а Піщана). Останні поховання тут здійснювалися ще наприкінці ХІХ століття. З початку ХХ століття на місці караїмського некрополя височіє перше трамвайне депо та загальноосвітня школа № 25, зведена пізніше [9].

Поряд із караїмським кладовищем знаходився старий єврейський некрополь, який існував в Миколаєві з дня його заснування і був закритий для поховань у 1874 році, через нестачу місця [3, с.83]. Рештки неперенесених його мацев, сьогодні знаходяться під нижньою частиною основи нового Інгульського мосту, із боку міста.

У 1876 році за розпорядженням Миколаївського військового губернатора на порожніх землях на території віддаленій від старого єврейського кладовища, в районі села Водопій (східна околиця міста) було надано територію для нового єврейського цвинтаря [3, с.83]. Тут ще з 1795 року існувало кладовище [2], в межах якого також ховали євреїв, зокрема, тут знаходимо поховання відомого музиканта, диригента Зельцера Соломона Ісаковича (середина ХІХ ст. – 1914), скрипаля, композитора, диригента та педагога Карбульки Йосифа Йосифовича (1866 – 1920) та ін. На південь від міського некрополя, між дорогою на м. Херсон та напрямком на Богоявленське, було виділено окрему частину (сьогодні її невеличкий залишок становить «Інтернаціональне кладовище» м. Миколаєва) для здійснення поховань мусульманського населення міста, якому було дозволено ховати тут своїх небіжчиків до 1917 року. Сюди ж було перенесено єврейські та караїмські могили зі старих цвинтарів в районі Песок, а також відбувались нові поховання євреїв. Цей великий некрополь мав назву «Єврейське кладовище». В радянські часи на частині цього некрополю, розміщеній на території нинішнього Інтернаціонального кладовища, також ховали героїв революції та всіх «інвалідів п'ятої групи» [4].

З історією великого «Єврейського кладовища» пов'язані трагічні події Голокосту, коли протягом 1941-1942 років було знищено майже все єврейське населення м. Миколаєва. Воно було обрано місцем збору євреїв для наступного їх масового вбивства. За свідченнями очевидців, лише протягом вересня 1941 року окупанти зібрали на цвинтарі, потім вивезли за межі міста, де і розстріляли понад 10 тисяч євреїв Миколаєва [10, с. 60]. Страти тривали до червня 1942 року [10, с.63]. Масштаби кількості жертв досі не встановлені.

У перше післявоєнне десятиліття на території «Інтернаціонального кладовища» євреї, які пережили Другу світову війну, ще продовжували ховати своїх рідних. Це тривало до кінця 1950-х років. В ці ж роки значна територія Єврейського кладовища була знищена, і впродовж 1950-х років померлих ховали на незначній території, прилеглій до сучасного зоопарку, яка простягалася до трамвайної колії маршрутів № 6 та 7, вздовж Проспекту Богоявленського, не доходячи до ринку «Колос». Ця територія отримала назву «Єврейське кладовище». Восени 1981-го року цей некрополь ліквідували [14], перенісши за бажанням родичів, певну кількість поховань до, так званого «нульового сектору» міського цвинтаря, розташованого в районі с. Мішково-Погорелового [3, с.85]. Нажаль, миколаївських євреїв по завершенню Другої світової війни лишилось дуже мало, тому частка перепоховань виявилась незначною. Решта некрополя підлягала знищенню. Зауважимо, що цвинтар біля с. Мішково-Погорелового на сьогодні, вже також, закритий.

У 1970-ті роки більшу частину єврейського кладовища пустили під будівництво нового зоопарку. Сьогодні на території колишнього єврейського кладовища окрім зоопарку, височіє пологовий будинок № 2 та облаштовано частину ринку «Колос». Збереженими лишилися лише 2 сектори єврейського некрополя з похованнями, датованими, переважно 1948-1961-м роками. Серед могил зустрічаються і більш ранні 1918-1947 років та пізні 1962-1973 років, які, вочевидь, з'явилися в результаті допоховання. Окрім того, тут можна також знайти і надгробки, які не перенесли під час перепоховання разом із могилами. Віковий діапазон похованих сягає тривалості життя від кількох місяців до 98

років. Також, знайдені могили, євреїв, що загинули під час Другої світової війни [7].

Не дивлячись на дії Миколаївської єврейської громади, на чолі з Гольденбергом М.Д., зусиллями якої регулярно проводяться заходи по догляду і збереженню могил, а також вшануванню пам'яті померлих [8], поховання підлягають сильній руйнації. Зафіксовані численні акти вандалізму. Земля самого кладовища є предметом зазіхань з боку приватних підприємців.

Окрім акцій по прибиранню території кладовища, на збереження історичної пам'яті спрямовані дії дослідників єврейської генеалогії, краєзнавців, вчених. Прагнучі залишити цінні відомості про єврейське населення Миколаєва для прийдешніх поколінь, ентузіасти справи провели інвентаризацію вцілілих могил «Інтернаціонального кладовища» [7]. З досліджених 1009 поховань у 955 могилах, було ідентифіковано 716 прізвищ, імен, по-батькові. Для 13 могил з'ясовано лише часткову інформацію. Решта 280 поховань лишилися невизначеними. Повний перелік даних померлих, а також фотокартки надгробків розміщено на інтернет ресурсах: «Єврейське коріння» [7] та «Голдот» [11].

Електронний ресурс «Міцват емет – догляд за єврейськими похованнями» [5] містить інформацію про ще одне єврейське кладовище і перелік даних похованих та фото надгробків розміщених у вигляді електронного каталогу. З метою перевірити достовірність вказаної на сайті інформації ми відвідали територію колишнього некрополя. Згідно свідчень людей, які мешкають в навколишніх будинках, кладовище знаходилось поблизу спортивного комплексу плавальних басейнів «Водолій». На найближчому від нього пустирі дійсно досі можна зустріти поодинокі рештки надгробків. На місці основної ж частини цвинтаря сьогодні височіє житлова багатоповерхівка. Сам некрополь займав незначну площу та нараховував понад 600 поховань, більшість з яких було зруйновано. Найстаріші з уцілілих могил датуються 30-60-ми роками ХХ століття. Заборона на здійснення поховань на території кладовища введена в 1972 році. Відтоді його було закрито. В 1990-тих роках, за рішенням міського

керівництва, почалось перенесення поховань з некрополя на території діючих кладовищ м. Миколаєва. Вочевидь, перепоховання було здійснене не повністю, про що свідчать рештки надгробків із сильно сплюндрованими надписами, понівечені могили та поросла чагарником територія колишнього некрополя. Згідно з інформацією електронного ресурсу «Міцват емет – догляд за єврейськими похованнями», єврейські організації до 1990-го року встигли частково каталогізувати поховання кладовища, що дало змогу, хоч і не повністю, проте врятувати пам'ять про минулі покоління мешканців м. Миколаєва. Проте подібних заходів замало для збереження єврейських пам'яток в місті. Мацеви з цінними даними про небіжчиків, через відсутність догляду та вплив зовнішніх чинників, втрачають надписи. Їх, також, розбирають для облаштування власних помешкань місцеві безхатьки. Не полишають увагою, як і інші цвинтарі міста та області, вандали. Окрім того, з 1997 року на місці некрополя проводять масові розважальні і спортивні заходи, святкові концерти, влаштовують атракціони та циркові вистави. Поступово втрачається національна пам'ять про минуле нашого міста [5].

Перевірка достовірності інформації, розміщеної на вказаному електронному ресурсі дала наступні результати. Електронний каталог сайту «Міцват емет – догляд за єврейськими похованнями» відображає не поховання цвинтаря поблизу спортивного комплексу плавальних басейнів «Водолій», а могили, що знаходяться на території «Інтернаціонального кладовища» м. Миколаєва. Також, на думку кандидата історичних наук, доцента, провідного миколаївського фахівця в галузі юдаїки Щукіна В. В., на території пустиря біля комплексу плавальних басейнів «Водолій» не було єврейського некрополя.

Темою окремого комплексного наукового дослідження має стати історія єврейського некрополя у районі Варварівки. Відомо, що єврейський цвинтар існував тут з часів Османського панування на теренах Північного Причорномор'я. Через давню історію заселення вказаної території можемо припустити, що традиція єврейських поховань на території населеного пункту може сягати часів Великого князівства Литовського, або, цілком імовірно, ще

античної Ольвії. Нажаль, в сучасній краєзнавчій та історичній літературі з юдаїки не має жодної згадки про вивчення єврейського кладовища у Варварівці. До підняття даного питання спонукало виявлення нами при візуальному обстеженні території цвинтаря в травні 2019 року решок погано збережених турецьких поховань, на порослій чагарником старій частині варварівського кладовища. Можемо припустити, що єврейські поховання періоду кінця XVIII-XIX століття також могли зберегтись. Для їх розшуку необхідно організувати археологічні та етнологічні експедиції.

Після відвоювання Північного Причорномор'я Російською імперією (1774 рік), згідно старих мап та планів (план Миколаєва 1832 року), населений пункт Варварівка носив назву слобода Велика. Більш рання назва, нажаль, не зберіглася в історичних джерелах. Його геополітичне розташування (торгівельний шлях від Києва до портів Чорного моря) та результати археологічних досліджень вперто свідчать про те, що поселення було заселене з давніх давен. У великій кількості знайдені археологічні пам'ятки античної доби демонструють входження певного попередника Варварівки до складу Ольвійської хори, в якості торговельної факторії з портом. Все це означає, що юдейське населення, найімовірніше, проживало тут з античних часів. На старих мапах та планах населеного пункту і у звітах археологічних досліджень Миколаївського краєзнавчого музею за 1925-1930 роки поблизу тодішнього селища міського типу Варварівки (з 1965 року частина міста Миколаєва, яка адміністративно входить до складу Миколаївського району) фігурує топографічна назва «Єврейське кладовище».

В 1951 році відома українська археологиня Ірина Василівна Фабриціус у своїй роботі «Археологічна карта Причорномор'я Української СРСР», при описі дослідження пам'яток межиріччя Дністра і Південного Бугу згадує, що Миколаївський музей, проводячи дослідження археологічних старожитностей на території міста та області, здійснив розкопки в районі «Єврейського кладовища». Основна частина піднятого під час розкопок матеріалу була доставлена до сховищ музею, але так і не була описана й інвентаризована.

І. В. Фабріціус, також, робить висновок, що населення проживало тут з пізньокласичних або ранньоеліністичних часів [12, с. 176].

Єврейська община слободи Великої, згідно з переписом 1897 року нараховувала 781 особу [6] та мала власний молитовний будинок [1]. Вище зазначене означає, що єврейський некрополь існував в Варварівці впродовж всього ХІХ - початку ХХ століття.

Протягом Радянської доби населення Варварівки юдейського віросповідання почало ховати померлих рідних на загальному селищному цвинтарі. Єврейські могили варварівського некрополя заслуговують на окрему інвентаризацію та вивчення. Зустрічаються єврейські поховання як першої, так і другої половини ХХ століття, деякі з них носять традиційну для юдейських мацев форму. Більшість могил доглянуті та збережені. Частіше за все, поховання розміщені за принципом, коли на окремому клаптику землі покоїться, одне та більше, поколінь певної сім'ї. Інколи, у кілька шарів. Такі родинні поховання є багатим джерелом для дослідників, істориків, етнологів, демографів, генеалогів, тощо. Епітафії свідчать про певну кількість змішаних шлюбів/родин в означений період, де поряд із родичами зі слов'янськими іменами поховані представники єврейської національності: Тюпа Меланія Мойсеївна (1909-1987), Дорфман Борис Ефраїмович (1905-1986), Штейн Ернест Андрійович (1917-1986), Іванов Захар Аврамович (1877-1937), тощо (Додаток 1). Поховання Іванова Захара Аврамовича є достатньо цікавим, оскільки воно є родинним, разом із ним поховано трьох його дітей. Зворушлива епітафія зазначає, що причиною смерті небіжчиків став Голодомор 1932-1933 років (Додаток 2), проте дати смерті на погано збережених майже стертих табличках під напівзнищеними фотокартками мають хронологічний діапазон від 1933 до 1937 року. Ймовірно, лише частина родини загинула від Голодомору. Останнім помер батько в 1937 році. Дати смерті збігаються з періодом репресій.

Сьогодні цвинтар закритий для поховань.

Всі з обстежених нами пам'яток знаходяться у поганому стані. Не дивлячись на те, що єврейська община міста уважно слідкує за збереженням некрополів та місць поховань євреїв, доглядає і піклується про могили пращурів, кладовища не убезпечені від дій вандалів та руйнації, якої завдають історичним пам'яткам з метою заволодіння цінною комерційною нерухомістю у вигляді землі. Необхідним нам бачиться застосування комплексу заходів спрямованих на збереження та охорону єврейських некрополів, як історичних пам'яток. Не менш важливим є подальше вивчення старих кладовищ та місць поховань євреїв. Проведення археологічних розкопок може дати значний матеріал по дослідженню історії єврейського населення м. Миколаєва. Також, потрібна організація етнологічних експедицій по збору матеріалів зі старих некрополів не лише міста, але й Миколаївської області, в цілому. Активізація роботи в архівах, дозволить систематизувати отриману в результаті археологічних та етнологічних польових досліджень інформацію і повніше реконструювати історію єврейської общини міста, родин, що до неї входили, і навіть кожної окремої особистості. Увічнити пам'ять про минуле.

Література та джерела:

1. Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи. По данным обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутренних Дѣл, по порученію Статистическаго Совѣта. Изданіе Центральнаго Статистическаго Комитета. Выпуск VIII. Губерніи Новороссійской группы. – СанктПетербургъ, 1886. - VI + 157 с.
2. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки / Т. Н. Губская. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2012. – 376 с.
3. Еврейские адреса города Николаева (еврейский путеводитель по Николаеву) / Автор-составитель В. В. Щукин, под редакцией М. Д. Гольденберга, редактор-консультант А. Н. Павлюк. – Николаев : Издатель Шамрай П. Н., 2015. – С.83-85

4. Любаров Ю. Кладбище под ногами / Юрий Любаров / Виртуальный музей Николаева. - Электронный ресурс. – Режим доступа: [<http://muzey.mk.ua/2015/02/25/970/>]
5. Міцват емет – догляд за єврейськими похованнями. - Электронный ресурс. – Режим доступа: [<https://m.facebook.com/mitzvatemet/posts/1157036184442949>]
6. Населенная мѣста Россійской Имперіи в 500 и болѣе жителей съ указаніем всего наличнаго въ них населенія и числа жителей преобладающихъ въроисповѣданій по даннымъ первой всеобщей переписи 1897. - С-Петербург, 1905. - IX + 270 + 120 с.
7. Николаев. Еврейское кладбище/ Еврейские корни. - Электронный ресурс. – Режим доступа: [<https://forum.j-roots.info/viewtopic.php?f=50&t=3282&sid=b30f38720bcc32b9c56fa02fcbe66aa6&start=20>]
8. «Николаевский некрополь» - царство мертвых, находящееся под угрозой уничтожения// Nikolaev-City. Новости Николаева. - Электронный ресурс. – Режим доступа: [<https://nikolaev-city.net/13755/nikolaevskiy-nekropol-carstvo-mertvyh-nahodyashcheesya-pod-ugrozoy-unichtozheniya>]
9. Сайковский А. Словно застыли во времени. Улицы Песчаные / А. Сайковский // Вечерний Николаев. – Электронный ресурс. – Режим доступа: [<https://vn.mk.ua/slovno-zastyli-vo-vremeni-ulitsy-peschanye/>]
10. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / под ред. М. Д. Гольденберга. – Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. – 408 с., ил.
11. Толдот. - Электронный ресурс. – Режим доступа: [<https://toldot.ru/life/cemetery/>]
12. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. - Киев: Изд-во АН УССР, 1951. — 150 с.
13. Храм в Варваровке (Николаев) во имя князя Михаила Тверского//Зеленый путь. - Электронный ресурс. – Режим доступа:

[<https://ongreenway.org/2016/09/xram-v-varvarovke-nikolaev-vo-imya-knyazya-mixaila-tverskogo/>]

14. За спогадами Гольденберга М.Д., голови ГО «Миколаївська обласна єврейська громада», старожила м. Миколаєва. Інтерв'ю було взято 15.09.2019 р.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Давно вже минуло, пройшло лихоліття.
Що каменем тяжким на серце лягло.
Не гоїться рана, не можна забути,
Неначе це вчора, недавно було.
Смерть не минула їхньої хати,
Зайшла й привітала із святом сестру,
На другий день брата забрала...
Обох положила в могилу одну.
А третього ніби й оминала,
Наче забула на деякий час,
А потім косою махнула
І цей, наче вогник, на вітрі погас.
Смерть шаленіла, життя обривала,
Мов буря, від гілок листочки.
Заступом квіти під корень рубала
І клала із дроту іржаві віночки.
Затихла зозуля, не стала їм літа кувати,
Урвався не півслові дням їхнім лік.
Не милого друга, а землю сирую
Судилось їм юним обняти навік.
У муках найтяжчих згоріло-погасло
Життя молоде їхнє раннє.
«Хліба кусочок, хоч крихітку хліба»
Було їхнє слово останнє.
Чого ж ти, зозуленько, мало їм літ накувала?
Чому ти замовкла? Озвися хоч раз!
Вони ж молоді були й жити хотіли,
Чого ж так зарання пробив їхній час?
Повідай хоч ти людям пташечка сива,

Скажи хто зробив, що й мерців не встигали нести?

Що не день, то могили, могили,

Всюди могили, могили, хрести.

Спинися, прохожий, згадай тихим словом

І рідних загиблих своїх,

І тих, що вмирали кругом по дорогах,

Тобі незнайомих, далеких чужих.

М. Ласінська

ЄВРЕЙСЬКІ ПОХОВАННЯ М. МИКОЛАЄВА:

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Анотація. У статті представлений короткий опис єврейських некрополів та поховань на території м. Миколаєва. Наведено історію та характеристику сучасного стану: старих караїмського (ймовірно, існував з часів панування Османської імперії) та єврейського (першого в створеному у 1789 році м. Миколаєві) цвинтарів; «Старого єврейського кладовища» відкритого у 1876 році (сьогодні його частина збережена у вигляді «Інтернаціонального кладовища м. Миколаєва»); кладовища в с. Мішково-

Погореловому; знищеного некрополя біля спортивного комплексу плавальних басейнів «Водолей» на Богоявленському проспекті; Варварівського цвинтаря.

Ключові слова: некрополь, мацеви, єврейські поховання, м. Миколаєв, збереження.

М. Ласинская

ЕВРЕЙСКИЕ ЗАХОРОНЕНИЯ Г. НИКОЛАЕВА: ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И СОХРАНЕНИЯ

Аннотация. В статье представлено краткое описание еврейских некрополей и захоронений на территории г. Николаева. Показана история и характеристика современного состояния: старых караимского (вероятно, существовало со времен господства Османской империи) и еврейского (первого в созданном в 1789 году г. Николаеве) кладбищ; «Старого еврейского кладбища» открытого в 1876 году (сегодня его часть сохранилась в виде «Интернационального кладбища г. Николаева»); кладбища в с. Мешково-Погорелово; уничтоженного некрополя около спортивного комплекса плавательных бассейнов «Водолей» на Богоявленском проспекте; Варваровского кладбища.

Ключевые слова: некрополь, мацевы, еврейские захоронения, г. Николаев, сохранение.

М. Lasinska

MYKOLAYIV'S JEWISH CEMETERIES: PROBLEMS OF STUDYING AND SAVING

Abstract. A brief description of Jewish necropolises and burials in Mykolayiv are presented in this article. The history and characteristics of the current state of such Mykolayiv's Jewish cemeteries are given in it:

-the old Karaite cemetery, which probably existed since the time of ruling of the Ottoman Empire;

-the old Jewish cemetery, which was the first in the just created Mykolayiv city in 1789;

- «Old Jewish Cemetery», which was opened in 1876. The preserved part of this necropolis is a territory of «International Cemetery» in modern Mykolayiv;
- «New cemetery» in the village of Mishkovo-Pogorelovo;
- the destroyed necropolis near the sports complex of swimming pools «Aquarius» on Bogoyavlenskiy (Epiphany) Avenue;
- Cemetery in Varvarivka.

Key words: necropolis, matzevot, Jewish burials, Mykolayiv, preservation.

УДК 930.25:355.211(477.73)«18»=411.16

Сергій Незнаюк

(головний спеціаліст,

Державний архів Миколаївської області,

м. Миколаїв, Україна)

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МИКОЛАЄВА ТА ВІЙСЬКОВА
ПОВИННІСТЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МИКОЛАЇВСЬКОГО МІСЬКОГО
ПО ВОЇНСЬКІЙ ПОВИННОСТІ ПРИСУТСТВІЯ**

Рівень розвитку армії будь-якої країни слід оцінювати не за її перемогами, а за її поразками. Східна (Кримська) війна 1853-1856 років показала гнилість Російської імперії та катастрофічну ситуацію в армії: неготовність війська і серйозні проблеми всередині нього - низький рівень підготовки, відсталість матеріально-технічного забезпечення та безлад в тилкових службах. Саме Східна війна стала причиною військової реформи, яку уряд запровадив у 60-х рр. ХІХ ст., і змін в законах Російської імперії, що стосувались комплектування війська.

Відповідно до Маніфесту імператора Російської імперії Олександра ІІ від 1 січня 1874 року рекрутську повинність було замінено загальною воїнською повинністю, ліквідовано губернські та повітові рекрутські присутствія, їх функції стали виконувати новостворені присутствія по воїнській повинності [1, с.7-9].

Історіографія теми діяльності воїнських присутствій не налічує велику кількість праць¹. Оскільки, аспект діяльності Миколаївського по воїнській повинності присутствія досі не висвітлювалася в історичній літературі, автор цієї статті звернувся до дослідження його історії з акцентом на повернення до Миколаєва євреїв після Східної (Кримської) війни (1853-1856) і призову євреїв до російської армії. У дослідженні автор для логічності викладу матеріалу вказав основні особливості діяльності присутствій згідно Зводу законів Російської імперії, звернувши увагу на те, що національний аспект, а особливо вступ євреїв до війська малодосліджений як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Акцентування уваги на одній етнічній групі, а саме євреях, та окремих персоналіях є спробою дослідити історичний процес зазначеного періоду з точки зору мікро історії.

У вищезгаданому Маніфесті Олександра II зазначалося, що «Сила Государств не в одной численности войска, но преимущественно в нравственных и умственных его качествах...». Воїнська повинність стосувалася «всех вообще сословий» [2, с.1]. Згідно з пунктами 9-12 Уставу про воїнську повинність число людей, необхідне для поповнення армії і флоту щорічно визначалося Військовим міністром, призову підлягали особи, які до першого січня року призову досягли 20-річного віку. Призов здійснювався шляхом жеребкування, особи, котрі за результатами жеребкування не вступили до лав армії і флоту, зараховувалися до ополчення. Загальний термін служби в сухопутних військах був 15 років, з яких шість років постійної служби і дев'ять років - в запасі. У флоті служили 10 років, 7 постійно і 3 в запасі. Від призову звільнялися особи, котрі займали посади державної або громадської служби, зазначені в окремих списках [2, с.4].

Створення та діяльність воїнських присутствій регламентував розділ VIII Уставу, який передбачав заснування в кожній губернії та області за

---

¹1. Мухамедов Р. А., Фаворисов Е. В. Уездные Присутствия по воинской повинности на рубеже XX в // Известия Самарского научного центра РАН. 2011. №3-2.

Бойко Наталия Семеновна Воинские присутствия и губернатор в России во второй половине XIX - начале XX веков (на материалах Среднего Поволжья) // Вестник ЧГУ. 2016. №2.

виключенням Сибіру, де об'єднувалися за дозволом Генерал-Губернатора від 1 до 3 волостей, окремого воїнського присутствія.

Пункт 87 Уставу передбачав створення в Петербурзі, Москві, Одесі, Ризі, Казані, Харкові, Києві, Саратові, Вільні (Вільнюсі), Кишиніві, Кронштадті, Севастополі і Миколаєві окремих міських по воїнській повинності присутствій під керівництвом міського голови й у складі офіцера від воїнського начальства, чиновника від поліції і двох членів міського громадського управління на вибір.

Пункт 90 чітко окреслював діяльність окружних і міських присутствій, а саме:

- складання призовних списків,
- перевірку призовних списків,
- передачу до міністерств відомостей про число підлеглих присутствію осіб, що мали справляти воїнську повинність,
- призов осіб, котрі підлягали повинності в призначені місця,
- визначення прав кожного новобранця по відбуванню повинності,
- визначення послідовності призову осіб,
- огляд новобранців як до, так і після призову, з метою встановлення придатності до військової служби,
- прийом новобранців,
- надання детального звіту губернському чи обласному по воїнській повинності присутствію про виконання призову і прийому на службу [2, с.14].

Розділ VI роз'яснював всі деталі відтермінування і звільнення від повинності.

Згідно з Уставом відтермінування могло відбуватися за станом здоров'я терміном на один рік: якщо два роки підряд стан здоров'я призовника не змінювався - його звільняли від повинності.

За сімейним станом було дозволено три види пільг, які передбачали звільнення від повинності: 1) для єдиного сина-годувальника, для єдиного брата при круглих сиротах, для єдиного онука і для єдиного сина в сім'ї; 2) для єдиного працюючого сина при батьку і братах молодше 18 років; 3) для особи,

яка йшла за віком відразу за братом, який або вже служив, або загинув на службі.

Цікавими є окремі роз'яснення, що стосуються осіб магометанського віросповідання, діти яких рахувалися сукупно від усіх дружин (дозволено багатоженство), а не окремо від кожної, та пункт 48 Уставу, згідно з яким особи, що підходять під категорії 1 чи 2 втрачали право на позбавлення від повинності, якщо за заявою родичів вони не підтримували сім'ю.

Якщо під час дійсної служби змінювалися сімейні обставини, то призовник мав право достроково бути звільненим зі служби, за умови миру і якщо він не перебував на військових зборах.

Також відтермінування передбачалося для учнів і студентів за окремим списком з різними термінами для різних навчальних закладів, наприклад до 25 років студентам Московського училища живопису зі срібною відзнакою і віком старше 22 років, або до 27 років студентам консерваторії Російської музичної спілки (Русское Музыкальное Общество).

Звільнялися від повинності штурмани та механіки дальнього та каботажного плавання, інженери-механіки, лоцмани та лоцманські учні, до моменту доки вони постійно займалися цією роботою, і не пропускали більше однієї навігації [2, с.7-10].

Миколаївське міське по воїнській повинності присутствіє було створено 24 квітня 1874 року[3, с.56]. Документи присутствія, що дійшли до нашого часу, зберігаються у фонді 252 «Миколаївське міське у воїнській повинності присутствіє за 1863-1920 роки». Фонд містить 3121 справу, а саме: копії Маніфестів імператора Російської імперії, обіжники Херсонського губернського правління, Херсонської казенної палати, Управління в справах воїнської повинності; документи про приписку осіб до призовної дільниці, надання пільг та відстрочки від служби в армії, нарахування грошової допомоги непрацездатним відставним особам; листування; послужні, формулярні, призовні списки; первинні бухгалтерські документи, архівні описи справ постійного зберігання та ін. До фонду долучені документи Миколаївської

міської думи та Миколаївської міської управи за 1863-1873 роки з питань проведення рекрутського набору.

У Миколаєві в 1856 році призовні списки, що склалися воїнським присутством, постійно змінювались, тому міський голова, і за сумісництвом головуючий присутствія, Андріан Миколайович Бухтєєв (роки перебування на посаді 1873-1879), спираючись на правила складання посімейних списків зазначав у резолюції на документі, що «о всякой перемене в семейном положении купцов и мещан г. Николаева уведомить это присутствие неупустительно» [4, с.19].

Ця ж справа містить десятки листів, які свідчать про численні зміни у посімейних списках, згідно з якими можна, за необхідності, простежити, які особи, і в якому порядку виконували повинність, адже будь-яка зміна в списках підкріплювалась супровідним листом із зазначенням прізвищ наступних «претендентів».

Окремо слід зазначити, що згідно з указом від 29 травня (10 липня) 1876 року було визначено, що «назначено призвать в сем году для пополнения армии и флота 196000 человек... с Херсонской губернии 3749 человек». Далі в окремій таблиці вказано, що загальне число внесених до призовних списків по губернії складало 12868 осіб, і з них «следует призвать на службу с участка» 3749, а по місту Миколаєву 325 і 95 відповідно. Враховуючи, що призов проводився шляхом жеребкування, то шанси відправитись/не відправитись служити по Миколаєву були приблизно 1/3 [4, с.64].

Значну частину фонду 252 Державного архіву Миколаївської області складають справи, що стосуються євреїв, які самі або разом зі своїми сім'ями прибували до Миколаєва аби жити і працювати, та були вимушені ставати на військовий облік за місцем проживання, адже згідно з «Білетами», які видавались відповідними органами, чоловік мав у чітко зазначений термін приписатись на новій ділянці, а інакше: «если же в течении льготного месяца после сего срока не явится, то с ним поступлено будет как с бродягою». Саме такий білет отримав житель єврейської колонії Єфінгар (нині с. Плющівка,

Баштанський район) Янкель Барендорф. Окремо зазначені і основні умови проведення жеребкування, згідно з якими, особи, що вчасно не з'явилися для виконання повинності і підлягали вступу до війська мали бути арештовані на максимальний термін до трьох місяців згідно з 214 статтею Уставу про воїнську повинність. Також особи, які надавали житло, роботу або приймали на службу осіб, що ухилялися від виконання воїнської повинності, мали сплачувати штраф, навіть якщо не знали про порушення закону. В «Білеті», який сам Барендорф називає «паспортом» додатково зазначено мету зміни місця проживання «заробітки» [5, с.1-3].

Барендорф був не єдиним євреєм, який після дозволу євреям селитися в Миколаєві від 28 жовтня 1860 року, спробував оселитися в Миколаєві для ведення торгівлі та іншої діяльності, але його приклад є показовим, адже на момент отримання документу про право оселитися на території Херсонської губернії йому виповнилося дев'ятнадцять років. У такому самому віці багато молодих євреїв переїжджали до міст, у тому числі до Миколаєва, який через відкритість порту для міжнародної торгівлі мав надзвичайні можливості для підприємницької діяльності. Виникає питання: чому старші і більш досвідчені євреї масово не намагались перебратись з колоній до порівняно великого міста з метою започаткування підприємницької діяльності?

Ще з початку 1830-х рр., під час і після Східної (Кримської) війни (1853-1856) євреїв масово виселяли з Миколаєва. Виселення супроводжувалося численними скаргами, особливо у повоєнний час, коли населення не могло повірити, що імператор вирішив виселити з і так напівпустих міст євреїв, які займалися ремеслами та роздрібною торгівлею. У 1857 році почалося виселення навіть тих, хто відслужив, або служив і досі, навіть рабина Фройзельмана Розумного, котрий 20 років служив у флоті було вислано з міста, незважаючи на вік і хворобу [6, с.152]. На думку автора, пам'ятаючи про таке прикрите законами беззаконня старше і мудріше покоління євреїв не бажало бути повторно вигнаним з власних домівок.

Ситуація змінилась, як вже зазначалося раніше, лише в 1860 році, коли за сприяння Миколаївського військового губернатора Б.О. фон Глазенапа було відкрито Миколаївський міжнародний торговий порт для експортно-імпортової торгівлі. Глазенап неодноразово зазначав, що через втрачену значущість як військово-морської бази Миколаїв потребує притоку населення, в тому числі євреїв, для розвитку ремесел та стимуляції торгівлі. Відкриття порту зробило місто привабливим для бажаючих займатись торгівлею, у тому числі євреїв. Протягом лише одного 1876 року до Миколаєва переїхала, про що свідчать відповідні облікові документи, 51 єврейська сім'я. Чоловіки в цих сім'ях ставали на облік у зазначені терміни та надавали посімейні списки на вимогу місцевої влади.

Наприклад, міщанин, житель штетлу Медведівка Нухим Мошкович Шпектер, ремісник, що виготовляв капелюхи, грамотний, в 19 років оселився в Миколаєві, про що представив відповідні документи. У посімейному списку вказано, що його батько помер у 1871 році, і можливо, що молодий хлопець вирішив пошукати кращої долі там, де було більше шансів заробити [7, с. 1,10]. Принагідно зазначимо, що Медведівка відома тим, що у 1790 році там оселився, одружився і певний час навчав учнів Раббі Нахман із Брацлава.

Цікавою є також справа Мойсея, сина Чигиринського міщанина Нафтули Лейзорова, «сына Браславского» і Сури Хаскелевої (Балтінської), який, навіть не будучи внесеним в метричні книги євреїв при народженні в Бобринці і абсолютно(!) не врахований в жодних призовних списках, проживав разом із батьком в Миколаєві і не чекаючи виклику надсилає листа з проханням приписати його до призовного пункту в Миколаєві [7, с. 3].

Євреї приїжджали до міста з різних регіонів імперії, інколи навіть після формування поданих призовних списків. Устав передбачав в таких випадках створення додаткового призовного списку, до якого включались юнаки з присвоєнням чергового номера. Додатковий список використовувався за умови, якщо хтось з основного за певних умов не міг відправляти повинність. Так, житель міста Слуцька Сімха Мошкович Епштейн в 1876 році переїхав до

Миколаєва і був включений до додатково списку у 20 років за № 36. Працював «приказчиком в башмачной лавке Курчатова». Аналіз посімейного списку може наштотувати на думку, що старший син в сім'ї Епштейнів - Герш, був звільнений, можливо й посеред служби, від її виконання з метою опіки над матір'ю, як єдиний годувальник (батько помер в 1866 році). Старший син доглядав матір і виховував чотирьох сестер, а отже молодшому було треба шукати своє власне місце, що, на думку автора, й слугувало причиною переїзду [8, с.1, 10-11].

Виникає декілька питань: чому цивільне відомство збирало так багато персональних відомостей саме про єврейське населення? Відповідь знаходимо безпосередньо в Маніфесті Олександра II, де окремими пунктами VI.3-4 було прописано розпорядження Міністру Внутрішніх Справ «в видах уклонения евреев от военной службы...предоставить...вопрос о более правильном, чем ныне, учете еврейского населения» та «...взыскать меры к приведению в точную известность всего мужского еврейского населения до 25-ти летнего возраста включительно». Досить дивним є таке акцентування уваги на одній етнічній групі, якій приділяє окремо увагу навіть монарх.

Одну з причин такої уваги Імператорської особи можна пояснити тим, що незважаючи на постановку на облік, яка була вимушеною мірою, євреї, витягнувши жереба, в більшій кількості, ніж інші, отримували відстрочку від обов'язків виконання воїнської повинності. Серед визначених законом можливих причин такої відстрочки були наступні: сімейні обставини, проблеми зі здоров'ям чи навчання в різних учбових закладах. Однією з головних причин відтермінування виконання воїнської повинності саме для єврейського населення була значна кількість молодих людей, призовного віку, які офіційно отримували відстрочку через навчання в різних учбових закладах.

Слід зазначити, що небажання вступати до лав армії було властиво молоді з різних конфесій, що проживали у місті. Так, призовні списки постійно змінювались, відповідно до того, кого з втікачів від виконання повинності минулих років було впіймано або звільнено від повинності. Так, у 1880 році в

Миколаєві був арештований християнин Андрій Левченко, який підлягав повинності ще у 1879 році, і згідно з резолюцією був зарахований в першочерговий список ««А», в счет призыва 1880» [9, с.31]. Більш предметно описана подальша доля іншого ухильника, Кирила Іванова, сина Кандидата 4-го ластового екіпажу, що проживав «в посаде Богоявленском у мешанина Ивана Дьяченко», інформація про ухилення скріплена резолюцією «Сдать на службу без жребия...» [9, с.35]. Додатково укладач документа зазначає, що як було сказано вище, міщанина за переховування такої особи також чекає штраф.

Про відтермінування через хвороби свідчать звіти зі шпиталів, згідно з якими «Хацкель Кантер оказался одержим грыжею...», а «Шмульт-Шая Иос Лизак... сильною близорукостью» [9, с.48-49].

1875 рік характерний повною відсутністю євреїв у призовних списках: [10, с.45]

Таблиця 1 (укладена рос. мовою оригіналу)

К) по происхождению:	
1) Русских, малороссиян и белорусов	102
2) Поляков	-
3) Литовцев и жмудяков	-
4) Немцев	1
5) Латышей	-
6) Эстов	-
7) Евреев	-
8) Татар	-
9) Мордвы	-
10) Чуваш	-
Итого	103

Зріз призовників за походженням у 1880 виглядав так: [9, с.126]

Таблиця 2 (укладена рос. мовою оригіналу)

К) по происхождению:	
1) Русских, малороссиян и белорусов	134
2) Поляков	2
3) Литовцев и жмудяков	-
4) Немцев	-
5) Латышей	-
6) Эстов	-
7) Евреев	20
8) Татар	-
9) Мордвы	-
10) Чуващ	-
Итого	156

У висновку до призовної кампанії 1880 року вказано: «Следуемое число полностью не принято по случаю уклонения евреев. Льготных русских не поступало... Не явилось 54» [9, с.54]. Зробимо акцент на формулюванні процитованого документу: «уклоняющиеся евреи», але при цьому «льготные русские».

Нічого дивного, що серед списків цього ж року було багато євреїв, які просили відтермінування через навчання, інколи в досить престижних закладах. Наприклад, студент Август Соломонович Розенталь просив відстрочку через навчання в «Институте Инженеров Путей Сообщения Императора Александра I» у Петербурзі; купецький син Мендель Мойсеєвич Гурфінкель намагався добитися відстрочки, оскільки був студентом Ризького політехнічного училища; студент Ельякім Пампулов просив про відстрочку в зв'язку з навчанням у Миколаївському Олександрівському реальному училищі. Навчання передбачало відтермінування виконання повинності, присутствіє з цих причин вело активне листування з призовниками [11, с. 5-6, 15-17]. Однак, слід зазначити, що потрапити на навчання до престижних чи цілком звичайних

навчальних закладів могли діти з доволі заможних сімей. Призовники з бідних єврейських і християнських сімей не мали такої можливості.

Рід занять у нових жителів міста був досить різноманітним, серед них були і ремісники, і торговці м'ясом, хлібом, алкоголем та різними товарами, що з економічної точки зору значно покращувало стан міста. Не дивлячись на бюрократичні складнощі та тиск ремісничих і торгових гільдій, які вимагали членства в них всіх торговців, єврейське населення поступово стало значною та впливовою частиною Миколаївського суспільства.

Тим не менш, всього за 20 років спільне проживання єврейського та неєврейського населення вилилось у ряд нових законодавчих обмежень та єврейських погромів, за результатами яких було завдано численної шкоди майну євреїв та місту в цілому [6, с. 153]. Не можна виключити тут чинник впливу діяльності присутствія, у результаті якого, завдяки наявності значних причин для відтермінування та з причин демографічного стану, до армії потрапляло в більшості християнське населення, ніж єврейське, що могло стати однією з причин конфлікту в середовищі містян.

Отже, аналізуючи документи з фондів Державного архіву Миколаївської області можна простежити поступове повторне заселення міста євреями після Східної (Кримської) війни (1853-1856 рр.) та зробити ряд висновків щодо діяльності Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія, а саме:

- діяльність Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія відкриває нові сторінки в історії Миколаєва та тих регіонів, з яких приїжджали до міста переселенці;

- єврейське населення перебувало під суворим контролем присутствія, але завдяки традиційному прагненню дати дітям хорошу освіту та фінансовій можливості заможних сімей, єврейське населення отримувало більше можливостей для відтермінування воїнської повинності, аніж російське та українське населення;

- підвищена увага до призову населення іудейського віросповідання вкладається в загальний політичний курс Російської імперії того часу та потребує подальшого дослідження з огляду на діяльність саме Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія.

Документи фонду 252 Державного архіву Миколаївської області в сукупності зі статистичними даними можуть представляти значний інтерес як для українських, так і закордонних науковців, яких цікавлять питання побуту єврейського населення в Миколаєві та порядку відбування ним воїнської повинності. Справи фонду містять значний потенціал як для подальшого дослідження персоналій, так дослідження принципів діяльності воїнських присутствій в Миколаєві.

Література та джерела:

1. Державний архів Миколаївської області(далі ДАМО),Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 10.
2. Полное собрание законов Российской империи [Електронний ресурс] // Отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1874. – Режим доступу до ресурсу: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=263.
3. ДАМО, Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 8.
4. ДАМО, Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 58.
5. ДАМО, Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 66
6. Левченко Лариса. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 300 с.
7. ДАМО, Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 69
8. ДАМО, Ф. № 252, Оп. 1 Спр. 64
9. ДАМО, Ф. №252, Оп. 1 Спр. 358
10. ДАМО, Ф. №252, Оп. 1 Спр. 11
11. ДАМО, Ф. №252, Оп. 1 Спр. 429

С. Незнаюк

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МИКОЛАЄВА ТА ВІЙСЬКОВА
ПОВИННІСТЬ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МИКОЛАЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ПО
ВОЇНСЬКІЙ ПОВИННОСТІ ПРИСУТСТВІЯ**

Анотація. Маніфест Олександра II від 1 січня 1874 року окрім реформ передбачав створення в ряді міст, в тому числі Миколаєві, міських по воїнській повинності присутствій, функції яких можна ототожнити з військовими комісаріатами. Діяльність подібних структур мало досліджена в масштабах всієї Російської імперії і зовсім не досліджена в Миколаєві. До кола недосліджених також належить призов до армії єврейського населення Миколаєва, що і спонукало автора до дослідження теми «Єврейське населення Миколаєва та військова повинність за матеріалами фонду № 252 Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія». Архівний фонд 252 містить значну кількість справ, що стосуються осіб іудейського віросповідання.

Аналізуючи архівні документи можна простежити поступове повторне заселення міста євреями після Східної (Кримської) війни (1853-1856 рр.) та зробити ряд висновків щодо діяльності Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія, а саме:

- діяльність Миколаївського міського по воїнській повинності присутствія відкриває нові сторінки в історії Миколаєва та тих регіонів, з яких приїжджали до міста переселенці;

- єврейське населення перебувало під суворим контролем присутствія, хоча мало більше можливостей для уникнення воїнської повинності (мали фінансову можливість відкупитися від виконання повинності або користувалися пунктом указу про відтермінування повинності через навчання), аніж російське та українське населення, чим вдало і користувалося;

- підвищена увага до призову населення іудейського віросповідання вкладається в загальний політичний курс Російської імперії того часу та

потребує подальшого дослідження з огляду на діяльність саме Миколаївського міського по війській повинності присутствія.

В статті також проаналізовано Манифест Олександра II «О введении всеобщей воинской повинности» та статті Уставу, що прямо стосуються порядку та особливостей призову.

Ключові слова: повинність, євреї, реформа, армія, переселення, присутствіє, Миколаїв.

С. Незнаюк

ЕВРЕЙСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ НИКОЛАЕВА И ВОИНСКАЯ ПОВИННОСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ НИКОЛАЕВСКОГО ГОРОДСКОГО ПО ВОИНСКОЙ ПОВИННОСТИ ПРИСУТСТВИЯ

Аннотація. Манифест Александра II от 1 января 1874 года помимо реформ предусматривал создание в ряде городов, в том числе Николаеве, городских по воинской повинности присутствий, функции которых можно сравнить с воинскими комиссариатами.

Деятельность подобных структур мало изучена в масштабах всей Российской империи и полностью не изучена в Николаеве. К кругу неизученных также относятся призов в армию еврейского населения Николаева, что и сподвигло автора к исследованию темы «Еврейское население Николаева и воинская повинность по материалам фонда Николаевского городского по воинской повинности присутствия». Архивный фонд 252 содержит значительное количество дел, касающихся лиц иудейской веры.

Анализируя архивные документы возможно проследить постепенное повторное заселение города евреями после Восточной(Крымской) войны (1853-1856 гг.) и сделать ряд выводов о деятельности Николаевского городского по воинской повинности присутствия, а именно:

- деятельность Николаевского городского по воинской повинности присутствия открывает новые страницы в истории Николаева и тех регионов, из которых приезжали в город переселенцы;

- еврейское население пребывало под строгим надзором присутствия, хотя и имело больше возможностей избежать воинской повинности (имело финансовую возможность откупиться от отбывания повинности или пользовалось пунктом указа о отсрочке в связи с обучением), чем русское или украинское население, чем и пользовалось;

- повышенное внимание к призыву мужчин иудейской веры сопоставимо с общим политическим курсом Российской империи того времени и требует последующего изучения с особым вниманием непосредственно к деятельности Николаевского городского по воинской повинности присутствия.

В статье также проанализирован Манифест Александра II «О введении всеобщей воинской повинности» и статьи Устава, которые прямо касаются порядка и особенностей призыва.

Ключевые слова: повинность, евреи, реформа, армия, переселение, присутствие, Николаев.

S. Neznaiuk

THE JEWISH POPULATION OF MYKOLAYEV AND MILITARY SERVICE ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE MYKOLAYIV CITY FOR MILITARY DUTY PRESENCE

Abstract. *The manifesto of Alexander II from January 1, 1874, in addition to reforms, provide to create in some cities, including Mykolaiv The military service, the functions of which could be identified with the military commissariats. The activity of such structures has been little studied throughout the Russian Empire and has not been studied at all in Mykolaiv. Also unexplored conscription to the army from Jewish population in Mykolaiv, which prompted the author to study the topic "The Jewish population of Mykolaiv and military conscription according to the materials of Mykolaiv city military service". Mykolaiv State Archival Fund 252 contains a significant number of cases pertaining to Jewish persons.*

Analyzing archival documents, it is possible to trace the gradual resettlement of Mykolaiv by the Jews after the Eastern (Crimean) war (1853-1856) and to draw a

number of conclusions about the activity of the Mykolaiv city military service, namely:

- work of the Mykolaiv city military service opens up new pages in the history of Mykolaiv and those regions from which immigrants came to the city;

- the Jewish population was under strict supervision of the military service, although it had more opportunities to avoid conscription (had the financial ability to pay off from conscription or used the education postponement) than the Russian or Ukrainian population, which was used;

- increased attention to Jewish people is comparable with the general political course of the Russian Empire of that time and requires further study with special attention directly to the work of the Mykolaiv city military service.

The article also analyzes the Manifesto of Alexander II “About general conscription” and the articles of the Charter, which directly relate to the order and features of conscription.

Key words: *conscription, Jews, reform, army, resettlement, military service, Mykolaiv.*

УДК 94 (=411.16)

Яков Пасик

(кандидат технических наук,

г. Монреаль, Канада)

НОВОПОЛТАВСКИЕ ЕВРЕЙСКИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ

---

1. Школа

В конце XIX - начале XX века еврейское земледелие успешно развивалось. В 39 еврейских земледельческих колониях Херсонской и Екатеринославских губерний проживало 27,6 тыс. человек. Они обрабатывали 60,5 тыс. десятин земли [1]. Возросшие объемы сельскохозяйственного производства в еврейских колониях требовали соблюдения высокой культуры хозяйствования, для чего были необходимы кадры грамотных земледельцев. В связи с этим возникла идея создания специализированной школы для их подготовки. Инициатором строительства школы был один из богатейших людей Российской империи, действительный статский советник, купец первой гильдии барон Гораций Осипович Гинцбург [2], проявлявший постоянную заботу о деле развития земледельческого труда среди евреев.

Вопрос об учреждении еврейской сельскохозяйственной школы в Херсонской губернии был официально поставлен в 1897 г. На этом этапе ее создание планировалось в колонии Бобровый Кут [3]. Вопрос решался на самом высоком государственном уровне. Министерство земледелия и

государственных имуществ, в ведении которого находились еврейские земельные колонии, поддержало инициативу и направило представление об учреждении еврейской сельскохозяйственной школы в Департамент государственной экономии Государственного совета Российской империи. Департамент свое «мнением положил»:

1. Учредить в Херсонском еврейском водворении еврейскую низшую сельскохозяйственную школу 2-го разряда.

2. Расход по содержанию означенной школы, в размере 10 тыс. руб. ежегодно, относить на проценты с капитала мирских касс Херсонского водворения.

4 июня 1899 г. император Николай II мнение Департамента государственной экономии «Высочайше утвердить соизволил и повелел исполнить» [4].

Для исполнения принятого решения была создана специальная комиссия из председателя Херсонской уездной земской управы, как представителя херсонского губернатора, чиновника особых поручений при министре земледелия и государственных имуществ и др. Созданная комиссия избрала местом для названной школы участок земли размером 306 десятин в 80 верстах севернее г. Николаева, вблизи Новополтавки - одной из лучших и крупнейших еврейских земельных колоний страны [5; 6; 7].

В 1897 г. затраты на возведение построек школы и ее обустройство всем необходимым для учебного процесса по смете исчислялись в 60 тыс. руб. [8]. Эта сумма была собрана еврейскими благотворителями. 25 тыс. руб. пожертвовали известные филантропы: капиталист-сахарозаводчик Л. И. Бродский, банкир И. Вавельсберг и глава финансовой династии Г. О. Гинцбург. 35 тыс. руб. пожертвовало Еврейское колонизационное общество (ЕКО), содействовавшее развитию земледелия среди евреев в России [9; 10].

Большую работу по созданию школы провел опытный агроном и ученый, с 1901 г. уполномоченный по агрономической помощи ЕКО еврейским

колониям Григорий (Гершель) Абрамович Любарский. Трудовую деятельность он начал в 1888 г. в одном из крупных помещичьих хозяйств, а затем много лет служил губернским агрономом в Казани, а с 1900 г. работал в Министерстве земледелия и государственных имуществ [11]. Любарский был известен своим большим практическим опытом и научными трудами по сельскому хозяйству [12]. Он участвовал в сионистском движении и был автором нескольких книг о сионизме. Изданная в 1900 г. в Варшаве, после посещения Эрец-Исраэль, его книга «Палестина, ее настоящее и будущее» и в XXI веке является важным источником по истории сионизма [13]. В начале 1901 г. на совещании агрономов и других специалистов Херсонской губернии Г. А. Любарский представил план организации сельскохозяйственной школы и образцовой фермы при ней. План был одобрен, и принято решение просить соответствующий департамент министерства земледелия и государственных имуществ Российской империи об утверждении устава будущей школы [14].

2 сентября 1901 г. Российское правительство утвердило устав и штат Новополтавской сельскохозяйственной школы [15]. В 1901 г. устав был опубликован в Одессе. В нем сказано, что школа «имеет целью распространение среди населения еврейских колоний херсонского водворения, преимущественно путем практических занятий, основных познаний по сельскому хозяйству вообще и в частности по садоводству, огородничеству, виноградарству и шелководству, а также по ремеслам столярному, кузнечному и шорному, в применении к изготовлению новых и починке старых сельскохозяйственных орудий, машин, сбруи» [16] (Приложение 1).

Архитектурный проект школы выполнил херсонский губернский архитектор, статский советник Казимир Квинто. Строительство школы в пяти верстах южнее колонии началось весной 1901 г. и в основном завершилось осенью 1902 г. Квинто использовал в качестве прототипа свой проект построенного в Херсоне здания Талмуд-Торы - религиозного учебного заведения для мальчиков из малообеспеченных семей. Поэтому двухэтажное

большое здание с элементами псевдороманского стиля имело необычный вид для сельской местности [17; 18].

Учебную программу школы разработал известный агроном Василий Алексеевич Бертенсон, чиновник особых поручений при министре земледелия и государственных имуществ. Он имел опыт в создании еврейских земледельческих учебных заведений. Под его наблюдением и при ближайшем участии устроено было первое земледельческое учебное заведение для евреев - земледельческая ферма одесского еврейского сиротского дома [19].

Попечительство над школой принял на себя Г. О. Гинцбург. Как попечитель он осуществлял надзор за школой и общим направлением ее деятельности. После смерти барона в 1909 г. попечителем школы был утвержден его сын Давид Горациевич Гинцбург [20].

Первым управляющим школой был назначен Г. А. Любарский. На него было возложено непосредственное заведывание как учебной, так и хозяйственной частью школы [21].

В октябре 1902 г. прошел конкурс, в котором приняли участие 48 молодых людей из еврейских колоний не только Херсонской, но и Екатеринославской и Бессарабской губерний. Для первого класса было отобрано 24 ученика [22].

Торжественное открытие школы в присутствии учеников, их родителей, всех служащих и приглашенных гостей состоялось 5 ноября 1902 г. На открытии выступили: управляющий школой Г. А. Любарский, духовный раввин колонии Элиягу Ратнер, попечитель колоний Херсонской губернии И. Н. Штейн. Они говорили о значении сельскохозяйственного труда, о еврейском земледелии в древней Палестине, о почете, которым пользуются в Российском государстве земледельцы. Были получены поздравительные телеграммы от ЦК ЕКО, управляющего государственными имуществами Херсонской губернии С.Н. Сомова. Последний писал: «Желаю выпускать усердных пахарей, убежденных в пользе земледельческого труда, полюбивших его и хорошо подготовленных» [23; 24]. По принятой в те годы в России

классификации школа относилась к низшим сельскохозяйственным школам 2-го разряда, отличительной особенностью которых был прием на учебу лиц, получивших начальное образование в народных училищах. Низшие сельскохозяйственные школы стали создаваться в России после «высочайшего утверждения» 27 декабря 1883 г. положения о них. Школа являлась «низшей» только по отношению к средним и высшим сельскохозяйственным заведениям. В смысле же даваемого своим воспитанникам образования и развития низшая школа стояла гораздо выше начальных общеобразовательных школ и превышала ближайшие потребности крестьянского населения. Открывшаяся школа в этот период была единственной низшей сельскохозяйственной школой II разряда общей направленности в громадной Херсонской губернии [25].

Постройка школы обошлась в 90 тыс. руб. [26]. Деньги свыше пожертвованной евреями суммы «с Высочайшего соизволения» были выделены Министерством земледелия и государственных имуществ из капитала мирских касс, который формировался в основном за счет доходов от сдачи в аренду причисленных к еврейским колониям земель. Строительство школы продолжалось и после ее официального открытия. Последняя часть средств была выделена на окончание постройки 17 февраля 1903 г. [27].

Управляющий школой с семьей жил в отдельном флигеле, а учителя в трехкомнатных квартирах на 2-м этаже здания. Там же размещались спальни для учеников. Просторные светлые классы на первом этаже и бытовые помещения на втором имели водяное отопление. Условия жизни и учебы были хорошими. Школа была рассчитана на 60 учеников; принимались мальчики в возрасте 14 лет и старше. Прием учеников производится в начале октября. Кроме теоретической подготовки, учащиеся получали и практические навыки в животноводстве, виноградарстве, садоводстве и т.д. Школа готовила учащихся для самостоятельной практической деятельности в качестве сельских хозяев, инструкторов, учителей и т. п. В школе учащиеся не только получали специальное образование, но и завершали свое общее образование. Продолжительность учебы составляла три года, третий год предназначался

исключительно для практической работы (1850 часов) в поле и на фермах. Обучение в школе для детей евреев-колонистов херсонской губернии было бесплатным. Остальные учащиеся должны были платить за полное содержание 75 руб. в год. Кроме обучения учащиеся обеспечивались бесплатным общежитием и питанием в столовой [28]. Первый выпуск Новополтавской еврейской сельскохозяйственной школы состоялся в 1905 г., и с этого года на протяжении 14 лет ежегодно оканчивали 15-17 человек.

Вторым управляющим школой был ученый агроном Зорих Нисонович (Захар Николаевич) Брунин. В 1897 г. он окончил Ново-Александровский сельскохозяйственный институт в Люблинской губернии, затем работал по специальности в Тамбовском земстве [29].

В 1909 г. на работу в школу был приглашен Самуил Ефимович (Шмуэль-Аба Хаимович) Любарский (1878-1938), окончивший в 1907 г. курс агрономического отделения Киевского политехнического института со званием ученого агронома. В 1908-1909 гг. Любарский работал в Киевском губернском земстве. В 1910 г. он стал преподавателем и помощником управляющего Новополтавской школы, а 16 ноября 1911 г., после перехода Брунина на другую работу, по рекомендации ЕКО был назначен на должность управляющего. Любарский возглавлял школу до 1919 г., одновременно исполняя обязанности уполномоченного ЕКО по агрономическому обслуживанию еврейских земледельческих колоний Херсонской губернии. Работа в школе и в ЕКО отвечала мировоззрению С. Любарского, который не был религиозен и относился с недоверием к сионизму. Этот выдающийся агроном и организатор сельского хозяйства, считал, что в «продуктивизации», то есть переходе к производительному, продуктивному труду кроется секрет оздоровления и счастливого будущего еврейского народа [30].

Преподавание на еврейском и русском языках и воспитание учеников осуществляли 2-3 специалиста с высшим образованием. В разные годы преподавателями в школе работали кандидат естественных наук Лазарь Аронович Штейнберг, окончившие Виленский учительский институт Меер

Мовшович Годлевский и Лазарь Нахманович Сандлер, ученые агрономы Иосиф Абрамович Фрейман и Зузь Гершкович Симкин, получивший степень доктора экономических наук в Цюрихском университете Шойл Гершкович Брон и др. [31; 32; 33; 34].

Уровень профессиональной подготовки управляющих и преподавателей школы был очень высокий. Все они имели высшее агрономическое, педагогическое или другое образование, а также стаж работы по специальности. Кроме этого, большинство из них, прежде всего агрономы, занимались научно-исследовательской работой. Они были авторами учебных пособий, методических рекомендаций и указаний, научных статей и докладов.

Некоторые управляющие и преподаватели после революции 1917 г. достигли больших высот в карьере, однако их судьба в страшное сталинское время сложилась трагически. Ярким примером является биография Саула Григорьевича (Шойл Гершкович) Брона. Он родился 25 января 1887 г. в Одессе. Окончил Одесскую гимназию и начал свое высшее образование в Киевском коммерческом институте (ныне Киевский национальный экономический университет). В 1905-1907 гг. Брон продолжил образование в Европе, где изучал торговлю зерном. По возвращении в Украину он участвовал в развитии еврейских сельскохозяйственных колоний в Херсонской губернии и преподавал в Новополтавской сельскохозяйственной школе. В 1919 г. стал членом ВКП(б). В разные периоды своей карьеры он был министром внешней торговли Украины, председателем торговой палаты СССР, заместителем комиссара внешней торговли СССР, работал на других руководящих должностях в различных министерствах и ведомствах. Проживал в Москве. 25 октября 1937 г. был арестован по обвинению в участии в контрреволюционной организации. Приговорен и расстрелян 21 апреля 1938 г. Реабилитирован в апреле 1956 г. [35].

В предвоенном 1913 г. подали прошений о приеме в Новополтавскую сельскохозяйственную школу 80 человек, из них было принято 23. Конкурс составил 3.48 человек на место, тогда как в 1902 г. было 2 человека на место.

Это говорило о росте популярности школы среди евреев-земледельцев. На 1 января 1914 г. в школе состояло 69 учеников. Все они были иудейского вероисповедания. Из них 50 человек было евреев-земледельцев и 19 - прочих сословий. Учащиеся делились следующим образом. По предварительной подготовке: 2 человека окончили курс выше двухклассных сельских училищ; 44 - курс одноклассных сельских училищ, 23 - с более низким цензом. По возрасту: в возрасте до 15 лет - 23; в возрасте 15-16 лет - 33; в возрасте 17-18 лет - 13. По роду занятий родителей: дети земледельцев - 51; дети служащих по сельскохозяйственной части - 4; прочих - 14. За 12 лет со времени основания в школу поступило 277 человек (в среднем 23.1 человека в год). В 1913 г. окончило курс 16 человек, что составляет около 70% к среднему количеству человек, поступивших в школу. Это довольно высокий коэффициент для сельскохозяйственных школ того времени. Из числа окончивших курс: занимались в своих хозяйствах - 27%; служили по сельскохозяйственной части - 9%; служили по учебной части - 9%; занимались другими профессиями - 28%; обучались в других учебных заведениях - 13%; отбывали воинскую повинность - 7%; умерли - 2%; сведений нет - 5% [36]. Доля вернувшихся после окончания школы в свои хозяйства была примерно одинакова для выпускников евреев и христиан. Она была относительно невелика, что объяснялось, во-первых, тем, что выпускники не могли в достаточной степени использовать полученные знания на незначительных площадях земельных участков своих родителей, и, во-вторых, тем, что крестьянские мальчики, прожив три года в школе, привыкли к лучшим условиям жизни, чем они могли найти в своих колониях или деревнях. Малая доля выпускников Новополтавской школы, служивших «по сельскохозяйственной части» была большой проблемой школы. Однако действующие в то время в России антиеврейские законы не позволяли изменить ситуацию. Проблема заключалась в трудностях трудоустройства евреев в сельскохозяйственных имениях и учреждениях. Если христиане, окончившие низшие сельскохозяйственные школы, могли поступить на службу в помещичьи хозяйства в качестве приказчиков, надсмотрщиков и «нарядчиков»,

то выпускники-евреи были ограничены действием «Временных правил» 3 мая 1882 г. Так называлось «Высочайше утвержденное» положение Комитета министров «О порядке приведения в действие правил о евреях», которое позволяло российским властям осуществить их давнее стремление освободить села и деревни от евреев. «Временными правилами» запрещалось евреям: «вновь селиться вне городов и местечек, с допущением в сем отношении исключения только относительно существующих ныне еврейских колоний, занимающихся земледелием»; покупать и арендовать земли; управлять имениями в сельской местности [37; 38]. Однако полученное хорошее общее образование позволяло выпускникам Новополтавской школы «заниматься другими профессиями».

На надобности Новополтавской сельскохозяйственной школы в 1913 г. из различных источников поступило 21 897 руб. Новополтавская школа была единственной из мужских низших сельскохозяйственных школ II разряда с профилем «по сельскому хозяйству вообще», на содержание которой средства из казны не выделялись. 10 тыс. руб. поступало из земских сборов, от сословных и общественных учреждений (в основном от херсонских еврейских земледельческих колоний) [39] и 11 897 - из прочих источников, в том числе средства, ассигнуемые частными лицами. Все расходы делились на: жалование служащих - 7208 руб.; прочие учебные расходы - 1104; содержание учащихся - 6654; прочие расходы по хозяйственной части - 6931. Расходы на содержание одного ученика были очень велики и равнялись 317 руб. (средняя месячная зарплата в России 1913 г. составляла 37,5 руб.) [40]. По этому показателю Новополтавская школа находилась на четвертом месте из 11 аналогичных школ. Расходы на ведение фермерского хозяйства составляли 35 131 руб. [41] и покрывались доходами от результата его деятельности.

Кроме теоретической подготовки, учащиеся школы получали и практические навыки в сельском хозяйстве. Практические занятия велись на землях выделенных правительством, на созданных молочной ферме (26 коров), конюшне (28 лошадей) и в трех мастерских. Самая большая часть земли была

отведена под пашню, где выращивались зерновые и технические культуры. 44 десятины были отведены под пастбище, 3 десятины - под сад, 2 десятины - под виноградник. Имелись также огород и пасека. Все хозяйство школы велось на базе передовых для того времени технологий [42; 43]. Оно находилось в постоянном развитии. В 1906-08 гг. на молочной ферме было уже 34 коровы красной степной породы, считавшейся одной из лучших в Херсонской губернии [44].

Деятельность школы постоянно контролировалась различными инстанциями. В основном работа школы оценивалась ими положительно. Так, в заключении Херсонско-Бессарабского управления земледелия по отчету Новополтавской школы за 1907 г. подчеркивался интенсивный характер обучения в школе, что производило благоприятное впечатление и считалось безусловно полезной и необходимой мерой. 23 июня 1908 г. в присутствии инспектора сельского хозяйства в Херсонской губернии произведены испытания ученикам сельскохозяйственной школы. Отмечено, что «знания учащихся по общему земледелию, общему животноводству, ботанике, химии вполне удовлетворительные» [45].

Со временем рядом со школой возник поселок, в котором жили учащиеся, педагогический и обслуживающий персонал школы. В поселке, называвшемся Новополтавская сельскохозяйственная школа Полтавской волости, в 1912 г. числилось 7 хозяйств со 123 жителями обоего пола [46], а в 1916 г. - 11 хозяйств со 139 душами наличного населения (95 мужского и 44 женского пола) [47].

Управляющий и учителя школы, кроме выполнения своих основных обязанностей, оказывали большую практическую помощь жителям еврейских земледельческих колоний. Они часто выезжали в колонии и помогали в организации образцовых полей, снабжении колоний сельскохозяйственным инвентарем и оборудованием, внедрении новых сельскохозяйственных культур, закладке садов и виноградников и т.д. При школе действовали «производитель-прокатная станция из 15 быков и склад сельскохозяйственных орудий. Школа

снабжала соседних колонистов триером (механизмом для очистки зерна) и рядовыми сеялками». При школе также были устроены курсы для ознакомления учителей начальных школ (училищ) еврейских колоний с основными сведениями по сельскому хозяйству [48; 49]. Учителя тесно соприкасались с жителями колоний, а потому оказывали серьезную помощь в деле распространения сельскохозяйственных знаний среди еврейских колонистов. Новополтавская сельскохозяйственная школа имела репутацию передового учебного заведения. Многие еврейские общественные организации направляли своих представителей для изучения опыта уникальной агрономической школы. Так, общество для распространения просвещения между евреями в России командировало учителей еврейских школ в Новополтавскую сельскохозяйственную школу «для ознакомления с постановкой обучения природоведению» [50].

Школа оказала положительное влияние на поднятие общего культурного и хозяйственного уровня евреев-земледельцев. Она стала центром культурного воздействия на колонии. Главным достижением школы было то, что сравнительно восприимчивые к нововведениям еврей-земледельцы заимствовали у школы приемы обработки земли, улучшенные семена, племенной скот, сельскохозяйственные орудия и машины. Постепенно устаревшая система хозяйствования евреев-земледельцев, которая велась в самых элементарных, почти хищнических формах, уступала свое место прогрессивной системе, основанной на равномерном развитии различных отраслей хозяйства и на рациональной эксплуатации природных богатств почвы.

Новые надежды для евреев-земледельцев, также как для всех евреев России, блеснули в связи со свержением самодержавия в феврале 1917 г. Февральская революция уравнила евреев в правах с прочими гражданами. Для обсуждения программы развития еврейского земледелия в новых условиях 22 августа 1917 г. в Новополтавской сельскохозяйственной школе состоялся съезд представителей еврейских земледельческих колоний Херсонской и

Екатеринославской губерний. Выбор места для проведения съезда был неслучайным. Школа обладала высококвалифицированными авторитетными специалистами сельского хозяйства и необходимыми для этого помещениями. На повестке съезда стояли следующие вопросы: земельный, организации волостных и сельских учреждений в колониях, представительства еврейских колоний в центральных крестьянских органах, организации агрономической помощи в колониях и т.д. Съезд обсудил доклады и принял следующие решения: просить Учредительное собрание предоставить больше земли евреям для занятия сельским хозяйством, требовать от властей адекватного представительства евреев-земледельцев в комиссиях по землеустройству и предоставления колониям права на самоуправление [51; 52].

Однако надеждам не суждено было сбыться. Разразившаяся после Октябрьской революции Гражданская война стала страшной трагедией для евреев России. Кровавые погромы прокатились по Украине. Многократным нападениям бандитов подверглась Новополтавская сельскохозяйственная школа. В результате одного из них, произошедшего 28 декабря 1918 г., были ранены управляющий С. Е. Любарский и его жена Зинаида Иосифовна Богуславская, которая от полученной раны скончалась [53; 54]. Нападения продолжились и в 1919 г. Из-за невозможности продолжать учебу в условиях Гражданской войны школу пришлось закрыть. Однако крупное хозяйство при школе, несмотря на большие потери, продолжало работать. Этим воспользовались молодые сионисты, планировавшие отъезд в Палестину. На своем пути они останавливались в работавшем хозяйстве, чтобы перед отъездом получить некоторый опыт в сельском хозяйстве [55].

Управляющему Любарскому пришлось покинуть школу и поселиться в Николаеве, где он устроился агрономом губернского земотдела. Затем по приглашению американской еврейской благотворительной организации Джойнт он переехал в Харьков, тогдашнюю столицу Украины. На базе Харьковской конторы Джойнта Любарский создал агрономический отдел, по совместительству работая и в Наркомземе УССР. В 1926 г. он стал

заместителем директора Агро-Джойнта, дочерней компании Джойнта. Любарский весь отдался работе по еврейскому землеустройству. В каждом районе колонизации был назначен ответственный агроном. Эти агрономы в большинстве своем были учениками Любарского, выпускниками Новополтавской сельскохозяйственной школы. В своей деятельности Любарский и его подчиненные стремились применять наиболее передовые методы: вводили общественный севооборот, внедряли садоводство и виноградарство, устраивали орошение и строительство сверхглубоких колодцев, занимались электрификацией поселков, содействовали строительству заводов по переработке сельскохозяйственной продукции и др. Однако взаимоотношения Агро-Джойнта с советским режимом стали быстро осложняться. В 1938 г. Агро-Джойнт был вынужден прекратить свою работу в СССР. При этом многие его ответственные работники подверглись репрессиям, в том числе С.Е. Любарский. Его арестовали 27.03.1938, а 01.09.1938 Любарского приговорили к расстрелу. В тот же день приговор был приведен в исполнение [56].

2. Техникум

После окончания Гражданской войны и голода, охватившего Южную Украину, в 1923 г. советские власти создали на землях принадлежащих Новополтавской сельскохозяйственной школе совхоз. Тогда же на средства Еврейского общества ремесленного труда (ОРТ) были восстановлены здания и сооружения школы, которой во время Гражданской войны был нанесен серьезный урон. В это же время шло восстановление старых колоний и строительство десятков новых еврейских сельскохозяйственных поселений. В еврейском сельском хозяйстве быстро росла потребность в грамотных кадрах. Поэтому в 1924 г. при совхозе был создан Новополтавский еврейский сельскохозяйственный техникум, первое учебного заведения такого профиля в среде национальных меньшинств Украины [57].

В том году на учебу в техникуме были зачислены 32 человека, из них 25 мужчин и 7 женщин в возрасте от 16 до 22 лет. Все они были евреями. Подавляющее большинство принятых имели стаж работы в основном в сельском хозяйстве. Их обучали три преподавателя [58].

Первым директором техникума был Абрам Маркович Страшун (1872-1934). Он окончил учительский институт. В советское время был видным общественным и политическим деятелем, одним из активнейших работников еврейского землеустройства в стране. В 1927 г. А. М. Страшун был избран первым председателем райисполкома тогда же организованного Калининдорфского еврейского национального района [59; 60; 61; 62].

Страшуна на посту директора техникума сменил Натан Борисович Штромвассер. Затем он перешел на другую работу, в 1930–1932 гг. работал ректором Уманского плодово-ягодного института [63; 64].

Из года в год техникум развивался и расширялся, появлялись новые специальности, увеличивался набор студентов, совершенствовался учебный процесс. В связи с этим росла потребность в преподавателях и специалистах сельского хозяйства. Их привлечение усложнялось расположением учебного заведения в сельской местности, вдали от культурных центров. Поэтому этой проблеме руководство техникума уделяло повышенное внимание. Как правило, прием на работу проводился на конкурсной основе. Объявления о проведении конкурса на замещение вакантных должностей публиковались в центральных и местных еврейских газетах и журналах. В них сообщались требования о профессиональной компетентности кандидата, краткая характеристика учебного заведения, условия работы и проживания. Одно из таких объявлений было опубликовано 1 ноября 1928 г. в журнале «Трибуна еврейской советской общественности»: «Ново-Полтавский еврейский с.-х. техникум объявляет конкурс на занятие нижеследующих должностей (штатных):

1. По животноводству (общему и частному) и селекции. Имеются два племенных рассадника: завод свиней и краснемецкого скота. Два лектора (желательно — профессора).

2. По с.-х. экономии, организации - 1 лектор.
3. По коллективизации и кооперации - 1 лектор.

Кроме того, лектора смогут получить нагрузку по другим дисциплинам, соответствующим их специальности. Также вакантна должность пом. директора техникума по хозяйству (полевое хозяйство в 500 десятин), которая может быть совмещена с лекторской работой. Лектора, недостаточно владеющие еврейским языком, получают годичную отсрочку для перехода преподавания на еврейский язык. Лица, желающие принять участие в конкурсе, должны подать заявление (с «куррикулум витэ») в канцелярию техникума. Имеется квартира с электрическим освещением. Оплата согласно колдоговору и квалификации» [65].

Принятые меры позволили привлечь в техникум молодых перспективных преподавателей. Одним из них был Евсей Иделевич (Иеошуа) Ратнер (1900-1978) - советский ученый в области агрохимии и физиологии растений. Кандидат сельскохозяйственных наук (1937), доктор биологических наук (1947), профессор (1948). В 1923 г. Ратнер окончил факультет почвоведения Сельскохозяйственной академии им. К. А. Тимирязева. Тогда же он был назначен директором еврейского павильона на Всесоюзной сельскохозяйственной выставке в Москве. Затем поехал преподавать агрономию в только что открытый Новополтавский техникум. В 1926 г. Евсей Иделевич вернулся в Москву, всецело посвятив себя научной деятельности в области агрономической химии и физиологии растений [66].

Начав работу практически без учебников, учебных пособий, сельскохозяйственных орудий и пр., техникум постепенно приобрел оборудование, отремонтировал сельскохозяйственные постройки, завел 7 коров и 36 лошадей, приобрел в библиотеку 239 томов книг, оборудовал химическую, биологическую, зоологическую и микробиологическую лаборатории, построил два дома для педагогов и общежитие. В образцовом хозяйстве на 500 десятинах выращивались высокопродуктивные сорта пшеницы, другие зерновые и технические культуры. С первых лет хозяйство техникума стало важным

звеном в сети селекционных станций. Оно производило и снабжало еврейские колонии высококачественными семенами озимой пшеницы «Сандомирка». Большое внимание уделялось виноградарству, для чего в 1926 г. было закуплено 2 тыс. филлоксеростойких саженцев. На молочно-товарной ферме содержалось стадо племенного скота (30 коров и 40 голов молодняка), действовал племенной питомник английских свиней, принадлежавший Агро-Джойнту. На полях, фермах и других местах хозяйства активно работали слушатели техникума, на практике применяя полученные теоретические знания и одновременно приобретая ценный трудовой опыт. Техникум превратился в 1920-е гг. в центр подготовки агрономов и зоотехников в основном для еврейских коллективных хозяйств Николаевского и Херсонского округов. В поселке, который назывался Новополтавский сельскохозяйственный техникум (ферма) на конец 1926 г. проживали 136 человек (93 мужчин и 43 женщины) [67; 68; 69; 70]. В 1926-27 учебном году в техникуме обучалось 90 студентов, а в следующем - 133. По социальному составу, учитывая профиль учебного заведения, среди студентов преобладали крестьяне. Постепенно в техникуме увеличивалось количество комсомольцев, партийных и нееврейских студентов. В конце 1920-х гг. была расширена его учебная и хозяйственная база [71]. Большинство абитуриентов имели низкий образовательный уровень. Для того, чтобы поднять его в первые годы работы техникума сначала создали подготовительный курс. В 1929-30 учебном году при техникуме был создан дневной рабочий факультет (рабфак), подготавливающий абитуриентов для поступления в учебное заведение [72].

Преподаватели и студенты техникума проводили научно-просветительную работу среди крестьян Новополтавки и ближайших сел. Они организовывали агрономические кружки, конкурсы и выставки, читали лекции, проводили беседы, распространяли литературу о передовых методах ведения сельского хозяйства. Летом 1928 г. при техникуме открылись шестинедельные курсы по переподготовке еврейских сельских учителей [73]. Также как до революции, учителя уже советских общеобразовательных школ способствовали

распространению передовых сельскохозяйственных знаний среди евреев-земледельцев. В 1929 г. в Новополтавке открылись одногодичные агрокурсы для еврейских крестьян. На курсы было принято 30 человек. Среди них 10 человек членов комитета незаможных селян (неимущих крестьян), 6 бедняков и 14 середняков. Занятия на курсах вели преподаватели техникума [74].

В 1929 г., после четырех с половиной лет учебы, Новополтавский техникум выпустил первую группу еврейских агрономов в составе 21 человека, из них 4 женщины. Агрономы, окончившие техникум, имели практически подготовку высшего учебного заведения. Часть из них была сразу привлечена к работе на еврейских фондах (землях, отведенных государством еврейским переселенцам). Калининдорфский район пригласил четырех агрономов, одного зоотехника, одного коллективизатора и двух кооператоров. Два агронома были приглашены на Ленинский фонд Херсонского округа. Один агроном начал работать в старой еврейской колонии Нагартав [75]. Следующий очередной выпуск техникума состоялся 1 марта 1930 г. Количество выпускников значительно выросло. Их было 39. Новых агрономов распределили по еврейским сельскохозяйственным коллективам Украины и Крыма [76].

Любопытна судьба студента техникума Абрама Наумовича Славина. Он родился в 1894 г. в еврейской земледельческой колонии Ефингар Херсонского уезда Херсонской губернии в семье крестьянина-бедняка. Начав свою трудовую жизнь с 13 лет, он вплоть до 1917 г. батрачил в соседних деревнях. В 1917 г. Славин поступил на судостроительный завод в г. Николаеве, затем в рядах Красной армии сражался на фронтах Гражданской войны. По возвращении с фронта в родную колонию он был избран председателем первого крестьянского сельскохозяйственного кредитного товарищества, а позже заведовал полеводством Новополтавского техникума. Свою работу он сочетал с упорной учебой в этом техникуме и в 1929 г. закончил его. В 1932 г. переезжает вместе с группой работников Новополтавского техникума в Крым для работы в Чеботарском еврейском сельскохозяйственном техникуме. Затем Славин перешел в Сакскую машино-тракторную станцию (МТС) и работал здесь

участковым агрономом, старшим агрономом, исполняющим обязанности директора этой МТС, а позже - Чапаевской МТС. В годы войны он работал в Дагестане старшим агрономом Серго-Калинской МТС. После освобождения Крыма вернулся в Сакский район и возглавил работы по восстановлению Чапаевской МТС. Руководимая им МТС с успешно выполняла поставленные перед ней задачи [77].

3. Институт

Несмотря на положительные результаты деятельности, техникум уже не мог удовлетворить возросшим потребностям еврейского сельского хозяйства в кадрах высокой квалификации. В связи с этим 4 марта 1930 г. коллегия Наркомата просвещения УССР приняла постановление о реорганизации Новополтавского сельскохозяйственного еврейского техникума в еврейский сельскохозяйственный институт [78]. Новый институт Наркомата просвещения УССР получил имя И. В. Сталина. Он состоял из агрономического и зооветеринарного факультетов и рабфака. Это был единственный в стране институт национальных меньшинств непедагогической направленности. Институт готовил высококвалифицированных специалистов в области сельского хозяйства для крупных зерновых и мясо-молочных хозяйств в Украине, Крыму и Биробиджане [79].

10 февраля 1931 г. еврейский сельскохозяйственный институт выпустил первый отряд агрономов - 27 человек. Этот выпуск института, по мнению советской печати, был событием «большой политической и культурной значимости. В нем как в фокусе, отражается все то, что в стране Советов делается для скорейшей ликвидации царского наследия и установления действительного экономического и культурного равенства между отсталыми и вперед ушедшими национальностями. Нигде в мире, кроме СССР, нельзя найти еще одно такое культурное учреждение, как Еврейский агрономический институт им. т. Сталина. Этот институт - детище, осуществленной ленинской национальной политики» [80].

Среди первых выпускников института была Эстер Краснокутская – «дитя еврейской местечковой бедноты Киевщины». Еще в детстве маленькая Эстер мечтала об учебе, о том, чтобы стать агрономом и работать в поле, иметь дело с землей. Ее мечта превратилась в действительность. Окончив семилетнюю школу, Эстер поступила на учебу, а затем окончила Новополтавский еврейский сельскохозяйственный институт на «отлично». Институт хотел оставить способного двадцатилетнего агронома на научно-исследовательской работе, но Эстер не согласилась. Ее тянуло к «живой, практической работе». Профессия агронома была престижна и востребована. Молодого агронома направили в еврейские колхозы Сталиндорфского района. Она работала агрономом-плановиком в райземотделе. За шесть лет своей работы в Сталиндорфском районе Эстер профессионально выросла и стала крупным агрономом, пользующимся большим авторитетом и уважением в районе [81].

Институт за год совершил большой скачок по отношению к техникуму. Если в феврале 1930 г. в техникуме и на рабфаке обучалось 125 человек, то в институте в январе 1931 г. их число увеличилось вдвое. За это время значительно изменился и социальный состав учащихся. Рабочие и батраки составили 61%, а вместе с колхозниками - 82%. Выросло и партийно-комсомольское ядро. В то время как на первое января 1930 г. в техникуме и рабфаке было всего 9 кандидатов и членов коммунистической партии и 65 комсомольцев, то в феврале 1931 г. их число возросло соответственно до 52 и 138. За год педагогический состав вырос с 9 до 23 человек. Библиотека увеличилась на 6 тыс. книг (вместо 5 стало 11 тыс.), число лабораторий увеличилось с 6 до 9. В 1930 г. институт построил общежитие для студентов. Планировалось в ближайшие годы ежегодно выпускать 60 «красных агрономов-организаторов социалистического хозяйства» [82].

Работники института, кроме реализации основной функции, консультировали по вопросам сельскохозяйственной деятельности организации КомЗЕТ и ОЗЕТ, на которые было возложено обслуживание еврейских колхозов. Сотрудники института принимали участие в работе различных

совещаний и конференций по сельскому хозяйству, где часто выступали с докладами. Они писали и публиковали в научно-технических журналах оригинальные статьи по многим проблемам сельского хозяйства страны [83].

Деятельность Новополтавского института высоко оценивалась руководством и общественностью. Украинская газета «Дос социалистише дорф» (Социалистическое село, идиш) в специальной статье посвященной второму выпуску «командиров социалистического сельского хозяйства» писала: «Новополтавский институт полностью оправдал себя. Он, не ограничиваясь одной лишь подготовкой высококвалифицированных агрономов, активно участвует в практической перестройке еврейского и нееврейского села на социалистических началах» [84].

Администрация института и его общественные организации отдавали много сил и энергии расширению института. Несмотря на то, что учебное заведение располагалось в глубокой провинции, институту удалось привлечь некоторое количество квалифицированных преподавателей, получивших образование в лучших сельскохозяйственных вузах страны, в том числе и в Тимирязевской академии. Так, 1930-1931 гг. заведующий опытным хозяйством был Ф.Э. Реймерс, с 1970 г. член-корреспондент Академии Наук СССР [85].

Большое внимание уделялось подбору абитуриентов для поступления в Новополтавский техникум, а затем институт. В первую очередь принимались коммунисты и комсомольцы по рекомендации своих организаций. Типичным студентом был Михаил Рабинович. Он родился в 1907 г. в м. Петроверовке Одесской области. В 1918 г. лишился своих родителей. В 14 лет начал работать по найму на мельницах и в сельском хозяйстве. По рекомендации Одесского губернского комитета комсомола в 1925 г. был направлен в Новополтавский сельскохозяйственный техникум. Получил диплом о высшем образовании уже в Новополтавском институте. Работал агрономом в Крыму, где в те годы было создано большое количество еврейских колхозов. Затем преподавал в Одесском сельскохозяйственном институте, защитил диссертацию, стал доцентом. Долгое

время работал заместителем директора по научно-учебной работе Молотовского (Пермского) сельскохозяйственного института [86].

Важным поставщиком абитуриентов являлись сельскохозяйственные школы и техникумы. Так, в 1930 г. из 26 выпускников Львовской сельскохозяйственной школы Калининдорфского еврейского района, 10 выпускников были направлены в Новополтавский институт [87].

Несмотря на определенные достижения положение института было тяжелым. Не хватало помещений для жилья и учебы. Занятия проводились в две смены. Отсутствие жилья для преподавателей не позволяло прикрепить к институту необходимые научные и лекторские силы. Значительная часть педагогов наезжала в институт, проводила наспех свой цикл и уезжала. Не хватало помещений для рабочих, для обслуживающего персонала, для общественных организаций, для столовой, для почты и т. д. Не было также нужного числа лабораторий и хозяйственных помещений [88]. Преодолеть указанные недостатки, связанные с отдаленностью больших городов не удалось, поэтому в 1934 г. институт и студентов перевели в Одессу, где они влились в состав Одесского сельскохозяйственного института [89].

4. Учебные заведения после 1934 г.

На базе бывшего института была создана Новополтавская средняя зоотехническая школа коневодства, подчиненная Одесскому областному земельному управлению [90]. До 22 сентября 1937 г. территория школы находилась в Одесской области. После выделения из нее Николаевской области, школа входила в ее состав. В марте 1937 г. школа была передана в подчинение Народного комиссариата земледелия УССР и принята на содержание республиканского бюджета [91]. Начиная с середины 1930-х гг. правящий в стране режим стал переходить от политики коренизации к политике ассимиляции национальных меньшинств. Слово «еврейский» из названия школы исчезло, преподавание на еврейском языке полностью прекратилось.

22 июня 1941 г. гитлеровская Германия напала на Советский Союз. 14 августа 1941 г. Новополтавка, школа и поселок при ней были захвачены врагом, а менее чем через месяц, 10 сентября, нацисты и их прислужники приступили к ликвидации еврейского населения. В этот день закончилась столетняя история еврейской земледельческой колонии Новополтавка [92].

9 марта 1944 г. Новополтавка была освобождена войсками 3-го Украинского фронта. В этом же году Новополтавская школа была преобразована в зоотехнический ветеринарный техникум. Поселок при нем был переименован в село Андреевка Привольнянского (затем Баштанского) района Николаевской области [93]. В 1972 г. техникум был преобразован в сельскохозяйственное профессионально-техническое училище. Сохранившийся учебный корпус Новополтавской еврейской сельскохозяйственной школы внесен в Свод памятников архитектуры и истории Украины [94].

Литература и источники:

1. Земледелие среди евреев в России // Еврейская энциклопедия. Том 7. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. С. 757.
2. Будущность. 1902 г., № 46. С. 913.
3. Еврейское сельскохозяйственное училище // Земледельческая газета. 1897. №52. С. 1060.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание третье. Том 19. 1899. Отделение I. Санктпетербург. 1902. С. 637.
5. Русская школа. 1900. №2, февраль, отд. 1. С. 99
6. Профессиональное образование // Еврейская энциклопедия. Том 13. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. С. 676.
7. Пасик Я. История еврейской земледельческой колонии Новополтавка // Электронный ресурс: <http://evkol.ucoz.com/novopoltavka.htm>
8. Еврейское сельскохозяйственное училище.

9. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 1. Запорожье. 1998. С. 102-103.
10. Еврейское колонизационное общество // КЕЭ, том: 2. Кол.: 439–441.
11. Список чинам министерства земледелия и государственных имуществ на 1900. С.-Петербург. 1900. Стлб. 74.
12. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 104.
13. Российский сионизм: история и культура. Ред. О.В. Будницкий, Р.М. Капланов, А.Е. Локшин, В.В. Мочалова. М.: Дом еврейской книги, 2002. С. 202.
14. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX-начало XX вв). Очерки истории. Николаев. Издатель П.Н. Шамрай. 2016. С. 307-308.
15. Алфавитный указатель к собранию узаконений и распоряжений правительства издаваемое при Правительствующем сенате за второе полугодие 1901 года. С.-Петербург. Сенатская типография, 1902. С. 58.
16. Устав Ново-Полтавской еврейской низшей сельскохозяйственной школы II разряда. Одесса. 1901. 19 с.
17. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. Херсон. 1901. С. 2.
18. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935).С. 103.
19. Бертенсон, Василий Алексеевич // Еврейская энциклопедия. Том 4. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. С. 330.
20. Гинцбург Давид Горациевич // Еврейская энциклопедия. Том 6. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. Стлб. 532.
21. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 104.
22. Там же. С. 103.
23. Там же.

24. Гриневич Е.Б. Херсонская губерния на страницах еврейской периодической печати (конец XIX - нач. XX вв). Историчні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск II. С. 118-119.
25. Гончар М.В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у II половині XIX - початку XX століття С. 109 // Дисертація на здобуття звання кандидата педагогічних наук. Херсон 2015. С. 109.
26. Будущность. С. 913.
27. Обзор деятельности Министерства земледелия и государственных имуществ за девятый год его существования (30 марта 1902-30 марта 1903 года). С.-Петербург. 1903 С. 233.
28. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 103.
29. Z. Brunin (Zakhar Nikolayevitsh) // Электронный ресурс: <http://yleksikon.blogspot.ca/2015/04/z-brunin-zakhar-nikolayevitsh.html>
30. Бейзер М. Самуил Ефимович Любарский. Портрет замдиректора «Агро-Джойнта» // Электронный ресурс: pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Lubarsky-JDC.pdf
31. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. Типография Херсонского губернского правления. 1911. С. 60.
32. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. Херсон. Типография Херсонского губернского правления. 1912. С. 52
33. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. Херсон. Типография Херсонского губернского правления. 1913. С. 118.
34. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. Херсон. Типография Херсонского губернского правления. 1914. С. 117.
35. Саул Григорьевич Брон // Электронный ресурс: <https://nekropole.info/ru/Saul-Bron>
36. Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениям. Выпуск 3. Петроград. 1914. С. 90-91.
37. ПСЗ. Собрание третье. Том 2. 1882. Санкт-Петербург. 1886. С. 181.

38. Временные правила 3 мая 1882 года // Еврейская энциклопедия. Том 5. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. Стлб. 815—822.
39. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 103.
40. Дореволюционные жалования и их эквиваленты в советских и современных деньгах // Электронный ресурс: <http://www.oposcuu.com/zhal.htm>
41. Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениям. Выпуск 3. Петроград. 1914. С. 32-33.
42. Гриневич Е. Деятельность еврейских учебных заведений Николаевщины в 20-30-е годы XX столетия // Матеріали конференції 6-28 серпня 2003. Київ // Электронный ресурс: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/50.htm>
43. Профессиональное образование // Еврейская энциклопедия. Том 13. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. С. 676.
44. Класен Х.И. Красный степной скот. Колос. 1966. С. 34.
45. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX-начало XX вв). Очерки истории. Николаев. Издатель П.Н. Шамрай. 2016. С. 310.
46. Список населенных мест Херсонского уезда на 1912 год. Херсон. 1912. С. 87.
47. Список населенных мест Херсонской губернии. (По данным Всерос. сел.-хоз. переписи 1916 г.). Александрия: Херсонская губ. земск. управа (Тип. Ф.Х. Райхельсона). С. 120.
48. Новополтавская еврейская сельскохозяйственная школа // Электронный ресурс: <http://history.mk.ua/novopoltavskaya-evrejskaya-sel-skohoz.htm>
49. Профессиональное образование // Еврейская энциклопедия. Том 13. Издательство Брокгауз-Ефрон. С.-Петербург. С. 676.
50. Кнорринг В.В. Издательская деятельность Общества для распространения просвещения между евреями в России: диссертация ... кандидата исторических наук: 05.25.03. Санкт-Петербург, 2005. С. 82.

51. Областной съезд представителей еврейских земледельческих колоний // Земледельческая газета. №30-31. 1917. С. 598.
52. American Jewish Year Book 5679. American Jewish Committee, 1918. P. 274.
53. Налет на сельскохозяйственную ферму в Ново-Полтавке // Трудовая газета. Николаев, 1919, 1 января
54. Samuil Lubarsky, Agro-Joint, Deputy Director // Электронный ресурс: <http://memorial.jdc.org.il/index.php?op=show&id=11&add=1>
55. The Memories of my father Chaim Schultz (1896–1987) // Электронный ресурс: <http://www.effieschultz.com/files/pdf/ChaimSchultz.pdf44>
56. Бейзер М. Самуил Ефимович Любарский. Портрет замдиректора «Агро-Джойнта» // Электронный ресурс: pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Lubarsky-JDC.pdf
57. Шайкин И.М. Андреевка // Российская еврейская энциклопедия.
58. Государственный архив Николаевской области (ГАО) Ф. Р. 99. Оп. 3. Д. 13. Л. 67 об.-70 об.
59. ГАО Ф. Р. 99. Оп. 3. Д. 13. Л. 58 об. 59.
60. Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: свет и тени национальной политики 1917-1924 гг. С. 126.
61. Тов. А.М. Страшун // Трибуна. №9 (178). 15 сентября 1934. С. 126.
62. Красовицкая Т.Ю. Национальные элиты как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917-1923 г.): документы и материалы. ИРИ РАН, М. 2007. С. 413, 416.
63. ГАО Ф. Р. 99. Оп. 3. Д. 13. Л. 83, 116.
64. Історія, сьогодення та перспективи Уманського національного університету садівництва (1844–2014) / За ред. О.О. Непочатенко. Умань: Редакційно-видавничий відділ УНУС, 2014. С. 10.
65. Конкурс // Трибуна. №19 (28). 1 ноября 1928. С. 24.
66. Гольдштейн П. Мир судится добром. Памяти Иеошуа Ратнера // Альманах «Еврейская Старина». №9(45). Сентябрь 2006.
67. Михайловський Т.О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці:

історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. Вип. 108. Т. 121. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 124.

68. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма // Электронный ресурс: <http://evkol.ucoz.com/index.htm>

69. YIVO Archives. NY_AR2132_00799 Land settlement work, p. 17.

70. Населенные пункты Николаевского округа по переписи 17 декабря 1926 г. Издание окружного статистического бюро. 1927. С. 30.

71. Інформація секретаря ячейки КП/б/У Ново-Полтавського сільськогосподарського технікума // Сборник документов и материалов «Еврейское население на Николаевщине». Т.2, Николаев, Атолл, 2004. С. 84.

72. Культурне будівництво в Українській РСР : 1928-червень 1941 : Збірник документів і матеріалів Київ : Наукова думка, 1986. С. 81.

73. Курсы для еврейских сельских учителей // Трибуна. №9 (18). 1 июня 1928. С. 25.

74. Агрокурсы для еврейских переселенцев // Трибуна. №9. 1 мая 1929. С. 22.

75. Первый выпуск Ново-Полтавского с.-х. техникума // Трибуна. №8. 15 апреля 1929. С. 27.

76. Новые агрокадры для еврейских колхозов // Трибуна. №11. 10 апреля 1930. С. 14.

77. Энциклопедия Большой семьи (Русколы, Рапопорты и другие). История, Генеалогия, Демография, Биографии. Киев-Москва 2003. С. 402-403.

78. Бикова Т. Б., Гриневич Л. В. Україна: Хроніка століття. Довідкове видання. Рік 1930. К., 2011. С. 53.

79. Ново-Полтавский институт требует помощи // Трибуна. №34. Декабрь 1931. С. 8.

80. Агрономам-сталинцам большевистский привет! // Трибуна. №7. 1 марта 1931. С. 12.

81. Белявский П. Эстер Краснокутская // Трибуна. №15 (212). 15 августа. 1936. С. 15.

82. Агрономам-сталинцам большевистский привет!

83. Третье агротехническое совещание Комзета // Трибуна №1 (127) 10 января 1932 г. С. 14.
84. Привет новому отряду командиров // Трибуна. №5-6 (131-132). 29 Февраль 1932. С. 25.
85. Реймерс, Федор Эдуардович // Материал из Википедии.
86. Опаленные войной. Пермь. Пермская государственная сельскохозяйственная академия. С. 250 // Электронный ресурс: <http://pgsha.ru:8008/books/%CE%EF%E0%EB%B8%ED%ED%FB%E5%20%E2%EE%E9%ED%EE%E9.pdf>
87. Новые агро-кадры // Трибуна. №15 (70). 20 мая 1930. С. 19.
88. Новополтавский институт требует помощи // Трибуна. №34. Декабрь 1931. С. 8.
89. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 105.
90. Про навчальну роботу та керівництво сільськогосподарськими технікумами // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки № 45, 27 вересня 1936 року. С. 239.
91. Про підпорядкування Новополтавської середньої зоотехнічної школи конярства Народному комісаріатові земельних справ УРСР і прийняття її утримання на республіканський бюджет // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки № 11, від 31 березня 1937 року.
92. Пасик Я. История еврейских земледельческих колоний Юга Украины и Крыма // Электронный ресурс: <http://evkol.ucoz.com/index.htm>
93. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ. 1947. С. 880.
94. Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). С. 105.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Здание Новополтавской сельскохозяйственной школы. Фото 2009 г.

Приложение 2

Налет на сельскохозяйственную ферму в Ново-Полтавке

В субботу, около 4-х ч. дня, в квартире управляющего еврейской сельскохозяйственной школой в с. Ново-Полтавке, в 3-х верстах от ст. «Ново-Полтавка», собрались агрономы В. С. Кринцберг и А. В. Каз с женою, учитель Л. Н. Сандлер и Ф. Ю. Брунин с 12-летней дочерью, здесь же были управляющий С. Е. Любарский, жена его и двое детей.

В 4 часа дня внезапно появились в столовой 2 неизвестных, вооруженных карабином и револьвером, и быстро войдя, скомандовали: «Лицом к стене, руки вверх!»

Один из грабителей в маске потребовал выдачи денег, угрожая, что в противном случае все сейчас же будут согнаны в одну комнату и расстреляны.

С. Е. Любарский вынес грабителям кассу, в которой находилось 700 руб. и заявил, что больше у него никаких денег нет.

Грабители, взяв в деньги начали снова угрожать. Тогда жена г. Любарского, видя опасность, угрожающую детям, предложила грабителям золотые часы, умоляя пощадить детей. Грабитель, взяв часы, произвел выстрел, которым С. Е. Любарский был ранен в ногу, выше колена.

Видя, что дело осложняется, С. Е. Любарский бросился вперед, отстранил грабителя и побежал к выходу. Здесь он встретился лицом к лицу с «часовым», стоявшим у дверей с карабином. Тот, видимо, растерялся от неожиданности и г. Любарский вступил с ним в борьбу, стараясь вырвать у него из рук карабин. Чувствуя, однако, потерю сил от ранения, г. Любарский бросил грабителя и ринулся во двор. Грабитель начал стрелять. Вбежав в школу, г. Любарский крикнул: «У нас грабители! Спасайте!» - бессильно опустился на стул.

В это время в квартире г. Любарского разыгралось следующее. Когда он выбежал из комнаты, грабитель в маске, очевидно, главарь пустил ему пулю вдогонку и ранил жену г. Любарского. Вслед за этим на грабителя бросился агроном В. С. Кринцберг. Оба они упали на пол, но так неудачно, что г. Кринцберг очутился под грабителем. Падая на пол, он ударился сильно головой и потерял сознание, но так у него и остался зажатый в руке «Наган», грабителю не удалось его вырвать из рук г. Кринцберга.

Одновременно с этим на другого грабителя бросился учитель Л. Н. Сандлер, силясь вырвать у него карабин. Грабители, видя, что дело принимает неблагоприятный для них оборот, тем более, что и С.Е. Любарский уже поднял на ноги учеников школы, - бросились бежать и скрылись в густом большом саду фермы, пользуясь тем, что в это время на дворе стоял густой туман.

«Трудовая газета». Николаев, 1 января 1919 г.

Я. Пасик

**НОВОПОЛТАВСЬКІ ЄВРЕЙСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ
НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ**

Анотація. У статті на підставі аналізу значної кількості історіографічних джерел продемонстрована історія існування єврейських сільськогосподарських навчальних закладів в с. Новополтавка (сьогодні Баштанський район Миколаївської області) в першій половині ХХ століття.

Ключові слова: школа, аграрії, технікум, інститут, єврейські колонії.

Я. Пасик

НОВОПОЛТАВСКИЕ ЕВРЕЙСКИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье на основании анализа значительного количества историографических источников продемонстрирована история существования еврейских сельскохозяйственных учебных учреждений в с. Новополтавка (сегодня Баштанский район Николаевской области) в первой половине ХХ столетия.

Ключевые слова: школа, аграрии, техникум, институт, еврейские колонии.

J. Pasik

NOVOPOLTAVKA'S JEWISH AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. History of the existence of Jewish agricultural educational institutions in the village of Novopoltavka (today the Bashtansky district of the Nikolaev region) in the first half of the twentieth century is demonstrated in this article. Retrospective bases on the analysis of a significant number of historiographic sources.

Key words: school, farmers, technical school, institute, Jewish colonies.

УДК 94(477.72/.74):314.74 (=411.16)"18"

Юлія Прокон

(кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційних технологій, Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова, м. Одеса, Україна)

ЗАКОРДОННІ МІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В ХІХ СТ.

У ХІХ ст. відбувався бурхливий міграційний рух єврейського населення. Євреї тікали від бідності й злиднів у пошуках кращого життя, вигідніших умов праці, лояльнішого ставлення влади та місцевого населення. Поширені були як внутрішні, так і закордонні міграції. З часом обставини змінювалися, сприятливі умови перетворювалися на несприятливі – й євреї знов і знов рушили в дорогу. Дослідження чинників і напрямків цих міграцій є важливим для вивчення історії єврейського народу та історичних міграційних процесів населення Східної Європи.

З кінця ХVІІІ ст. до середини 1830-х рр. євреї Галичини, яка була у складі Австрійської імперії, у великій кількості переселялися на південь України. З одного боку, вони тікали від дискримінаційних реформ австрійської влади, з іншого, плекали великі надії на перспективи у нових містах Північного Причорномор'я. Встановлено, що до Одеси за цей час переїхало щонайменше 1169 родин євреїв з австрійським підданством. Кількість євреїв із інших країн (Пруського та Баварського королівств, Франції, Османської імперії, князівства Молдавії тощо) того часу була незначною. Підданство ще 288 родин іноземців

встановити не вдалося, але, ймовірно, більшість з них також були австрійськими вихідцями [9, с. 110].

Ще одну доволі велику групу мігрантів із 1815 р. становили євреї Царства Польського. Цю міграцію не можна повною мірою віднести до іноземної, оскільки формально не відбувалося перетину кордону, однак польські євреї в російських губерніях у 1828-1856 рр. мали статус і права іноземців [9, с. 110].

Протягом другої чверті ХІХ ст. через зміни в законодавстві у Російській імперії відбувалося активне виселення іноземнопідданих євреїв за кордон. Завдяки зусиллям новоросійського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова, багато з тих, хто раніше оселився на півдні України, мали можливість прийняти російське підданство і залишитися в країні. Але чимало євреїв не захотіли або не змогли цього зробити і були вислані або виїхали з країни самі. За неповними даними, лише за один 1834 рік примусової висилки з Одеси зазнали 147 сімей (не менше 292 осіб) [9, с. 91].

Вдалося встановити місце перебування в середині ХІХ ст. представників 827 родин євреїв-іноземців, що оселилися в Одесі до 1830-х рр. і мали право на прийняття російського підданства. Із них 723 мешкали в Одесі, 35 повернулися до Галичини і проживали в Бродах, 15 переселилися до інших міст Російської імперії, ще 52 родини зафіксовані одночасно і в Бродах, і в Одесі або іншому російському місті.

Більшість із тих, хто повернувся до Австрійської імперії, становили купці. Ймовірно, деякі з них навіть і не планували переселення до Росії назавжди, а лише тимчасово перебували в Одесі, поки це було пов'язане з комерційним інтересом. Наприклад, купець третьої гільдії Хаскель Гальберштам приїхав до Одеси у 1829 р., тримав тут мануфактурну і суконну лавку, але у 1840-х рр. повернувся на батьківщину. Він та принаймні два покоління його нащадків поховані на єврейському цвинтарі в Бродах [9, с. 93]. Банкір Ізраїль Цвергер також покинув Одесу, не прийнявши російського підданства [2].

Слід зауважити, що поверталися в Броди не лише євреї, які не бажали ставати російськoпідданими, а й ті, кого вже зарахували до місцевого купецтва

або міщанства. Зокрема, бродський купець Бер Бернштейн у 1817 р. був затверджений у російському підданстві, але у 1834 р. виїхав із країни разом із сином Герцом після того, як його бізнес тут зазнав значних втрат. Його другий син Леон з родиною спочатку залишався в Одесі, але згодом і він переїхав до Австрії. При цьому їм вдалося зберегти російське підданство, а онук Бера Симон Герцович Бернштейн наприкінці 1840-х років навпаки повернувся до Одеси і решту життя прожив тут [9, с. 52]. Манус Моргулієс, зять Бера Бернштейна, разом із дружиною у 1850-х роках поїхав до Австрії, де займався комерцією, проте їхній син – відомий одеський лікар Сігмунд Соломон Моргулієс – залишився в Росії.

Брати-купці Герш, Леон, Мозес і Хаскель Корнфельди прийняли російське підданство і щонайменше до середини століття мешкали в Одесі. Мозес у 1858 р. перерахувався у купецтво Могилева-Подільського, однак всі брати у 1850 р. були зареєстровані в перепису населення Бродів, що свідчить про наявність подвійного громадянства або про спробу зберегти австрійське підданство, щоб залишити собі можливість згодом повернутися до Австрії. Народження дітей вони реєстрували в Бродах, що підтверджує намір подальшого життя саме в Австрійській імперії. Пізніше принаймні Хаскель і Герш мешкали в Бродах [9, с. 52].

Ще однією великою купецькою родиною, яка, ймовірно, зберігала австрійське підданство після прийняття російського і фактично мешкала в обох країнах, була сім'я Трахтенбергів. Вони одночасно фігурують в документах як в Одесі, так і в Бродах. Врешті принаймні частина з них залишилася в Одесі, а Берман Трахтенберг у 1859 р. був зведений до особистого і у 1864 р. – до спадкового почесного громадянства [3; 5; 6; 8].

Наведені приклади демонструють, що єврейські комерсанти шукали способів не втратити право на австрійське підданство і в середині XIX ст. або навіть раніше почали повертатися до Австрії, де були кращі перспективи для бізнесу.

Одночасно сини колишніх іноземців почали виїжджати з Російської імперії з метою навчання у європейських університетах. Інколи вони відмовлялися від російського підданства і поверталися до австрійського, оскільки правове становище євреїв та можливості розвитку для молоді в Австрії вже були значно кращими, ніж в Росії. Наприклад, син одеського купця Соломон (Зігмунд) Ліхтенштадт закінчив Віденський університет, нетривалий час мешкав у Одесі, а приблизно в 1850 р. переїхав до Відня, змінивши підданство на австрійське [10]. У 1860 р. відмовився від російського і повернувся в австрійське підданство син одеського купця Альберт Вольфович Гальберштам [7]. На початку 1870-х рр. син австрійського вихідця Йосиф Гершкович Мочан змінив російське підданство на швейцарське [10].

Невелика міграція російських євреїв за кордон (в Австрійську або Османську імперії) почалася ще з другої чверті XIX ст. Однією з причин її був намір євреїв утекти від рекрутської повинності. Саме переховуючись від військової служби, того часу поїхав із Одеси до Австрії співак одеської Головної синагоги Іюшій-Гешель Абрас [4]. Ще одним напрямком міграцій була Палестина. Чимало євреїв відправлялися туди як паломники, частина з них залишилася там жити.

Новим і дуже популярним напрямком міграції єврейської молоді у другій половині XIX ст. стали Сполучені Штати Америки. Романтика та райдужні перспективи далекої країни приваблювали молодь, яка потягнулася за океан із різних кутків Європи. Наприклад, Вільям Ямайкер народився в Митаві (Курляндія), в 1867 р. емігрував до Америки, де натуралізувався у 1876 р. Уродженець Бродів Герман Коссодо, який мешкав у Радзивиліві, також відправився за океан у пошуках щастя [11].

Однак у жодному разі неможливо стверджувати, що міграція євреїв з-за кордону до Російської імперії у другій половині XIX ст. припинилася. Як і раніше, євреї їхали до Північного Причорномор'я з Австрійської імперії, значно збільшилася кількість мігрантів із Османської імперії та князівств Молдавії й Валахії. Розширилася географія європейських країн, вихідці з яких перебували

у Північному Причорномор'ї в останні десятиліття XIX ст. Найбільш активна міграція припала на 1870-ті рр. [9, с. 113-114]. У 1881 р. в Херсонській губернії (без урахування Одеси) було зафіксовано 1338 родин або холостих євреїв-іноземців [9, с. 104, 108]. Того часу в Одесі було зареєстровано 13 330 іноземнопідданих євреїв (7475 чоловіків і 5855 жінок), що складало понад 18 % єврейського населення міста [9, с. 106].

Частина з цих мігрантів колись були російськoпідданими, які раніше поїхали з країни, відмовившись або втративши російське підданство. Так, через сімейні обставини (смерть дружини) до Одеси повернувся згаданий вище лікар Зігмунд Ліхтенштадт. В останній чверті XIX ст. приїхали до Одеси в статусі іноземців Герц Натанзон і Мендель-Рафаель Земельс – сини одеських купців австрійського походження відповідно Якуба Натанзона і Герша-Маркуса Земельса, які свого часу повернулися до Бродів. Після раптової смерті в Одесі Йосифа Мочана його дружина з синами залишилася тут як швейцарськoпіддана. Повернувся за запрошенням одеських євреїв на посаду кантора Головної синагоги згаданий вище Іошій-Гешель Абрас. Із комерційною метою приїхали до причорноморських портових міст Вільям Ямайкер і Герман Коссодо, а також Саллі Гальперін – син петербурзького купця першої гільдії Давида Гальперіна, який багато років прожив у Франкфурті-на-Майні і змінив російське підданство на німецьке [4; 10; 11].

Значна хвиля еміграції євреїв з Російської імперії почалася після 1881 р. Спричинили її кілька чинників: антиєврейські погроми, введення тимчасових правил, що значно обмежили права євреїв, та кампанія з виселення євреїв-іноземців. Чимало євреїв, особливо висланих із країни іноземців, опинилося в Яссах, Константинополі та Каїрі. Так, у 1888 р. вислали з Одеси американськoпідданого Вільяма Ямайкера; він тимчасово оселився в Яссах, звідки писав листи, намагаючись отримати дозвіл на повернення до Одеси. Австрійськoпідданий ювелір Арон-Вольф Лейбович Таубер, за спогадами нащадків, після виселення в 1890 р. з Бердянська, гнаний злиднями, спершу опинився в Каїрі, потім знову повернувся до Росії, намагаючись отримати

російське підданство, але в 1903 р. змушений був остаточно покинути країну і оселитися в Константинополі [9, с. 77-78; 11]. Ті, хто мав гроші на дорогу до Америки, емігрували за океан. Наприклад, брати Абрам і Лейб Лебединські розпродали за безцінок своє майно в Миколаєві та виїхали до Аргентини [1].

Багато євреїв, особливо молоді, покидали Російську імперію, оскільки в останні десятиліття ХІХ ст. значно збільшилася різниця між європейськими країнами, де євреї вже набули рівних прав з іншим населенням і мали широкі можливості для повноцінної інтеграції у суспільство, і Росією, де правове становище євреїв дедалі більше погіршувалося. Наприклад, Зігмунд Ліхтенштадт ще наприкінці 1870-х рр. виїхав до Австрії і до кінця життя працював лікарем на курорті Марієнбад, більшість із 14 дітей заможного австрійськопідданого купця Аврама Гольдштерна до кінця ХІХ ст. виїхали з Одеси й облаштувалися у Відні та Бухаресті [10].

Наведені дані свідчать про те, що протягом ХІХ ст. євреї багаторазово перетинали кордони і змінювали місце свого проживання. Ці міграції були як добровільними, так і вимушеними. Вони залежали від особистих факторів та зовнішніх чинників. Ці чинники, типові напрямки міграцій єврейського населення, обсяги міграцій та їхній вплив на розвиток єврейських громад потребують подальшого вивчення.

Література та джерела:

1. Державний архів Миколаївської області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13289. Арк. 42.
2. Державний архів Одеської області. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 341. 1831г. Арк. 22-25.
3. Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1830. Арк. 158 зв.
4. Там само. Оп. 2. Спр. 629.
5. Там само. Оп. 8. Спр. 1377. Арк. 4-5.
6. Там само. Ф. 4. Оп. 107 (1859). Спр. 79.
7. Там само. Оп. 107 (1860). Спр. 71.

8. Там само. Ф. 16. Оп. 125. Спр. 2. Арк. 48 зв.
9. Прокоп Ю.В. Евреи-иностранцы на юге Украины. Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2020.
10. Прокоп Ю.В. Европейские медики-евреи на юге Украины в XIX в. Историчні мідраші Північного Причорномор'я. Миколаїв : вид-во Шамрай, 2017. Випуск VI. Том 2. С. 209-228.
11. Прокоп Ю.В. Иностранные купцы-евреи в Херсонской губернии второй половины XIX в.: биографические заметки. Историчні мідраші Північного Причорномор'я. Миколаїв : Тип. Шамрай, 2016. Випуск V. Том II. С. 205-288.

Ю. Прокоп

**ЗАКОРДОННІ МІГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО
РЕГІОНУ В ХІХ СТ.**

Анотація. Стаття присвячена аналізу закордонних міграцій євреїв південно-українського регіону протягом ХІХ ст. Показано, що іноземні міграції були доволі поширені, а частина євреїв багаторазово переїжджала із країни в країну – примусово або у пошуках більш сприятливих для себе умов. Ці переміщення були спричинені як особистими, так і зовнішніми факторами в різні періоди.

Ключові слова: євреї, іноземці, міграції, Південна Україна.

Ю. Прокоп

**ЗАРУБЕЖНЫЕ МИГРАЦИИ ЕВРЕЕВ ЮЖНО-УКРАИНСКОГО
РЕГИОНА В ХІХ В.**

Аннотация. Статья посвящена анализу зарубежных миграций евреев юга Украины в течение ХІХ в. Показано, что иностранные миграции были весьма распространены, а часть евреев многократно переезжала из страны в страну – принудительно или в поисках более благоприятных для себя условий. Эти перемещения были вызваны как личными, так и внешними факторами в разные периоды.

Ключевые слова: евреи, иностранцы, миграции, Южная Украина.

Y. Prokop

**FOREIGN MIGRATIONS OF JEWS IN THE SOUTH-UKRAINIAN
REGION IN THE XIX CENTURY**

Abstract. *The article is devoted to the analysis of foreign migrations of Jews in the south of Ukraine during the 19th century. It is shown that foreign migrations were very common, and some Jews moved from country to country many times – forcibly or in search of more favorable conditions for themselves. In the first half of the XIX century, the main flow of migrants moved from the Austrian Empire and the Kingdom of Poland to the Northern Black Sea Coast. However, later this flow was reduced and there was even a movement in the opposite direction. In the second half of the century, migration to the southern Ukrainian region from the Ottoman Empire and the Principality of Moldova expanded significantly. In the 1880-1890s mass migration of Jews from the Russian Empire began to America, Palestine, the Austrian Empire and other countries. All these movements were caused by both personal and external factors in different historical periods, and often they were triggered by a change in legislation against Jews.*

Key words: *Jews, foreigners, migrations, Southern Ukraine.*

УДК 94:341.485(=411.16)] (477.73-25) «1905.10»

Олександр Серединський

(Державний архів Миколаївської області,

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ У М. МИКОЛАЇВ У ЖОВТНІ 1905 РОКУ

Під тиском революційних подій 1905 року російський імператор Микола II був змушений видати спеціальний маніфест 17 жовтня 1905 року, в якому пообіцяв провести вибори до законодавчої Державної думи на основі нового виборчого закону та надати широкі політичні права громадянам Російської імперії. На ранок наступного дня у м. Миколаїв вже знали про царський маніфест. У друкованому виданні «1905 год на Николаевщине» є інформація про події 18 жовтня у м. Миколаїв. Робітники більшості підприємств міста припинили роботу і пішли на Соборну площу, де відбулися демонстрація та мітинг. За свідченнями редактора миколаївської газети «Южная Россия» Давида Марковича Кокізова, після мітингу, на якому обговорювався маніфест, була відправлена до градоначальника депутація щодо вирішення питання визволення політв'язнів. Депутація досягла часткових результатів, було звільнено 7 політв'язнів з 88. Перед в'язницею, котра знаходилась на Одеській вулиці, відбувся мітинг, учасники котрого вітали звільнених та вимагали звільнення всіх політв'язнів. Переляканий начальник в'язниці викликав за телефоном козаків, які зім'яли мітингуючих [1]. Миколаївський поліцмейстер у своєму рапорті Миколаївському градоначальнику від 19 жовтня 1905 року так описує події 18 жовтня: «...утром,

когда по городу распространился слух о Высочайшем манифесте о даровании свободы слова, неприкосновенности личности и прочем, к редакции местной газеты начали стекаться заводские рабочие и евреи...Затем, с пением революционных песен, [толпа] направилась к зданию городской полиции, требуя освобождения арестованных и потом скопом пошла к Исправительному арестантскому отделению. В районе 2 Адмиралтейской части, около 4 часов дня, толпа числом более 1000 человек, подойдя к воротам Исправительного Арестантского отделения с красными флагами и пением революционных песен, требовала выпуска арестованных, в предупреждение чего явились казаки, которые, не рассеивая толпы, удалились. Толпа кричала: «Долой самодержавие!», «Долой полицию!», «Долой казаков!»...Сама же толпа состояла исключительно из евреев и евреек. В течение ночи в театре, цирке, городской Управе и городском Собрании, происходили митинги, главное руководство которых принадлежало исключительно евреям. Вход в эти собрания полиции не был допущен. В этот день никаких насилий над имуществом и личностью не было» [2]. Наведений документ свідчить про те, що поліція, яка й готувала цей погром, хотіла зняти з себе обвинувачення в нездатності запобігти заворушенням. З цією метою були сфабриковані та підтасовані факти таким чином, щоб винуватцями погрому, який відбувся у м. Миколаїв 19-20 жовтня 1905 року виглядали самі євреї.

У місцевій газеті «Южная Россия» від 18 жовтня 1905 року був опублікований наказ Миколаївського градоначальника Загорянського-Кіселя, в якому повідомлялось: «В виду распространившихся слухов о предстоящих якобы массовых беспорядках в городе Николаеве, прошу население указанным слухам не верить. Меры к предотвращению нарушения порядка и к охранению личной и имущественной безопасности жителей вверенного мне градоначальства приняты...» [3]. Однак, це була брехлива заява. Насправді, миколаївська поліція вже почала набирати бандитів, щоб організувати погром у місті. Основна причина погромів, які відбулись у різних містах Російської імперії у жовтні 1905 року, у тому числі і у Миколаєві, полягала в тому, що

царське самодержавство прагнуло покінчити з революцією шляхом нацьковування однієї нації на іншу.

Уранці 19 жовтня натовп хуліганів, озброєних дрючками, попрямував на Соборну вулицю. На Соборній площі до них приєднались маніфестанти-монархісти з оркестром. Маніфестанти несли портрети царя та цариці, з Адміралтейського собору були взяті ікони та корогви. В продовження спотворення фактів, влада малює картину подій, яка повинна підтвердити провину євреїв у погромах. На її думку під час виконання гімну із натовпу, де більшість були євреями, пролунав постріл у портрет государя і це стало причиною погрому. Насправді, пострілу скоріш за все не було, бо портрет царя виявився цілим, а на Соборній площі стихійно зібрались групи робітників, інтелігенції, осіб єврейської національності з метою подивитись на те, що відбувається. Згідно поліцейським рапортам між ними та маніфестантами відбулася сутичка, після чого монархісти-чорносотенці та хулігани рушили по Соборній вулиці на погромні діяння. Оскільки у версію пострілу в портрет царя мало хто вірив, власті знайшли єврея Авраама Аврутина, який нібито стріляв у маніфестантів, коли ті йшли по Соборній вулиці. Однак, якщо постріл А. Аврутина і був насправді, він не міг стати причиною погрому, який все одно би відбувся. Ідучи по Соборній вулиці бандити громили єврейські магазини, били євреїв, робітників та інтелігентів. Слід зауважити, що погромникам розбивати магазини, які належали російським купцям, поліція не дозволила. На Соборній вулиці були розгромлені: 1. Посудний магазин Гольденберга; 2. Речовий магазин для офіцерів Епштейна; 3. Магазин золотих та срібних речей Любовського; 4. Галантерейний магазин Швеца; 5. Галантерейний магазин Фіша; 6. Капелюшний магазин Заславського; 7. Магазин швейних машин Бегуна та Єловича; 8. Капелюшний магазин Диковського; 9. Капелюшний магазин Кричевського; 10. Магазин готового одягу Грінберга; 11. Годинниковий магазин Айзенберга; 12. Галантерейний магазин Файнштейна; 13. Фабрика шипучих вод Когана; на Московській вулиці: 1. Аптекаський магазин Маргуліса; 2. Майстерня дамських нарядів Матліка; 3. Бакалійний

магазин Подольського; на Потьомкінській вулиці: фабрика шипучих вод та квартира Беркінзона. Крім того, у Московській частині міста були розбиті та розгромлені дрібні торгові заклади та квартири, які належали євреям. Погром 19 жовтня охопив район Соборної вулиці та Потьомкінської, пройшов по Московській та Потьомкінській вулицям і докотився майже до Садової. В цій частині міста була зосереджена значна кількість торгового та ремісничого єврейського населення. Загинуло декілька людей. Багато православних родин рятували євреїв від погромників. Опір погрому 19 жовтня не було [4]. У рапорті Миколаївському градоначальнику від 20 жовтня Миколаївський поліцмейстер, прагнучи виправдати бездіяльність поліції, писав «..Погром происходил одновременно во всех частях города и продолжался до ночи и ночью. Чины полиции при своей малочисленности, рассеявшись по всем местам беспорядков, оказались совершенно бессильными, так как в каждом отдельном случае громил оказывалось тысячи на одного полицейского чина, которого совершенно не слушали и затирали в толпе. Тем не менее все время все чины полиции были на своих местах и употребляли все усилия, чтобы сдерживать толпу, но ничего не могли сделать – слова не действовали, а употребить силу против такой толпы, при том разъяренной и угрожающей при малейшем препятствии, значило вызвать бесполезное кровопролитие» [5]. Столична газета «Восход» писала, що у м. Миколаїв 19 жовтня «...Идет еврейский погром. Хулиганы громят и грабят. Картина ужасающая. Есть убитые. Население в безнадежном положении... Великий праздник свободы омрачен и запятнан кровью черносотенцами. С полудня начались погромы и кровавая расправа с евреями. Громят и грабят на глазах казаков, гарцующих по улицам и полиции. Бездействие властей порождает панику среди населения. Положение ужасное, вопиющее. Погром беспрепятственно распространяется по всему городу. Откуда ждать помощи ?» [6].

Уранці 20 жовтня погром відновився. Бандити та чорносотенці громили торгові заклади євреїв у районі вулиць Сінної, Привозної та Потьомкінської, Близньої Слобідки до Військового ринку. Перевдягнуті у штатські поліцейські

керували бандитами, а поліцейські у формі з'являлись із запізненням та у незначній кількості і фактично не вчиняли дій, щоб покінчити з погромом. Тільки у Московській частині міста було розтрощено 22 будинки та 17 дрібних крамниць. 20 жовтня були організовані загони самооборони. Так, по вул. Фалєївській відбулося зіткнення загону робітничої самооборони з бандитами. Учні середньо-механічного училища збирались групами, відбирали награване майно та перешкоджали погромам у районі Кузнечної вулиці. Тільки увечері 20 жовтня місцева влада взяла під контроль ситуацію у місті. Були виведені війська, які залпами розігнали погромників. Відбулося зіткнення між військами та погромниками в районі Сінного провулку. Було поранено два погромника, один із них помер. 21 жовтня погромів у м. Миколаїв вже не було. Були зафіксовані тільки незначні сутички, які припинялися поліцією [7].

Якими були наслідки погрому 19-20 жовтня 1905 року у м. Миколаїв? Газета «Южная Россия» від 26 жовтня повідомляла, що станом на 22 жовтня зафіксовано 5 чоловік вбитих під час погрому. На 23 жовтня у міській лікарні на лікуванні перебували 16 осіб, до єврейської лікарні надійшло 10 поранених. Крім того, амбулаторних хворих, з числа постраждалих під час погрому, було 20 осіб, з них більшість були євреями. З легкими пошкодженнями до єврейської лікарні у перший день погрому з'явилась така кількість людей, що не було можливості їх зареєструвати [8].

У документах фонду «Поліцейський пристав 1-ї Адміралтейської частини м. Миколаєва» є відомості про осіб, які матеріально постраждали під час погрому 19-20 жовтня 1905 року у м. Миколаїв (більшість постраждалих були євреями). Так, по 1-й Адміралтейській частині міста таких було 26 осіб, загальна сума збитків склала 33261 руб. 50 к. Найбільше постраждав купець другої гільдії Ровинський, його збитки склали 15 тис. руб. У 2-й Адміралтейській частині міста було 76 постраждалих, загальна сума збитків склала 81070 руб. (у документі помилково вказано 80361 руб.). Найбільше постраждали миколаївські міщани Лазар Хайковський та Шимон Ширяк – кожний на 6 тис. руб. У Московській частині міста було 233 постраждалих,

загальна сума збитків склала приблизно 315259 руб. (через те, що на деяких осіб сума збитків не була визначена, у документі помилково вказано 303962 руб.). Найбільше постраждав купець Лев Куперман, його збитки склали 25 тис. руб. В Одеській частині міста було 240 постраждалих, загальна сума збитків склала приблизно 800214 руб. (тому що на деяких осіб сума збитків не була визначена). Найбільше постраждав власник мануфактури Т. Гурлянд, його збитки склали 200 тис. руб. На території поштово-поліцейської ділянки постраждало чотири особи, загальна сума збитків склала на суму 1230 руб. Тобто, всього по місту матеріально постраждало під час погрому 579 осіб, загальна сума збитків склала приблизно 1231034 руб. Така сумна статистика погрому у м. Миколаїв у жовтні 1905 року [9]. Хоч було заарештовано кілька десятків учасників погрому, але нікого не засудили [10]. Матеріальна допомога постраждалим від погрому була незначною. Так, миколаївський градоначальник пожертвував постраждалим від погрому 100 руб. Миколаївський комітет з надання допомоги постраждалим від погрому наприкінці 1905 року виділив «Товариству допомоги бідним євреям м. Миколаїв» 3794 руб. для надання допомоги постраждалим від погрому, а миколаївська дума та управа практично не надали ніякої допомоги [11]. Єврейські погроми, які прокотилися у жовтні 1905 року по багатьом містам, у тому числі у м. Миколаїв – одна із ганебних сторінок в історії Російської імперії.

Література та джерела:

1. 1905 год на Николаевщине / Под ред. В.М.Фидровского и др. – Изд. Никистпарта. Николаев, 1925. – С. 172-173.
2. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 231, оп. 1, спр. 1985, арк. 3 зв.-4.
3. Газ. «Южная Россия», 18 жовтня 1905 року, № 242.
4. 1905 год на Николаевщине... С. 174-179.
5. ДАМО, ф. 231, оп. 1, спр. 1985, арк. 13.

6. Газ. «Восход», 27 жовтня 1905 року, № 42-43.
7. 1905 год на Николаевщине... С. 180-184.
8. Газ. «Южная Россия», 26 жовтня 1905 року, № 243.
9. ДАМО, ф. 480, оп. 1, спр. 185, арк. 1-34.
10. 1905 год на Николаевщине... С. 190.
11. Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII-начало XX вв.) / В.В.Щукин, А.Н.Павлюк / Научный редактор Н.Н.Шитюк / Государственный архив Николаевской области. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. С. 162-163.

О. Серединський

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ У М. МИКОЛАЇВ У ЖОВТНІ 1905 РОКУ

Анотація. У статті на основі аналізу документів із фондів Державного архіву Миколаївської області та друкованих видань опубліковані відомості з історії єврейського погрому у м. Миколаїв у жовтні 1905 року. Вперше надані статистичні відомості про кількість постраждалих від погрому та загальна сума збитків.

Ключові слова: єврейський погром у Миколаєві, революція 1905 року, євреї Миколаєва

О. Серединский

ЕВРЕЙСКИЙ ПОГРОМ В Г. НИКОЛАЕВ В ОКТЯБРЕ 1905 ГОДА

Аннотация. В статье на основе анализа документов из фондов Государственного архива Николаевской области и опубликованных работ анализируются события еврейского погрома в Николаеве в октябре 1905 года. Впервые приведены статистические сведения о количестве евреев, пострадавших от погрома, и общая сумма ущерба.

Ключевые слова: еврейский погром в Николаеве, революция 1905 года, евреи Николаева

О. Seredinskiy

JEWISH POGROM IN NIKOLAEV IN OCTOBER 1905

Abstract. October 17, 1905, under the pressure of the revolutionary events, Russian Emperor Nikolas II was forced to approve special manifest according to which he promised to held State Duma election on the basis of new election law as well as to give wide political rights to citizens of the Russian Empire. October 18, 1905, demonstrations and meetings were held in Nikolaev, and their participants demanded to liberate the political prisoners. The police accused persons of Jewish nationality in the organization of mass disorders. On the morning of October 19, a crowd of hooligans who were armed with guns flooded Soborna Street. The protesters joined with the monarchists at Soborna Square. They were carrying the portraits of Emperor and Empress as well as icons from the Admiralty cathedral. It was considered by the representatives of authorities that in the time of anthem sounding from the crowd where the Jews were in the majority in, a shot had been done. This was a reason the beginning of pogrom. But, indeed, there was not any shot since the portrait of the Emperor was found undamaged. The groups of citizens, who were many the Jews among, gathered at Soborna Square with the aim of observing of the future events. Two days, October 19-20, the monarchists, the Black-Hundreders and the hooligans with the connivance of the police were committing pogroms of the Jews' shops and houses. The main reason for pogroms which were occurred in different cities of the Russian Empire including Nikolaev was that the tzarist autocracy wished to stop the Revolution by the way of inciting the representatives of different nations to be against to each other. Which consequences of the pogrom of October 19-20, 1905 were discovered in Nikolaev? The newspaper "The Southern Russia" dated October 26, 1905, reported that five citizens had been killed on October 22; the next day 16 injured persons were brought in the city hospital, and 10 ones to the Jewish hospital. Except for it, some patients from 20 injured people applied to the outpatient clinic were also the Jews. On the first day of the pogrom, such an extremely large amount of people attended the Jewish hospital that there was no even an opportunity to enter them in the register book. In total, 579 Jewish

citizens of the Nikolaev suffered from the pogrom materially; the common sum of loss was estimated in 1231034 rub. The help presented by the authorities was insufficient.

Key words: *Jewish pogrom in Nikolaev, the Revolution of 1905, the Jews of Nikolaev*

РОЗДІЛ 3

Єврейська община в етнополітичному, культурному й економічному просторі України та світу

УДК 94(398):94(=411.16)

Віктор Погромський

(кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії та підприємництва, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна)

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ВІД ДЖОЙНТ У БОЛГАРІЇ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Перша світова війна спричинила багато лиха народам Європи. Фактично вона запустила механізми незворотного характеру. Її наслідками стала докорінна зміна політико-економічного та геополітичного середовища. Фактична система міжнародних відносин зазнала краху, зокрема політична система багатьох країн змінилася. Зазнала змін і форма правління в значній кількості країн європейського континенту. Особливо важким становище було у відновлених та новоутворених країнах, що з'явилися на уламках Російської Імперії, Австро-Угорської Імперії та Османської Імперії. До таких країн можна віднести і Третє Болгарське Царство [1, с. 356].

Вагомою проблемою тогочасної Болгарії було скрутне економічне становище населення. Військові дії спричинили появу значної кількості дітей-сиріт, жебраків, безпритульних. Виходячи з цього, в Болгарії розгортає свою діяльність «Джойнт» (англ. American Jewish Joint Distribution Committee, скор. JDC, «Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет»; до 1931 року – «Об'єднаний розподільчий комітет американських фондів допомоги

євреям, що постраждали від війни») – найбільша єврейська благодійна організація, створена в 1914 році. Штаб-квартира знаходилася в Нью-Йорку [2, с. 356-365.].

Так, згідно із внутрішніми документами Джойнт, ця установа активно підтримувала дитячі будинки в Болгарії. Починаючи з 1919 р. Джойнт надавав субсидії дитячим будинкам в Софії. Середній бюджет допомоги дорівнював 500 доларів США на рік для дитячого будинку. Деякі з цих установ було утворено саме за ініціативою Об'єднаного єврейського розподільчого комітету [3].

Варто зазначити, що станом на другу половину 1921 р. економічне становище в Болгарії дещо стабілізувалось. Це дозволило навіть здійснювати експорт хліба у Більшовицьку Росію. Так, згідно листа уповноваженого РНК (Рада народних комісарів) з валютних операцій М. М. Літвінова у Норкомзовнішторг пропонувалось за посередництва Американської адміністрації допомоги (АРА) здійснити закупівлю зернових культур з країн Східної Європи, зокрема Болгарії. На документі наявна віза В. Леніна [4].

Восени 1921 року фінансування проектів у Болгарії з боку американських організацій дещо скорочується. Це пов'язано із розгортанням діяльності в Більшовицькій Росії, де ситуація була вкрай катастрофічною, адже там лютував справжній голод, що охопив 36 губерній колишньої Царської Росії. Однак, Джойнт зазначав, що попри потреби в Росії з боку цієї організації будуть надіслані 2250 доларів США на потреби сиріт в дитячих будинках Софії [5].

Гуманітарна діяльність у Болгарії, що відбувалась за допомогою Джойн, досить часто зводилась до фінансової підтримки різноманітних болгарських гуманітарних організацій. Так, у серпні 1922 року болгарський заклад «Дитячий будинок імені Королеви Елеонори» в Софії в особі директора Аврама Іцхака Леві звернувся до німецького відділення Джойнт з проханням надати річну стипендію для потреб дитячого будинку у розмірі 1 тис. доларів США. В цьому дитячому будинку перебувало від 80 до 100 дітей. На отримані дотації планувалось купувати одяг, засоби гігієни, харчі, проводилась компанія з пошуку прийомних родин [5].

Загалом Джойнт був однією з гуманітарних організацій американського походження, що діяли в Болгарії після Першої світової війни. Однак, саме Джойнт здійснював різнопланову допомогу. Така пильна увага з боку цієї американської філантропічної організації зумовлена значною кількістю населення єврейської національності, що мешкало в Болгарії [6, с. 63–64].

Щодо висновків, то можна стверджувати з великою долею вірогідності, що саме Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет був одним із лідерів гуманітарної підтримки Болгарії після Першої світової війни. Цією структурою було зроблено вагомий внесок в подолання наслідків лихоліть війни та покращення гуманітарного становища населення як етнічних євреїв, так і інших етносів, що населяли Болгарію того періоду.

Література та джерела:

1. Погромський В.О. Діяльність Джойнт на в контексті гуманітарної допомоги Третьому Болгарському царству у 20-х рр. ХХ ст. Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск VIII. Том II/ Голов. ред. Господаренко О.О. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2019. – 395 с.
2. Там само. С. 356-365.
3. Memorandum to Administration Committee. 1921 September 12. JDC Archives. 1921-1932 New York Collection. Item ID – 321593. P.1
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 53. Издательство «Проспект», 2013. 336 с.
5. Letter from Joint Distribution Committee, New York to European Executive Council, Vienna, Subject: Queen Eleanora Orphanage, Bulgaria. 1921 October 28. JDC Archives. 1921-1932 New York Collection. Bulgaria. Item ID – 321601. P.1-2
6. Там само.
7. Погромський В.О. Стратегія економічної допомоги американських філантропічних організацій у Болгарії у 20-х рр. ХХ ст. Ольвійський форум – 2019: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі:

ХІІІ міжнар. наук. конф. 6-9 червня 2019 р., Миколаїв: тези доп.: Аспекти економічного розвитку: підприємництво, облік, фінанси. Теоретичні та управлінські аспекти економічного розвитку/Чорном. нац. Ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. – 84 с.

В. Погромський

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ВІД ДЖОЙНТ В БОЛГАРІЇ

(20-30-ті рр. ХХ ст.)

Анотація. Перша світова війна спричинила багато лиха народам Європи. Фактично вона запустила механізми незворотного характеру. Її наслідками стала докорінна зміна політико-економічного та геополітичного середовища. Фактична система міжнародних відносин зазнала краху, більш того політична система багатьох країн змінилася. Зазнала змін і форма правління в значній кількості країн європейського континенту. Особливо важким становище було у відновлених та новоутворених країнах, що з'явилися на уламках Російської Імперії, Австро-Угорської Імперії та Османської Імперії. До таких країн можна віднести і Третє Болгарське Царство. Саме Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет був одним із лідерів гуманітарної підтримки Болгарії після Першої світової війни. Цією структурою було зроблено вагомий внесок в подолання наслідків лихоліть війни та покращення гуманітарного становища населення, як етнічних євреїв, так і інших етносів, що населяли Болгарію того періоду.

Ключові слова: Джойнт, американські гуманітарні організації, Перша світова війна, Болгарія, гуманітарна допомога.

В. Погромский

ГУМАНИТАРНАЯ ПОМОЩЬ ОТ ДЖОЙНТ В БОЛГАРИИ

(20-30-е гг. ХХ в.)

Аннотация. Первая мировая война принесла много бедствий народам Европы. Фактически она запустила механизмы необратимого характера. Ее последствиями стало коренное изменение политико-экономического и

геополитического климата в регионе. Фактически, система международных отношений потерпела крах, более того политическая система многих стран изменилась. Изменилась и форма правления в значительном количестве стран европейского континента. Особенно тяжелым положение было в восстановленных вновь странах которые появились на обломках Российской Империи, Австро-Венгерской Империи и Османской Империи. К таким странам можно отнести и Третье Болгарское Царство. Именно Американский еврейский объединенный распределительный комитет был одним из лидеров гуманитарной поддержки Болгарии после Первой мировой войны. Именно этой структурой был сделан весомой вклад в преодоление последствий бедствий войны и улучшения гуманитарного положения населения, как этнических евреев, так и других этносов, населявших Болгарию того периода.

Ключевые слова: Джойнт, американские гуманитарные организации, Первая мировая война, Болгария, гуманитарная помощь.

V. Pogromsky

HUMANITARIAN ASSISTANCE FROM JOINT IN BULGARIA

(20-30's of XX century)

Abstract. *The First World War brought many disasters to the peoples of Europe. In fact, it has launched irreversible mechanisms. Its consequences were a radical change in the political, economic and geopolitical climate in the region. In fact, the system of international relations collapsed, moreover, the political system of many countries has changed. The form of government in a significant number of countries in the European continent has also changed. Particularly difficult was the situation in the newly restored countries that appeared on the wreckage of the Russian Empire, the Austro-Hungarian Empire and the Ottoman Empire. These countries include the Third Bulgarian Kingdom. It was the American Jewish Joint Distribution Committee that was one of the leaders of Bulgaria's humanitarian support after the First World War. It was this structure that made a significant contribution to overcoming the effects of the disasters of war and improving the*

humanitarian situation of the population, both ethnic Jews and other ethnic groups that inhabited Bulgaria of that period.

Key words: *Joint, American humanitarian organizations, World War I, Bulgaria, humanitarian aid.*

УДК 329.4 (477.8)

Наталія Рудницька

*(кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, Україна)*

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ЖИТОМИРЩИНИ В 30 –Х РОКАХ ХХ СТ.

Вивчення суспільно – політичного життя євреїв у міжвоєнний період та введення у науковий обіг нових та маловідомих джерел є важливим напрямком досліджень сучасної історичної науки. У 30 – х роках ХХ ст. на долю єврейського населення Житомирщини випали всі ті ж випробування, що й на долю інших народів, які населяли Україну. Репресивна політика радянської влади яскраво продемонстрували свою суть у діях проти проявів національних особливостей єврейських громад Житомирщини, які сприймалися більшовиками як ворожі, буржуазно-націоналістичні. Прагнучі прихильності єврейських народних мас, влада підтримала національну культуру, створила нову систему освіти, зупинила єврейські погроми, зробила євреїв юридично рівними зі всіма громадянами України. Але руйнація традиційного господарчого, культурно-освітнього та духовного життя єврейського населення Житомирщини викликало опір з боку громадян, що обумовило переслідування їх каральними органами. Діяльність євсекцій спричинили трансформацію або ліквідацію національних організацій, віддзеркалили суть комуністичної ідеології і політики щодо національних меншин України.

В 30-х рр. ХХ ст. єврейські громади модифікували стратегію і тактику своєї діяльності з метою прилаштування до нових умов життя в радянській Україні. Проблемою для євреїв вже у роки становлення радянської влади стало позбавлення виборчих прав кустарів, дрібних торговців, релігійних діячів. Ретельно готуючись до суцільної колективізації та введення монополії на сільгосппродукцію, Радянська влада одночасно готувалася до чистки рядів ВКП(б), яка у 30-ті роки ХХ ст. прокотилася хвилею кривавих репресій. 29 березня 1929 р. відбулася Президія Волинської Окружної Контрольної Комісії, де було схвалено підготовчу роботу до чистки партії, вирішено створити комісії з перевірки у складі 3 чол., кожен з яких повинен був мати партійний стаж не менше 7 років, бути ідеологічно стійким більшовиком та з робітників [1].

Від організованого радянською владою Голодомору 1932-1933 рр. страждали, хворіли, помирали і євреї. В Житомирі на єврейському цвинтарі встановлено пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 рр. Кількість померлих євреїв в ці трагічні роки встановити не можливо. Прикладом можуть бути документи 1933 р. Ружинської єврейської селищної ради де збереглися заяви громадян, які віддзеркалюють важкі умови життя в часи Голодомору 1932-1933 рр. Так, Й. Колб попросив дозволу поїхати до Києва, пояснюючи «...я сімейна людина і помираю за шматочок хліба», Г. Ружинська питала дозволу поїхати до Київського торгсіна отримати посилку. Голодне життя пересічних євреїв демонструють документи про вилучення продуктів харчування.

Були випадки, коли на біді людей заробляли спекулянти. Так, до Московської міськради був направлений лист Ружинської єврейської селищної ради про діяльність торговців – спекулянтів, які не сплатили податки і купили собі житло у Москві. Список таких осіб розмістився на 2 аркушах [2].

У контексті політики коренізації велику увагу радянська влада приділяла освіті та культурі національних меншин, зокрема євреїв. Але всі єврейські школи в 1936 р. були перетворені в українські. Більшість єврейського населення Житомирщини мешкало в містах та містечках. Вони становили кістяк трудових колективів заводів, миловарень, різноманітних промислових

артілей, харчових підприємств. Значна частка євреїв працювала в торгівлі та кустарному виробництві, забезпечуючи населення регіону взуттям, одягом, ковальськими та столярними виробами, газованою водою та кондитерськими товарами.

Так, надзвичайно активним і змістовним було життя євреїв Бердичівської округи. Згідно з переписом 1926 р. у Бердичеві з 46 тис. населення міста було 65% євреїв, українців – 15%, росіян – 10%, поляків – 7%. В 1924 р. у місті вперше на українських теренах запрацював суд з діловодством на їдиш. Бердичівська профмеханічна школа мала єврейський відділ, де навчалося 40 учнів. Бердичівський технікум хімічного машинобудування мав український та єврейський сектори. 20 жовтня 1925 р. в Бердичеві відкрилася вища єврейська вечірня школа типу робітфаку, в якій щорічно навчалося біля 100 чол.. Курс навчання був розрахований на три роки. Випускникам дозволялося отримувати вищу освіту у вузах. У загальноосвітніх школах № 2 та № 9 міста Бердичева в навчальний план вводилося вивчення єврейської мови – їдиш. У 20-30 рр. ХХ ст. у Бердичеві виходили друком газети на їдиш «Дер кустар», «Дер емес», «Дер арбетер», багатотиражка фабрики «Победа» - «Дер шлугнер».

Радянська влада активно боролася проти хедерів – релігійних навчальних закладів, які були основою традиційної початкової освіти євреїв. Особливо агресивним було ставлення до синагог, що викликало обурення єврейських громад. Закриття містечкових молитовних будинків, синагог відбувалося найбільше наприкінці 20 –х років. У боротьбі проти юдаїзму влада часто використовувала засоби масової інформації. Так, 16 квітня 1929 р. газета «Радянська Волинь» надрукувала войовничу атеїстичну статтю «Робітництво Житомира проти Пасхи, проти маці» [14].

Національні райони не були мононаціональними. Так, у Мархлевському польському національному районі станом на 1 липня 1931р. в складі Мархлевської районної партійної організації були 114 поляків, 65 євреїв, 56 українців, 13 росіян. В 1927 р. у Пулинах (з 30 квітня 1930 р. Пулини – адміністративний центр Пулинського німецького національного району у

складі 30 сільських рад) була створена єврейська селищна рада, а вже у 1929 р. був організований перший єврейський колгосп (організатор – Л. Вайншток). Успішно працювали єврейська школа в приміщенні синагоги, яку закрили, єврейська дитяча хата, де перебувало близько 60 дітей і персонал працівників був сформований виключно з євреїв. Функціонували 3 синагоги, які задовольняли релігійні потреби общини. На початку 30-х рр. ХХ ст., згідно архівних матеріалів Ружинської єврейської селищної ради, єврейська громада мала дитячий майдан (дитячий садок), семирічну загальноосвітню школу (директор - Шлімович) та єврейську трудову школу, де зарплата працівників виплачувалась з державного бюджету, а стипендії та пенсії пенсіонерам з бюджету селищної ради [4]. Єврейське населення сплачувало податки як державі, так і містечковій казні. Це – самообкладання, плата за різні посвідчення, штраф за антисанітарію, одноразовий податок на житлове будівництво, за оренду приміщень, збір по ЗАГСу (одруження, розлучення), базарний збір, штраф за незаконну торгівлю горілкою та продаж неякісного товару.

В міжвоєнний період національна політика більшовиків щодо злиття націй впевнено впроваджувалася в життя. «Якщо для партії національна політика була й залишається зняряддям інтернаціоналізму, то кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття всіх національностей... (Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р.) [15]. Значна частина євреїв Житомирщини стала на шлях асиміляції.

У 30-х рр. ХХ ст. відбувалося утвердження тотальної централізації влади, що супроводжувалося посиленням діяльності репресивно-карального апарату. Десятки тисяч мешканців Житомирщини, зокрема євреїв, були репресовані зі звинуваченням у причетності до неіснуючих антирадянських контрреволюційних організацій. У соціально-політичному житті з'явилося нове поняття - «ворог народу». Сталінський режим заохочував тотальне стеження,

наклепництво, які стали звичайним явищем. «Викривальні» пошуки «ворогів народу» та «шкідників» велися серед інтелігенції і в усіх галузях народного господарства, що призвело до трагедії українського народу, зокрема, євреїв. З ряду причин кількість репресованих євреїв на Житомирщині встановити важко. Головними причинами стали неодноразові реформи адміністративно-територіального устрою, що викликали безперервні зміни назв державних та господарських установ, фальсифіковані результати переписів 1926 р. і, особливо, 1939 р. (За переписом 1939 р. в Житомирській області мешкало 125 тис. євреїв).

Трагічним для євреїв Житомирщини став період «Великого терору». У 1937 - 1938 рр. були піддані різним видам репресій понад 1200 осіб єврейської національності. На частину з них після арештів і допитів справи були припинені в ході слідства, практикувався перегляд справ за заявами репресованих. Більшість засуджених були позбавлені волі у виправно - трудових таборах на термін від 4 до 10 років. Вироки за їх «злочини» приймалися в основному не судовими органами. На теперішній час встановлено, що рішенням про вищу міру покарання у 1937 – 1938 рр. було безпідставно засуджено до розстрілу і реабілітовані посмертно 416 чоловік єврейської національності різного віку, статі, освіти, соціального стану, професії тощо. Більшість з них народилися або мешкали на Житомирщині, тут же були заарештовані та страчені. В їх число входить 15 жінок. Серед них: домогосподарка з Бердичева Є. Мартинюк, яка нібито займалася шпигунством на користь японської розвідки, педагоги Н. Шумська, М. Шмуттер, Л. Сегал, зубні лікарі Р-Х. Бронштейн-Курило, М. Дорн [6] та інші, яким інкримінувалася антирадянська і контрреволюційна діяльність, участь в контрреволюційних організаціях.

Рішення про вищу міру покарання приймалися Прокуратурою СРСР (223 чол.), Трійкою при УНКВС Житомирської області (130 чол.), Колегією Верховного суду СРСР (27 чол.), Трійкою при УНКВС по Дальбуду (18 чол.), Особливою нарадою НКВС СРСР (7 чол.), Трійкою при УНКВС Київської

області (4 чол.), Трійкою при УНКВС Ленінградської області (4 чол.), Трійкою при УНКВС Московської області (3 чол.). Серед розстріляних був уродженець Бердичева, видатний вчений, доктор хімічних наук, член-кореспондент ВУАН В. Фінкельштейн, директор 1-го Бердичівського шкіряного заводу А. Винокамін, директор облліспромгоспу І. Векслер, редактор Коростенської районної газети «Більшовицький форпост» Б. Крупник та багато інших [7]. Пошук документів триває.

Досліджуючи долю євреїв в умовах тоталітарного режиму, особливу увагу необхідно приділяти з'ясуванню причин і мотивів карально-репресивних дій радянської влади. Головними звинуваченнями в антирадянській діяльності стали шпигунство, шкідництво і диверсії в промисловості. Типовою є кримінальна справа про підпал Олевського фарфорового заводу. За звинуваченням в організації й участі у диверсії було заарештовано 9 чоловік, з них - 5 євреїв. Під час слідства на допитах директор заводу Л. Вальдман, кіномеханік А. Ольштинський, слюсар А. Шапіро, завідувач гаражем Г. Плоткін, помічник кочегара Я. Розман визнали не тільки свою провину, а й те, що отримували за шкідництво гроші. У матеріалах справи є зізнання начальника горнового цеху А. Литвинова про те, що він отримав від Г. Плоткіна 1000 крб. [8]. Про трагічну долю Герша Плоткіна говорить документ, який зберігся в справі: «Свидетель Й. Ильчук, который также подвергался аресту в 1938 г. по случаю возникновения пожара на фарфоровом заводе, на допросе в 1957 г. показал, что находясь совместно с Плоткиным в Житомирской тюрьме, последний рассказал, что НКВД его арестовало по подозрению в принадлежности к контрреволюционной троцкистской организации, а позже, когда произошел пожар, его стали обвинять в причастности к диверсионно-вредительской группе... Плоткину не было известно, что завод сгорел и потому он дал показания, что якобы он участвовал в организации, которая подожгла завод. Причем свидетелю он рассказал, что его сильно избивали на допросах в результате чего он вынужден был говорить неправду на себя и на других» [9]. За рішенням трійки при УНКВС

Житомирської області від 28 вересня 1938 р. всі 9 чол. були засуджені до вищої міри покарання за ст. ст. 54-9 і 54-11 КК УРСР (шкідництво і участь у контрреволюційній організації).

Характерно, що євреї могли бути заарештованими і проходити у кримінальних справах разом з особами інших національностей. У фондах Державного архіву Житомирської області зберігаються справи, де за звинуваченням в участі у Польській військовій організації були репресовані євреї, а за звинуваченням в участі в сіоністських, есерівських, троцькістських антирадянських організаціях - українці, поляки. Не всі підслідні погоджувалися з інкримінованими їм злочинами. Але після застосування до них жорстоких засобів морального і фізичного тиску змушені були давати «щирі визнання провини». Так, завідувач виробництвом М'яколовецького промколгоспу Й. Лейбман, 1883 р.н., який на запитання «Коли і при яких обставинах ви були завербовані агентом польської розвідки Е. Янкелем до роботи на користь Польщі?» відповів: «Весною 1923 р. я був на паровому млину Е. Янкеля, мені запропонували віднести пакет в Польщу у місто Рівне до Букчина за 5 пудів пшеничного першосортного борошна і 500 крб.». А на запитання «Які ви ще отримували завдання шпигунсько-диверсійного характеру від агента польської розвідки Е. Янкеля?» в протоколі занотована відповідь: «... в 1924 р. я отримав завдання зруйнувати єврейський колгосп в містечку Ємільчино. Я вступив до колгоспу, провів відповідну контрреволюційну роботу, і він був зруйнований, все єврейське населення вийшло з колгоспу» Але ще у 1931 р. Й. Лейбман за «контрабандну діяльність, контрреволюційну агітацію і в минулому як власник магазину залізних виробів» був позбавлений виборчих прав. Заможні євреї нерідко виключались зі списків виборців, що було порушенням їх громадянських прав [10].

Завідувач млином колгоспу села Коритище Ярунського району Житомирської області Н. Кацман був звинувачений в тому, що як агент польської розвідки він брав участь у діяльності шпигунсько - диверсійної повстанської організації, передавав відомості про розташування військових

частин і військове будівництво біля Новоград-Волинська, займався контрабандою, здійснював нелегальні переходи до Польщі. За шпигунську роботу отримував винагороди. Н. Кацман був розстріляний 28 вересня 1938 р. [11]. Кримінальна справа проти «ворогів народу» - євреїв Ємільчино Житомирської області була порушена в грудні 1937 р. Вчителів Ємільчинської єврейської школи Лею Сегал, Аврама Бунгера, завідувача пекарнею Іцко-Берко Володимирського (помер в таборах 17 січня 1946 р.), кравця Шльому Віцнуделя, бухгалтера Шльому Бермана та з ними ще 7 чоловік було звинувачено в контрреволюційній діяльності. Всі підслідні визнали свою участь в націоналістичній організації «Гехолуц», де вони проводили агітацію проти Радянської влади. За рішенням трійки Житомирського обласного управління НКВС їх засудили до вищої міри покарання. Вирок було виконано, а рідні довгий час не знали про їх долю. Смерть Леї Сегал, яку розстріляли 2 червня 1938 р., була зареєстрована 24 січня 1966 р. [12].

За сфальшованими звинуваченнями репресовувались колишні члени єврейських політичних партій та громадських організацій. Більш як п'ять томів документів нараховує справа про ліквідацію в Житомирі підпільної есерівсько - повстанської організації, до якої входили 50 осіб різних національностей. Як керівник організації проходив завідувач історичним архівом Володимир Григорович Юр'єв-Бик, який народився в Житомирі у 1883 р. В 1903 р. він перебував у партії анархістів, у 1917 р. - есерів, а протягом 1919-1937 рр. був членом КП(б)У. Як колишнього секретаря Волинського губкому партії есерів В. Юр'єва-Бика звинуватили в створенні підпільно діючої антирадянської есерівської організації на території Волині. Одночасно його звинувачували в тому, що у 1919 р. він сприяв «білому руху», повстанню отамана Григор'єва, діяльності різних банд, проводив антирадянську агітацію та нечесним шляхом пробрався у КП(б)У. Сторінки кримінальної справи запевняють, що у 1930 р. есерівський комітет на чолі з В. Юр'євим-Биком в блоці з троцькистами і меншовиками, створили на Волині 8 повстанських загонів і терористичні групи чисельністю до 450 чол., розповсюджували антирадянську літературу. Як

активні учасники цієї організації були розстріляні: бухгалтер Спілки працівників цегельної промисловості П. Гівенталь-Зорін, працівник артлі «Червона зірка» А. Король, С. Ліберман [13]. Тобто, репресивний чинник торкнувся і тих євреїв, що були членами КП(б)У. У випадках при підозрі або звинуваченні в шпигунстві, антирадянській чи контрреволюційній діяльності вони виключалися з партії, звільнялися з роботи, арештовувалися і каралися.

24 квітня 1938 р. в Житомирі по вулиці Полтавській відділом Держбезпеки було заарештовано рабина синагоги Мойсея Хасіна. Його звинуватили в тому, що він, «оббріхуючи СРСР», просив матеріальної допомоги та підтримував зв'язки з Нью-Йоркською організацією «Езрас – Торо» (комітетом допомоги рабинам, які проживали в СРСР), Латвією, Англією («спільною допомогою єврейському населенню»), Польщею. У 1929 р. М. Хасін отримав вагон маці (250 пудів) і поділив її між синагогами краю. 70-річного М. Хасіна засудили на п'ять років таборів лише за те, що в тяжкі для народу часи колективізації та Голодомору 1932-1933 рр. він намагався допомогти людям вижити [3].

Антисемітська репресивна політика радянської влади яскраво продемонструвала свою суть у діях проти єврейських об'єднань сіоністів. Сіоністські організації, які діяли в містах і містечках, мали успіх у єврейського населення. Причинами були розчарування політикою більшовиків, жебрацький рівень життя, руйнація релігійних та традиційних моральних цінностей, свавілля радянської влади, яка обмежувала самостійний розвиток єврейської національної культури. Вироком трійки УНКВС в Житомирській області були засуджені до розстрілу жителі Бердичева М. Білоцерківський, Ш. Харитон і Шнейдер, Е. Харкац, Ш. Фрідман, А. Кац, Г. Тверської. Їх звинуватили в контрреволюційній діяльності, організації гуртків з вивчення давньоєврейської мови, у зв'язках з ЦК «Гехолуц», агітації з метою виїзду до Палестини, організації та зборі коштів на утримання підпільного єшибота [5]. У належності до організації сіоністів було звинувачено 25 мешканців Коростеня, яких рішенням трійки при УНКВС в Житомирській області були засуджені до вищої

міри покарання – розстрілу. Через більш як 50 років всі вищезгадані «члени єврейських сіоністських організацій» були реабілітовані. На початку 1938 р. Житомирським УНКВС були заарештовані житомиряни Ш. Барденштейн та ще 4 єврея за звинуваченням у створенні сіоністської організації та закликах до еміграції в Палестину, їх розстріляли.

Проблема увічнення пам'яті невинних жертв тоталітарного режиму на Житомирщині почалася вирішуватися з кінця 80-х років ХХ ст. В Житомирі знайдені масові поховання репресованих, у тому числі євреїв, які проводилися в 1937-1938 рр. на пустирі між Путятинським провулком і єврейським кладовищем. Нині тут розбито сквер, встановлені гранітні плити і дерев'яний хрест з написом: «Пам'ятаємо, сумуємо, просимо прощення... Невинним жертвам, знищеним комуно-більшовицьким режимом в 1937-1938 рр. від житомирян». У Бердичеві офіційно визнано два місця масових поховань репресованих. Перше - на території колишнього райвідділу НКВС. На будинку встановлена меморіальна дошка. Друге - на пустирі в районі єврейського кладовища. З 1995 р. там знаходиться Пам'ятний знак.

З утвердженням тоталітарного режиму державно-партійна політика щодо національних меншин, зокрема, євреїв, різко змінюється. Ліквідовуються єврейські національні райони і селищні ради, навчальні заклади переходять на українську або російську мову викладання. Втілювалась в життя сталінська концепція «розв'язання» національного питання, тобто злиття націй. Репресії 1937-1938 рр. – це яскрава демонстрація державно-партійної політики тоталітарного режиму. Трансформація та ліквідація єврейських організацій віддзеркалюють суть комуністичної ідеології і політики щодо національних меншин України. На долю євреїв Житомирщини випали всі ті ж драматичні, а іноді трагічні випробування, що й на долю інших народів, які населяли Україну.

Література та джерела:

1. Держархів Житомирської області. Ф.р. 707. Оп.1. Спр.84(1929). Арк. 25.
2. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5203. Оп.1. Спр.3. Арк. 1-6, 53-54.

3. Держархів Житомирської області. Ф.п. 5013. Спр. 20862-п. Арк. 45, 56.
4. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5203. Оп.1. Спр.4. Арк. 3-10.
5. Держархів Житомирської області. Ф.п. 5013. Спр. 5926-п. Арк. 137-150, 369.
6. Держархів Житомирської області. Ф.р 5013. Спр. 8263-п, 19401-п, 22419-п, 4764-п, 4845-п.
7. Довідка Управління СБУ в Дніпропетровській області № 10/п-7555/с від 11 січня 2002 р.; Держархів Житомирської області. Ф.р.5013. Спр. 6583-п; 5721-п; 5427-п.
8. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5013. Спр. 5303-п. Арк. 51-54.
9. Держархів Житомирської області. Ф.р.5013. Спр. 5303-п. Арк. 234.
10. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5013. Спр. 6755-п. Арк.4, 11-12.
11. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5013. Спр. 8166-п. Арк.40.
12. Держархів Житомирської області. Ф.п. 5013. Спр.4764-п. Арк.1, 15, 415.
13. Держархів Житомирської області. Ф.р. 5013. Спр.6376-п. Арк. 1-20, 415.
14. Радянська Волинь. №42. 16 квітня 1929 р.
15. Червоний шлях. 1933. № 8-9. С. 266.

Н. Рудницька

**СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ЖИТОМИРЩИНИ
В 30 –Х РОКАХ ХХ СТ.**

Анотація. В статті проаналізовано репресивну політику радянської влади у 30 –х роках ХХ ст., яка яскраво продемонструвала свою суть у діях проти проявів національних особливостей єврейських громад Житомирщини. Всі прояви незалежної думки та діяльності сприймалися більшовицькою владою як ворожі, буржуазно-націоналістичні. Висвітлено, що в 30-х рр. ХХ ст. єврейські громади модифікували стратегію і тактику своєї діяльності з метою прилаштування до нових умов життя в радянській Україні. Ретельно готуючись до суцільної колективізації та введення монополії на сільгосппродукцію, радянська влада одночасно готувалася до чистки рядів

ВКП(б), яка у 30-ті роки ХХ ст. прокотилася хвилею кривавих репресій. Від організованого радянською владою Голодомору 1932-1933 рр. страждали, хворіли, помирали і євреї. Кількість померлих євреїв в ці трагічні роки встановити не можливо. У 30-х рр. ХХ ст. відбувалося утвердження тотальної централізації влади, що супроводжувалося посиленням діяльності репресивно-карального апарату. Десятки тисяч мешканців Житомирщини, зокрема євреїв, були репресовані з обвинуваченням у причетності до неіснуючих антирадянських контрреволюційних організацій.

Ключові слова: *національна політика, єврейські громади, сіонізм, тоталітаризм, репресії, каральний апарат.*

Н. Рудницкая

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ЕВРЕЕВ ЖИТОМИРЩИНЫ

В 30-х годах ХХ в.

Аннотация. В статье проанализировано репрессивную политику советской власти в 30-х годах ХХ в., которая ярко продемонстрировала свою суть в действиях против проявлений национальных особенностей еврейских общин Житомирщины. Все проявления независимой мысли и деятельности воспринимались большевистской властью как враждебные, буржуазно-националистические. Подчеркнуто, что в 30-х гг. ХХ в. еврейские общины модифицировали стратегию и тактику своей деятельности с целью приспособления к новым условиям жизни в советизирована Украины. Тщательно готовясь к сплошной коллективизации и введению монополии на сельхозпродукцию, советская власть одновременно готовилась к чистке рядов ВКП (б), которая в 30-е годы ХХ в. прокатилась волной кровавых репрессий. От организованного советской властью Голодомора 1932-1933 гг. страдали, болели, умирали и евреи. Количество умерших евреев в эти трагические годы установить невозможно. В 30-х гг. ХХ в. происходило укрепление тотальной централизации власти, сопровождавшееся усилением деятельности репрессивно-карательного аппарата. Десятки тысяч жителей Житомирщины, в частности евреи, были репрессированы по обвинению в

причастности к несуществующим антисоветских контрреволюционных организаций.

Ключевые слова: *национальная политика, еврейские общины, сионизм, тоталитаризм, репрессии, карательный аппарат.*

N. Rudnitska

***SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF THE JEWS OF ZHYTOMYR
REGION IN THE 30s of the XX century***

Abstract. *The article analyzes the repressive policies of the Soviet authorities in the 1930s, which clearly demonstrated its essence in actions against the manifestations of national characteristics of the Jewish communities of Zhytomyr region. All manifestations of independent thought and activity were perceived by the Bolshevik authorities as hostile, bourgeois-nationalist.*

It is revealed that in the 30's of the XX century Jewish communities have modified the strategy and tactics of their activities in order to adapt to new living conditions in Soviet Ukraine. Carefully preparing for continuous collectivization and the introduction of a monopoly on agricultural products, the Soviet authorities simultaneously prepared to clean up the ranks of the CPSU (b), which in the 1930s. a wave of bloody repression swept through. The Holodomor, organized by the Soviet authorities in 1932-1933, suffered, fell ill, died and Jews. The number of dead Jews in these tragic years is impossible to establish. It was emphasized that in the context of the policy of rooting the Soviet authorities paid great attention to the education and culture of national minorities, including Jews. But in 1936 all Jewish schools were converted into Ukrainian. In the 30's of the twentieth century. there was approval of total centralization of power, which was accompanied by increased activity of the repressive and punitive apparatus. Tens of thousands of residents of Zhytomyr region, including Jews, were repressed on charges of involvement in non-existent anti-Soviet counter-revolutionary organizations.

The anti-Semitic repressive policies of the Soviet authorities have clearly demonstrated their substance in their actions against Jewish Zionist associations. With the establishment of a totalitarian regime, the state-party policy towards

national minorities, in particular Jews, is changing dramatically. Jewish national districts and village councils are being abolished, and schools are switching to Ukrainian or Russian. The Stalinist concept of “solving” the national question, that is, the merger of nations, was brought to life. The transformation and liquidation of Jewish organizations reflect the essence of communist ideology and politics towards Ukraine's national minorities. The Jews of Zhytomyr region have experienced all the same dramatic and sometimes tragic trials as those of other peoples who inhabited Ukraine.

Key words: *national politics, Jewish communities, Zionism, totalitarianism, repression, punitive apparatus.*

УДК 94:323.1(=411.16)](477)"1922/1939"

Ольга Скус

(кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,

Уманський державний педагогічний університет

імені Павла Тичини,

м. Умань, Україна)

ПОЛІТИКА «КОРЕНІЗАЦІЇ» (1922–1939): ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Особливістю суспільно-політичного життя в Україні впродовж 20–30-х рр. стала політика так званої коренізації. Офіційне трактування полягало у наданні національним меншинам «культурно-національної автономії», тобто сприятливої можливості розвивати національні культури. Початок було закладено в рішеннях XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р., згідно яких декларувалось врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апаратів, а також створення системи навчальних закладів, книговидавничої справи мовами національних меншин та ін. [6]. Більшовики переслідували мету підпорядкувати або взяти під контроль процеси національного відродження на окраїнах – «укорінитися». Зауважимо, що КП(б)У проводила процес «коренізації» у двох напрямках, здійснюючи українізацію і водночас активно створюючи умови для розвитку національних меншин, що проживали на території республіки. Загалом, у 1926 р. найчисленнішою національною групою неукраїнського населення були росіяни – 9,2 відсотки, а євреї становили 5,4 відсотки. Процес так званої євреїзації

характеризувався певними особливостями, чинниками яких стала швидка переорієнтації євреїв-службовців та партійних функціонерів різних ланок в умовах партійної дисципліни.

Упродовж 1919–1925 рр. президія ВУЦВК РНК та різні наркомати УСРР прийняли понад 100 постанов, зміст яких присвячувався вирішенню економічних, правових, культурних та інших питань проживання національних меншин, зокрема й євреїв на території республіки. Передбачалось «скільки-небудь компактні маси будь-яких національностей» об'єднати в державні одиниці, так звані національні райони, сільські й селищні ради. Так, було створено 25 національних районів, 995 сільських та 89 селищних рад [3, с. 123]. Серед них існувало три єврейські національні райони – Калініндорфський і Ново-Златопільський (Херсонщина) та Сталіндорфський (Запоріжжя), 98 сільських і 69 селищних єврейських рад. За деякими даними, станом на 1931 р. у цих районах проживало близько 250 тис. євреїв, або 14,2 відсотки їх загальної кількості на теренах України.

Зауважимо, що нарком освіти УСРР М.О. Скрипник звертав увагу на певну функціональну специфіку таких утворень, що територіальні одиниці «є не лише просто адміністративні органи управління трудящої людності даної території України, а водночас державні одиниці даної національності на Україні» [3, с. 124]. Стверджувалось, що вся робота «державних органів, адміністрації, школи, суду, кооперації» повинна проводитися мовою національної меншини. Тобто перевагу в таких районах надавали культурним потребам національної більшості, де українці вважались національною меншістю. Справжня мета, що полягала у вихованні «радянської людини», насадженні атеїзму та виявленні «класово ворожих елементів» приховувалася за більшовицькими лаштунками.

З метою здійснення контролю при ЦК КП(б)У діяв спеціальний підвідділ національних меншин з чотирма секціями, серед яких і єврейська. Від 1924 р. роботу в регіонах координувала Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК під головуванням секретаря президії ВУЦВК П. Буценка.

На секції покладались функції контролю як такого за діяльністю адміністративних органів, зокрема в єврейській секції працювали колишні члени Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії [1].

Успішність провадженої політики «коренізації», зокрема щодо представництва різних національностей в органах радянської влади, підтверджує їх співвідношення у держпараті за 1929 р. Так, на республіканському рівні представники національних меншин склали 63,8 відсотки, обласному – 73,1, а на окружному – 46,5 відсотки. Також певною показовістю відрізнявся рівень примусової колективізації сільського господарства в національних районах. Загалом, в українській республіці було колективізовано 65 відсотків господарств, тоді як єврейські національні райони колективізовано на 96 відсотків [4, с. 103]. Така ж ситуація спостерігалася й в інших районах проживання національних меншин, хоча політика щодо українського єврейства мала свої особливості. Йдеться про питання залучення євреїв до сільського господарства, що відбувалось шляхом їхнього переселення на території УСРР впродовж 1925–1926 рр. З цією метою переселенцям з Київщини, Волині, Полтавщини та Чернігівщини виділили близько 128 460 десятин земельних угідь у південній частині республіки [5, с. 74]. Саме для потреб приїжджаючих і було створено низку єврейських національних сільських і селищних рад. Контроль здійснювали Державний комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих (КОМЗЕТ) під керівництвом П. Смідовича і очолюваний Ю. Ларіним Суспільний комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих (ОЗЕТ) [5, с. 190]. Однією з причин такого переселення було скрутне економічне становище євреїв, які здебільшого проживали в невеликих містечках, займаючись ремеслом і дрібною торгівлею. Політичний же аспект проглядався у згортанні непу і потребі радянського режиму збільшити додаткову соціальну базу за рахунок євреїв-колоністів.

Період так званої євреїзації позначився функціонуванням розгалуженої мережі єврейських освітніх закладів. За різними даними, у 1928–1929 навчальному році в 475 єврейських школах навчалось 70,5 тис. дітей, у 39

школах змішаного типу – 11,5 тис. Функціонували 39 єврейських професійних училищ, серед яких 33 індустріальні та 2 сільськогосподарські. У 1931 р. в УСРР діяло 3 педагогічні, 5 сільськогосподарських, 20 індустріальних єврейських технікумів [4, с. 105]. Отже, освітній процес набув активного розвитку, проте мав і суперечливі фактори. Йдеться про його вкрай нужденне матеріальне забезпечення з одного боку і певне невдоволення прихильників асиміляції – з іншого.

На початку 1930-х рр. командно-адміністративна система зміцнювалась і політику «коренізації», яка на той час вже сприяла зростанню національної самосвідомості, почали призупиняти. Процес ліквідації районів національних меншин розпочався з 1930 р. у зв'язку з ліквідацією округів і переходом на обласну систему управління. Зауважимо, що саме у цей період українізація стала підґрунтям для формування міфу про «націоналізм». Для інших національних меншин, зокрема єврейської, надмірний жорсткий політичний контроль призвів до руйнування традиційних основ єврейського общинного устрою й певного насадження комуністичного мислення. Представники українського єврейства, що прагнули зберегти релігійно-культурні традиції народу не сприйняли нових цінностей. Разом із українцями та іншими національними меншинами, що проживали в УСРР, євреї зазнали примусової колективізації, голодоморів та репресій. За різними підрахунками, у 1930-х рр. в УСРР було засуджено близько 264 тис. євреїв. Близьких родичів засуджених, а це понад 70 тис. дорослих осіб і 35 900 дітей радянським режимом вислано за межі української республіки [2].

Політику «коренізації» на теренах України остаточно припинили у 1938 р. згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», якою ліквідували адміністративно-територіальні органи національних меншин. Постанова ж ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» зафіксувала навчальні заклади національних меншин як «вогнища буржуазно-

націоналістичного впливу на дітей» [4]. Крім того, РНК УРСР постановила обов'язковість викладання російської мови в усіх неросійських школах.

Таким чином, радянський режим створив умови для розвитку різних національних груп, намагаючись певною мірою компенсувати союзним республікам відсутність політичного суверенітету. Проте, одночасно з проявами керованого процесу національного відродження, наприкінці 1930-х рр. безпосередні наслідки «коренізації» стали одним із основних орієнтуючих елементів у функціонуванні репресивної системи. У цьому зв'язку розгляд питання репресованих представників національних меншин на теренах України впродовж 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема й єврейської, потребує подальшого вивчення й висвітлення в історичній літературі.

Література та джерела:

1. Бунд. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія.* URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BD%D0%B4>.
2. Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920–1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 12. С. 225–233.
3. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на I Всеукр. конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 трав. 1931 р. *Український історичний журнал.* 1989. № 8. С. 118–124. (Передрук за: *Більшовик України.* 1931. № 12).
4. Скрипник М.О. Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на I Всеукр. конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 трав. 1931 р. *Український історичний журнал.* 1989. № 11. С. 99–109. (Передрук за: *Більшовик України.* 1931. № 12).

5. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). Київ : Асоціація «Україна», 1995. 213 с.
6. Шаповал Ю.І. Коренізація. *Енциклопедія сучасної України*. URL :http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3553/.

О. Скус

**ПОЛІТИКА «КОРЕНІЗАЦІЇ» (1922–1939): ЄВРЕЙСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ**

Анотація. До розгляду запропоновано особливості застосування радянським режимом політики так званої коренізації, основний зміст якої полягав у створенні сприятливих умов для розвитку національних культур на теренах України. Більшу увагу приділено українському єврейству, частка якого серед національних меншин займала 5,4 відсотки. Вказано на окремі аспекти керованого більшовицькою владою процесу, що стали характерними саме для єврейської національності й отримали суперечливі наслідки. Серед останніх слід відзначити асиміляцію, репресії, занепад релігійно-духовних орієнтирів національної єврейської меншини України.

Ключові слова: національні меншини, політика «коренізації», українська республіка, єврейське населення.

О. Скус

**ПОЛИТИКА «КОРЕНИЗАЦИИ» (1922–1939): ЕВРЕЙСКОЕ
НАЦИОНАЛЬНОЕ МЕНЬШИНСТВО НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ**

Аннотация. К рассмотрению предлагаются особенности применения советским режимом политики так называемой коренизации, основной смысл которой заключался в создании благоприятных условий для развития национальных культур на территории Украины. Больше внимание уделено украинскому еврейству, доля которого среди национальных меньшинств занимала 5,4 процента. Указано на отдельные аспекты управляемого большевистской властью процесса, которые стали характерными именно для еврейской национальности и получили противоречивые последствия. Среди

последних следует отметить ассимиляцию, репрессии, упадок религиозно-духовных ориентиров национального еврейского меньшинства Украины.

Ключевые слова: национальные меньшинства, политика «коренизации», украинская республика, еврейское население.

O. Skus

POLICY OF "ROOTIZATION" IN THE USSR (1922–1939):

JEWISH NATIONAL MINORITY IN UKRAINE

Abstract. *The features of the so-called Soviet «rootization» policy, the main content of which was to create favorable conditions for the development of national cultures on the territory of Ukraine, were proposed. At the same time, more attention was paid to Ukrainian Jewish, whose share among national minorities was 5.4 percent. Measures for taking into account national factors in forming the party and state apparatus, as well as the creation of a system of educational institutions, book publishing in the languages of national minorities, etc., are covered. The Bolsheviks carried out the process of «rootization» in two directions, providing Ukrainianization and at the same time actively creating conditions for the development of national minorities living on the territory of the republic. Some aspects of the Bolshevik-led process, which have become characteristic for Jewish nationality and have had conflicting consequences, have been pointed out. Among the latter there is the involvement of Jews in agriculture, which occurred through their resettlement in the southern part of the USSR, as well as the assimilation, repression, decline of religious and spiritual orientations of the national Jewish minority of Ukraine.*

Key words: *national minorities, policy of «rootization» in USSR, Ukrainian republic, Jewish population.*

УДК 94 (38): (=411.16)

Антонина Смирнова

(заместитель директора по воспитательной работе

Николаевского строительного колледжа

Киевского национального университета

строительства и архитектуры

г. Николаев, Украина),

Игорь Смирнов

(кандидат исторических наук, доцент

г. Николаев, Украина)

ЭЛЛИНСКИЙ МИР И ЕВРЕИ (IV в. до Р.Х – I в. по Р.Х.)

Поразительная закономерность: в еврейской литературной традиции превалирует точка зрения, что греки были благородны, приличны, а главное – необычайно талантливы. Римляне же изображаются грубыми, злобными, не знающими наук и искусств, а лишь повторяющими достижения греков. Жестокий Рим завоевал тогдашний мир и ничего хорошего из этого не получилось. Ведь это греки были талантливые и умные, гениальные ваятели и блестящие ученые, а вот римляне – ограниченные «солдафоны», примитивные администраторы, которые только и умели, что строить дороги и организовывать производство. Эта идея прослеживается даже на уровне детских книжек [1]. Еврейские авторы преподносят римский мир, как общество ограниченных и жестоких людей, о Римской империи отзываются как о цивилизационном регрессе, сравнивая с греческими городами-государствами.

Действительно, исторические факты упрямо свидетельствуют о правдивости еврейских писателей, римляне учились у греков и, сами этого отнюдь не отрицали. Справедливости ради отметим, что есть ряд отраслей в которых римляне усовершенствовали знания, полученные от своих предшественников - это: строительство, медицина, инженерные науки и сельское хозяйство. Спорным выглядит представление о римском искусстве, как о крайне примитивном. Действительно, превзойти эллинские образцы было крайне сложно и римские образчики выглядят проще, теряют в сравнении с ними. Но все же искусство римской эпохи по-своему интересно и своеобразно. Точку зрения античных еврейских авторов подтверждает ряд талантливых ученых таких, как Анри Боннар [2] и его последователи, считающие римское искусство на порядок ниже греческого. По их мнению, единственное чем цивилизация должна быть благодарна римлянам – это определенному сохранению античных традиций для будущих поколений европейцев, ведь сегодня, классической «страной искусств» считается не Греция, а Италия.

Таким же народом во многом впитавшим и развившим достижение эллинской культуры стал еврейский этнос, который сумел, в отличие от римлян, пронести их через века не используя агрессию, мудро распоряжаясь знаниями поколений. Идея примитивности римского социума поддерживается большинством еврейских научных и литературно-публицистических кругов. Во многом она справедлива, но было ли подобное неприязненное отношение между двумя представителями античной цивилизации следствием антисемитизма, действительно ли были присущи его черты римскому обществу? История - не однозначна. Бесспорно, жестокое отношение римлян к еврейскому народу имело неоднократные примеры, но вместе с тем имели место и факты спасения иудеев от греческих погромов. Рассмотрим сложную историю взаимоотношений евреев и эллинов, попытаемся вникнуть в вопрос, действительно ли в период существования именно Римской империи начинает формироваться антисемитизм, либо же эллинская культура так же имела его черты.

С самых первых этапов знакомства эллинов с евреями они отзывались о последних с явным уважением. Феофраст, современник Аристотеля, называл иудеев «народом философов». Клеарх, ученик Аристотеля, говорил, что это не народ, а целая философская школа.

Александр Македонский посетил Иерусалим, принес жертву Богу Израиля, и оставил Иудее ту же свободу и самоуправление, которое было при персах.

После смерти Александра его империю разделили ближайшие соратники. Селевку отошла Сирия и Вавилония, включающие в себя и Иудею. Селевкиды охотно давали права гражданства евреям, лишь бы они селились в крупных городах, что было очень выгодно. Вскоре евреи составляли значительную часть населения столицы государства Селевкидов Антиохии.

Птолемей уже по дороге из Вавилона увел многих иудеев с собой в Египет – до миллиона человек. А потом и саму Иудею захватил и не стал отдавать Селевку. Он продолжал выводить евреев к себе в Египет и давал им все права гражданства. Иудеи составили почти половину населения столицы Птолемеев Александрии.

С ходом времени между евреями империи Селевкидов и империи Птолемеев появилось много различий. В империи Селевкидов иудеи говорили на арамейском, а в Египте в массе перешли на греческий. Такое влияние культур титульных наций империй на иудеев приводит к явлению, которое в еврейской литературе квалифицируется как: они «забыли многие заветы отцов».

С самого начала эллинизма, с 312 г. до Р.Х., Селевкиды и Птолемеи оспаривали друг у друга Иудею.

Отношения иудейской общины Египта с Птолемеями омрачились при Птолемеи IV Филопаторе (221 – 205 гг. до Р.Х.). Он издал Указ, согласно которому пользоваться гражданскими правами могли только те, кто соблюдает греческие религиозные обряды. Евреи заведомо не могли поклоняться идолам, и их положение в государстве пошатнулось, лояльности у них поубавилось. И

когда Антиох III Великий двинул свои войска против Египта, иудеи занялись поставками продовольствия его армии, прогнали из Иерусалима египетский гарнизон и даже вступали во вспомогательные войска. В 201 г. до Р.Х. Селевкиды утвердились в Иудее.

В самом же Египте преследования евреев прекратились, больше не было никаких неприятностей и еще несколько веков прожили два еврейских квартала в Александрии, «город в городе». Здесь была построена синагога огромных размеров.

Влияние иудеев было столь велико, что привело к тому, что позже Птолемей VI дал согласие построить в Египте второй храм, подобный Иерусалимскому. Такой храм воздвигли в Леонтополе в 160 г. до Р.Х. Он полная копия Иерусалимского и простоял более двух веков, до Иудейской войны, являясь священным центром египетского еврейства.

Греки были народом торговым, городским, активным, грамотным. К тому же в Египте они были переселенцами, то есть людьми особенно активными и бойкими.

Египтяне были народом крестьянским, патриархальным, пассивным. 98% египтян оставались жителями деревень, которые вели традиционный образ жизни. Они не были гражданами и оставались полностью бесправными.

Став гражданами Александрии, евреи получили права гражданства. До сих пор историки спорят, в какой степени они были равны с греками [3]. Но в любом случае евреи были в более привилегированном положении по отношению к «туземцам», оказавшимся на положении низшего сословия без прав и перспектив.

Такая ситуация стала причиной напряженных отношений между египтянами и евреями. Греки были завоевателями, которые ценили евреев, предоставляли им права и привилегии и пренебрежительно относились к египтянам.

На первых порах неприязненное отношение египтян к евреям не представлялось последними как опасное. Однако в последствии ситуация

изменилась. Постепенно появилось немало египтян, получивших греческое образование, а с ним и гражданские права. Эти люди были своими и для египтян, и для греков.

Ссора с природными египтянами не могла бы иметь каких-то серьезных последствий для евреев, однако недоброжелательство греков было очень опасным. Греческая культура составляла основу средиземноморской цивилизации эпохи эллинизма. Вопрос об отношении к ней имел принципиальное значение для всех народов Ближнего Востока.

Египтянин Манефон, вавилонянин Беросс, писавшие по-гречески историю своих стран, чтобы доказать полноценность своей культурной традиции, от которой некогда учились будто бы сами греки были не так уж далеки от истины.

Одновременно в своих книгах, они рассказывали грекам, как для них опасны евреи.

Манефона часто называют «первым антисемитом», и для этого есть основания [4, с. 89]. Образ Манефона, который рисуют многие еврейские авторы выглядит следующим образом: личность, безусловно, невежественная, злобная, ограниченная, агрессивная и ханжеская, завидующая процветающим в Египте евреям.

Египетские же источники, напротив, изображают Манефона человеком исключительно ученым, умным и талантливым. Сын грека и египетской жрицы он сделался верховным жрецом в Гелиополе и одновременно сотрудником знаменитого Александрийского Мусейона – музея и Академии.

Справедливости ради, отметим, что Манефон известен до сих пор как автор «Истории Египта». Это он первый разделил историю Египта на три Царства и тридцать династий, его хронологией пользуются до сих пор.

При этом, безусловно, Манефон не любил евреев и в своих произведениях старался выставить их в самом черном свете. Он писал, что евреи страшно жадны и добиваются всего, действуя группой, что им для

достижения своих целей все средства хороши, что они назло египтянам приносят в жертву коров и быков, священных в Египте животных и т.п.

Антисемитизм Манефона совершенно не похож на антисемитизм, который бы хотели видеть большинство еврейских авторов – антисемитизм злобных неудачников и недоучек, он имеет куда большее значение, чем принято считать, отражая взгляды египетского общества, считавшего себя в праве осуждать или критиковать традиции и обычаи других этносов, прикрывая этим собственную несостоятельность и неконкурентоспособность.

Антисемитизм египетского жречества и образованной египетской знати отражал деловые интересы и политические страсти в государстве. В евреях они видели наглых выскочек, конкурентов в политической и экономической областях и относились к ним негативно и даже агрессивно.

Евреи занимались тем же самым, что и образованные египтяне, то есть доказывали, что, во-первых, они хороши и египтяне на них клеветают [5, с. 200]. Во-вторых, что это они – евреи, больше похожи на греков и всегда с ними ладили, пока их не испортили египтяне [4, с. 65].

Греки презирали туземные египетские обычаи и не считали себя равней египтянам. Но египетские погромы они не устраивали, а вот еврейские устраивали. Потому что евреи оказались способными составить конкуренцию и им тоже. Легко любить, по крайней мере уважать, «народ философов» на расстоянии. А вот когда этот народ рядом и обходит тебя на две головы по всем направлениям, тут уже возникают совсем другие эмоции.

Со времен Александра Македонского эллины, а потом и римляне создали мировые империи. Евреи, умеющие жить в диаспоре, стали занимать престижное положение в производстве товаров и торговле. Римлянам было полегче: они не были народом торговцев и им было безразлично, кто нес товары и само денежное обращение – греки или иудеи.

А вот грекам приходилось туго. Евреи оттесняли их от должностей на службе царям, да еще и торговали успешней. В результате греки начали прислушиваться к наветам египтян на евреев и даже сами много чего

добавлять. Зачастую это был полный бред, но те, кто были заинтересованы в этом - верили. Самое распространенное обвинение было в неистребимом желании иудеев «уморить как можно больше эллинов» [4, с. 391].

Ненависть греков становилась опасной для всех еврейских общин Восточного Средиземноморья.

И в царстве Селевкидов, и в государстве Птолемеев иудеи в массовом порядке ассимилировались в лоно греческой культуры. Не порывая с иудаизмом, они начали перенимать некоторые эллинистические обычаи, говорить по-гречески, называть детей греческими именами, такими как Язон, Аристокл, Медея. Городское еврейство постепенно эллинизировалось, а традиционную жизнь вели жители деревень.

Трудно принять всерьез рассуждения о том, что эллинизированные только и делали, что «предавались роскоши и праздности, и все более утрачивали скромные еврейские нравы» [6, с. 224]. Почему посещение театров, стадионов, бань таит в себе погибель для еврейского народа? Вряд ли в «эллинизированные» уходила худшая часть иудеев «отщепенцы от своей веры и народности» [6, с. 230]. Неужели философы-евреи Аристокл, Эвполем, Эзекиель, Филон Александрийский являются худшими представителями своего народа. Хотят этого или не хотят радители чистого традиционного иудаизма, но еврейская диаспора в Египте в своем большинстве эллинизировалась.

Еще под властью Персии иудеи спорили, должен ли иудаизм оставаться верой, идеи которой касаются только одного народа, или же иудаизм позволительно нести и другим народам. Этот вопрос разрешился сам в эпоху эллинизма. Иудаизм, несший в себе более высокую мораль и более сложное восприятие мира по сравнению с язычеством, стал привлекать греков, египтян, сирийцев и некоторые из них стали принимать иудаизм. Обряд принятия иноплеменников называется гиюр, в те времена был легким и простым. Иудаизм начал реально превращаться в мировую религию.

Разумеется, в процессе ассимиляции иудеи вовсе не были едины. Ни о каком единстве евреев речь не шла. Более того, в следствие обозначенных

выше факторов, трудно представить себе времена, в которые народ книги был бы более расколот и более склонен к внутренним ссорам и дразгам, чем в эллинистическое время.

Постоянно вспыхивали споры о том, можно ли строить второй храм в Александрии или Иерусалимский храм должен оставаться единственным, могут ли евреи жить в диаспоре и вообще, кто может считаться истинным иудеем. Возникло множество группировок, расходившихся в том, до какой степени ассимилироваться позволительно.

Даже в самой Иудее «жители Иерусалима разделились на партии» [7, с. 244].

Одну партию составили «эллинизированные». Возглавили эту партию некто-нибудь, а первосвященники Иерусалимского храма. Совет первосвященников назывался, между прочим, греческим словом Синедрион – что означает на языке эллинов «собрание».

Другая партия – хасидеи, то есть «чистые» - отстаивала чистоту своей веры, конечно, как они сами ее понимали. Их лозунг по отношению к эллинской культуре довольно прост – никаких заимствований. По отношению к «эллинизированным» их намерения еще проще – отвержение.

В 168 г. до Р.Х. в Иерусалиме обострились противоречия между двумя претендентами на пост иудейского первосвященника Менелаем и Язоном. Сторонники Язона подняли восстание. Антиох IV Эпифан, вставший на сторону Менелая жестоко подавил восставших.

Если бы царь ограничился наведением порядка, все могло бы закончиться мирно. Но Антиох решил насильно ассимилировать иудеев. Он запретил использовать иудаизм и приказал под страхом смерти поклоняться языческим богам и приносить им жертвы. «Эллинизированные» вынужденно смирились с положением вещей. Хасидеи же уходили из страны, искали гостеприимства у соседних народов или скрывались в пустынях и лесах. По ночам они проникали в города и села, поддерживали единоверцев, воодушевляли народ. Восстание становилось все более неизбежным, и оно, наконец, произошло.

Легенда связывает начало восстания в горном городке Модеине близ Иерусалима со священником Мататией из рода Хасмонеев и его пятью сыновьями. В Иудее разразилась настоящая партизанская война во главе с народным вождем Мататией. После его смерти во главе повстанцев встал его сын Иуда Маккавей (Молот).

Двадцать лет, с 167 по 140 гг. до Р.Х. шла освободительная война, приведшая к власти династию, которую называют Хасмонейми или Маккавеями. Это была война не только против сирийцев, но и против «эллинизированных». Соплеменникам, предавшим веру отцов, в отличие от хасидеев, повстанцы возвратили все, что успели сделать им самим эллины – вырезали всех, кто не успел сбежать в Египет.

Была ли политика Антиоха IV погромом? Возможно ли назвать его действия данным термином? Как квалифицировать ответные действия Маккавеев? В любом случае получается, что ответом на жестокие действия греков по отношению к евреям, стали справедливые меры предпринятые самими евреями по отношению к грекам, при этом не пощадившими даже собственных «эллинизированных» братьев.

По окончании восстания все вернулось на круги своя: только-только ослабела эйфория от победы в освободительной войне, как иудейское общество распалось, по крайней мере, на три партии – саддукеи, фарисеи и ессеи. Все они вступают в период противоречий и распрей, ослабляя позиции всего народа в целом.

Название партии саддукеев происходило от имени первосвященника Садина или Цадика. Потомки этого первосвященника стояли во главе этой партии. Саддукеи отстаивали ту версию иудаизма, которая бытовала до Вавилонского плена, – с храмом, первосвященниками, обязательными жертвоприношениями. Они не отрицали синагоги, но не считали ее чем-то первостепенно значимым. Для них не было важным, на столько, как это принято сейчас, толкование священных текстов и споры о том, как понимать то

или иное место в Торе. Воскрешение из мертвых, суд по делам человека, существование ада и рая оставались для них очень сомнительным вопросом.

Фактически саддукеи считали, что иудеи являются своеобразным народом Древнего Востока. Такой народ вполне мог не бояться эллинизации. Ассимиляция не угрожала его основным ценностям. И саддукеи стояли за широкие заимствования из эллинской культуры.

Фарисеи, то есть «обособленные», «отделившиеся», и впрямь последовательно стояли за обособление евреев. Для них был не столь важен храм, сколько синагога и устные народные предания и запреты.

Фарисеи считали необходимым строжайшим образом соблюдать эти требования традиций до самых мельчайших деталей. Из их родов выходили ученые, толкователи Торы, учителя, предприниматели. Глубокая религиозность и нравственность фарисеев - несомненны. Но они в полном соответствии с положениями иудаизма и впрямь считали себя людьми, достигшими пределов совершенства. Раз выполняют Закон, они уже угодны Б-гу, они уже с ним. Такая позиция производила к ослаблению влияния на широкие массы античного мира. Фарисеи отстаивали ту версию иудаизма, которая сложилась в диаспоре, но не мировую религию.

Ессеи, то есть «совершающие омовение» или «врачующие», которых правильнее всего назвать «партией углубления иудаизма» стояли в стороне от любых общественных или государственных дел, посвящая себя исключительно личному спасению. На самих себя они смотрели как на сословие «святых», жили небольшими общинами, вдали от городских и сельских центров. Собственность обобществлялась. Ессеи занимались земледелием, пили только воду, ели хлеб и овощи, вели тихую, углубленную в самое себя жизнь.

В народе ессеи считались чудотворцами и святыми. К ним обращались за растолкованием текстов Торы, за прорицанием судьбы, за излечением от болезней.

Партии саддукеев и фарисеев старались оттеснить друг друга от управления страной и от должностей первосвященников. Их сторонники

устраивали порой ожесточенные стычки с потерями с обеих сторон. Естественно, расколотость еврейского народа очень мешала ему и при нашествии иноземных завоевателей и для организации нормальной жизни в стране в мирное время.

Рассматривая вопрос о погромах на территории Ближнего Востока, констатируем факт таковых не ранее I в. до Р.Х. При последней независимой правительнице Египта Клеопатре в результате небольшой гражданской неразберихи между ее старшими сыновьями, один из них – Лафур – при завоевании Иудеи, в отместку за то, что евреи Кипра поддерживали его брата Александра, вырезал целые еврейские деревни [3, с. 273]. Клеопатра, встав на сторону Александра, послала против Лафура своих еврейских полководцев Хелкия и Анания, которые успешно разгромили мятежного сына.

Александрийским грекам не понравилось, что царица Клеопатра и ее сын Александр заключали союзы с евреями Египта и Иудеи и во многом опирались на них в решении внутренних проблем государства. В результате был устроен погром еврейских кварталов в Александрии с многочисленными жертвами. В дальнейшем египетским властям удавалось предупреждать любые эксцессы.

После захвата Египта римлянами только их власть удерживала греков и евреев от нападения друг на друга. Но в годы правления императора Калигулы в Египет прибыл новый наместник Флакк, не любивший евреев. Он довольно быстро подпадает под влияние лидеров египетских греков Дионисия, Лампона и Исидора и поддерживает их антиеврейские настроения.

В результате Флакк в 38 г. по Р.Х. лишает иудеев гражданства и выселяет их из четырех кварталов Александрии в один. Подстрекаемые бесноватым Исидором, греки начинают ужасный погром в Александрии, жертвой которого пали тысячи евреев. Убийства сопровождались дичайшими зверствами [8, с. 9].

Римские власти осудили действия Флакка, он был арестован, сослан и казнен как государственный преступник. Представители александрийских греков ездили в Рим с просьбами о его оправдании, но получили лишь указание

освободить традиционные еврейские кварталы, в которые вернулось иудейское население.

После начала I Иудейской войны в 66 г. по Р.Х. греко-сирийские жители Кесареи, резиденции прокуратора Иудеи Гессия Флоры, перебили всех евреев проживавших в городе.

Это вызвало ответ: по всей Иудее практически было уничтожено все греческо-сирийское население. В свою очередь в Сирии начались нападения на еврейские общины. Зло порождает зло.

В Александрии между греками и евреями началась настоящая гражданская война [9, с. 18].

Римским наместником Египта был в это время Тиберий Александр, этнический еврей, племянник философа Филона Александрийского. «Эллинизированный» еврей, он сделал блестящую карьеру римского чиновника и военачальника. Когда волнения охватили Александрию, бросил против бунтовщиков два римских легиона. Легионеры легко разогнали толпы погромщиков и оттеснили евреев в их кварталы.

Позже Тиберий Александр осаждал вместе с Титом Флавием Иерусалим и закрыл главный религиозный центр египетских евреев – второй храм в Леонтополе.

К сожалению, о событиях II Иудейской войны 115 – 117 гг. по Р.Х. мы имеем не достаточно информации. После погромов этих лет исчезли многочисленные общины иудеев в Северной Африке и Восточном Средиземноморье. Взаимная греко-иудейская ненависть вылилась в то, что евреи взялись за оружие. Они напали на грекоязычное население Северной Африки, Нижнего Египта, Кипра. В Александрии это вызвало погром иудеев. Восставшие евреи осадили Александрию [3].

Иудеи воспользовались Парфянской войной, которую в это время вела Римская империя. Легионы ушли на войну, в городах оставались малочисленные гарнизоны. Само восстание носило исключительно жестокий

характер с обеих сторон. На одном только Кипре погибло более трехсот тысяч человек [3].

Одной из причин, по которой восстание иудеев помогали подавлять не только греки, а и другие народы, проживающие в этом регионе, было нежелание попасть под власть Парфянского царства.

Итак, в течение I в. по Р.Х. идет явная интенсификация греко-иудейского конфликта. Именно греки, а не римляне, вопреки утверждению еврейских мудрецов [10], являлись носителями антисемитизма в Средиземноморье в эпоху классицизма, о чем свидетельствуют многочисленные сообщения античных авторов [3].

Литература и источники:

1. Сегель А. Я. Как человек стал великаном. Москва : Детгиз, 1967. 172 с.
2. Боннар А. Греческая цивилизация. Москва : Искусство, 1991 – 92 гг. Т. 1. 269 с., Т. 2. 334 с., Т. 3. 398 с.
3. Греческие и римские авторы о евреях и иудаизме: в 3-х т. / введение и коммент. М. Штерна. Москва – Иерусалим: Мосты культуры; Gesharim, 1997 – 2002. 1464 с.
4. Иосиф Флавий О древности еврейского народа. Против Апиона : пер. с древнегреч. [пер. и коммент. А. В. Вдовиченко]. Москва : Еврейский университет в Москве ; Иерусалим : [Гешарим], 1994. 222 с.
5. Бикерманн Э. Д. Евреи в эпоху эллинизма. Москва – Иерусалим, 2000. 382 с.
6. Дубнов С. М. Краткая история евреев. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 2000. 576 с.
7. Даймон М. Евреи, Бог и история. Москва, 1994. 568 с.
8. Филон Александрийский Против Флакка. О посольстве в Гаю. Москва – Иерусалим, 1994. 168 с.
9. Флавий Иосиф Иудейская война. Минск, 1991. 256 с.
10. Талмуд: Репринт с издания 1929 г. Москва, 1994. 112 с.

А. Смирнова, І. Смирнов

ЕЛІНСЬКИЙ СВІТ І ЄВРЕЇ (IV ст. до Р.Х. - I в. по Р.Х.)

Анотація. У статті аналізується динаміка відносин еллінського світу і євреїв в IV ст. до Р.Х. - I ст. по Р.Х. Розглядаються особливості розвитку іудейських громад в імперії Селевкідів і імперії Птоlemeїв. Розкриваються зміни у взаєминах євреїв, греків і єгиптян, формування антисемітських настроїв у еллінського населення і процес еллінізації міських євреїв Єгипту в аналізований період. Характеризуються причини боротьби всередині самого іудейства за чистоту віри і ставлення до еллінської культури. Простежується наростання греко-іудейського конфлікту в I ст. по Р.Х.

Ключові слова: антисемітизм, євреї, античність, греки, римляни, єгиптяни.

А. Смирнова, І. Смирнов

ЭЛЛИНСКИЙ МИР И ЕВРЕИ (IV в. до Р.Х – I в. по Р.Х.)

Аннотация. В статье анализируется динамика отношений эллинского мира и евреев в IV в. до Р.Х – I в. по Р.Х. Рассматриваются особенности развития иудейских общин в империи Селевкидов и империи Птолемеев. Раскрываются изменения во взаимоотношениях евреев, греков и египтян, формирование антисемитских настроений у эллинского населения и процесс эллинизации городских евреев Египта в анализируемый период. Характеризуются причины борьбы внутри самого иудейства за чистоту веры и отношение к эллинской культуре. Прослеживается нарастание греко-иудейского конфликта в I в. по Р.Х.

Ключевые слова: антисемитизм, евреи, античность, греки, римляне, египтяне.

A. Smirnova, I. Smirnov

HELLENIC WORLD AND JEWS (4th century BC - 1st century AD)

Abstract. In this article the dynamics of relations between the Hellenic world and the Jews, in the IV century B.C. – the I century A.D. is discussed. The article deals with the development of Jewish communities in the Seleucid Empire and the

Ptolemaic Empire. The article reveals changes in the relations between Jews, Greeks and Egyptians, the formation of anti-Semitic attitudes among the Hellenic population, and the process of Hellenization of urban Jews in Egypt during the analyzed period. The article describes the reasons for the confrontation within Judaism for the purity of the faith and attitude to Hellenic culture. The author traces the growth of the Greek-Jewish conflict in the I century A.D.

Key words: *anti-Semitism, Jews, antiquity, Greeks, Romans, Egyptians.*

УДК 94(477)(=411.16)»193»:339.5

Вікторія Танасюк

*(аспірантка, Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна)*

ЄВРЕЙСТВО В СИСТЕМІ «ТОРГЗІН» (ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.)

Євреї завжди відігравали активну роль у, часом не простій, українській історії, були активними учасниками її суспільно-політичного та економічного життя. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., в УСРР мешкали 1 574 428 євреїв (59%) і становили 5,4% загальної чисельності її населення. Переважна їх більшість була розселена у південній частині УСРР. Зокрема в Одеській губернії, євреїв налічувалося 316 591 чол. (9,4 % від загальної кількості населення регіону), в тому числі в Одеській окрузі проживало 170 451, Первомайській – 41 158, Миколаївській – 36 696, у Херсонській – 35 509, у Зінов'ївській – 32 777 осіб. У Миколаєві представники єврейської національності становили 20,8% населення, в Одесі – 36,7 %, у Херсоні – 25,2 % [3, с. 31].

Станом на 1926 р. сама велика єврейська община була в Одесі і налічувала 153 тис. осіб. На другому місці за чисельністю євреїв був Київ – 140 тис., на третьому – Москва – 131 тис. осіб, на четвертому – Ленінград – 85 тис. осіб. Великими єврейськими центрами в УСРР також були Харків і Дніпропетровськ [2, с. 24].

Початок 1930-х рр. в СРСР позначився і на становищі єврейського населення. Це був період його соціально-економічного підйому, що супроводжувався асиміляційними процесами. Прискорення темпів індустріалізації, розвиток освіти і науки, поступове скасування «класових» обмежень у прийомі на роботу та навчання, згортання політики «коренізації» в республіках – усе це відкрило додаткові можливості до швидкого зростання присутності євреїв в соціально-економічній сфері країни, зокрема, на підприємствах, в закладах освіти, охорони здоров'я та торгівлі. Зокрема, соціально-професійна структура єврейського населення УСРР кінця 1920-х – початку 1930-х рр. засвідчує те, що 35% єврейського населення становили кваліфіковані робітники, 21% були працівниками торгівлі та сфери послуг, 6,5% належали до спеціалістів високої кваліфікації, 5,4% – до середньої ланки, 6,2% були молодшими службовцями, 11,4% – некваліфікованими робітниками, 11,9% були задіяні в сільському господарстві, 0,3% входили до складу партійно-державного апарату, 2% представляли керівників середньої ланки, 0,1% євреїв рахувалося серед науковців та викладачів вищих навчальних закладів [2, с. 160].

Значний відсоток єврейського населення в Україні відобразився і на пропорції євреїв серед управлінців. Так, на кінець 1920-х рр. серед керівників міського і обласного рівнів євреї становили біля 30%, окружного і повітового – 19%, повітового і районного – до 5%. Фахівці таку тенденцію пояснюють низкою причин, серед яких – концентрація єврейського населення у містах, його грамотність, членство в рядах комуністичної партії. У період 1926–1939 рр. чисельність євреїв-економістів, статистів, інспекторів і ревізорів в СРСР зросла в 6 разів і досягла 52 тис. осіб або біля 4% зайнятого єврейського населення. Частка євреїв серед усіх зайнятих в економіко-фінансовій сфері України за ці роки збільшилася з 20% до 23%. Відносна частка євреїв серед усіх зайнятих у торгівлі на кінець 1920-х рр. в Україні склала близько 63% [2, с. 171, 189].

Антиєврейські гоніння, різноманітні заборони, у тому числі щодо володіння нерухомістю, конфіскації, виселення – все це мало наслідком спеціалізацію європейського єврейства (і українського, як його частини) в тих галузях господарства, що не потребували володіння нерухомістю, великих інвестицій та давали максимально швидкий прибуток. Тому найбільш поширеними видами господарських занять євреїв краю були торгівля і торгове посередництво. Варто підкреслити, що за даними перепису 1926 р. 53% євреїв були зайняті саме в торгівлі [2, с. 166].

Торгівля завжди була перспективною та ефективною ланкою економіки держави. Одним із основних напрямків розвитку будь-якої торговельної діяльності є формування дієвої торговельної мережі та її належне кадрове забезпечення. Високий рівень організації залежить від відповідної кваліфікації її персоналу, його мотивації, командної роботи та дисципліни. Дослідження особливостей організації та розширення торговельної мережі «Торгзін» (Торгівля з іноземцями), а також її кадрового забезпечення представляють у цьому плані особливий науковий інтерес. Принагідно варто зазначити, що «Торгзін» був в СРСР спеціалізованою державною установою, яка займалася упродовж 1930–1936 рр. золотовалютними спекулятивними операціями. Товари в торговельних пунктах системи «Торгзін» продавалися на іноземну валюту або спеціальні бони, які видавалися в обмін на здані населенням золото, срібло, платину, діаманти або антикваріат.

Створення системи «Торгзін» розпочалося у 1930 р. в Москві з формування його правління, яке складалося з голови, чотирьох заступників та помічника. За роки існування Всесоюзного об'єднання «Торгзін» змінилося три голови його правління. Всі вони були професійними революціонерами, партійцями та євреями за національністю. Першим головою Всесоюзного об'єднання «Торгзін» був Мойсей Ізраїльович Шкляр, який перебував на цій посаді з січня 1931 до жовтня 1932 рр. Потім його змінив Артур Карлович Сташевський (справжнє прізвище – Гіршвельд). Він був головою правління Всесоюзного об'єднання від жовтня 1932 р. до серпня 1934 р. Останнім

очільником організації став Михайло (Меєр) Абрамович Левенсон, який перебував на цій посаді з листопада 1934 р. до остаточної ліквідації організації на початку лютого 1936 р.

Структура Всесоюзного об'єднання «Торгзін» формувалася з міських, обласних, крайових і республіканських контор. Україна була другою, після РСФРР, радянською республікою, яка мала добре розвинену торзінівську мережу. Ще у травні 1931 р. з'явилася Київська обласна контора, а у серпні була відкрита Харківська. 1 серпня 1931 р. була створена Всеукраїнська контора «Торгзін». Восени 1931 р. в Україні працювало 8 магазинів. До літа 1932 р. сформувалися Вінницька, Одеська, Дніпропетровська, Донецька (Маріуполь) і Чернігівська обласні контори «Торгзіну», які існували аж до його ліквідації на початку 1936 р. [6, с. 53].

Специфіка організації роботи системи «Торгзін» вимагала від її керівництва підбору не лише висококваліфікованих та досвідчених, але й політично та морально стійких кадрів. Головний акцент у прийомі на роботу робився на членстві в компартії чи комсомолі, соціальному становищі та походженні. Під час прийому на роботу до мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» на співробітників стали вимагати характеристики, заводити особові справи та картки обліку.

Під час працевлаштування національне походження до уваги не бралось, а от соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю. З попередніх місць роботи мали бути надані ділові та політичні характеристики. Не допускалися до роботи в системі «Торгзін» «класово-ворожі елементи» та «позбавленці»: колишні торговці, куркулі, підкуркульники, петлюрівці, члени інших, окрім комуністичної, партій і груп, особи дворянського походження, священники, поліцейські та усі, хто був позбавлений радянською владою політичних прав і ті, що перебували під слідством [7, арк. 29].

Станом на 1 травня 1932 р. у Всеукраїнській конторі «Торгзіну» працювало 19 осіб, у Харківській обласній конторі – 32 особи, а разом з працівниками торговельних пунктів налічувалося 187 штатних працівників [8,

арк. 4–5]. Всеукраїнська та Харківська контори разом налічували у своєму складі 20 членів компартії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед них з вищою освітою було лише 3 особи, з середньою – 72. Цікавими є дані національного складу: 56 українців, 40 росіян, 99 євреїв, 2 німці, 4 представники інших національностей [8, арк. 5].

Однак, з розширенням мережі кадрова проблема лише загострювалася. Якщо до кінця 1932 р. загальна чисельність працівників Всеукраїнської системи «Торгзін» зростала і склала 1420 осіб, то ситуація з їх якісним складом була складною. 76% усіх співробітників мали початкову освіту і лише 32 особи були з вищою освітою. За національним складом серед співробітників обласних контор також переважали євреї, чисельність яких у середньому становила 53,4%, росіян – 23,5%, українців – 19,3% [12, арк. 9]. Євреї та росіяни в переважній більшості займали керівні посади в обласних конторах та торгівельній мережі. Зокрема, євреї перебували на посадах очільників обласних контор, їх заступників, референтів, інспекторів, директорів магазинів, або їх заступників, керівників міжрайонних баз, продавців, приймальників цінностей, оцінщиків золота та інших коштовностей, касирів, завідуючих секціями універмагів, комірниками. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зимилевич, С. Б. Смилянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулер. В апараті управління та в магазинах налічувалося 334 особи, з них – 134 євреї [4, с. 92].

З січня 1933 р. до березня 1934 р. Всеукраїнську контору «Торгзін» очолював Йосип Павлович Львов – єврей за національністю. Його заступником став одесит Арнольд Володимирович Арнольдов, який з березня 1934 по березень 1935 рр. виконував обов'язки комерційного директора ВУК [9, арк. 51].

Для припинення плинності кадрів і зацікавлення в результатах роботи, керівництвом «Торгзину» була розроблена система стимулюючих заходів. Наприклад, при призначенні на посаду керівника обласної контори для кандидата за рахунок «Торгзину» купувалася службова квартира, яка вважалася

власністю організації. Співробітники отримували відсотки надбавки за вислугу років: 1 рік безперервної роботи дозволяв додати до основного окладу 5%, за два роки – 10%, за 3 роки – 15%, за 4 роки – 20%. Крім заохочень, для безвідповідальних працівників існувала і система покарання та штрафів [11, арк. 119].

Оплата праці співробітників «Торгзін» була досить привабливою і залежала від виконання торгово-фінансового плану. Розмір окладу управляючого Всеукраїнською конторою «Торгзін» становив 600 крб на місяць, економіста – 350 крб, бухгалтера – 300 крб., керівника групи оперативного обліку – 300 крб., інспектора – 350 крб., референта продовольчої групи 350 крб., машиністки – 125 крб. [10, арк. 78–79]. Покаранням за невиконання плану для працівники крамниць було зниження заробітної плати на третину. Зарплата продавців напряму залежала від проданого товару.

Співробітники «Торгзін» претендували на різні види премій та заохочень. Їх матеріальне становище, не дивлячись на високі персональні оклади і грошові доплати, визначалося ще й наявністю натурального пайка. Він набував особливої ваги в голодні 1930-ті роки, а будь-які спроби його обмежити призводили до масового відтоку кадрів. Видача пайків ніким не регламентувалася, норми видачі продуктів і промислових товарів не було встановлено. Система видачі пайків як своїм співробітникам, так і заїжджим співробітникам правління засвідчувала ніким не контрольоване розбазарювання експортного фонду, відсутність суворого обліку і контролю за пайковим лімітом.

Розмір та склад пайка не були сталими. Наприклад, у жовтні 1932 р. спочатку вартість пайка не могла перевищувати 12 крб. золотом. Його вмістом були: 1 кг вершкового масла, 1 кг копченостей, 4 кг борошна пшеничного, 2 кг макаронів, 1 кг рису, 5 банок рибних консервів, 1 кг оселедців, 1 кг сиру голландського, 1 кг цукру, 100 г чаю, 1 брусок господарського мила, 2 бруски туалетного мила [8, арк. 16]. Змінювати склад пайка суворо заборонялося.

3 квітня 1933 р. підхід до формування пайків став диференційованим. Тепер його розмір і вміст залежали від виконання відділом, де працював співробітник, чи магазином валютного плану. Так, завідуючий відділенням, відділом, продавці претендували на пайок від 4 до 10 крб., директор магазину, його заступник від 6 до 12 крб., головний бухгалтер від 6 до 10 крб., а за кожні 5% чи 10% перевиконання плану доплачували від 0,25 до 0,5 крб золотом. Подібна практика максимально ускладнила можливість для отримання пайка приймальниками цінних металів та контролерів скупних пунктів і кас. Для того, щоб оцінщик отримував пайок у розмірі 12 крб., він мав обслужити за місяць 4,2 тис здавальників, тобто не менше 150 осіб у день [1, с. 24].

Отже, дослідження листків обліку кадрів та списків співробітників дали можливість прийти до висновку, що 80% співробітників мережі Всеукраїнської контори «Торгзін» були євреями за національністю та у переважній своїй більшості мали середню освіту. Здатність до комерційної діяльності та відповідний рівень освіти давали їм можливість у першій половині 1930-х рр. вигідно влаштуватися на роботу і отримувати неабиякі привілеї та матеріальне заохочення, що мало суттєве значення для їх родин в голодні 1932–1933 рр. Однак після ліквідації «Торгзину» частка євреїв серед працівників торгівлі в Україні скоротилася з 63% до 32%.

Література та джерела:

1. Горох Н. Кадровый состав «Торгсина» (на примере Черниговской областной конторы). Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. 2014. Вып. 4 (85).
2. Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ). Иерусалим: Издательство ЛИРА, 2007. 307 с.
3. Национальный состав Советской Украины / [авт.-уклад. Н. А. Черлюнчакевич]. Бахмут–Харьков : Держвидав України, 1925.
4. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). Український історичний журнал. 2003. № 3. С.90–103.

5. Мельничук О. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 99–105.
6. Осокина Е.А. Золото для індустріалізації: «Торгсин». М.: РОССПЭН, 2009. 592 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 19.
8. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 3.
9. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 39.
10. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 43.
11. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 47.
12. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 168.

В. Танасюк

**ЄВРЕЙСТВО В СИСТЕМІ «ТОРГЗІН»
(ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.)**

Анотація. У статті наведена статистика єврейського населення України кінця 1920-х рр. Доведено, що переважна більшість єврейського населення УСРР концентрувалася в її південних регіонах. Наведена статистика присутності євреїв в соціально-економічній сфері країни. Встановлено, що одним з пріоритетів для них було заняття торгівлею. Досліджується кадровий склад системи «Торгзін» в Україні першої половини 1930-х рр. Основна увага приділяється чисельності персоналу єврейської національності, вказується перелік посад, які вони обіймали в системі, та рівень їх матеріального забезпечення.

Ключові слова: євреї, національний склад, «Торгзін», УСРР, торгівля.

В. Танасюк

**ЄВРЕЙСТВО В СИСТЕМЕ «ТОРГСИН»
(ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1930-Х ГГ.)**

Аннотация. В статье приведена статистика еврейского населения Украины конца 1920-х гг. Доказано, что подавляющее большинство еврейского населения Украины концентрировалось в ее южных регионах. Приведенная статистика присутствия евреев в социально-экономической сфере страны. Установлено, что одним из приоритетов для них было занятие торговлей. Исследуется кадровый состав системы «Торгсин» в Украине первой половины 1930-х гг. Основное внимание уделяется численности персонала еврейской национальности, указывается перечень должностей, которые они занимали в системе, и уровень их материального обеспечения.

Ключевые слова: евреи, национальный состав, «Торгсин», УССР, торговля.

V. Tanasyuk

**JEWES IN THE TORGZIN SYSTEM
(FIRST HALF OF THE 1930s)**

Abstract. The article shows statistics of Jewish population of Ukraine in the late 1920 s. It is demonstrated here that the vast majority of Jews of the Ukrainian SSR concentrated in southeen regions of it. The presence statistics of Jews in the socio – economic sphere of this country is given. It is also found that one of their priority was trading. The article explores cadre of the Torgsin system in the first half of the 1930 – s in Ukraine. The main attention is paid to numbers of personnel of the Jewish nationality, it is pointed out the list of post that they occupied in the system and their level of material maintenance.

Key words: Jews, national composition, Torgsin, the USSR, trade.

УДК 94 (=411.16)

Людмила Хрящевська

*(кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна)*

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОМУ РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ

Єврейська спільнота відіграла помітну роль в етнокультурному й етнорелігійному розвитку Галичини, адже тут євреї зумовлювали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах.

Євреї, були другою після поляків за чисельністю національною меншиною на західноукраїнських землях Габсбурзької монархії. На території краю єврейське населення з'явилося ще в середині XIII ст., а в період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. Станом на 1772 р. євреї становили 7 % населення Східної Галичини [3, с. 79].

Єврейське населення, за даними австрійського етнографа А. Бравера, нараховувало 171 851 особу. Дослідник М. Герасименко вважав, що в Галичині в зазначений рік проживало 151 300 тис. євреїв, 41 400 тисяч сімей, об'єднаних у 257 кагалах. За даними австрійської конскрипції в 1773 р. всього було 57 200 євреїв-чоловіків, які за групами професійної зайнятості розподілялися таким чином: ремісники (16000 осіб), зайняті у сільському господарстві та на

послугах (3000), купці і крамарі (6200), корчмарі (6900), орендарі (4300), служителі культу, вчителі (4200), лікарі і фельдшери (400), музиканти (100), жебраки й особи без певного роду занять (17000) [1].

Соціальна структура єврейства була досить-таки диференційована, однак для багатьох етнічних груп населення краю вона являла собою єдиний стан. Натомість, як свідчать джерела, економічні, соціальні, культурні та громадянські права євреїв були вкрай обмежені. Стосовно політичних прав, то воно взагалі їх не мало, хоча й виступало як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем. Значно пізніше відомий український мислитель й письменник, науковець та громадській діяч І. Франко зазначав, що «із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть із боку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями» [10].

Входження єврейської спільноти Галичини до Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення єврейства в централізований державний механізм. Уже в 1773 р. уся провінція була поділена на шість округів. У кожному з них євреї підпорядковувалися створеній австрійською владою так званій «Єврейській ординації», яка складалася з представників усіх кагалів і старшини. На чолі всього галицького єврейства стояла «Єврейська дирекція» з шести старшин, однак головним у ній був надрабин. Першим таким надрабином, якого призначав імператорський двір, був відомий знавець Святого Письма і Талмуда рабин Ляйб Бернтайн з Бродів [11].

Освічений абсолютизм імператора Йосифа II ще більше увиразнив становище єврейства. Поза сумнівом, низка його реформ мала важливе значення для соціально-економічного та культурного розвитку євреїв Галичини. 19 жовтня 1781 р. було опубліковано цісарський патент, згідно з

яким євреї отримували право займатися усіма «ремеслами і мистецтвами», орендувати землі для ведення господарства.

1789 р. став рубежем у змінах життя євреїв Галичини. 7 травня був оприлюднений «Патент толерантності» імператора Йосифа II. Були вжиті кардинальні заходи для скасування відрубного становища євреїв: скасована влада кагалу, втрачала силу юрисдикція рабинів, практично руйнувалася складна структура минулого самоуправління, успадкована від Речі Посполитої.

Патент толерантності став основою статусу євреїв у Австрійській монархії. Всі закони, розпорядження про євреїв, котрі видавали в подальші роки в імперії і навіть у Другій Речі Посполитій (20-30-х рр. ХХ ст.), співвідносилися з параграфами Патенту, змінюючи ситуацію то до кращого, то до гіршого.

За правління Йосифа II були ліквідовані обмеження в релігійних правах юдеїв: толерантний патент або «едикт терпимості» 1789 р. певною мірою сприяв зрівнянню суспільних прав євреїв у Австрійській монархії. Документ прирівнював права всіх конфесій, визначав політичні й релігійні взаємини між євреями і неєвреями, юридичні права та обов'язки євреїв стосовно монархії. Поряд з позитивними сторонами патент містив деякі суперечності, в одних параграфах розширюючи права єврейства, а в інших – обмежуючи. Наприклад, у Львові євреї могли проживати лише у районі колишнього гето і на деяких навколишніх вулицях. Поза гето оселялися тільки заможні євреї або особи з вищою освітою. Без особливого дозволу проживання «євреям-чужинцям» у Львові заборонялося [11].

Після смерті Йосифа II у 1790 р. його далекоглядні плани спіткала невдача. Спадкоємці «династії реформаторів» - Леопольд II і Франц I та їхні чиновники обмежували права євреїв на свободу віровизнання, перестали виділяти земельні ділянки, чинили їм перешкоди в занятті сільським господарством, заборонили торгувати аптекарськими товарами, служити в міських адміністраціях, шкільних відомствах, судових органах, працювати в цехах і гільдіях. Були заборонені видання та імпорт кабалістичної і хасидської

літератури, а згодом навіть володіння окремими книжками оголошувалося незаконним. Після 1812 р. дискримінація євреїв посилюється: перед укладанням шлюбу наречений і наречена повинні були скласти іспит німецькою мовою за твором Герца Гомберга «Бней Ціон» щодо освіченого юдаїзму. В 1814 р. видається указ про недійсність документів або угод єврейськими мовами [5].

Що ж стосується суспільного становища євреїв, то в 20-х рр. XIX ст. воно мало чим відрізнялося від їхнього соціального і правового устрою 2-ї половини XVIII ст. Три четверті всього єврейства було зосереджено у великих і малих містах. У Львові, Самборі, Перемишлі, Тарнові та інших містах вони були змушені тулитися в гето.

Про таких євреїв Н. Гольдманн у своїй «Психології східного єврея» зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гето є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість належності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомості, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, земля, на якій живе та працює... Того почуття, однак, східний єврей посідати не може. Він є відокремлений від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея [8]».

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва в самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивацій особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

Увесь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну

релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання» [2].

Протягом 1787-1806 рр. австрійські державні органи в Галичині (за посередництвом Мойсея Мендельсона з Праги був запрошений його послідовник Герц Гомберг) відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно в східній частині провінції. Хоча Г. Гомберг був переконливим прихильником ідей М. Мендельсона, йому, як свідчать джерела, не вистачало знання Талмуду і Тори, необхідного для переконування традиційних євреїв за допомогою релігійних аргументів. На початку ХІХ ст. в Галичині було 107 єврейських шкіл, в яких працювало 160 учителів. Навчали німецькою мовою. В школах викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію [6].

Одночасно за ініціативою прихильника Гаскали Арона Фрінделя у Львові було засновано вчительську семінарію для вдосконалення вчителів-євреїв. У 1806 р. всі школи були закриті через протистоянні світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише в 1813 р. в Тернополі (після окупації міста Росією) і в 1815 р. у Бродах були знову відкриті німецькі школи для євреїв. Саме в них поряд з єврейськими дисциплінами вивчали загальні науки. Тернопільська школа Й. Перля довгий час була єдиною світською єврейською школою в Галичині [4].

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру в місцевого єврейства (полонізація системи освіти в Галичині наприкінці 1870-х – 1880-х рр. призвела до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами), число дітей у них з роками поступово збільшувалося.

В середині ХІХ ст. в Галичині основу системи освіти відігравали і меламенти, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися меламенти або

книжники, які відповідно до обсягу викладання поділялися на початкові (даркере – меламдім) і другорядні (ірбув'я – меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювали талмуд-тори, які утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі європейської освіти займали єшиботи.

Поступово з 2-ї половини XIX ст. на зміну малоосвіченим меламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуду, збірники єврейського законодавства, практичний посібник з єврейського Закону, підпорядкований переклад Талмуду, Галаху, вислови з Псалмів, а також Агаду й Мішну [13].

У своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків. Цей погляд був прийнятий в елітарному соціально-економічному середовищі того часу.

В останній чверті XIX ст. завдяки єврейським організаціям Австрії та Німеччини (Біней Брит, Єврейський альянс, Гільфсферайн), підтримці Йосифа і Моріца Гіршів, барона Ротшильда в Галичині виник ряд спеціальних закладів середньої освіти. Утворений у 1894 р. Союз фонду барона Гірша в 1896 р. нараховано 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904-1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних розвитку закладів та учнів у них. Збільшувалася кількість приватних навчальних закладів та учнів в них. У 1890 р. початкову школу в Галичині відвідувала 50291 єврейська дитина. Через 10 років кількість дітей у цих школах збільшилася до 78466.

Матеріальне становище і проживання переважно в містах створювали євреям добрі умови для здобуття освіти. На 100000 осіб припадало учнів середніх шкіл у середньому в 1898-1902 рр. – 37 (у християн – 24). У вищих

зкладах освіти Східної і Західної Галичини (у Львівському і Краківському університетах) у 1882 р. – 151 студент (10% від загальної маси). В 1900 р. – 549 (майже 22%). У Львівській політехніці нараховувалось: у 1882 р. – 18 студентів, у 1904 р. – 143 (17% від загальної маси). З 1900 по 1910 рр. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зростає з 19,3% до 22,6%, а серед студентів Львівського університету – 19,7% до 27,5%. Це свідчило про значний ріст освіти галицьких євреїв [3].

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських громад в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Справжній виклик Габсбургам та народам клаптикової монархії кинули воєнні події 1914 р., що призвели до падіння Австро-Угорщини. Внаслідок військових операцій 1914-1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя єврейства було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Біженці втікали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. Серед галицьких утікачів було багато асимільованих «поляків Мойсеевої віри», які згодом вступали до польських легіонів Ю. Пілсудського [6].

Австрійська влада вміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складником якої було висвітлення безправного становища євреїв, зокрема в Росії. Війну з Росією єврейська інтелігенція Галичини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Про це промовисто свідчить і текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині: «...ненависні Москалі оголосили нашій дорогій

вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну...В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...»[12]. На території Галичини російська влада встановлювала Тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А. Бобринським. Згідно з наказом російської влади всіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

Вступ російських військ на територію Галичини супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями й убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Анського відомо, що «пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все..., але так як грабункам піддавалися більше всього крамниці, то фактично постраждали головним чином євреї» [12, с. 83]. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ утечами в центральні та західні регіони Австро-Угорщини в пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення і матеріального зубожіння.

Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36000 євреїв-утікачів з Галичини і Буковини. Загалом за офіційною статистикою зі Східної Галичини вимушено емігрувало приблизно 400000 євреїв (тобто майже половина всього галицького єврейства) [12, с. 86].

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали всі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишалась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду». Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії «найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади євреїв...брати в

заручники й утримувати під вартою як злочинців». Євреїв-заручників окупаційна влада трактувала як «відповідальних за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв» [7].

Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії. Насильній висилці підлягало все єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Архівні документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Командування російської армії досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях [11, с. 74].

Воєнні дії послабили діяльність єврейських політичних партій і кагалів. Єврейська соціалістична партія, Поалей-Ціон, Бунд солідаризувалися з ПСДП і ППС, підтримуючи політику австрійського уряду. Єврейські асимілятори в декларації від 10 червня 1915 р. висловлювалися за активну підтримку «Польського кола», заявляючи, що у «звільненій Польщі бачать шлях до вирішення єврейського питання», повного зрівняння прав євреїв нарівні з християнами. Саме тому вони із задоволенням сприйняли послання імператора Карла I в жовтні 1916 р. про його наміри перетворити Галичину на «автономний польський край» [11, с. 95].

З початком літа 1917 р. до Галичини повернулися полонені євреї й утікачі з Росії, які принесли антивоєнні настрої та зневагу до влади, нав'язані російськими революціями – Лютневою та Жовтневою. Загроза соціальної революції зробила актуальними масові виступи й антивоєнні мітинги проти диктатури Габсбургів, за припинення війни. В цих виступах брали участь і діячі ЄСДП на чолі з І. Блюмом, С. Лівшицем та ін. У вересні 1917 р. відбулася перша воєнна конференція ЄСДП, яка вимагала надання євреям повної національно-культурної автономії. В грудні 1917 р., в січні та лютому 1918 р. у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Стрию, Коломиї та інших містах краю єврейські

робітники проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити воєнні дії, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, встановлення республіки, повної свободи українського і польського народів, культурно-національної автономії [9].

Навесні 1918 р. в зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в Австро-Угорській імперії та намірами польських політичних сил при потуранні австрійського уряду приєднати всю Галичину до відновлюваної Польщі, обстановка в краї почала загострюватись. Остаточне падіння Габсбургів у жовтні 1918 р. дало поштовх до утвердження національної державності народів імперії й зокрема активізації східно-галицького єврейства. 18 – 19 жовтня 1918 р. конференція ЄСДП за участю представників Бунду рішуче виступила за надання євреям у новоутворених Українській і Польській державах усіх політичних і громадських прав.

Як бачимо, кінець XIX – початок XX століття – непроста доба в житті галицького єврейства. До того у 1881-1914 рр. зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв. Дві третини емігрантів направилися до США, решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – в Палестині.

Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур. Це стає зрозумілим, коли взято до уваги те, що етнічна ідентичність людей виражена в об'єктивному символічному використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї є етнічною групою, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому в XIX – XX ст. свою самобутність, риси якої полягали в її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надій на те, що кризу буде подолано й настане відродження.

Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі. Давні єврейські громади Галичини

розмивалися одночасно із середині та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури – все це настільки очевидне, що ламентатії на цю тему вже стали загальноприйнятими.

Культурне обличчя галицького єврейства цього часу являло собою своєрідний «айсберг», у якому поміж східноєвропейськими рисами були заховані єврейські цінності та ментальність. У культурній діяльності асимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені в духовних джерелах юдаїзму – виправлення і відтворення світу.

Література та джерела:

1. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині. К., 1959. С. 111.
2. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кін. ХІХ – початок ХХ ст.) //Укр. Іст.журн. К., 1990. № 10. С. 66-67.
3. Жерноклеєв О.С. Національні меншини на західноукраїнських землях у . Історія. Вип. ІІ. Івано-Франківськ, 1999. С. 79.
4. Кузмани Б. Духовная, культурная т политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772-1918) // Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. М., 2002. С. 179.
5. Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772-1918 рр.) //Нариси з історії та культури євреїв України. /Упор. Л. Фінсберг і В. Любченко. -К.: Дух і Літера, 2005. С. 97.
6. Монолатій І. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец ХVІІІ – нач. ХХ вв.) //Материалі Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. М., 2001. С. 58.

7. Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях //Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. № 7. Івано-Франківськ, 2001. С.149.
8. Цит. за: Петришин Г., Іванночко У. Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 1998. № 1 (2). С. 151.
9. Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейский отношений (конец XIX – начало XX веков) // Євреї України: Історія, культура, традиції /Зб. наук.-публ. ст. К., 1997. С. 217.
10. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині //Іван Франко (до юдейського питання). Статті. К., 2002. С. 14-15.
11. Хонигсман Я., Найман А.Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть I. С. 76.
12. Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны //Євреї в Україні: історія, культура, традиції. К., 1997. С. 80.
13. Штампфер Ш. Дифференциация по половому принципу и женское еврейское образование в Восточной Европе в XVIII веке // Еврейское образование. СПб., 2001. Вып. 2. С. 144-145.

Л. Хрящевська

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОМУ РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ

Анотація. Розглянуто роль єврейської спільноти в етнокультурному та етнорелігійному розвитку Галичини. З'ясовано становище євреїв за час правління імператора Йосифа II, Леопольда II, Франца I. Простежено роль і місце шкільництва в самоврядуванні єврейської общини та формуванні мотивацій особистості. На прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських громад в умовах діаспори та політики

віденського уряду. Висвітлено зміни в житті громадського, економічного і культурного життя галицького єврейства в період військових операцій 1914-1918 рр.

Ключові слова: євреї, Галичина, емансипація, освіта, правові обмеження.

Л. Хрящевская

РОЛЬ ЕВРЕЙСКОГО СООБЩЕСТВА В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ И ЭТНОРЕЛИГИОЗНОМ РАЗВИТИИ ГАЛИЦИИ

Аннотация. Рассмотрена роль еврейской общины в этнокультурном и этнорелигиозном развитии Галиции. Выяснено положение евреев во время правления императора Иосифа II, Леопольда II, Франца II. Прослежена роль и место школ в самоуправлении еврейской общиной и формировании мотиваций личности. На примере развития и функционирования еврейской системы образования в Галиции во второй половине XIX - начале XX вв. прослеживается тенденция подъема еврейских школ как важного фактора самоутверждения еврейских общин в условиях диаспоры и политики венского правительства. Освещены изменения в жизни общественной, экономической и культурной жизни галицкого еврейства в период военных операций 1914-1918 гг.

Ключевые слова: евреи, Галиция, эмансипация, образование, правовые ограничения.

L. Hryashevskya

THE ROLE OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE ETHNOCULTURAL AND ETHNORELIGIOUS DEVELOPMENT OF GALICIA

Abstract. The role of the Jewish community in the ethno-cultural and ethno-religious development of Galicia is considered. The situation of the Jews during the reign of Emperor Joseph II, Leopold II, Franz I. was studied. On the example of the development and functioning of the Jewish education system in Galicia in the second half of the nineteenth - early twentieth centuries. there is a tendency to elevate Jewish schooling as an important factor in the self-creation of Jewish communities in the context of the diaspora and policies of the Government of Vienna. Changes in the life

of social, economic and cultural life of Galician Jewry during the military operations of 1914-1918 are highlighted.

Key words: *Jews, Galicia, emancipation, education, legal restrictions.*

РОЗДІЛ 4**Персоналії**

УДК 929.522 (=411.16) (477.73-25) "186/1924" (042.5)

Ганна Іванова

(Державний архів Миколаївської області

м. Миколаїв, Україна)

ЄВРЕЙСЬКА РОДИНА КЕНІГСБЕРГІВ В ІСТОРІЇ МИКОЛАЄВА

Кенігсберги – одна з найбільш відомих єврейських родин в історії Миколаєва II половини XIX – початку XX ст. Представники цієї родини лишили помітний слід в економічному та суспільно-політичному житті Миколаєва, в розвитку медицини.

Першим представником родини в Миколаєві був Герман Михайлович Кенігсберг. Ймовірно, він оселився тут не раніше кінця 50-х або початку 60-х рр. XIX ст., оскільки до 1859 р. заборонялося постійне проживання єврейських купців в Миколаєві та місцевостях, підпорядкованих Миколаївському військовому губернаторству. В ранніх документах прізвище записано як Кейнігсберг, згодом (в кінці XIX – на поч. XX ст.) – Кенігсберг. У виявлених документах Г. Кенігсберг зазначений під іменами Гершко (Гірш) або Герман, але його діти в подальшому офіційно писалися Григоровичами.

Герман Михайлович Кенігсберг одружився з Дорфман Естер (Ернестіною) Давидівною в Миколаєві у 1864 р. [1].

Указом Херсонської казенної палати від 30 травня 1877 р. Германа Михайловича Кенігсберга причислено до Миколаївського міщанського товариства [2]. 1882 р. миколаївського міщанина Германа Михайловича

Кенігсберга та членів його родини причислено до миколаївських 2-ї гільдії купців [3].

В родині Германа і Естер Кенігсбергів було шестеро дітей: чотири сини та дві доньки, котрі народилися в Миколаєві в період з 1865 по 1879 рр.

25 вересня 1865 р. народився старший син Михайло. **Михайло Григорович (Германович) Кенігсберг**, доктор з "нервових хвороб" (закінчив університет у 1889 р.), один з упорядників санаторію "Сухий фонтан", дійсний член відділу Російського товариства охорони народного здоров'я і товариства миколаївських лікарів, особливу популярність набував з 1901 р., після відкриття власного гідропатичного закладу у м. Миколаїв на вул. В. Морська, 3/1 (тепер № 27), де працював завідувачем, а його молодша сестра – Анна Григорівна Кенігсберг – лікарем. Після ранкових і денних годин роботи у водолікарні Михайло Григорович проводив прийом хворих у себе вдома за адресою: вул. Пушкінська, 12, щороку збільшуючи кількість своїх пацієнтів і набуваючи все більшої популярності [4]. 1892 р., будучи миколаївським 2-ї гільдії купцем, отримав гільдійське свідоцтво на виробництво промислу [5]. М. Кенігсберг був одним з найбільш активних діячів організації есерів та брав активну участь в діяльності миколаївської організації партії соціалістів-революціонерів (есерів), особливо її бойових дружин, які ставили на меті організацію терористичних актів проти представників влади. Як зазначалося в документах жандармського корпусу, в його будинку на Пушкінській вулиці проводилися сходки членів місцевих есерівських організацій, він проводив «посилена пропаганду серед місцевої інтелігенції», «щедро забезпечував грошима революційні організації на придбання зброї». 6 лютого 1906 р. він був заарештований і покараний до заслання в Якутію терміном на 5 років, але покарання пом'якшили, в квітні він мав виїхати з міста, але незабаром за рішенням тимчасового військового губернатора А. Н. Ступина йому дозволили повернутися до Миколаєва [6]. Надалі М. Кенігсберг продовжував успішно займатися лікарською діяльністю. Його ім'я згадується в списках Миколаївського товариства лікарів, членів різних благодійних товариств, а

також серед жертводавців на потреби євреїв-біженців з прифронтових областей в 1915 р. Зі встановленням в м. Миколаєві радянської влади в листопаді 1920 р. водолікарня доктора Кенігсберга була націоналізована, а сам він звільнений з посади її завідувача. У червні 1922 р. його ім'я зазначено в списку членів патронажу (органу громадського контролю) їдальні для харчування дітей, яка була відкрита в м. Миколаїв на кошти «Міжнародного союзу допомоги дітям» і «Всесвітньої єврейської конференції допомоги дітям» для допомоги голодуючим. Відомо, що в цей час він працював консультантом в міській амбулаторії № 1, був також членом комісії «з розбору справ дефективних дітей», а також займався приватною лікарською практикою [7]. Станом на 01 січня 1924 р. М. Кенігсберг значиться у списку медичних лікарів СРСР як лікар з нервових та внутрішніх хвороб центральної амбулаторії м. Миколаїв [8]. Помер Михайло Григорович 28 квітня 1929 р. у віці 63 років в Миколаєві. Причина смерті: жовта атрофія печінки [9]. Похорон відбувся 30 квітня 1929 р. Провели в останню путь знаменитого лікаря з його власної квартири будинку № 16 по вул. Пушкінська, а 1 травня 1929 р. колеги Михайла Григоровича з окрздравінспектури в газеті "Красный Николаев" опублікували некролог "Пам'яті лікаря М. Г. Кенігсберга. Скорботна, приголомшлива звістка: помер лікар старожил міста Миколаєва – Михайло Григорович Кенігсберг. Зійшов в могилу великий невропатолог, людина великих знань, великого досвіду і чуйного підходу до хворого. Його глибока вдумливість, серйозна ерудиція і особливий дар лікаря-діагноста створили йому заслужену популярність серед трудящих мас. Перу Михайла Григоровича належить цілий ряд робіт, опублікованих в спеціальній медичній, вітчизняній та європейській пресі. Учень Шарко, він перший вводить на Миколаєві цілий ряд нових методів в області лікування нервових хвороб. Михайло Григорович народився в Миколаєві в 1865 р., закінчив Миколаївську гімназію в 1884 р., Харківський університет – в 1889 р. Після закінчення університету працює в Парижі у Шарко протягом 2-х років, потім в Інституті Пастера, а потім в Берліні. Його дітище – водолікарня, створена ним, була однією з кращих на Україні свого

часу, і в ній він пропрацював 17 років. Останні роки працював в 2-й поліклініці. Образ Михайла Григоровича – лікаря-людини – буде довго жити в серцях тих, хто знав його і хто з ним стикався з медичної роботи" [10].

Віміам (Володимир) Германович Кенігсберг народився 15 березня 1868 р. У 1900 р. власник миловарні по вул. Рибна, 46 (власний будинок), де також займався виробництвом кристалічної соди [11], в 1914 р. – рахівник у Миколаївському відділенні Російського для зовнішньої торгівлі банку, мешкав по вул. Пушкінська, 12 [12]. У листопаді 1905 р. звертався до Миколаївської міської поліції з проханням надати йому посвідчення про відсутність перешкод для виїзду за кордон (країна у проханні не вказана) [13].

Берман (Борис) Германович Кенігсберг народився 12 квітня 1869 р. 1911-1915 рр. – біржовий маклер, член правління Миколаївського товариства взаємного сільськогосподарського кредиту, кандидат в члени Миколаївського біржового комітету, старший маклер, кандидат математичних наук (мешкав по вул. Пушкінська, 12), голова правління товариства прикажчиків і дрібних торговців, старшина миколаївських міських зборів [14]. Борис Григорович Кенігсберг вперше одружився у віці 55 років. Його дружиною стала Сімонович Ревекка Борисівна, 22 серпня 1865 р. народження, єврейка, вдова, другим шлюбом, домогосподарка, мешкала у м. Миколаїв по вул. Чернігівська, 10, письменна, після шлюбу залишила прізвище Сімонович. Шлюб був зареєстрований у міському відділі ЗАГС м. Миколаїв 04 жовтня 1924 р. [15].

Йосиф Германович Кенігсберг народився 13 вересня 1870 р. У 1898 р. мешкав разом з матір'ю – Естер Давидівною в Миколаєві в будинку № 12 на Бульварній Площі (з 1889 р. – вул. Пушкінська), а з лютого 1909 р. – в Одесі по вул. Дерibasівська, 9, кв. 13 [16].

Хая (Клара) Германівна Кенігсберг народилася 22 січня 1873 р. [17]. У віці 25 років Клара Германівна уклала шлюб з Осипом-Веніаміном Адольфовичем Ноткіним, 35 років, неодруженим, кандидатом прав, колезьким асесором. Шлюб був зареєстрований в миколаївській синагозі 6 жовтня 1899 р. Свідками одруження були Бер Рабинович та Лейб Плам [18]. 19 липня 1900 р. в

Миколаєві у подружжя народився син Григорій [19]. У безстроковій паспортній книжці Клари Германівни Кенігсберг, виданій 1905 р. Миколаївською міською поліцією, є відомості про те, що вона була середнього росту з темно-русявим волоссям, особливих прикмет не мала, у 1902-1903 рр. мешкала в будинках №№ 31, 35 по вул. Хрещатик та в будинку № 7 по вул. Анненкова м. Київ, у 1909 р. тимчасово мешкала в с. Ольгіно-Люстдорф Одеського повіту (нині м. Одеса), а в 1911 р. – знов у Києві в будинку № 10 по вул. Мерінгівська [20].

Анюта (так у документі) **Германівна Кенігсберг** народилася 03 листопада 1879 р. [21]. 13 серпня 1917 р. Ганну Григорівну Кенігсберг було обрано гласною демократичної Миколаївської міської думи за списком № 12 від єврейського об'єднаного комітету [22]. У травні 1917 р. у Миколаєві за ініціативою Ганни Григорівни було відкрито єврейський дитячий садок, розташований у будинку № 14 по вул. Мала Морська, а згодом на розі вул. Великої Морської та Наваринської. Коштами громади утримувалися дитячі притулки-сиротинці для дівчат та хлопців (в 1919 р. передані під опіку державної системи соціального забезпечення). Крім того, на благодійні внески діяв «денний притулок» для дітей воїнів та з бідних родин, створений в 1914 р. (припинив діяльність у 1918 р. через відсутність коштів). Громада утримувала єврейську богадільню [23]. У 1924 р. Ганна Григорівна працювала дитячим лікарем у миколаївському шкільному санаторії [24].

Згідно ревізької казки миколаївського міщанина Германа Кенігсберга склад його родини станом на 19 січня 1882 р. наступний: миколаївський міщанин Герман Михайлович Кенігсберг, 43 років, дружина Ернестіна, 38 років, сини: Михайло, 16 років, Володимир, 13 років, Борис, 12 років та Йосиф, 11 років; доньки: Клара, 8 років та Ганна, 2 років. Проте згідно посвідчення, виданого 20 серпня 1882 р. Миколаївською міщанською управою Герману Михайловичу Кенігсбергу, 45 років, його родина складалася з дружини Естер Давидівни, 40 років, синів Михайла, 17 років, Володимира, 14 років, Бориса, 13 років, Йосифа, 12 років та доньки Клари, 9 років. Можливо, на час складання Г. М. Кенігсбергом клопотання до Миколаївської міщанської управи про

видачу такого посвідчення (тобто до 20 серпня 1882 р.) його молодша донька Ганна ще не народилася, тому не згадується у посвідченні як член родини [25].

Будинок з мезоніном. Арочні вікна. Гарний парадний вхід ... 2 травня 1880 р. миколаївський міщанин Герман Михайлович Кенігсберг (котрий на той час мешкав в будинку № 31 на розі вулиць Католицька та Німецька, нині вулиці Адмірала Макарова та Фалєєвська) купив у генерал-майора Павла Івановича Кашнева будинок № 12 по вул. Бульварна (вул. Пушкінська, 12, нині № 16) в кварталі № 48 Одеської частини Миколаєва за 27400 карбованців, і він на довгі роки став «гніздом Кенігсбергів». Цікавий факт: після революції, коли в країні Рад стали ущільнювати «буржуїв» і організовувати житлотовариства, Кенігсберги пішли на хитрість: «розподілилися» родинами по будинку, обладнали окремі квартири, зробили вигляд, що вони мешканці, і створили житлотовариство під назвою «Розруха». Ось такий вийшов тонкий єврейський гумор. Мешканці збиралися на збори, підписували необхідні документи – і стояли на них підписи: Кенігсберг ... Кенігсберг ... Кенігсберг [26].

Герман Михайлович Кенігсберг помер 31 жовтня 1893 р. в Одесі у віці 53 роки від спинної сухотки, похований в Миколаєві на єврейському кладовищі [27].

Ернестіна Давидівна Кенігсберг у грудні 1905 р. зверталася до Миколаївської міської поліції з проханням про видачу їй посвідчення для отримання закордонного паспорта, але мета виїзду за кордон та країна перебування в проханні не вказані, ймовірно Ернестіна Давидівна лікувалася за кордоном [28]. Померла вона у віці 72 років від запалення легенів 15 серпня 1915 р. в Миколаєві [29].

Література та джерела:

1. ДАМО. Алфавіти до метричних книг синагоги м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії про одруження євреїв м. Миколаїв за 1864 р.
2. ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 579, арк. 1-7.
3. ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 579, арк. 6.

4. Чередниченко Г. Водолечебница доктора Кенигсберга // Новый век. – 2001. – № 3-4. – с. 81-82.
5. ДАМО. Ф. 229, оп. 1, спр. 50, арк. 11-16.
6. ДАМО. Ф. 229, оп. 4, спр. 161, арк. 9 зв., 17, 25.
7. ДАМО. Ф. Р-611, оп. 1, д. 1, л. 17, 25, 27, 29, 80; Щукин В.В., Павлюк А.Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) /В.В. Щукин, А.Н. Павлюк — Николаев: Изд. Ирины Гудым – с. 83, 93, 193, 198.
8. Список медицинских врачей СССР. Изд. народного комиссариата здравоохранения РСФСР. Москва. 1925 г. – с. 437.
9. ДАМО. Ф. Р-5950, оп. 1, спр. 195, арк. 14.
10. Газета "Красный Николаев", 30 квітня 1929 р., № 2498, с. 4; 01 травня 1929 р. № 2499, с. 4.
11. Адрес-календарь и справочная книга города Николаева Херсонской губернии на 1900 год. – Николаев: издание П.А.Ковалева, 1899 – с. 12.
12. ДАМО. Алфавіти до метричних книг синагоги м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії про народження євреїв м. Миколаїв за 1868 р.; ф. 218, оп. 1, спр. 101, арк. 49 зв.-50; Адрес-календарь Николаевского Градоначальства на 1915 год. – Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1914 – с. 100.
13. ДАМО. Ф. 231, оп.1, спр. 2008, акр. 80.
14. ДАМО. Алфавіти до метричних книг синагоги м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії про народження євреїв м. Миколаїв за 1869 рік; Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1912 год. – Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1911 – с. 76; Адрес-календарь Николаевского Градоначальства на 1915 год. – Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1914 – с. 102, 119, 142, 148.
15. ДАМО. Ф. Р-5950, оп. 1, спр. 76, арк. 150.

16. ДАМО. Алфавіти до метричних книг синагоги м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії про народження євреїв м. Миколаїв за 1870 рік; ф. 218, оп. 1, спр. 101, арк. 76 зв.-77.
17. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1460, арк. 6 зв.
18. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1517, арк. 78, 103 зв.
19. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1485, арк. 1, 58 зв.
20. ДАМО. Ф. 231, оп. 1, спр. 2199, арк. 201-206.
21. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1467, арк. 70 зв.
22. ДАМО. Ф. 222, оп.1, спр. 1814, арк. 3-3 зв., 6.
23. Миколаївщина: нариси історії революції 1917 – 1921 років / Л. Л. Левченко, Л. А. Вовчук, О. В. Волос та ін. – Миколаїв: Іліон, 2017. – с. 168.
24. Список медицинских врачей СССР. Изд. народного комиссариата здравоохранения РСФСР. Москва. 1925 г. – с. 82.
25. ДАМО. Ф. 216, оп. 1, спр. 579, арк. 1-5.
26. Газ. "Вечерний Николаев", 10 грудня 2019 р., № 94, с. 5; ДАМО. Ф. 378, оп. 2, спр. 6, арк. 113-114.
27. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1501, арк. 29; ф. 216, оп. 1, спр. 847, арк. 144-146 зв.
28. ДАМО. Ф. 231, оп.1, спр. 2008, арк. 196.
29. ДАМО. Ф. 484, оп. 1, спр. 1708, арк. 45 зв.

Г. Іванова

ЄВРЕЙСЬКА РОДИНА КЕНІГСБЕРГІВ В ІСТОРІЇ МИКОЛАЄВА

Анотація. Дослідження історії родини Кенігсбергів – однієї з найбільш відомих єврейських родин в історії Миколаєва II половини XIX – початку XX ст. Представники цієї родини лишили помітний слід в економічному та суспільно-політичному житті Миколаєва, в розвитку медицини.

Ключові слова: родина, Миколаїв, медицина.

А. Иванова

ЕВРЕЙСКАЯ СЕМЬЯ КЕНИГСБЕРГОВ В ИСТОРИИ НИКОЛАЕВА

Аннотация. Изучение истории семьи Кенигсбергов - одной из самых известных еврейских семей в истории Николаева второй половины XIX - начала XX в. Представители этой семьи оставили заметный след в экономической и общественно-политической жизни Николаева, в развитии медицины.

Ключевые слова: семья, Николаев, медицина.

A. Ivanova

JEWISH KENIGSBERG FAMILY IN NIKOLAYEV'S HISTORY

Abstract. Studying the history of the Koenigsberg family - one of the most famous Jewish families in the history of Nikolaev in the second half of the XIX - early XX centuries. Representatives of this family left a noticeable mark in the economic and socio-political life of Nikolaev, in the development of medicine.

Key words: family, Nikolaev, medicine.

УДК 94 (=411.16)

Геннадій Коваль,

*(вчитель історії та географії, Новосафронівська ЗОШ I – III ступенів,
с. Новосафронівка, Новоодеський район,
Миколаївська область, Україна)*

Олексій Коваль,

*(студент III-го курсу,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна)*

Руслан Коваль

(м. Миколаїв, Україна)

НАШ ЗЕМЛЯК ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ АРКАДІЙ ЄФИМОВИЧ БРОДСЬКИЙ

У кожної великої людини – є великий ворог, а частіше їх декілька, а то й дуже багато. Чи замислювався градоначальник і тимчасовий генерал-губернатор Одеси Іван Миколайович Толмачов над тим, якої користі міг би принести в Державній Думі депутат від Одеси Аркадій Єфимович Бродський та йому подібні, які закони могли б написати та добитися їх прийняття? Можливо, ці закони змогли б перетворити тоді ще мирну Російську імперію на федерацію вільних держав без десятків мільйонів загиблих у революціях, Громадянській війні, інтервенціях. Чи могло б все піти інакше? Ніхто не знає. Шанс було втрачено. Чи аналізував довгими вечорами в своїй квартирі в Берліні, в гостях у колишнього лютого ворога Німеччини, генерал Толмачов свої расистські,

ненависні дії щодо євреїв? Чи думав він, що все могло бути інакше? Чи уявляв він пекельне життя народу в Країні Рад, до якого і він доклався своєю страшною антисемітською, чорносотенною політикою неабияких зусиль?

В той самий час, про те, що його величезні здобутки, принципово і майстерно знищені на самій високій точці польоту розмірковував депутат Державної Думи Російської імперії Аркадій Єфимович Бродський. Цими ж вечорами та ночами розмірковував він про минуле Росії, її населення та долю єврейського народу в Парижі. Між Берліном та Парижем 880 кілометрів [1]. В цих містах на цвинтарях тепер покояться Аркадій Єфимович Бродський та Іван Миколайович Толмачов, два антиподи, два полюси Одеси, Російської імперії, люди, які залишилися в історії, один ставши жертвою іншого. Чи брався хтось уявити амбіції, плани, бажання, ідеї, думки молодого, успішного 47-річного А. Є. Бродського, коли його було обрано в Державну Думу і весь набір, спектр горя, розчарування, образи, злості, ненависті та безвиході, коли І. М. Толмачов змусив його зректися високого звання депутата Державної Думи.

Дуже коротко наведемо біографію А. Є. Бродського, який навіть власне ім'я Арон Хаїмович змінив на Аркадій Єфимович, щоб догодити системі, мільйонам Толмачових та інших їм подібних, щоб не виділятися із натовпу своїм єврейством, жити тишком-нишком, бути таким як усі і не дратувати господарів життя – владу та весь чорносотенний бруд.

Популярний одеський адвокат А. Є. Бродський помер у Парижі 6 березня 1924 року.

А. Є. Бродський брав участь в якості гласного в справах одеського міського управління. Він був також короткий час членом Державної Думи від міста Одеси. Обрання єврея викликало велике роздратування в адміністративних колах Одеси, і Толмачов домігся того, що проти А. Є. Бродського було розпочато кримінальне переслідування за звинуваченням у привласненні неприналежного йому християнського імені «Аркадій». А. Є. Бродський тоді добровільно склав з себе звання члена Думи, заручившись

обіцянкою, що за це зречення буде припинено порушене проти нього кримінальне переслідування.

Коли в 1919 році Одеса була полишена французами і зайнята більшовиками, А. Є. Бродський був обраний до комісії, яка повинна була розподілити накладену на одеську буржуазію контрибуцію в 500.000.000 рублів. Виконати це завдання і знайти тоді в Одесі 500 мільйонів було явно неможливо, і А. Є. Бродський потрапив до в'язниці.

На початку 1920 року він покинув Одесу, і пробувши недовго в Константинополі, переїхав до Парижа, де працював в Російському Товаристві пароплавства і торгівлі, в якості юрисконсульта та директора Правління [2].

І так, у 1909 році А. Є. Бродський прийняв участь у виборах до міської Думи Одеси. Надамо опис цього жахливого двобою: прекрасно, чесно, відкрито виграні вибори та програна, віддана перемога перед тиском, шантажем, переслідуванням, погрозами системи, антиєврейської істерії та ненависті влади в особі тимчасового губернатора та градоначальника Одеси генерал-майора І. М. Толмачова.

16 липня 1909 року в Одесі партія народної свободи виставляла на місце в міську Думу кандидатуру присяжного адвоката Аркадія Бродського, поміркованого конституційного-демократа. Партія мала 63 відсотки виборців, в тому числі 40 відсотків євреїв. Кадети спинились на А. Є. Бродському через те, що в Думі було дуже мало депутатів - євреїв [3].

Виборча кампанія в Одесі зовсім вільно відбувалася тільки у союзників. Бачучи, що вони не проведуть свого кандидата, союзники почали використовувати тактику розбивання голосів, які можуть бути подані за ненавистного їм поступовця А. Є. Бродського. Для цього вони вирішили підтримувати кандидатуру колишнього гласного міської Думи Казарінова, що в 1905 – 1906 роках пробував організувати в Одесі партію «правого порядку». Його кандидатуру забезпечували голосами одеські власники домів. Монархісти й помірковані сподівалися, що за Казарінова подадуть голоси і

«благомислящі» євреї, бо Казарінов, мовляв, не раз висловлювався хоч за невелике але полегшення долі євреїв [4].

27 вересня на вибори члена Державної Думи на підтримку партії поступовців з'явилися близько тисячі душ. Союзники лякали усілякими погрозами євреїв на очах поліції [5]. Але не дивлячись на погрози 28 вересня членом Державної Думи було обрано А. Є. Бродського, поступовця, присяжного адвоката, 47 років, єврея, за якого було подано 765 голосів [5]. Вибори кандидатів до Державної Думи і в Москві і в Одесі закінчилися перемогою кадетів. Зазначена перемога і досі має велике значення, як характеристика настроїв тодішніх виборців.

Не допомогли одеським чорносотенцям ні безмежна сваволя адміністрації, ні безсоромна протекція ультра реакційної міської Думи, ні погрози і залякування новим погромом чорносотенних прокламацій. Столиця чорної сотні в Україні – Одеса од першої курії, тобто від найзаможнішої частини населення, послала до Державної Думи своїм кандидатом представника опозиції – присяжного повіреного А. Є. Бродського. Одеситам треба було виявити чимало громадянської сміливості, щоб при згаданих умовах по совісті виконати свій громадянський обов'язок, з'явитися на вибори і голосувати за представника від поступовців. І одеська спільнота з честю вийшла з цього важкого становища. Але результати виборів в Одесі можна пояснити ще як протест суспільства проти занадто вже великих утисків місцевої адміністрації. До того ж Одеса і раніше раз-у-раз направляла до Думи представників опозиції. Безмірно більше значення мають вибори в Москві, де замість октябриста Плевако було обрано кадета Щепкіна. Знов треба взяти до уваги, що до першої курії належать найзаможніші люди: найвидатніші купці, власники великих домів, найзаможніші промисловці і т.ін., тобто всі ті елементи, на які звичайно любили поспиратися й опиратися октябристи. На попередніх виборах в Москві вище означені політичні сили оборону своїх інтересів довірили одному з октябристів. За їх невдалими результатами вони відвернулися від цієї безособової, безідейної, зрадливої «партії» і довірилися

представникові опозиції. Перемога кадетів стала таким чином гострою доганою політиці октябристів, які в своїй думській роботі раз-у-раз стояли разом із темними реакційними силами і постійно плямували той прапор, що так зухвало виставили його над своєю партією. Якщо у випадку з виборами в Одесі перемогу поступовців чорносотенці могли пояснити ще «інтригами жидів», іногородців та всяких сепаратистів-крамольників, то про Москву, столицю Російської імперії сказати те саме вони вже не могли.

Останні вибори свідчили про те, що опозиційний настрої серед імперської громадськості навіть серед заможнішої його частини, не зважаючи на повну зверхню байдужість до праці Державної Думи, не тільки не зменшився, а ще й збільшився. Політика думського центру не задовольняла навіть тих виборців, які раніше ставилися прихильно до його програм, від тоді октябристам довелося рахуватися з даним фактом. Вони на далі мушили або міцніше притримуватися своєї програми, або зовсім втратити своїх прихильників [6].

На 29 вересня 1909 року одеські союзники ніяк не могли заспокоїтись, що депутатом було обрано Аркадія Бродського з числа кадетів. Вони написали скаргу, про те що А. Є. Бродський зовсім не Аркадій Єфимович, а Арон Хаїмович за паспортом [7].

9 жовтня одеський градоначальник Толмачов звернувся до сенату з поясненням з приводу виборів члена Державної Думи від Одеси Аркадія Бродського. Він вказав, що в Одесі немає ніякого Аркадія Бродського, а є Арон Бродський. При цьому зазначивши, що, імовірно, виборці не знали, кого обирали. Наприкінці звернення Толмачов просив Сенат надати рекомендацій, що йому надалі робити [8]. Заява Толмачова про порушення закону підчас виборів Бродського в Одесі надійшла до сенату. Її було розглянуто в короткі строки. Сам А. Є. Бродський приїздив до Петербургу, був в сенаті, а потім знову повернувся до Одеси [9].

Тоді 13 жовтня одеський градоначальник Толмачов повідомив голові Державної Думи, що він притягне до суду на підставі статті 1416 карного

закону депутата Арона Хаїмовича Бродського, який присвоїв собі не за законом ім'я Аркадія Єфимовича [10].

Сенат, розглянувши рапорт Толмачова з приводу виборів Бродського в Одесі – відклав остаточно резолюцію на один день. Опозиція запропонувала поставити запитання з приводу рапорта Толмачова. Приводом для означеного запиту стало те, що градоначальникові було надано право подавати рапорти тільки до його безпосереднього керівництва, а до Думи слід було подавати тільки звітні справ й документи про вибори [11].

На 13 жовтня Сенат по справі Бродського не висловив своєї думки. Більшість senatorів скаргу Толмачова вважали безпідставною, оскільки сам Толмачов визнавав, що Арон Бродський і Аркадій Бродський одна людина. Сенат відклав справу А. Є. Бродського до 14 жовтня [11].

А 14 жовтня Бродський не визнав себе винним в тому, що привласнив ім'я «Аркадій Єфимович» на підставі того, що починаючи з 1886 року у всіх офіціальних документах Бродський писався Аркадієм Єфимовичем [11].

На підставі вище зазначеного 15 жовтня сенат ухвалив винести догану генералу Толмачову за його рапорт щодо Аркадія Бродського, і докоряв Толмачову тим, що він не мав права вносити свої зауваження, що до виборів Бродського [12].

З приводу рішення сенату щодо виборів А. Є. Бродського, пропонуємо ознайомитися з розмовою кореспондента «К.В.» з головою та деякими лідерами депутатів Державної Думи, так: «Хом'яков висловився в тому напрямку, що постанова сенату неправильна, оскільки все вирішує тільки сам сенат. Гучков вважає, що постанова сенату не обов'язкова для Думи. Капустін теж певен, що Дума затвердить вибори. Шубинський та Замисловський дивляться на цю справу інакше і вважають постанову сената обов'язковою. Тому вони сподіваються, що результати виборів будуть Думою скасовані» [12].

27 жовтня А. Є. Бродський надав до думського відділу докази, що він тільки раз був записаний у виборчий список по місту Одесі. Окрім цього він представив офіційні документи, де він іменується Аркадієм Єфимовичем. До

цих документів було додано і лист від Толмачова, який починався так – «Аркадій Єфимович...». Ознайомившись з наданими паперами, депутати вирішили, що одеські вибори будуть затверджені Думою [13].

У відповідь на це рішення 27 жовтня Толмачов притягнув до суду чиновників поліції, які видали депутатові Бродському паспорт з іменем Аркадія Єфимовича [13].

А 28 жовтня відділ повірених Державної Думи, розглянувши справу про вибори Бродського, ухвалив вивчити досконально виборче діловодство [14]. Результатом перевірки стало повідомлення з Одеси від 30 жовтня про те, що новообраного депутата А. Є. Бродського віддано під суд за статтею 1416 за те, що він використовував чуже ім'я [15]. Таким чином, Сенат, вислухавши рапорт Толмачова про одеські вибори, виніс рішення про обрання членом Думи від Одеси Арона Хаймовича Бродського [16]. Вся ця історія була б незрозумілою і половинчастою без розповіді про деякі моменти та короткий опис життя та служби генерал-майора І. М. Толмачова. Так, 2 грудня 1907 градоначальником і тимчасовим генерал-губернатором Одеси було призначено генерал-майора Івана Миколайовича Толмачова, який свого часу закінчив Миколаївську військову академію [17]. Народився 5 січня 1861 – помер 28 червня 1931 року, в 70 років. Походив з дворян Калузької губернії. Закінчив Орловський кадетський корпус (1879) і Михайлівське артилерійське училище (1882), звідки був випущений підпоручиком в 3-тю гвардійську артилерійську бригаду.

Отримав нагороди: Орден Святого Станіслава 3-го ступеню (1891); Орден Святої Анни 3-го ступеню (1894); Орден Святого Станіслава 2-го ступеню (1896); Орден Святої Анни 2-го ступеню (1902); Орден Святого Володимира 3-го ступеню (1908); мечі до ордена Святого Володимира 3-го ступеню (18.03.1915); Орден Святого Станіслава 1-го ступеню (08.1915); Орден Святої Анни 1-го ступеню (22.10.1915) [18].

Чини: прапорщик гвардійської артилерії (1883), підпоручик (1884), поручик (1886), штабс-капітан (1889), капітан (1889), підполковник (1894), полковник (1898), генерал-майор (1907), генерал-лейтенант (1911).

Командував ротою (13 місяців) і батальйоном (4 місяці) 3-ї гвардійської артилерійської бригади. У 1889 році закінчив Миколаївську академію Генерального штабу за 1-м розрядом. Потім був старшим ад'ютантом штабу 31-ї піхотної дивізії (1889-1890), помічником старшого ад'ютанта штабу Київського військового округу (1890-1894) і, нарешті, старшим ад'ютантом штабу Київського військового округу (1894-1900).

22 лютого 1900 року Толмачова призначено виконуючим обов'язки начальника штабу 2-ї Зведеної козачої дивізії, 25 травня того ж року переведено виконуючим обов'язки начальника штабу 9-ї кавалерійської дивізії, а 1 січня 1902 року затверджено на посаді. У 1902-1904 роках був прикомандирований до штабу Київського військового округу для робіт зі складання опису округу. Автор наукової праці, присвяченого військово-стратегічному опису Полісся.

З 7 лютого 1904 по 30 червня 1907 командував 132-м Бендерським піхотним полком, спрямованим на Кавказ (Озургеті). Потім був окружним черговим генералом штабу Кавказького військового округу (червень-жовтень 1907) і начальником штабу 16-го армійського корпусу (жовтень-грудень 1907).

2 грудня 1907 року, за заслуги під час придушення революції, був призначений Одеським градоначальником. Допомагав право-монархічним організаціям міста, зокрема Одеському відділу Союзу російських людей. 4 листопада 1911 був звільнений від служби через хворобу з присвоєнням звання генерал-лейтенант.

З початком Першої світової війни 11 вересня 1914 роки повернувся на службу і був призначений командувачем 1-ою бригадою 70-ї піхотної дивізії. 17 листопада 1914 був відрахований в резерв чинів при штабі Мінського військового округу. З 6 березня 1915 був виконуючим обов'язки генерала для доручень при Головному начальнику постачань армій Південно-Західного фронту. 18 листопада 1917 був звільнений від служби за хворобою з мундиром і пенсією.

Останні роки життя провів в еміграції в Німеччині. Помер в 1931 році в Берліні. Похований на кладовищі Тегель [17].

Можливо, один з найяскравіших моментів його діяльності було прагнення встановити хрести над синагогами. Сьогодні важко встановити, чи це була ненависть до євреїв, безпідставна і жорстока, чи певний прояв «солдафонства», чи несприйняття іншого, незрозумілого, інакшого.

«Сьогодні до градоначальника з'явилась депутація від духовних і казенних рабинів, що надала детальну доповідну записку з приводу вимоги генералом І. М. Толмачовим помістити на коронах ілюмінаційних облаштувань на будівлях синагог хрести», повідомила 7 листопада (25 жовтня) 1909 року газета «Руське слово».

3 листопада (21 жовтня) 1909 те саме видання «Руське слово» розповідало про те, що в місцевих газетах з'явилося наступне повідомлення: «Градоначальник звернув увагу на те, що над головним входом до нової синагоги, над ілюмінаційними зображеннями вензелів Їх Імператорських Величностей, укріплені Царські корони неправильної форми: замість хрестів над коронами зроблені кола. Градоначальник, закликавши старосту синагоги, заявив йому, що від форми Імператорської корони не можуть бути допущені будь-які відступи і наказав дати розпорядження про відповідне виправлення корон. Староста заявив на це, що розміщення хрестів над будівлею синагоги не допускається єврейською релігією, і запропонував зі свого боку, замінити кола сьайвом або щитами Давида.

Генерал Толмачов відхилив цю пропозицію, зазначивши, що хрести будуть зображені не над синагогою, а лише на Царських коронах. Одночасно градоначальник доручив старшому чиновнику з особливих доручень повідомити раду духовних правлінь про те, щоб на їхніх синагогах, які мають ілюмінаційні оздоблення, кола на коронах були замінені світловими хрестами».

І ось 7 листопада (25 жовтня) на зустрічі з градоначальником рабини категорично висловлювалися про неприйнятність виконання вимоги градоначальника, несумісної, за їхніми словами, з єврейським віровченням. «Генерал Толмачов не погодився з доводами, наведеними рабинами, і запропонував останнім звернутися через нього в Сенат, який дасть свої

вказівки. До цього роз'яснення питання залишається відкритим», – сказано в повідомленні [19].

На посаді одеського градоначальника Толмачов протегував правомонархічним організаціям міста. Не зважаючи на те, що особисто з головою Одеського відділу Союзу Російського Народу (СРН) графом А. І. Коновніциним знаходився в натягнутих відносинах. Оскільки Толмачов прагнув підпорядкувати монархічні організації Одеси місцевій владі, а граф Коновніцин, що мав вплив у «вищих колах» Санкт-Петербургу, не бажав підкорятися градоначальнику. При вступі на посаду градоначальника Толмачов зібрав представників монархічних організацій, яким заявив: «Перш за все – мій низький уклін вам, панове, за вашу діяльність! Друге, – я всією душею чорносотенець, і якщо я офіційно не можу бути членом союзу, то в родині моїй всі – хто тільки може – члени союзу». Після такої заяви взаєморозуміння з одеськими чорносотенцями було швидко налагоджено.

Політика Толмачова, який став повновладним господарем міста і, за словами С. Ю. Вітте, «з особливою силою переслідував євреїв», викликала до нього ненависть лівих і лібералів. У 1908 році кадети внесли в Державну Думу запит про перевищення Толмачовим своїх повноважень, в зв'язку з тим, що градоначальник енергійно взявся за чистку Новоросійського університету від ліберальних професорів і викладачів. Так він підтримував Академічний рух, в той самий час його дружина Л. Д. Толмачева стояла на чолі Київського товариства сприяння академічного життя. Толмачов протегував Одеському Союзу Російських Людей під головуванням М. М. Родзевича. Буваючи в Санкт-Петербурзі, відвідував засідання Російського Народного Союзу ім. Михаїла Архангела та Російських Зборів. Вітав з'їзд прихильників Маркова (4-й Всеросійський з'їзд Союзу Російського Народу в Санкт-Петербурзі від 14-16 травня 1912).

Праві щиро захоплювалися твердістю курсу Одеського градоначальника. На одному із з'їздів правих товариш голови Київського губернського відділу СРН М. С. Міщенко, назвавши Толмачова «безмежно відданим Престолу і

Батьківщині російським патріотом», відзначав: «Дуже і дуже мало у нас на Русі таких генералів Толмачових. А якби на Русі було ще два-три генерала Толмачова, та ще два-три генерала Думбадзе, то була б з коренем вирвана єврейсько-інородчеська революція, і схилилося б перед священним прапором Союзу Російського Народу все жидівство російське».

Гостро переживав «негаразди між правими», підкреслюючи, що після інциденту між М. Є. Марковим і Б. В. Нікольським «в Російські Збори всі високопосадовці ходити бояться». Щодо політики, що проводилася П. А. Столипіним щодо чорносотенців, писав: «Пригнічує мене думка про повний розвал правих. Століпін досяг свого, плоди його політики ми пожинаємо тепер; всі ополчилися один на одного...». Після вбивства прем'єра був відправлений у відставку. У 1912 балотувався в IV Державну Думу, але потрібної кількості голосів не набрав [20].

Таким чином, ми бачимо наскільки блискучою була перемога А. Є. Бродського на виборах в Державну Думу Росії та жорстокою помстою відбирання у нього перемоги тимчасовим губернатором та градоначальником Одеси генерал-майором І. М. Толмачовим, який був представником, знарядям антисемітської, антиєврейської, дискримінаційної політики Російської імперії.

Література та джерела:

1. Електронний ресурс: <https://turistigid.com/kak-dobratsya/berlin-parizh.html>
2. Бродский А.Е. Руль. Берлин. – 1924. – № 1003, 22 марта // Електронний ресурс: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/9806-gazety>
3. Рада. – 1909. – № 161, 18 іюля (31 липня) // Електронний ресурс: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64
4. Там само. – № 198, 2 сентября (15 вересня).
5. Там само. – № 219, 29 сентября (12 жовтня).
6. Там само. – № 220, 30 сентября (13 жовтня).
7. Там само. – № 221, 1 октября (14 жовтня).
8. Там само. – № 228, 10 октября (23 жовтня).

9. Там само. – № 230, 13 октября (26 жовтня).
10. Там само. – № 231, 14 октября (27 жовтня).
11. Там само. – № 232, 15 октября (28 жовтня).
12. Там само. – № 233, 16 октября (29 жовтня).
13. Там само. – № 243, 28 октября (10 листопада).
13. Там само. – № 243, 28 октября (10 листопада).
14. Там само. – № 244, 29 октября (11 листопада).
15. Там само. – № 246, 31 октября (13 листопада).
16. Там само. – № 260, 17 ноября (30 листопада).
17. Електронний ресурс: <https://odessitua.com/news/odessika/35550-107-let-nazad-general-mayor-ivan-tolmachev-stal-novym-odesskim-gradonachalnikom.html>
18. Електронний ресурс:
https://ru.wikipedia.org/wiki/Толмачёв,_Иван_Николаевич
19. Електронний ресурс: <https://odessitua.com/articles/20936-kak-odesskiy-gradonachalnik-tolmachev-dobivalsya-nad-sinagogami-kresty-ustanovit.html>
20. Електронний ресурс: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tolmachev_in.html

Г. Коваль, Р. Коваль, О. Коваль

**НАШ ЗЕМЛЯК ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ**

АРКАДІЙ ЄФИМОВИЧ БРОДСЬКИЙ

Анотація. В статті розказано про обрання єврея А. Є. Бродського в Державну Думу на місце померлого депутата Олександра Яковича Пергаментя. Наведено події блискучої перемоги поступовця Аркадія Єфимовича Бродського на виборах в Державну Думу Росії від Одеси та знищення, цькування, переслідування, відбирання цієї перемоги, мандату тимчасовим губернатором та градоначальником Одеси генерал-майором І. М. Толмачовим. Підкреслено, що він був представником, зняряддям антисемітської, антиєврейської, дискримінаційною політики Російської імперії. Розказано про перемогу кадетів на виборах в Одесі та Москві. Подано

біографії обох цих людей, описано їх діяльність, життєвий шлях, нагороди. Підкреслено, що в кожній великій людині є завжди великий ворог, в даному випадку градоначальник І. М. Толмачов знищив політичну кар'єру депутата, юриста, гласного, громадянина А. Є. Бродського на самому злеті, на самій вершині його кар'єри, життя, політичної, законодавчої діяльності, не давши йому реалізувати свої політичні плани, в тому числі і у вирішенні питань, проблем, житті єврейського народу в Росії. Вказано, що вони були антиподами, різними полюсами життя міста Одеси. Підкреслено, що А. Є. Бродському прийшлося відмовитися від свого імені Арон Хаїмович, хоча саме це стало приводом для кримінального переслідування, скарг, відмови від мандату. Вказано на правову діяльність А. Є. Бродського та чорносотенську, антиєврейську політику, витівки, вимоги градоначальника Одеси І. М. Толмачова. Вказано, що їх поховано в Парижі та Берліні, підкреслено, що всі програли, коли перемогли більшовики, які залили кров'ю всю колишню Російську імперію. Розказано, що «проблемою» А. Є. Бродського був його паспорт, який перевіряв сенат, депутати Державної Думи, Толмачов, інші органи виносили рішення щодо нього. Підкреслено, що не дивлячись на рішення органів влади на користь А. Є. Бродського, очільник чорносотенців Одеси градоначальник І. М. Толмачов змусив його зректися депутатського мандата в обмін на припинення кримінального переслідування.

Ключові слова: депутат, Державна Дума, Російська імперія, єврей, паспорт, вибори, градоначальник, антисемітизм, ненависть, цькування, перемога, поразка, сенат.

Г. Коваль, Р. Коваль, А. Коваль

НАШ ЗЕМЛЯК ДЕПУТАТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ АРКАДИЙ ЕФИМОВИЧ БРОДСКИЙ

Аннотація. В статті розказано о виборах єврея А. Е. Бродского в Государственную Думу на место умершего депутата Александра Яковлевича Пергамента. Приведены события блестящей победы прогрессиста Аркадия Ефимовича Бродского на выборах в Государственную Думу России от Одессы

и уничтожения, травли, преследования, отбор этой победы, мандата временным губернатором и градоначальником Одессы генерал-майором И. М. Толмачевим. Подчеркнуто, что он был представителем, орудием антисемитской, антиеврейской, дискриминационной политики Российской империи. Рассказано о победе кадетов на выборах в Одессе и Москве. Подано биографии обоих этих людей, описаны их деятельность, жизненный путь, награды. Подчеркнуто, что у каждого большого человека всегда наличествует большой враг, в данном случае градоначальник И. М. Толмачов уничтожил политическую карьеру депутата, юриста, гласного, гражданина А. Е. Бродского на самом взлете, на самой вершине его карьеры, жизни, политической, законодательной деятельности, не дав ему реализовать свои политические планы, в том числе и в решении вопросов, проблем, жизни еврейского народа в России. Указано, что они были антиподами, различными полюсами жизни города Одессы. Подчеркнуто, что А. Е. Бродскому пришлось отказаться от своего имени Арон Хаимович, хотя именно это стало поводом для уголовного преследования, жалоб, отказа от мандата. Указано на правовую деятельность А. Е. Бродского и чорносотенскую, антиеврейскую политику, выходки, требования градоначальника Одессы И. М. Толмачова. Указано, что они похоронены в Париже и Берлине, подчеркнуто, что все проиграли, когда победили большевики, залили кровью всю бывшую Российскую империю. Рассказано, что «проблемой» А. Е. Бродского был его паспорт, который проверяли сенат, депутаты Государственной Думы, Толмачев, другие органы, выносились решения по нему. Подчеркнуто, что, несмотря на решения органов власти в пользу А. Е. Бродского, глава черносотенцев Одессы градоначальник И. М. Толмачов заставил его отречься от депутатского мандата в обмен на прекращение уголовного преследования.

Ключевые слова: депутат, Государственная Дума, Российская империя, еврей, паспорт, выборы, градоначальник, антисемитизм, ненависть, травля, победа, поражение, сенат.

G. Koval, R. Koval, A. Koval

**OUR FELLOW COUNTRYMAN AND DEPUTATE IN THE STATE
DUMA OF RUSSIAN EMPIRE ARKADY BRODSKY**

***Abstract.** A. E. Brodsky was one of the first from Odessa's Jews who was elected to the State Duma as a deputy after the death of Alexander Pergament. That was the elections of Odessa's candidates in to the State Duma of Russian Empire. The victory of Arkady Brodsky was accompanied by destruction of his cariera, persecutions, annihilation of this victory with his anemy. Becouse his anemy was provisional governor and mayor of Odessa Major General I. M. Tolmachev, whom was an instrument of anti-Semitic, anti-Jewish, discrimination policy of the Russian Empire. The cadets party won in that elections in Odessa and Moscow. Biographies of both of these people, their destinies and political activities are described in this topic. The main idea of this article is "Every great person has a great enemy, always". The mayor I.M. Tolmachev destroyed the political career of a deputy, a lawyer, just a citizen of A.E. Brodsky at the very top of his career, life, political, legislative activity. The mayor I.M. Tolmachev preventead A.E. Brodsky from realizing his political plans, including in solving issues and problems in lives of the Jewish people in Russian Empire. They were antipodes, such different poles of life of the city of Odessa. In fact A.E. Brodsky had abandon his name Aaron Chaim. And this was the main reason of complaints, criminal prosecution to him, and termination of his mandate. Such was the chornosoten's anti-Jewish policy in combination with an intolerance and antisemitic demands by Odessa Mayor IM Tolmachev. They were buried in Paris and Berlin. They all lost when the Bolsheviks, who blew the whole of the former Russian Empire, won. The main "problem" AE Brodsky's was his passport, which was checked by the Senate, deputies of the State Duma, Tolmachev, other bodies, and decisions were made against him. Despite the decision of the authorities in favor of AE Brodsky at first, the head of the chornosotin's party in Odessa, Mayor IM Tolmachev, forced him to renounce his deputy mandate in exchange for termination of criminal prosecution.*

***Key words:** deputy, State Duma, Russian Empire, Jew, passport, elections, mayor, anti-Semitism, hatred, harassment, victory, defeat, senate.*

УДК 94 (=411.16)

Геннадій Коваль,

*(вчитель історії та географії, Новосафронівська ЗОШ I – III ступенів,
с. Новосафронівка, Новоодеський район,
Миколаївська область, Україна)*

Олексій Коваль,

*(студент III-го курсу,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна)*

Руслан Коваль

(м. Миколаїв, Україна)

ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ ДЕПУТАТА ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЇ НАШОГО ЗЕМЛЯКА ОСИПА ЯКОВИЧА ПЕРГАМЕНТА

Людина народжена для щастя, можливості здійснювати свої бажання та мрії, в повній мірі. Коли ж на її дорозі стоїть височенна гора, вона змушена її обходити далекими дорогами, змінюючи себе, зраджуючи і жертвуючи чимось. Також буває, що на самому пікові свого сходження на вершину, людина зривається в прірву і гине.

Ці алегорії передають життя О. Я. Пергаменту, який змушений був вихреститися, зрадити тисячолітню віру предків, хоча християнство виходить з іудаїзму і, не є його протилежністю, щоб бути таким як всі. В прірву його скинули, коли він, ніби то, допоміг Ользі Штейн втекти, не витримало серце порядної людини. Знаходячись на самому пікові своєї кар'єри, життя – відомий

адвокат, депутат Державної Думи Російської імперії, він помирає від незаслужених, недоведених звинувачень.

Осип Якович Пергамент родився 1868 року в Феодосії. Виховувався в Ришельєвському ліцеї, який скінчив із золотою медаллю. Потім поступив до Новоросійського університету, на фізико-математичний факультет. В 1891 році закінчив його, написавши працю по астрономії і одержавши за неї медаль. Вчителюючи по гімназіях, О. Я. Пергамент готувався по юридичним наукам і через кілька років здав остаточний екзамен на юридичному факультеті. В 1906 – 1907 роках О. Я. Пергамент вже голова ради одеської судової палати. Тут тягнеться ціла низка гучних справ, на яких він виступає оборонцем. З наукових праць О. Я. Пергамент найвідоміші: «Курси громадянського права», «Курс торгівельного права» і таке інше. Перший раз в Думу О. Я. Пергамент пройшов, як кандидат від Одеси, під час виборів в 2-гу Думу. В 1907 році його перевибирають в третю Думу. Немає ні одної великої справи, в якій би не брав участі О. Я. Пергамент: справа соціал-демократичної фракції другої Думи, справа виборзької відозви, справа селянської спілки і таке інше. Останній виступ його був у середу в Сенаті, та ще 15-го травня він працював в судовій інституції. З першого виступу свого в Думі О. Я. Пергамент став на чолі не тільки кадетів, а і всієї Думи. В останні дні Пергамент працював над питанням про Дубровина [1].

У 2-й Державній Думі підтримував боротьбу депутатів-євреїв за зміну формули урядів, законопроекту, який передбачав скасування всіх віросповідних обмежень «за винятком єврейських». У статтях і виступах доводив, що поліпшення внутрішнього життя в Росії «неможливо без одночасного звільнення євреїв від тяжіючого над ними безправ'я» [2; 3].

У 1894 році склав іспит в юридичній випробувальній комісії і записався в стан присяжних повірених, став помічником майбутнього одеського міського голови В. Я. Протопопова.

У 1899 році став присяжним повіреним судової палати одеського округу.

У 1904 році О. Я. Пергамент був обраний головою ради присяжних повірених Одеського округу. Писав критичні статті в газету по соціально-економічним проблемам і політичним реформам, необхідним країні. Взяв активну участь в Першій російській революції.

У 1905 році став одним з творців Союзу спілок (організація створила профспілки журналістів, письменників, юристів, викладачів, лікарів, інженерів і т. ін. Виникла 1 травня 1905 року, головою став П. М. Мілюков). О. Я. Пергамент створив в Одесі Спілку адвокатів. За свою революційну діяльність, що носила пропагандистський і просвітницький характер, був на кілька місяців висланий в Пермську губернію.

Став активним членом комітету Партії конституційних демократів в місті Одеса, який виник 5 грудня 1905 року.

Підірвав свою кар'єру, захищаючи шахрайку Ольгу фон Штейн. За сприяння втечі злочинниці був притягнутий до суду честі і позбавлений права займатися адвокатською діяльністю.

Помер при нез'ясованих обставинах 16 травня 1909 року в Санкт-Петербурзі. «Петербурзька газета» 30 травня 1909 року повідомляло: «Лікарі, що приїхали знайшли його майже без свідомості і, незважаючи на всі вжиті заходи, не могли повернути його до життя. Він помер не приходячи до тями. Яка причина цієї дивної смерті - кажуть по-різному. Деякі приписують її до самогубства, а саме отруєння, що мало місце ще в п'ятницю. Отруту покійний, як кажуть, носив завжди при собі. Інші – нервового потрясіння, що сталося від несподівано отриманої звістки, яке подіяло на нього гнітюче, і призвело до розриву серця».

Похований на Смоленському православному кладовищі [4].

Того самого дня, як прийшла несподівана звістка, що члена Державної Думи О. Я. Пергамент позивають до суду за те, ніби, що він допоміг уникнути суду й карі відомій авантюристці Ользі Штейн, того самого дня, уночі, надійшла ще більш несподівана звістка про наглу смерть О. Я. Пергамент.

Усілякі розмови й здогадки про те, що ніби О. Я. Пергамент сам собі заподіяв смерть, боячись суду, не мають під собою ніякого ґрунту. І лікар-професор, на руках якого вмер покійний депутат, і інші свідки його несподіваної смерті кажуть, що він вмер своєю смертю, вражений в саме серце звісткою про позов.

Несподівану смерть О. Я. Пергамента, одного з видатніших членів конституційно-демократичної партії, безперечно треба вважати за дуже тяжку втрату не тільки для партії, до якої належав покійний, а й для усього прогресивного громадянства в Росії, що бореться за волю й правду і за кращу долю.

«Ми не вважаємо себе за великих прихильників конституційно-демократичної партії, видатним членом якої був покійний депутат; не знаємо також випадку, коли б покійний виступав в обороні нашого народу, окрім хіба тільки того, що він підписав своє ім'я під законопроектом про українську мову в народній школі, про те це нам не стає на заваді по щирості сказати, що в особі О. Я. Пергамента народ взагалі втратив розумного, талановитого, щирого і запопадливого до роботи свого захисника і охоронця. І ми вкупі зо всіма іншими прогресивними людьми Росії щиро поділяємо їхній сум і їхню тугу з приводу смерті д. Пергамента. Вкупі з цим ми, так само як і вони, певні, що ворогам народної волі і кращої його долі не вдасться зробити плями на чесному обличчі оборонця народу і покрити соромом могилу доброго й щирого борця за народні права і волю. Ми, так само як і вони, певні, що позов покійного депутата до суду в справі Штейн, є діло ватаги шантажистів, якою керувала рука ненависників справжніх народних заступників і месників за ту роботу, яку вони робили й роблять.

Позов д. Пергамента до суду в той саме час, коли він готувався виступити в Думі, як оратор, з приводу запитання про «союз руссаго народа», виступити прилюдно, в чеснім бою, – позов, котрий заподіяв смерть депутатові, перед цим саме днем треба вважати й справді, як висловилася «Речь», за «влучний удар в спину».

Проте скільки і як би дошкульно і влучно не була в спину справжніх народніх заступників ворожа їм рука, вона не подужає заподіяти смерті їхній честі, а тим паче вбити те діло, якому вони віддають свій розум, свою працю і своє життя» [1].

Коли 15 травня в Думі пронеслася чутка, що проти О. Я. Пергаменту знов підняли поход і накинули йому тяжкі злочини, він міг тільки вимовити: «це нісенітниця, це шантаж». Приятелі заспокоювали його, але зразу стало видно, що сили покидають його. Біля трьох годин Аджемов вмовив О. Я. Пергаменту поїхати до дому. В кулуарах він зомлів. Насилу довели до дверей. І от у 4 години і 15 хвилин О. Я. Пергамент покинув Таврійський палац на віки [1].

Наведемо події останнього дня О. Я. Пергаменту. Аджемов посадив О. Я. Пергаменту на візника і повіз його. Дорогою Пергамент дрімав. Говорити не міг. Дома покликали лікарів, які визнали, що серце ослабло. О. Я. Пергамент прийшов до тями і багато говорив про ганебність обвинувачення і навіть шуткував. Потім він знесилив. Лікарі визнали, що ослабли дихальні органи. Вся сім'я зібралася біля ліжка вмираючого. Тут же сидів Аджемов і адвокат Маргулієс, який ще з гімназії приятелював з О. Я. Пергаментом. О першій годині ночі О. Я. Пергамент почав просити присутніх, щоб лишили його самого. О 2-й годині ночі йому стало краще і він заснув. На другий день він вже міг вставати з ліжка і ходити по хаті. А під вечір знов йому стало гірше. Він змарнів, пожовтів. Потім пішов в свій кабінет, ліг і задрімав, щоб більше не вставати. Пройшло дві години, а в кабінеті було тихо. Родичі схвилювалися. Ввійшли. О. Я. Пергамент лежав з посинілим обличчям. Лікарі нічого не могли вдіяти. В 6 годин і 20 хвилин Пергамент умер на руках дружини та Аджемова [1].

Перед похованням на панахиді ввечері був Хом'яков і багато депутатів. На вранішній була сила народу. Всі поступові партії були в повнім зборі. Останнє прощання викликало кілька непритомностей. Лучицький підійшов поцілувати покійника, плачучи [1].

Всім православним кладовищам заборонено було ховати О. Я. Пергамент. Брат покійника, професор Пергамент, тесть, професор Сокольський, Аджемов звернулись тоді до митрополита Антонія. Митрополит відповів, що Лукьянов не дозволяє ховати та, крім того, ходять чутки про самогубство. Тільки після довгих клопотань та подавання лікарського свідоцтва, митрополит згодився дати дозвіл поховати О. Я. Пергамент на смоленському кладовищі, тільки без церковних обрядів, мотивуючи це тим, що 15 єпископів на нараді так вирішили. Тоді Хом'яков звернувся по телефону до П. А. Столипіна з заявою, що заборона поховання за церковними звичаями може викликати в Думі велике обурення. Ввечері прем'єр сповістив Хом'якова, що дозволено ховати як слід за церковним обрядом [1].

За труною йшла велика юрба народу. Чим раз юрба все більшала. Соціалісти, трудовики і кадети були всі разом. Багато письменників, учених, професорів, адвокатів і шкільної молоді. На Василівському острові долучилися робітники. Труну несли на руках депутати. На Невському проспекті юрба так побільшала, що процесія не могла йти далі і зупинилася на півгодини. В квартирі і на могилі служив один тільки священник. За труною везли два вози вінків. Серед сили силенної вінків виділяються від трудовиків з написом – «постійному депутату», – «борцю за народня права. Умершему при тяжелых условиях лихолетья», від думської преси – «борцю за свободу слова и раскрепощение родного края», від єврейських діячів – «талантливому борцю за равноправие национальностей», від соціал-демократії, поступовців і інших. Після промов поліція почала прохати публіку розходитися, але вона ще довго стояла [1].

Над могилою промовляли Мілюков, Родичев, Сліозберг, одеський депутат Нікольський і Зарудний. Мілюков від імені фракції зазначив, що Пергамент. один з ватажків, боровся в перших рядах. Зазначивши велику вагу Пергамент в Думі, Мілюков закінчив так: «в ряду жертв боротьби ти взяв собі велике місце і вдержав його. Тобою обгорнено твоє ім'я. Дружною сім'єю донесемо ми його до наших дітей таким, яким ти його нам дав. Діло ж наше

доведемо до певної перемоги». Після Мілюкова виступив Родичев. «Вмер – почав він – той, хто поклявся боротися за волю. Клятву він виконав, борючись з тими, які несли смерть і розрухи. Доля його – доля передніх борців. – Боротьба вимагає жертв. Свобода і право, за які він боровся, лишаться нашим прапором. Пам'ятайте, що настане день, коли всі впевняться, що він жив не дурно. Вільні люди прийдуть на могилу його вклонитися погибшому борцеві. Будем же втішатися думкою, що де є такі великі, могутні борці, там запанування свободи – питання часу». Сліозберг зазначив, що О. Я. Пергамент своєю кришталевою душею живе спростування тих наклепів, які робляться на єврейство [1].

Чутки, які ходять в Петербурзі, буцім то О. Я. Пергамента отруєно – категорично спростовуються лікарями. Професор Сіротінін заявив прокуророві, що О. Я. Пергамент вмер від параліча серця. Адвокат Маргулієз, який був весь час біля покійного, запевняв кореспондента «К.В.», що всі ці чутки безпідставні. Тяжкі умови матеріального, політичного та громадського життя пошкодили його здоров'ю, а останній наклеп добив його. Сім'я покійного та кадетська фракція одержала силу співчуття в телеграмах. Граф Вітте телеграфував сім'ї покійника: «плачу разом з вами» [5].

В «Речи» надруковано листа до редакції від Григорія Петрова, в якому він між іншим пише: «В Петербурзі вмер мій тесть, людина близька, дорога мені. Покійник мав великий вплив на тисячі, що знали його. Я його полюбив ще з семінарських літ. І от він умер. Я знав з телеграм, що любима людина вмирає. Знав, що і він дуже хоче мене бачити в останній раз перед смертю. Але я не маю права їздити до Петербургу і мусив чекати, болючи душею по його смерті. Але він умер і в цю п'ятницю його ховають. Прилюдно признаюся, мене охопило «злочинне» бажання бачити в останнє дороге обличчя дорогої людини, дати йому останній поцілунок любові і подяки за все добре, що він зробив мені, і я звернувся до начальства, щоб дозволило мені приїхати на кілька хвилин до Петербургу, аби одпровадити покійника до могили. Я запевняв, що ніякого шуму не буде – ніхто мене не буде ні зустрічати, ні проважати. Я докладно телеграфував: «Приїду в п'ятницю рано, в такій то годині, виїду ввечері,

швидким о 9-й; заїду тільки на свою квартиру; зобов'язуюсь приїхати і поїхати від усіх нишком». Начальство відповіло: «Прохання про приїзд відкинуто. Голова канцелярії» [5].

По смерті О. Я. Пергамент не втратило свого значення те обвинувачення, яке порушив міністр юстиції проти покійника та інших. Ця справа матиме велике принципове значення, то ж подаємо подробиці обвинувачення, як його склав судовий слідчий 6-ї дільниці [5].

Наведемо дані про втечу О. Штейн, яка стала, можливо, причиною смерті О. Я. Пергамент. Попереднім слідством встановлено таке: 22 листопада 1907 року в петербурзькому окружному суді розбирали справу Ольги Штейн, яку обвинувачували за шахрайство, розтрата і за фальшування. Справа ця не розглядалась в той день, бо Штейн не з'явилася до суду. 29 листопада Штейн з'явилася і справу розглядали. Справа скінчилася 3-го грудня; на другий день Штейн не з'явилася до суду. Прислуга її заявила, що вона цю ніч не ночувала вдома і що на квартиру приїздив її співмешканець, інженер Євген Шульц, який забрав її речі. Суд постановив шукати д. Штейн, а на другий день охоронці її прийшли до О. Я. Пергамент та Базунова, і відмовилися охороняти підсудну надалі [5].

Шульц одразу казав, що після засідання 3 грудня Штейн була на нараді з адвокатами Пергаментом, Базуновим і Аронсоном, після якої він відвіз її на фінський вокзал. Виявилося, що це свідчення неправдиве. Шульц, переодягнений в цивільну одягу, був на квартирі в Штейн і забрав там її речі. Поїхав він не на фінський вокзал, а на варшавський, і там комусь передав привезені речі. А потім вернувся на автомобілі назад на Вознесенський проспект, – звідки, передягнувшись в форму, вийшов вже з жінкою і двома офіцерами. Коли Шульцові навели ці докази, він заявив прокуророві інше [5].

В перший день розгляду справи О. Я. Пергамент ніби почав запевняти Штейн, що справа її кепська і що їй треба втекти за кордон. Штейн не погоджувалася. На другий день О. Я. Пергамент ніби знов наполягав на втечі і Штейн погодилася. Треба було грошей. Пергамент написав телеграму до її зятя,

в якій прохав його вислати зараз же 2.000 карбованців. На другий день Штейн розказала про це Базунову. А 3 грудня підчас засідання Базунов через Аронсона передав Штейн дві тисячі карбованців. Після засідання Пергамент та Базунов знову почали вмовляти Штейн втекти. Та не погоджувалася і, ставши навколішки перед Базуновим, прохала його не наполягати на її від'їзді. Базунов погрожував, що якщо вона не поїде, то він не піде на засідання. Тоді Пергамент ніби склав їй маршрут, за яким найбезпечніше можна проїхати закордон. Пергамент же допомагав Шульцові переодягатися [5].

О. Я. Пергамент, коли його допитували як свідка в цій справі, заявив, що він сам про втечу Штейн почув тільки на другий день, 4 грудня, в суді. Коли О. Я. Пергаменту запитали вдруге, то він заявив, що одержав з Нью-Йорка від лікаря Ієгера два листа без підпису, в яких прохали вислати гроші. Листи ці він розірвав, окрім того, 10 лютого одержав з Нью-Йорка телеграму, яку і подав слідчому; вона була така: «Небезпечно. По телеграфу 500 доларів. Адвокатові Доброчинському». Тимчасом відомості про те, де перебуває Штейн було одержано поліцією значно раніше, ніж своє свідчення давав О. Я. Пергамент. 30 грудня 1907 року вже перехопили листа від Штейн до арештованого Шульца з Парижу. Перехопили потім і другого листа, в якому була певна американська адреса Штейн. По цій адресі Штейн знайшли і через вимогу російського уряду видали Північно-Американськими Сполученими Штатами. В Петербурзі суд засудив її. Причому тепер її вже не обвинувачували в 15-ти шахрайствах, бо за ці провини по закону Штатів, злочинців не видають [5].

Штейн, коли її питали, як свідка, підтвердила посвідчення Шульца. Вона ще думала, ніби Базунов казав їй, що «російський уряд не вартий того, щоб віддаватись йому в руки», Аронсон дав Шульцові свою шубу, а Пергамент приїздив проводжав її на вокзал [5].

Судовий слідчий через всі ці свідоцтва обвинувачує Пергаменту, Базунова і Аронсона в тому, що вони завідомо намагалися сховати від суду Ольгу Штейн, знаючи, що її обвинувачують в шахрайстві, розтратах та підлогах; вмовили її втікти і допомогли цій втечі. Така діяльність Пергаменту,

Базунова та Аронсона, на думку слідчого, повинна бути визнана за покривання тих злочинів, в яких обвинувачували Штейн, через це судовий слідчий і встановив притягнуть Пергамент, Базунова і Аронсона до відповідальності по 14, 1681 і 294 статтями кримінального закону [5].

Багатьом кредиторам померлого О. Я. Пергамент, не зважаючи на те, що їхні повірені подали «исполнительные листы» на велику суму, відмовлено в їхньому проханні виплатити борги з страхової премії. Життя О. Я. Пергамент було застраховано на 100.000 карбованців.

Меньшиков в «Новом Времени» в різкій формі вимагає, щоб уряд виправдався перед громадськістю і завершив слідство по справі О. Я. Пергамент про його допомогу Ользі Штейн [6].

Не дивлячись на різні події, життя йшло своєю чергою.

На 27 вересня призначено в Одесі вибори депутата по першій курії замість О. Я. Пергамент. Останній був депутатом в другій Думі і, по першій курії, в третій; особистість померлого була дуже популярною серед одеської людності, певне ще не один раз Одеса при виборах депутата визначила б його своїм довір'ям та... нагла смерть за допомогою ще де-кого забрала його з собою, а пам'ять про покійного у суворий час, за допомогою одеської адміністрації, викреслювалась із сердець одеситів і з сторінок місцевих часописів.

Не так і легко тепер без вагань показати на гідного представника Одеси. Професор Щепкін та Пергамент в Думу пройшли легко, без запеклої боротьби партій – тепер наступали інші часи. Одеса виглядала інакше; в Одесі вже ось друга чорносотенна міська дума; перша з них лишила по собі півтора мільйони дефіциту; друга, обіцяла ще кращі наслідки. За які-небудь 2 роки одеські думці такого нарobili, що й сором признатися, що одесити ще досі терплять такий сором і наругу. Наведу тільки дещо з безконечної низки неймовірних фактів.

Одеські думці дозволили собі винести резолюцію, що вони О. Я. Пергамент не визнають депутатом від Одеси. При певній участі гласних було після одного палкого засідання побито співробітників одеських газет. На

посаду директора міського театру міська дума призначила людину, яка попалася на культурному злочині - освічений директор вважав, що автором «Приборкання норавливої» був Шилер. Одеська дума дозволила собі прийняти від бельгійського товариства 50 тисяч карбованців на поширення бруків для електричних трамваїв того ж таки бельгійського товариства; поширити брук повинно було за контрактом саме товариство, але на такі дрібнички подарувало городу 50 тисяч, аби самому не вовтузитись; виявилось, що бельгійці ошукали думу аж на 450 тисяч, бо поширити бруки коштувало в десять разів більше «дарунка» бельгійців. Це все факти з різних видів діяльності – політичного, культурного, «економічного»; таких фактів можна додавати без числа – і куди не поверни – все гаразд, всі добре виглядають.

А оце останнє, що втяли одеські думці, можна зарахувати навіть до фактів «відрадных»: подали прохання, щоб євреїв було зовсім позбавлено виборчих прав в Державну Думу... Коли люди, що запанували в місті, витівають таке, що не має йому місця в жодній навіть божевільній уяві, то природньо, Російська імперія переживала не найкращі часи. Це було наче важкий гнітючий сон, який не може довго тривати; дійсне, справжнє життя повинно було прогнати оці чудернацькі примари початку ХХ століття; було сподівання, що громадський організм, як тільки трохи отямиться і прийде до життя, розвіє оцю всю нічну нечисть в одну мить. «Батьки міста» підіймали питання про переміну основних законів, подавали Цареві прохання в тій справі, яка зовсім не потрапляла до кола їхніх обов'язків, виходила по-за межі прав міських дум, просили змінити загальний закон спеціально для Одеси, порушуючи... немає слів, щоб показати всю ідіотичність такого прохання, його безмежне нахабство і злочинність. «Новое Время» (навіть) називає оце «ходатайство» беззаконним і «неприличним». Одеська дума показала себе цілком політичною організацією, більш варварською ніж Союз руссаго народа, бо він в останньому своєму привітанні з приводу «ходатайства» дякує думу за те, що вона просить про розділення курій на єврейську і «русскую»; союзники не зрозуміли і, вочевидь,

вітали одну з пропозицій на тому зібранні, де вирішено було «ходатайствовать о лишении евреев избирательных прав».

Тим часом оповіщено про вибори депутата (на місце О. Я. Пергамент) на 27 вересня і в урядовому розпорядженні, звичайно, ані словом не згадується про якісь обмеження прав. Прогресивні елементи вже починають вести справу, єднатися для того, щоб почуватися певніше, бо в Одесі все можливо. Треба зауважити, що євреї мали біля 40 відсотків виборчих голосів, через що вони становили конкуренцію на виборах в Державну Думу – сила, не аби яка. Зрозуміло, що прогресивні елементи Одеси повинні були розраховувати головним чином на єврейські голоси, повинні були рахуватися з бажаннями єврейства. Національність депутата не мала тут жодного значення, аби він був людиною поступу і ворогом усілякого гніту.

Поки що порозумілися поступові росіяни, євреї, поляки й українці. Прогресивний блок мав таки зорганізуватися і привести до Думи гідну людину. Що до українців, то вони певно взяли відповідну кількість голосів серед «виборщиків», бо хоч і провалено було культурно-хазяйський список в місцеву думу, в якому було 12 українців, але провалено було дійсно таки обставинами незалежними, а самі українці тоді заявили про себе досить гідно [7].

Таким чином, ми бачмо, наскільки величезне значення мали для тогочасного суспільства життя, діяльність та смерть відомого одеського адвоката, депутата Державної Думи Росії Осипа Яковича Пергамент. Він завжди підтримував боротьбу та діяльність депутатів-євреїв у думі. Його смерть, похорони, їх обставини та слідство по його справі сколихнули тогочасне суспільство, змусили його проаналізувати життя та діяльність О. Я. Пергамент.

Література та джерела:

1. Рада. – 1909. – № 112, 20 мая (2 червня) / Електронний ресурс: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis>

2. Российская Еврейская Энциклопедия / Электронний ресурс: http://www.rujen.ru/index.php/ПЕРГАМЕНТ_Осип_Яковлевич
3. Большая биографическая энциклопедия / Электронний ресурс: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/99792/Пергамент
4. Электронний ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пергамент,_Осип_Яковлевич
5. Рада. – 1909. – № 113, 21 мая (3 червня) / Электронний ресурс: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis>
6. Там само. – № 114, 22 мая (4 червня).
7. Там само. – № 181, 12 августа (25 серпня).

Г. Коваль, Р. Коваль, О. Коваль

ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ ДЕПУТАТА ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЇ НАШОГО ЗЕМЛЯКА ОСИПА ЯКОВИЧА ПЕРГАМЕНТА

Анотація. Розказано про блискуче навчання, наукові праці, кар'єру О. Я. Пергамент, як відомого адвоката, його постійну та рішучу діяльність по захисту прав євреїв, в тому числі в Державній Думі. Підкреслено, що він був депутатом від Одеси двох Державних Дум Росії. Відзначено величезний авторитет депутата О. Я. Пергамент серед населення Одеси. Подано думку, що він підірвав свою кар'єру, захищаючи шахрайку Ольгу фон Штейн та, фактично з-за цього й помер на самій вершині своєї слави, діяльності, кар'єри. Підкреслено, що депутат, конституційний демократ, творець Спілки адвокатів Одеси, один з творців Союзу спілок в Росії, просто не пережив цькування, обвинувачення у допомозі втечі О.Штейн і помирає від цього. Показано його реакцію на позов до суду.

Наведено події останнього дня О. Я. Пергамент. До дрібниць описано останні часи життя, спілкування з рідними О. Я. Пергамент. Відкинуто, за словами рідних, лікарів, професорів, факт можливого самогубства. Докладно описано похорон О. Я. Пергамент, заборони поховання, відспівування, промови ораторів, заборона приїзду рідних на похорон, оцінка діяльності сучасниками,

друзьями. Розказано про звернення до митрополита та до П. А. Столипіна із проханням дозволу на поховання.

Детально й багато розказано про справу Ольги фон Штейн, її подальший розгляд, подробиці втечі, зміст листів, її свідчень. Вказано на претензії кредиторів на майно небіжчика. Вказано, що громадськість не допустить запламування честі депутата та осоромлення пам'яті народного захисника.

Описано хід виборів в Думу на місце О. Я. Пергаменту в Одесі, думки про достойного кандидата та продовжувача справи О. Я. Пергаменту.

Ключова слова: депутат, посол, діяльність, вчений, вибори, Державна Дума, Росія, обвинувачення, втеча, юрист, похорони, промови, цькування, євреї, захист, права.

Г. Коваль, Р. Коваль, А. Коваль

ЖИЗНЬ И СМЕРТЬ ДЕПУТАТА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДУМ РОССИИ НАШЕГО ЗЕМЛЯКА ОСИПА ЯКОВЛЕВИЧА ПЕРГАМЕНТА

Аннотация. Рассказано о блестящем обучении, научных работах, карьере О. Я. Пергаменту, как известного адвоката, его постоянной и решительной деятельности по защите прав евреев, в том числе в Государственной Думе. Подчеркнуто, что он был депутатом от Одессы Государственных Дум России. Отмечено огромный авторитет депутата О. Я. Пергаменту среди населения Одессы. Подано мнение, что он подорвал свою карьеру, защищая мошенницу Ольгу фон Штейн и, фактически из-за этого и умер на самой вершине своей славы, деятельности, карьеры. Подчеркнуто, что депутат, конституционный демократ, создатель Союза адвокатов Одессы, один из создателей Союза профсоюзов в России, просто не пережил травлю, обвинения в помощи побегу О.Штейн и умирает от этого. Показана его реакция на иск в суд.

Приведены события последнего дня О. Я. Пергаменту. До мелочей описано последнее время жизни, общение с родными О. Я. Пергаменту. Опровергнуто, по словам родных, врачей, профессоров, факт возможного самоубийства. Подробно описаны похороны О. Я. Пергаменту, запрета

захоронения, отпевания, речи ораторов, запрет приезда родных на похороны, оценка деятельности современниками, друзьями. Рассказано об обращении к митрополиту и к П. А. Столыпину с просьбой разрешения на захоронение.

Подробно рассказано о деле Ольги фон Штейн, его дальнейшее рассмотрение, подробности побега, содержание писем, ее показаний. Указано на претензии кредиторов на имущество покойного. Указано, что общественность не допустит очернение чести депутата и посрамление памяти народного защитника.

Описан ход выборов в Думу на место О. Я. Пергамента в Одессе, мысли о достойного кандидата и продолжателя дела О. Я. Пергамента.

Ключевые слова: депутат, посол, деятельность, ученый, выборы, Государственная Дума, Россия, обвинения, бегство, юрист, похороны, речи, травля, евреи, защита, права.

G. Koval, R. Koval, A. Koval

**THE LIFE AND DEATH OF THE DEPUTY OF THE RASSIAN STATE DUMA
– OUR COUNTRYMAN OSIP YAKOVLEVICH PERGAMENT**

Abstract. *This topic describes the brilliant teaching, scientific work, career of O. J. Pergament, as a well-known lawyer, his constant and decisive activity in the protection of the rights of Jews, including in the State Duma. It is emphasized that he was a deputy from Odessa of the two State Duma of Russia. The great authority of the deputy O. J. Pergament among the population of Odessa is noted. He is thought to have undermined his career, defending the fraudster Olga von Stein and, in fact, because of this, he died at the very top of his fame, career, and career. It is emphasized that the deputy, the constitutional democrat, the creator of the Union of Advocates of Odessa, one of the creators of the Union of Unions in Russia, simply did not survive the harassment, the accusation of helping to escape O. Stein and dying from it. His reaction to the lawsuit is shown.*

The events of the last day of O. J. Pergament are presented. The last times of life, communication with relatives of O. J. Pergament are described in detail. According to relatives, doctors, professors, the fact of possible suicide was rejected.

The funeral of O. J. Pergament, the ban on burial, singing, speeches of speakers, the ban on the arrival of relatives for the funeral, the evaluation of the activity of contemporaries and friends are described in detail. An appeal was made to the Metropolitan and PA Stolypin to request permission for burial. Described by whom were the wreaths of O. J. Pergament.

Olga von Stein's case, her further examination, details of the escape, the contents of the letters, her testimonies are told in detail and much. Indicated on the claims of creditors for the property of the deceased. It was stated that the public would not allow the honor of the deputy to be tarnished and the memory of the People's Defender to be disgraced.

The course of the elections to the Duma in the place of O. J. Pergament in Odessa, the thoughts on the worthy candidate and the continuator of the O. J. Pergament case are described.

Key words: *deputy, ambassador, activity, scientist, elections, State Duma, Russia, charges, escape, lawyer, funeral, speeches, harassment, Jews, defense, rights.*

УДК 94:323.12(477.73)«192/193»(=411.16)

Юрій Котляр

*(доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна)*

Оксана Котляр

*(магістр, завідувачка сектору інформаційних технологій,
Державний архів Миколаївської області,
м. Миколаїв, Україна)*

БОРОТЬБА З СІОНІЗМОМ В ДОЛІ СІМ'Ї ГУРОВИЧ

Сіонізм – це єврейський національно-політичний рух, який отримав свою назву від гори Сіон поблизу Єрусалима. Автором терміну вважається письменник Н. Бірнбаум, а політична програма була сформульована австрійським письменником та журналістом Т. Герцлем («Єврейська держава», 1896 р.), який визначив основоположні тези доктрини сіонізму про існування «єдиного єврейського народу», «виключну» роль євреїв у світовій історії, необхідність концентрації євреїв на одній території, «одвічність антисемітизму».

Головна мета сіонізму виявилася досягнутою в 1948 р., коли була утворена держава Ізраїль, що визнала за всіма євреями право жити в межах його кордонів. З цього моменту сіонізмом можна назвати підтримку держави Ізраїль. Подібно до інших форм націоналізму, особливим різновидом якого він є, сіонізм припускає значне розмаїття ідеологій.

Крім державного або політичного сіонізму, заснованого Т. Герцлем, виокремлюють практичний, релігійний, соціалістичний, ревізійністський, загальний, власне сіоністський та духовний сіонізм. Представники практичного сіонізму, який уособлював Х. Вейцман, вважали, що заселення Палестини євреями має відбуватися ще до створення єврейської держави. Практичний сіонізм і державний сіонізм утворили об'єднаний сіонізм. Духовний сіонізм – політична течія, яка пов'язує національне відродження євреїв зі створенням духовного центру в Ізраїлі, що має підтримувати євреїв діаспори від загрози асиміляції. Засновником духовного сіонізму є Ахад ха-Ам (справжнє ім'я – А. Гінзберг (1856–1927) з м. Сквиря Київської області). Ахад ха-Ам народився в заможній хасидській родині, що дозволило йому отримати гарну освіту і успішно продукувати ідеї духовного сіонізму [1]. В центрі філософії Ахад ха-Ама стояло виховання національного духа, сердець звернених до Ерец-Ізраель. Причому, в його баченні юдаїзм був, не просто як релігія, а як засіб збереження моралі, як поклик серця, як культура.

Мета статті – на прикладі сім'ї Гурович, показати процес боротьби тоталітарного режиму з сіонізмом на Миколаївщині в 20-30-х рр. ХХ ст.

Єврейське населення України у 1918–1920 рр. спіткало безліч трагедій, пов'язаних з погромами та масовими вбивствами жителів. Проте, ситуація з євреями в Радянському Союзі не стала принципово кращою. В першій половині 20-х рр. ХХ ст. єврейська громада України характеризувалася надзвичайно високим рівнем суспільної конфліктності. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч жителів єврейської бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й організації визначили широкий спектр політичних партій національного характеру.

Єврейська громада республіки в значних обсягах протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконували завдання

«встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці».

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками суспільної думки меншини. В першій половині 20-х рр. ХХ ст. значно більшим політичним впливом на «єврейській вулиці» користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. Однак, у стані єврейства, орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Доктрина сіоністського руху, визріла в колах українських євреїв наприкінці ХІХ ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр. ХХ ст. єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, зробили перші складні кроки на Землі Обітованій, але становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності, а, отже, сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних.

На початок 20-х рр. ХХ ст. організаційна структура сіоністського руху виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (організація релігійного характеру); «Цеірей-Ціон» (організація сіоністського робочого руху поміркованого соціалістичного толку); «Поалей-Ціон» (з 1923 р. – ЄКРП) (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); «Гашомер-Гацоїр», «Гехолуц» (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини); «Тарбут» (культурна та просвітницька організація для розвитку освіти на івриті) [8, с. 76-77].

Сіоністський рух був досить сильним. Висновки Голоvbюро Євсекції стосовно діяльності сіоністів були безапеляційними: «Сіоністська організація в усіх її розгалуженнях глибоко контрреволюційна і перебуває в різкій суперечності з інтересами робітничого класу» [5, с. 58].

Сіоністським політичним партіям відстоювати інтереси єврейських мас було складно, адже вони діяли напівлегально. Найбільш впливовими сіоністськими об'єднаннями були Сіоністська соціалістична партія (ЦСП) та Сіоністська трудова партія «Цейрей-Ціон» (СТП ЦЦ) [6, с. 258].

У звіті Миколаївського окружного відділення ДПУ за жовтень 1923 р. повідомляється про діяльність сіоністських гуртків: «На території Миколаївського округу існує угруповання сіоністів, яке має свої розгалуження в Очакові, Вознесенську та Новому Бузі. Угруповання нараховує біля 150 осіб, переважно синків дрібної єврейської буржуазії, більша частина якої навчається в технікумі імені Тімірязєва та інших вищих навчальних закладах. Вся робота їх зводиться до гуртківщини і розповсюдження свого впливу на єврейських дітей, які вчаться в трудових школах. У вказаних групах відбувається фізичне виховання дітей в шовіністичному дусі» [2, арк. 79].

Діяльність чисельних сіоністських гуртків продовжувалася і надалі. Після проведення операції ДПУ восени 1924 р. звільнені сіоністи одразу ж знову взялися за роботу. 5 жовтня 1924 р. – було зібрано приблизно 100 дітей, яких повели на галявину за заводом «Андре Марті», де після ігор для них було влаштовано сніданок, співали сіоністські національні пісні, популярно викладали ідею сіонізму і попереджали нікому не говорити про збори, особливо комуністам. Через настання холодів сіоністи підшукували постійне закрите приміщення. Тимчасово робота проводилася в домашніх умовах окремими групами по 10 осіб.

У звіті Одеського губкому за період з травня 1924 по лютий 1925 рр. констатувалась активізація сіоністської діяльності організацій, які об'єднували до 300 членів, в тому числі близько 180 юнаків і дівчат. Крім того, дитяча сіоністська організація об'єднувала до 200 дітей. Сіоністські організації продовжували видавати машинописні листівки та журнали. У вересні 1924 р. було заарештовано 107 сіоністів у Одесі і 116 – на периферії. В результаті цієї операції більше 50 чоловік виїхало до Палестини, а 20 дало підписку про відмову від сіоністської діяльності. Інші були звільнені, оскільки не вели

активної сіоністської роботи. Внаслідок цієї акції чисельність сіоністських партій Одеської губернії зменшилась до 50 осіб, а молодіжних організацій – до 130. Майже половина сіоністів була у Одесі, а інші – переважно у Херсонському та Миколаївському округах. Для ідеологічного «обґрунтування» антисіоністських репресій у Одесі була організована робітничка конференція, спрямована проти «сіоністської контрреволюції» [7, с. 158].

Найбільшим лихом для єврейського населення, крім погромів стали депортації, політичні репресії та гоніння, які почалися в 20-х рр. ХХ ст. і скалічили життя значній частині населення.

Прикладом долі єврейської дівчини в контексті боротьби тоталітарного режиму проти сіоністського руху, можуть служити дві справи (4168-с та 3249-с) на Гурович Сару Зельманівну, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України в Миколаївській області. Життя пересічних дійових осіб історії – це сюжети високого трагізму, позначені високою внутрішньою напругою; в долях цих людей віддзеркалюється драматизм часу, бурхливість та жорстока невідворотність переломних подій доби репресій.

Гурович Сара Зельманівна народилася 9 червня 1906 р. в Миколаєві в звичайній єврейській родині. Цікавилася сіоністським рухом, певний час перебувала в єврейській організації – Сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ).

Вперше С. Гурович була заарештована 25 квітня 1926 р., згідно ордеру № 63 комендатури Державного політичного управління УСРР, і їй інкримінували статті 96 і 101 КПК [4, арк. 3]. При обшуку на вулиці Чернігівській, 14, кв. 10 була вилучена її переписка. На момент арешту, дівчина працювала рахівником, навчалася на другому курсі Інституту народної освіти, була безпартійною. Проте, слідчі вважали, що її перебування на волі, може вплинути на хід слідства, тому С. Гурович була взята під варту [4, арк. 5-6]. С. Гурович звинувачувалася в тому, що вона є учасником антирадянської контрреволюційної організації ЦСФЮ і бере активну участь у її діяльності. Тому їй було пред'явлено звинувачення за ст. 61 КК УРСР [4, арк. 7].

Під час допиту С. Гурович пояснила, що вступила до Сіоністської соціалістичної спілки молоді в 1923 р., так як була релігійною людиною, а в єврейській школі виховувалася в національних традиціях. Проте, в діяльності сіоністської організації її більше цікавила романтична складова. В 1925 р., впевнившись в неправильності дій сіоністів, добровільно пішла з організації, а також надрукувала статтю про ідеологічні розходження в газеті «Красный Николаев» [4, арк. 8,11].

Після допиту, стало зрозуміло, що перебування на волі С. Гурович, не вплине на хід слідства, тому 26 квітня 1926 р. вона була відпущена на підписку про невиїзд з Миколаївської округи [4, арк. 9]. 4 червня 1926 р. помічник уповноваженого групи слідчого відділення Миколаївського окрвідділу ДПУ Говберг постановив, що за недостатньою кількістю доказів проти звинуваченої С. Гурович, справу передати Миколаївському окружному прокурору для припинення. Постанова прокуратури, щодо припинення слідства датована 13 липня 1926 р. [4, арк. 11-12].

Таким чином, С. Гурович перебувала під вартою лише 9 днів. Реабілітована за справою 4168-с 20 вересня 1999 р. [4].

Новий арешт С. Гурович, на той час вчительки школи № 30, відбувся 23 лютого 1938 р. – через 12 років після попереднього затримання. І знову, справа торкалася участі в антирадянській організації, агітації проти існуючого ладу. Інкримінувалися статті, широко відомі в процесах 30-х рр. ХХ ст.: 54-10 Ч.І та 54-11 КК УРСР. Запобіжним заходом обрано перебування під вартою в тюрмі міста Миколаєва (Табірне поле, 5) [3, арк. 3].

Новий обшук, в квартирі по вулиці Свердлова, 32, кв. 6 нічого не дав. Список вилученого включав лише два пункти: паспорт і профспілковий квиток на ім'я С. Гурович [3, арк. 5]. Незважаючи на абсурдність звинувачень, термін перебування під вартою кожного місяця продовжувався спочатку до 26 травня, а потім і до 26 грудня 1938 р. [3, арк.8-15]. Під час допиту від 9 березня 1938 р. С. Гурович підтвердила, що з 1922 по 1925 рр. була активним учасником сіоністської організації «ЮГЕНД», проте вийшла з її складу. Під час роботи в

організації, головним чином, виконувала коректорську роботу при випуску газет, відвідувала збори, брала участь в обговоренні сіоністської антирадянської літератури. Нікого в члени організації не вербувала [3, арк. 16-18].

На допиті від 25 липня 1938 р., С. Гурович вже детальніше розповіла про свою сіоністську діяльність. Вона брала активну участь в нелегальних зборах разом з керівниками організації Григорієм Сегалом та Еліозером Берхманом. А в 1924 р. ввійшла в так звану дев'ятку, яка здійснювала в той період, керівництво сіоністським підпіллям, а також була членом редколегії та відповідальним редактором нелегального журналу. Розповіла про контакти з іншими єврейськими організаціями «Гехолуц» та «Гашомер-Гацоїр». Проте, категорично заперечила участь в сіоністській організації після 1925 р. [3, арк. 22-31].

Г. Сегал під час допиту 31 серпня 1938 р. назвав С. Гурович активною учасницею сіоністського руху, яка в 1926 р. була редактором журналу, а до 1938 р. проводила антирадянську агітацію серед єврейського населення, ідеалізувала сіонізм, дискредитувала заходи, які проводили комуністична партія і радянський уряд по єврейському національному питанню [3, арк. 48, 50].

Під час очної ставки між Г. Сегалом та С. Гурович, остання категорично заперечила свій зв'язок з сіоністськими організаціями після 1925 р. [3, арк. 58].

За постановою від 14 грудня 1938 р. С. Гурович з під варті було відпущено, так як її сіоністська антирадянська діяльність в 30-х рр. ХХ ст. підтверджувалася лише свідченнями Г. Сегала, що викликали сумніви у слідчих [3, арк. 63]. Другий арешт С. Гурович становив 9 місяців і 16 днів. Важливо, що реабілітація за другою справою (3249-с.) відбулася раніше ніж за першою, 26 лютого 1997 р.

Хоча, перебування під вартою С. Гурович не мали прямих трагічних наслідків, проте вони вплинули на психологічний стан сім'ї. Події всіляко замовчувалися і про них намагалися забути. Так син С. Гурович – Володимир Гурович дізнався про події в сім'ї лише після смерті батьків, коли випадково в

сімейному архіві знайшов довідку про перебування матері в місцях позбавлення волі – в тюрмі міста Миколаєва.

Таким чином, становище єврейських сіоністських організацій на початку 20-х рр. ХХ ст. було складним. Певні соціальні фактори сприяли посиленню діяльності цих організацій, але ніщо в ті часи не могло протистояти тоталітарній владі. Радянська влада нав'язувала шлях побудови позанаціональної класової державності, побудованої на принципах формальної рівності її етнічних складових. Тому сіоністська доктрина, яка ставила за мету відродження єврейської держави в кордонах історичної батьківщини, була визнана більшовиками вкрай небезпечною. Боротьба більшовизму з сіонізмом вилилася в хвилі репресій 20-х і 30-х рр. ХХ ст. Репресії стали особистою трагедією для багатьох єврейських сімей. Прикладом репресивної політики проти учасників сіоністського руху можуть служити справи на Гурович Сару Зельманівну.

Література та джерела

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. К.: МАУП, 2003. 424 с.
2. Державний архів Миколаївської області, ф.П.1, оп.1, спр.6.
3. Державний архів Служби безпеки України в Миколаївській області (далі – ДА СБУ в Миколаївській області), спр.3249-с.
4. ДА СБУ в Миколаївській області, спр.4168-с.
5. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. Выпуск 1 / Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева. Винница: Глобус-пресс, 2003. 352 с.
6. Копил О. Агрегація і артикуляція інтересів єврейського населення у діяльності єврейських політичних партій (Південь України, 1920-ті рр.) // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. Випуск 13. С.254-263.
7. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). К.:

ІШЕНД, 1998. 196 с.

8. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України 20-х – початку 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2005. Випуск 13. С.72-106.

Ю. Котляр, О. Котляр

БОРОТЬБА З СІОНІЗМОМ В ДОЛІ СІМ'Ї ГУРОВИЧ

Анотація. В статті розглядається процес боротьби тоталітарного режиму з сіонізмом на Миколаївщині в 20-30-х рр. ХХ ст. Життя пересічних дійових осіб історії – це сюжети високого трагізму, позначені внутрішньою напругою; в долях цих людей віддзеркалюється драматизм часу, бурхливість та жорстока невідворотність переломних подій доби репресій. Хоча, перебування під вартою С. Гурович не мали прямих трагічних наслідків, проте вони вплинули на психологічний стан сім'ї. Події всіляко замовчувалися і по них намагалися забути.

Ключові слова: сіонізм, єврейське населення, Миколаївщина, партії, справа, реабілітація

Ю. Котляр, О. Котляр

БОРЬБА С СИОНИЗМОМ В СУДЬБЕ СЕМЬИ ГУРОВИЧ

Аннотация. В статье рассматривается процесс борьбы тоталитарного режима с сионизмом на Николаевщине в 20-30-х гг. ХХ в. Жизнь рядовых действующих лиц истории - это сюжеты высокого трагизма, обозначенные внутренним напряжением; в судьбах этих людей отражается драматизм времени, бурная и жестокая неотвратимость переломных событий эпохи репрессий. Хотя, пребывание под стражей С. Гурович не имели прямых трагических последствий, однако они повлияли на психологическое состояние семьи. События всячески замалчивались и о них пытались забыть.

Ключевые слова: сионизм, еврейское население, Николаевщина, партии, дело, реабилитация.

Yu. Kotlyar, O. Kotliar

***FIGHT AGAINST ZIONISM IN THE FATE OF THE HUROVICH
FAMILY***

Annotation. *The article deals with the struggle of a totalitarian regime against Zionism in the Mykolaiv Oblast in 20th-30th years of the XX century. The life of ordinary actors of history is a plot of high tragedy marked by internal stress; the fate of these people reflects the drama of time, the turbulence and the cruel inevitability of the turning point of the repression era. Although, Hurovich's detention did not have direct tragic consequences, however, they influenced the family's psychological state. Events were completely suppressed, and it was tried to forget about them.*

Key words: *Zionism, Jewish population, Mykolaiv Oblast, parties, case, rehabilitation.*

УДК 929.5:303.686(477.7)

Валерій Левченко

(кандидат історичних наук, доцент,

Одеський національний морський університет,

м. Одеса, Україна)

**С. А. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР: ПЕРИПЕТІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ
ВЧЕНОГО**

Суспільно-політичні й соціокультурні трансформації на зламі ХХ–ХХІ ст. викликали високу інтенсифікацію розвитку сучасної історичної науки. У цих умовах істотно збільшився інтерес до життєвого та інтелектуального досвіду діячів культури, особливо першої половини ХХ ст. – часу формування модерної історичної науки. В контексті цього в останні три десятиліття стало можливим вивчення максимально допустимої сукупності джерел життя і творчої спадщини певної особистості, без будь-яких обмежень ідеологічного характеру. Це знаходить відображення, як у перевиданні та популяризації творчої спадщини багатьох особистостей, так і в різноманітні досліджень, присвячених їх життю і творчості. Підвищений інтерес до історії науки, використання нових методологічних основ, інструментарію та термінології в проведенні наукових досліджень стали характерними рисами сучасних досліджень історії знання. Це обумовлює вивчення життя і творчої спадщини багатьох представників інтелектуальної праці. У цьому плані не винятком став історик і археолог Семен Анатолійович Семенов-Зусер (1886–1951), ім'я якого відноситься до числа маловідомих, знайомого лише обмеженому колу фахівців.

У рамках обмеженого обсягом тексту, не представляється можливим дати максимально повне уявлення про життя і творчість вченого, тому в даній статті позначимо основні періоди його життя. Найбільш змістовні й об'єктивні характеристики наукової діяльності С. А. Семенова-Зусера знаходимо в працях довідково-енциклопедичного формату [1–7], що свідчить про назрілу потребу в синтетичному науковому дослідженні та формуванні для цього значної джерельної бази. Основу джерельної бази для вивчення біографії С. А. Семенова-Зусера склали матеріали фондів українських і російських архівосховищ та наукової літератури.

С. А. Семенов-Зусер (справжнє ім'я – Соломон Нафталийович Зюссер [8]) народився у Павлограді Катеринославської губернії в єврейській родині вчителя (батько – Нафтул Беркович Зюссер), завдяки чому отримав хорошу домашню освіту. У 1907 р. він вступив до Санкт-Петербурзького лісового інституту, потім перейшов до Санкт-Петербурзького археологічного інституту, який закінчив 1914 р., отримавши дипломом першого ступеня та звання дійсного члена Імператорського археологічного товариства. У період навчання під керівництвом професора М. І. Веселовського вивчав первісні старовини, а у професора С. М. Середоніна – питання історії скіфів і сарматів. З початком Першої світової війни С. А. Семенов-Зусер пішов добровольцем на фронт, але незабаром через короткозорість його було демобілізовано. У період від 1915 р. до 1918 р. викладав у навчальних закладах Петрограда (Знаменські курси, підготовчі курси Психоневрологічного інституту, Народний університет) [5, с. 345].

У молоді роки С. А. Семенов-Зусер був журналістом, драматургом і письменником-белетристом, співпрацював з газетами і журналами «Киевский голос», «Киевские вести», «Трудовая газета», «Журнал для всех», «Спутник средней школы», «Правда», «Детство и отрочество» (редактор відділу) та іншими періодичними виданнями [9, с. 58]. Під власним ім'ям і під псевдонімами (З-р, С., С. З., С. А. Семенов) в цих виданнях він публікував статті з питань історії літератури, літературознавства та мистецтва. У 1914–

1915 рр. був редактором мінської щоденної газети «Северо-западная мысль» [8]. Йому належало авторство п'єси «Право на жизнь» (1912), повісті «Над шахтами», багатьох нарисів та оповідань. У 1917 р. на конкурсі імені О. М. Островського за п'єсу «Победа земли» отримав премію. Квінтесенцією літературознавчої діяльності С. А. Семенова-Зусера став біографічний нарис, присвячений літературу М. О. Некрасову [10].

У 1918 р. С. А. Семенова-Зусера запросили до Прилук Полтавської губернії, де в якості викладача і декана історико-філологічного факультету він працював у Народному університеті до 1920 р. У цьому ж році бажання працювати за фахом археолога призвело його до Миколаєва, де протягом року він обіймав посаду наукового співробітника Миколаївського державного історико-археологічного музею (МДІАМ), а також викладав у місцевому Народному університеті [5, с. 346]. Саме в Миколаєві в житті С. А. Семенова-Зусера відбулися події, які в певній мірі вплинули та визначили його подальшу долю.

Зі встановленням напочатку 1920 р. в Миколаєві радянської влади Комітет з охорони пам'яток старовини та мистецтва при Миколаївському губернському відділі народної освіти проводив роботу щодо збереження матеріальної спадщини Ольвії та організації охорони всій території давньогрецького міста [11, с. 1]. Згідно з постановою Миколаївського губернського відділу народної освіти затвердженого НКО УСРР було організовано археологічну комісію на чолі з молодим і невідомим у науковому співтоваристві на постімперському просторі тридцяти дворічним С. А. Семеновим-Зусер. Комісія планувала відновити проведення археологічних досліджень в Ольвії [12, с. 46]. Для реалізації цієї ідеї члени комісії вирішили зв'язатися з Російською академією історії матеріальної культури, науковими організаціями УСРР для безпосередньої їх участі в роботі, а також з постійним керівником в Ольвії на початку ХХ ст. Б. В. Фармаковським для передачі йому всієї справи ведення розкопок, але всі спроби комісії у цьому напрямі виявилися нереалізованими [11, с. 1; 12, с. 46].

Згодом цю ситуацію С. А. Семенов-Зусер описував такими словами: «Бездействовавшие и саботировавшие в то время украинские научные учреждения, как и отдельные ученые, не только не откликнулись на призыв комиссии принять участие в раскопках, но даже не сочли нужным ответить, прийти на помощь советом, указаниями в отношении охраны столь важных археологических памятников. Пришлось, конечно, ограничиться своими собственными силами» [11, с. 1].

Станом на сьогодні нам невідомо до кого особисто з українських вчених з питань про допомогу в проведенні археологічних досліджень в Ольвії зверталися члени миколаївської комісії на чолі з С. А. Семеновим-Зусером. Гіпотетично не виключено, що члени комісії зверталися за допомогою й до вчених одеського центру археологічних досліджень – Одеського державного історико-археологічного музею (ОДІАМ, директор С. С. Дложевський) [13]. Недивним виглядає той факт, що представники музею не відреагували на прохання миколаївських колег про допомогу, або відповіли відмовою про участь в археологічній експедиції в Ольвії. Справа в тому, що за станом на весну-літо 1920 р. в штат фахівців ОДІАМ входило лише дві особи – директор С. С. Дложевський (на посаді з 23 квітня 1920 р.) та завідувач нумізматичним кабінетом К. М. Милисавлевич (з 30 березня 1920 р.) [14], які не мали досвіду проведення археологічних досліджень. С. С. Дложевський за профілем був філологом, теоретичних і практичних навичок ведення археологічних розкопок не мав до 1927 р., коли вперше очолив археологічну експедицію в Ольвію. Займаючи провідні посади в різних наукових установах Одеси, С. С. Дложевський був прихильником політики нової влади. К. М. Милисавлевич основну частину свого життя присвятив військовій службі, після закінчення якої зайнявся самостійним вивченням питань історії, понад двадцять років працював на різних посадах в археологічному музеї, досвіду ведення археологічних розкопок не мав [15].

Інші одеські вчені, фахівці в галузі археології та античної історії (Б. В. Варнеке і М. І. Мандес) сприймалися більшовиками як представники

дореволюційної генерації – «буржуазними» вченими та реакційними особистостями. На підставі подібних характеристик вони були відсторонені від наукової роботи в ОДІАМ. Першим професійним археологом, який увійшов до складу співробітників музею став М. Ф. Болтенко. 15 лютого 1921 р. він зайняв посаду охоронця-демонстратора [16], тобто вже після звернення миколаївських колег. Запрошення М. Ф. Болтенко до штату ОДІАМ стало наслідком труднощів і проблем, які постійно виникали перед С. С. Дложевським на посаді директора музею у вирішенні практичних справ.

З різних обставин, не отримавши підтримки від українських і російських археологів, Миколаївська комісія влітку 1920 р. організувала археологічну експедицію до Ольвії під керівництвом С. А. Семенова-Зусера. Археологічні дослідження комісії тривали від 11 червня до 10 вересня на території городища та до 1 жовтня у некрополі [11, с. 2]. Усі артефакти, знайдені під час розкопок, надійшли до фондів МДІАМ. У 1921 р. С. А. Семенов-Зусер продовжив розкопки в Ольвії, але вони тривали недовго. Активні дослідження молодого вченого викликали різкий протест багатьох археологів і керівних археологічних інстанцій, що призвело до зупинки проведення розкопок. За результатами проведення археологічних експедицій у 1920–1921 рр. він не опублікував весь матеріал розкопок (його звіт про розкопки в Ольвії 1920 р. зберігається в рукописному архіві Інституту археології НАН України [17]), а в наступні роки більша частина його польової документації була загублена [18, с. 49].

Унаслідок несприятливих для себе подій восени 1921 р. С. А. Семенов-Зусер переїхав до Одеси, де в різний час працював старшим асистентом в Археологічному інституті (1921–1922) та Інституті народної освіти (ОІНО, наступника Новоросійського університету [19], 1921–1923), а також зберігачем ОДІАМ. Одночасно був вченим секретарем Одеського губернського архівного управління (1921–1925) та представником Державної академії історії матеріальної культури з охорони давньогрецької колонії Ольвії в селі Парутине. У 1922–1925 рр. був дійсним членом археологічної (секретар секції) та соціально-історичної секцій Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській

академії наук та членом Комісії з вивчення історії Жовтневої революції й комуністичної партії (Істпарт). Як співробітник Одеського Істпарту спільно з Н. М. Осиповичем підготував статті «Погромы в Одессе и Одесщине в 1905 году», «О погромах и самообороне», «Еврейские погромы в Одессе и Одесщине в 1905 г.», «Погром в Одессе» [5, с. 346].

Переїзд С. А. Семенова-Зусера в Одесу сприяв його зустрічі, знайомству та налагодженню наукових комунікативних відносин на рівні «вчитель – учень» з професором, класиком-філологом та істориком античності Б. В. Варнеке. Підтвердженням цього служать два друкованих видання С. А. Семенова-Зусера, подаровані з дарчими написами Б. В. Варнеке, які відкладені в приватній книжковій колекції, що зберігається в секторі рідкісної та цінної літератури відділу обслуговування бібліотеки Державної установи «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» [20]. На першій сторінці біографічного нарису, присвяченого літератору М. О. Некрасову [10] С. А. Семенов-Зусер зробив такий запис: «Профессору Борису Васильевичу Варнеке. Примите от меня, дорогой Борис Васильевич, эту книжицу на добрую память. С. Семенов». На першій сторінці відбитка статті «Сказочная Ольвия» із збірки «Посев» [21] молодий вчений залишив багатозначний інскрипт: «Дорогому учителю, Борису Васильевичу проф. Варнеке, от признательного и лично обязанного С. Семенова. 28/VII 21». Виявлені нами інскрипти С. А. Семенова-Зусера на адресу Б. В. Варнеке говорять про вплив та сприяння маститого вченого в становленні його молодого колеги.

У 1923 р. С. А. Семенов-Зусер, вже як представник одеського наукового співтовариства, провів третю експедицію до Ольвії. 30 червня 1923 р. разом з професором україністом М. Є. Слабченком він привіз до Ольвії на екскурсію групу студентів ОІНО для ознайомлення з місцезнаходженням та розкопками давньогрецького міста. У відповідь на наполегливе прохання студентів «показать им технику производства раскопок гробниц на территории некрополя» С. А. Семенов-Зусер відкрив дві могили VI ст. до н. е., виявлені, але

не розкопані миколаївської комісією під час експедиції 1920 р. [22, с. 144]. Цього разу проведення розкопок С. А. Семеновим-Зусер викликало обурення з боку миколаївських археологів. Втручання директора МДІАМ Ф. Т. Камінського в проведення розкопок призвело до їх завершення, а знайдені в похованнях артефакти були передані до ОДІАМ [18, с. 49].

Організація та проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій до Ольвії 1920–1921 і 1923 рр. закінчилися для нього конфліктом з багатьма українськими вченими (М. Ф. Болтенком, С. С. Дложевським, Ф. Т. Камінським, М. О. Макаренком та ін.), які суб'єктивно ставилися до його персони та висловлювали необґрунтовану і неопубліковану критику на адресу його наукових досліджень у галузі вивчення Ольвії. З усіх критиків тільки київський археолог М. О. Макаренко спромігся письмово висловити різку критику, але непідтверджену документально, щодо його методики проведення розкопок ольвійського некрополя, внаслідок чого С. А. Семенову-Зусеру заборонили проводити експедиції [23].

Одеські ж вчені – С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко і Е. Г. Оксман – давали археологічній діяльності С.А. Семенова-Зусера негативну оцінку без підтверджуючих та аргументованих фактів, що було більше схоже на огульні звинувачення, ніж на наукову конструктивну критику. Так, в «Объяснительной записке по поводу не подписания акта ревизионного обследования Одесского государственного историко-археологического музея от 23 июня 1925 г.» вони характеризували її як «испещренную грубыми научными ошибками, отличавшуюся крайней небрежностью изложения, не говоря уже об устаревших мнениях, давно оставленных в науке» [18, с. 58, 272]. Висловлювання «...не говоря уже об устаревших мнениях, давно оставленных в науке» яскраво характеризують кон'юнктурний підхід їх авторів у науці як представників «конформістської» гілки «ранньорадянського» генерації вчених, які під впливом тиску радянської влади в активній формі сприймали існуючий порядок речей, панівну думку домінуючої ідеології, безпринципно і некритично дотримувалися домінуючого зразка поведінки радянського громадянина, а

теоретико-методологічні основи їх наукових праць мали теоретичне оформлення відповідно насадженим партійним керівництвом концепціям у розвитку історичної науки, які домінували у науковому просторі 1920-х рр. та педалювали і популяризували марксистсько-ленінські ідеї у розбудові соціалістичної держави [24].

Судження одеських колег з одного боку є суб'єктивними, а з іншого – мають об'єктивні пояснення їх походження. Справа в тому, що в період 1925–1926 рр. деякий час ОДІАМ було зачинено для проведення міліцією і прокуратурою слідчих дій з приводу здійснених грабежів експонатів музею в 1921–1923 рр. Щорічні крадіжки музейних артефактів отримали широкий резонанс серед громадськості та неодноразово в негативному контексті згадувалися у місцевій пресі [25]. Відповідна реакція на ці події була й з боку Головного управління науковими установами НКО УСРР (України), яке організувало та направило в ОДІАМ експертну комісію для встановлення причин сучасного стану музею, яка прийшла до висновку, що спільними причинами критичного стану музею були: «Безнадійно нездорове насліддя і традиції, с которими музей перешел в руки советской администрации» та «упущения новой администрации». Серед багатьох детальних зауважень, висловлених членами експертної комісії, одне трактувалося як «...личная неприязнь к администрации музея со стороны Семенова-Зусера, проф. Варнеке...» [26]. Отже, між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером відбувся конфлікт, який призвів до ведення закулісного протистояння замість колегіального взаєморозуміння. Відповідно до існуючого в науковій літературі розподілу конфліктів непорозуміння між двома одеськими вченими підпадає під категорію статусного конфлікту, характерними рисами якого є боротьба сторін за ресурси, престиж і соціальний статус. У даному випадку «яблуком розбрату» в конфлікті стало отримання права на проведення археологічних досліджень давньогрецької «перлини» Північного Причорномор'я, що в свою чергу сприяло отриманню додаткових державних ресурсів, становленню авторитету в науковому співтоваристві та підвищенню соціального статусу.

Конфлікт між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером загострився до вищого ступеня антагонізму та вийшов за рамки Одеси. Його вирішення було передано до компетенції Укрнауки. 22 травня 1926 р. на засіданні Президії Укрнауки С. А. Семенову-Зусеру було заборонено брати участь в розкопках Ольвії [27]. Програвши в статусному конфлікті С. С. Дложевському зокрема, та в цілому всій системі української науки 1920-х рр., С. А. Семенов-Зусер був змушений залишити Одесу. У 1926 р. він переїхав до Ленінграда, де читав лекції в університеті, педагогічному інституті та інших вишах. У 1928 р він працював у Ленінградському інституті марксизму (ЛІМ), де займався вивченням родоплемінного устрою скіфів. Також він працював у Комісії Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК). В обох наукових інституціях проти нього була розгорнута ціла кампанія критики. У ЛІМ його звинувачували у невмінні читати лекції [28], а в ДАІМК – у некваліфікованому проведенні археологічних розкопок [29]. У 1929–1933 рр. був вченим-хранителем Музею антропології та етнографії АН УСРР [30]. Починаючи від 1937 р. й до 1951 р. працював у Харківському державному університеті, де основну увагу приділяв розробці проблем історії античних міст Північного Причорномор'я [1].

На відміну від українських археологів наукові напрацювання С. А. Семенова-Зусера під час археологічних розкопок Ольвії позитивно оцінював провідний фахівець дослідження цього античного міста – Б. В. Фармаковський. Цю тезу підтверджують декілька фактів. По-перше, залучення Б. В. Фармаковським до створення 1924 р. нового генерального плану Ольвії та її некрополя разом зі всіма наявними даними розкопок були вказані райони розкопок й С. А. Семенова-Зусера в 1920–1921 рр. [18, с. 45]. По-друге, публікація однієї з праць молодого вченого відбулася в академічному виданні [22], редактором якого був Б. В. Фармаковський. По-третє, навесні 1926 р. відомий вчений запросив молодого колегу до участі під його керівництвом у розкопках Ольвії, у зв'язку, з чим звернувся до Президії

України, але 22 травня 1926 р. на засіданні центрального органу управління розвитком науки в УСРР прохання Б. В. Фармаковського було відхилене [27].

Негативне ставлення у радянському науковому співтоваристві до проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій в Ольвії існувало не тільки в 1920-х рр., але ще довгий час залишалося на такому рівні серед вчених та домінує й серед сучасних дослідників. Так, у науковій літературі радянських часів, присвяченій вивченню Ольвії, тільки в одній виявлено звернення до наукової спадщини С. А. Семенова-Зусера [17]. На сучасному етапі крім того, що його інтелектуальна спадщина не отримала об'єктивної оцінки, так до того ж ще зустрічаються спотворення біографії С. А. Семенова-Зусера. Наприклад, В. А. Папанова представляє його як «непрофесійного археолога» [18, с. 49]. Хоча, в першій половині 1920-х рр. в одеському науковому співтоваристві він був єдиним ученим, хто мав вищу археологічну освіту. У Санкт-Петербурзькому археологічному інституті він навчався під керівництвом відомого археолога, одного з перших дослідників північно-причорноморських старожитностей, професора М. І. Веселовського [31]. Отже, зацікавленість С. А. Семенова-Зусера археологічними розкопками Ольвії є закономірним явищем та не повинно отримувати викривлену оцінку вчених, які вивчають історію дослідження цього античного міста. Істотним підтвердженням відданості С. А. Семенова-Зусера археологічній науці, зокрема вивченню Ольвії, є його заняття цією справою протягом усього життя [1]. Серед багатьох його наукових праць окремий пласт складають роботи, присвячені саме дослідженню різних аспектів історії Ольвії [11–12; 21–22; 32].

Життєвий шлях С. А. Семенова-Зусера має кілька періодів, серед яких «одеський» можна назвати часом становлення історика. Зокрема для професійної кар'єри цей період дав негативні результати, але в цілому для його життєвого досвіду мав позитивне значення. З переїздом до Ленінграда, а згодом до Харкова, в його житті відбулися нові періоди, які стали часом розквіту його професійної діяльності.

Література та джерела:

1. *Шрамко Б. А.* Памяти проф. С. А. Семенова-Зусера // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Вып. 1. К., 1952. С. 108–109.
2. *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник / Редколегія: В. П. Коваленко (відп. редактор) та ін. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 124–125.
3. *Скирда В. В., Чернигова Н. В.* Архивные материалы профессора С. А. Семёнова-Зусера // Археологічний літопис Лівобережної України. № 2. Полтава, 2001. С. 17–171.
4. *Ясь О.* Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Українські історики ХХ століття. Вип. 2, ч. 3. К., 2006. С. 211.
5. *Левченко В. В.* Семенов-Зусер Семен Анатольович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 345–348.
6. *Ясь О. В.* Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 523.
7. *Левченко В. В.* Семенов-Зусер Семен Анатольович // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. К., 2016. Т. 2. С. 334–336.
8. *Масанов И. Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. Т. 4. М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1960. – С. 199.
9. *Яворская Е. Л.* Журнал «Детство и отрочество» и его авторы С. Гехт и М. Поляновский // Вестник РГГУ. Серия: Журналистика. Литературная критика. 2010. № 8 (51). С. 47–64.
10. *Н. А. Некрасов.* 1821–1921 / Биографический очерк С. А. Семенова. Одесса: Всеукраинское государственное издательство, 1921. 88 с.
11. *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках в Ольвии в 1920–21 гг. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. Т. X, вып. 5. 1931. 21 с.

12. *Семенов С., Селинов В.* Ольвия. Пособие для экскурсий. Одесса: Издание журнала Одесского губоно «Наша школа», 1924. 79 с.
13. *Дложевський С. С.* Одеський державний історично-археологічний музей. К., 1927. С. 3.
14. См.: *Левченко В. В.* Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930) // Проблемы славяноведения. Вып. 6. Брянск: Издательство БГУ, 2004. С. 105.
15. См.: *Левченко В. В.* Мілісавлевич Костянтин Мілошевич // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 238.
16. ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1, 2 зв.–3.
17. *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. К.: Издательство «Наукова думка», 1974. С. 3.
18. *Папанова В. А.* Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография. К.: Знання України, 2006. 278 с.
19. См.: *Левченко В. В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
20. См.: *Левченко В. В.* Историко-культурологические аспекты частной книжной коллекции профессора Б. В. Варнеке // Воронцовский сборник: Сборник научных статей. Вып. 9. Одесса: ООО «Удача», 2019. С. 43–54.
21. *Семенов-Зусер С. А.* Сказочная Ольвия // Посев. Одесса, 1921. С. 125–134.
22. *Семенов С. А.* Новые находки в Ольвии // Известия Российской академии истории материальной культуры. 1925. Т. IV. С. 140–146.
23. *Макаренко М. О.* Підземний город (Ольбія) // Глобус. 1926. № 19. С. 378.
24. См.: *Левченко В. В.* Наукове співтовариство одеських істориків першої половини ХХ століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.) / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків: Апостроф, 2016. С. 220–230; *Його ж.* Генерації

вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв) // Краєзнавство: науковий журнал. 2017. № 1/2. С. 201–207 та ін.

25. Пробираются к нашим музеям // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. Вечерний выпуск. 1923. 18 мая; Панама в Археологическом музее // Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. 1925. 9 декабря.

26. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 28–28а.

27. ДАОО. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 102, 106.

28. Санкт-Петербурзький філіал Архіву Російської академії наук (СПФ АРАН). Ф. 235. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 84, 107.

29. Архів Російської академії наук (АРАН). Ф. 2. Оп. 1 (1933). Спр. 6. Арк. 1–9.

30. СПФ АРАН. Ф. 4. Оп. 4, т. 1. Спр. 2877. Арк. 3.

31. См.: История Императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846–1896 / Составил д. ч. Н. И. Веселовский. СПб: Типография Главного управления уделов, 1900. 516 с.

32. См.: Семенов С. Ольвия (Археологические экскурсии) // Наша школа. 1924. № 3. С. 40–44; Семенов-Зусер С. А. Торговый путь к Ольвии (Западное побережье Черного моря) // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1940. № 19. С. 79–103; Його ж. Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья / Пред. и ред. проф. Е. Г. Кагарова. Харьков, 1940. 44 с.; Його ж. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. Харьков, 1947. 46 с. та ін.

В. Левченко

С. А. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР: ПЕРИПЕТІЇ ЖИТТЄВОГО

ШЛЯХУ ВЧЕНОГО

Анотація. Стаття присвячена «одеському» періоду життя вченого-археолога С. А. Семенова-Зусера. У роботі презентовані нові дослідження, присвячені його життю та науковій спадщині, які побачили світ в останні роки. У публікації на основі аналізу комплексу архівних джерел та літератури

позначено основні періоди життя вченого. Проведено реконструкцію біографії та висвітлено його наукову діяльність в «одеський» період життя. Особливу увагу акцентовано на археологічну діяльність у дослідженні та внеску вченого у вивчення давньогрецького міста Ольвії. Мета публікації – введення до наукового обігу раніше невідомих архівних історичних джерел, які розкривають нові сторінки біографії «одеського» періоду С. А. Семенова-Зусера та на підставі поданих документів здійснити наукову «реабілітацію» його професійної діяльності.

Ключові слова: археологія, історія, С. А. Семенов-Зусер, Одеса, вчений, Ольвія.

В. Левченко

С. А. СЕМЕНОВ-ЗУСЕР: ПЕРИПЕТИИ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ УЧЕНОГО

Аннотація. Стаття посвящена «одесскому» періоду життя ученого-археолога С. А. Семенова-Зусера. В работе презентованы новые исследования, посвященные его жизни и научному наследию, которые увидели свет в последние годы. В публикации на основе анализа комплекса архивных источников и литературы обозначено основные периоды жизни ученого. Проведена реконструкция биографии и освещено его научную деятельность в «одесский» период жизни. Особое внимание обращено на археологическую деятельность в исследовании и вкладе ученого в изучение древнегреческого города Ольвии. Цель публикации – введение в научный оборот ранее неизвестных архивных исторических источников, раскрывающих новые страницы биографии «одесского» периода С. А. Семенова-Зусера и на основании представленных документов осуществить научную «реабилитацию» его интеллектуальной деятельности.

Ключевые слова: археология, история, С. А. Семенов-Зусер, Одесса, ученый, Ольвия.

V. Levchenko

S. A. SEMENOV-ZUSER: UPS AND DOWNS

OF THE SCIENTIST'S LIFE PATH

Abstract. *The article is devoted to the «Odessa» period of the life of the scientist-archaeologist S. A. Semenova-Zuser. The work presents new studies on his life and scientific heritage, which saw the light in recent years. The publication on the basis of the analysis of a complex of archival sources and literature outlines the main periods of a scientist's life. The biography was reconstructed and his scientific activity in the «Odessa» period of life was highlighted. Particular attention is paid to archaeological activity in the study and the contribution of the scientist to the study of the ancient Greek city of Olbia. It is taught that in the «Odessa» period between the scientist and some representatives of Ukrainian archaeological science, a conflict occurred that led to a behind-the-scenes confrontation instead of collegial understanding. According to the distribution of conflicts of misunderstanding between two Odessa scientists existing in the scientific literature, it falls into the category of status conflict, the characteristic features of which are the parties' struggle for resources, prestige and social status. In this case, the reason for the conflict was obtaining the right to carry out archaeological research of the ancient Greek city of Olbia, which in turn contributed to the receipt of additional state resources, the establishment of authority in the scientific community and the improvement of social status. The purpose of the publication is the introduction into the scientific circulation of previously unknown archival historical sources that reveal new pages in the biography of the «Odessa» period S. A. Semenov-Zuser and based on the submitted documents to carry out the scientific «rehabilitation» of his intellectual activity. Life path S. A. Semenova-Zuser has several periods, among which the «Odessa» period can be called the time of becoming a historian. In particular, for the professional career, this period gave negative results, but in general, for his life experience was positive. With the move to Leningrad, and later to Kharkov, new periods took place in his life, which were the heyday of his intellectual creativity.*

Key words: *archeology, history, S. A. Semenov-Zuser, Odessa, scientist, Olbia.*

УДК 37.013.21: 94 (=411.16)

Ганна Маринченко

*(кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна)*

ЯНУШ КОРЧАК І ЙОГО БАЧЕННЯ ІДЕАЛЬНОГО НАСТАВНИКА, ВИХОВАТЕЛЯ, ПЕДАГОГА

В Україні триває процес реформування середньої освіти. Продовжуються пошуки дієвих та результативних моделей навчання та структури освіти. Як ніколи актуальним нині є вивчення досвіду вдатних педагогів щодо формування творчої та гуманної особистості випускника навчального закладу, свідомого та активного громадянина. Коли мова заходить про формування творчої всесторонньо розвинутої особистості, то одразу на думку приходять ім'я видатного педагога ХХ століття – Януша Корчака.

Я. Корчак (Генрік Гольдшміт, 22 липня 1878, Варшава – 6 серпня 1942, Треблінка) – відомий польський діяч, письменник, лікар, педагог, який зробив визначний внесок у розвиток світової педагогічної думки. Міжнародною організацією ЮНЕСКО Я. Корчака визнано одним із найвидатніших педагогів ХХ століття. Його педагогічні ідеї досліджувались і досліджуються і у наш час у Великобританії, Німеччині, Польщі, Швейцарії, Японії, Україні, та інших країнах.

Януш Корчак сам по собі є уособленням всесторонньо розвинутої особистості. Оскільки в ньому поєдналися три іпостасі. *Дитячий лікар* за

професією, який від народження дитини має вплив на неї й допомагає їй рости та правильно розвиватися. *Вихователь* за покликанням, справжній учитель, який терпляче й мужньо витримує всю несвідомість вчинків, недисциплінованість, усе різноманіття характерів і всі пустощі своїх вихованців заради того, щоб виростити справжніх людей. *Журналіст і письменник*, слово якого стає могутнім зряддям мрії, можливості побачити світ.

Це був вибір життєвого шляху – і від органічного поєднання цих трьох іпостасей у своїй повсякденній діяльності, від справи всього свого життя Я. Корчак не відречеться вже ніколи.

Основа його педагогічних поглядів лежить у вивченні теорії педагогічного прогресизму, яку розвинуто Джоном Девеєм, а також праці О. Декролі, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, Г. Спенсера, Ф. Фребеля.

Винятково важливого значення в навчально-виховному процесі Я. Корчак надавав професійно-особистісним якостям учителя. У своїй діяльності він намагався досягти високого професіоналізму. Саме на основі власного педагогічного досвіду гуманіст обґрунтував основи педагогічної етики, яка сформувалася на основі положень щодо загального ставлення педагога до дитини. У своїх творах неодноразово звертався до питання щодо ролі та завдань вихователя в процесі формування особистості, побудови стосунків учителя й учня, виховання в учнів потреби в здоров'ї.

Я. Корчак вимагав від вихователів, які працювали в його дитячих будниках, високого професіоналізму, намагався навчити їх шукати нестандартні розв'язки конкретної проблеми, розвивати педагогічну думку. Він не давав готових рецептів, не прагнув досягти єдиного розв'язання у вирішенні суперечки. На його думку, кожен педагог повинен був самостійно дійти до свого переконання. Якщо не привчати цього молодих учителів, то згодом складніші проблеми їм буде значно важче розв'язувати.

Нас сьогоднішній день ідеї Януша Корчака визнають як предтечу цілої низки педагогічних течій, а корчаківське розуміння прав дитини є вихідною

точкою для багатьох сучасних авторів. Найважливіші елементи корчаківської концепції виховання можна коротко сформулювати тезами:

- ✓ заперечення насильства – фізичного, вербального, що є наслідком вікової переваги або посади;
- ✓ ідея виховної інтеракції між дорослими, дітьми, що розширює дефініцію класичної педагогіки;
- ✓ впевненість, що дитина є людиною, такою ж мірою, як і дорослий;
- ✓ принцип, що виховний процес має брати до уваги індивідуальність кожної дитини;
- ✓ віра, що дитина найкраще знає власні потреби, прагнення й емоції, отже, вона повинна мати право на те, щоб дорослі враховували її думку;
- ✓ визнання за дитиною права на пошану, незнання й невдачі, особистий простір, власну думку й власність;
- ✓ переконаність у тому, що процес розвитку дитини – це тяжка праця.

Українською мовою видані книги виданого педагога: «Дитя людське: Вибрані твори», «На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться», «Як любити дітей», «Правила життя».

Януш Корчак сформулював десять заповідей для батьків, які актуальні і для вихователів, і для педагогів, і навіть сьогодні вони актуальні.

1. Не чекай, що твоя дитина буде такою, як ти чи такою, як ти хочеш. Допоможи їй стати не тобою, а собою.
2. Не вимагай від дитини платити за все, що ти для неї зробив. Ти дав їй життя. Як вона може віддячити тобі? Вона дасть життя іншому, та — третьому. Це і є незворотній закон подяки.
3. Не зганяй на дитині свої образи, щоб у старості не їсти гіркий хліб. Бо що посієш, те й зійде.
4. Не стався до проблем дитини зверхньо. Життя дане кожному під силу, і будь упевнений, їй вона важка не менше, ніж тобі, а може бути, і більше, оскільки у неї немає досвіду.
5. Не принижуй!

6. Не забувай, що найважливіші зустрічі людини – її зустрічі з дітьми. Звертай на них якомога більше уваги – ми ніколи не можемо знати, кого ми зустрічаємо в дитині.

7. Не муч себе, якщо не можеш зробити щось для своєї дитини. Муч, якщо можеш, але не робиш. Пам'ятай, для дитини зроблено недостатньо, якщо не зроблено все можливе.

8. Дитина – це не тиран, який заволодіває усім твоїм життям, і не тільки плід твоєї плоті і крові. Це та дорогоцінна чаша, яку Життя дало тобі на зберігання і розвивання у ній творчого вогню. Дитина розгортається, як сувій від любові матері і батька, у яких буде рости не «наше», не «своє», не «власне» дитя, а таємнича душа, дана на зберігання і супровід, поки недосвідчена і беззахисна.

9. Умій любити чужу дитину. Ніколи не роби чужому те, що не хотів би, щоб робили твоєму.

10. Люби свою дитину будь-якою – неталановитою, негарною, невдахою, люби дурною, некерованою маленькою дитиною, люби незграбним, егоїстичним, сердитим підлітком, люби таким, що не виправдав твоїх надій та очікування, потайним, дивним, нещасним дорослим ... Спілкуючись із дитиною – радій, радій завжди з повним правом, тому що дитина – це твоє свято, яке поки що з тобою.

Він одним із перших намагається поставити себе на місце дитини, яка не лише обділена долею, а й перебуває в зневазі дорослих, багаторазово показавши насправді, що сприймає хворих дітей за собі рівних і ладен розділити їхні страждання.

Педагогічні ідеї Януша Корчака є по суті нормами етико-педагогічної поведінки для всіх учасників навчально-виховного процесу:

✓ гуманістичне, толерантне, уважне ставлення до дітей, що передбачає дотримання їх прав;

✓ повага до особистості вихованця і сприяння його гармонійному розвитку;

- ✓ побудова взаємовідносин між наставниками та підопічними на засадах партнерства і взаємовпливу;
- ✓ постійне всебічне вивчення дитини з метою правильного діагностування, прийняття обґрунтованих рішень та вибору;
- ✓ добір найбільш адекватних форм і методів педагогічного впливу;
- ✓ висока культура поведінки, вміння саморегуляції, прагнення саморозвитку та самовдосконалення.

На сьогоднішній день, ідеї Я.Корчака вивчаються в рамках проєкту гуманної педагогіки та педагогіки партнерства.

Г. Маринченко

**ЯНУШ КОРЧАК І ЙОГО БАЧЕННЯ ІДЕАЛЬНОГО НАСТАВНИКА,
ВИХОВАТЕЛЯ, ПЕДАГОГА**

Анотація. Проаналізовано творчу спадщину педагога. Визначено основні принципи виховання дітей за Я. Корчаком. Розкрито основні вимоги до педагогів, вихователів та батьків щодо виховання та розвитку особистості дитини.

Ключові слова: Януш Корчак, педагогіка, педагогічні погляди, виховання, особистість.

А. Маринченко

**ЯНУШ КОРЧАК И ЕГО ВИДЕНИЕ ИДЕАЛЬНОГО НАСТАВНИКА,
ВОСПИТАТЕЛЯ, ПЕДАГОГА**

Аннотация. Проанализировано творческое наследие педагога. Определены основные принципы воспитания детей по Я. Корчаку. Раскрыты основные требования к учителям, воспитателям и родителям по воспитанию и развитию личности ребенка.

Ключевые слова: Януш Корчак, педагогика, педагогические идеи, воспитание, личность.

H. Marynchenko

**JANUSZ KORCZAK AND HIS VISION OF AN IDEAL MENTOR,
EDUCATOR, TEACHER**

Abstract. *Creative heritage of a pedagogue are analyzed in this article. The main principles of child rearing according to Janusz Korczak are also defined in it. The main requirements for teachers, educators and parents regarding the upbringing and development of the child's personality are revealed.*

Key words: *Janusz Korczak, pedagogy, pedagogical ideas, education, personality.*

УДК 94(477.73) (=411.16)

Александр Хаецкий

*(кандидат исторических наук, доцент, руководитель Музея истории,
Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского,
г. Николаев, Украина)*

**«ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОЭМА» ФАИНЫ НАТАНОВНЫ
МАРЬЯНЧИК (1921-2018)**

Среди учителей Николаевщины, оставивших заметный след в истории школьного образования края, видное место занимает недавно ушедшая из жизни учитель русского языка и литературы Фаина Натановна Марьянчик (1921-2018). Она принадлежит к тому опаленному Второй мировой войной беззаветно преданному своей профессии поколению учителей-новаторов,

которые «отдавали сердце детям». Каждый из них творил свою «педагогическую поэму».

Ф.Н. Марьянчик родилась 1 января 1921 г. в Киеве в семье служащих. В 1939 году окончила столичную среднюю школу № 91 и поступила на литературный факультет Киевского педагогического института. Однако юная студентка закончила лишь два курса – учеба была прервана войной. При обороне Киева погиб отец Фаины Натановны, а ей самой довелось покинуть родной город [2].

В эвакуации Ф.Н. Марьянчик работала на заводе № 446, располагавшемся вначале в г. Астрахани, а затем в г. Молотов на Урале. Потом она была переведена на должность замполита ремесленного училища № 23, одновременно заочно продолжая учебу на третьем курсе Молотовского педагогического института [2].

В сентябре 1944 года, в связи с реэвакуацией завода № 446, Фаина Натановна переехала в Николаев, с которым связала свою дальнейшую судьбу и профессиональную деятельность. Здесь она поступила на 4-й курс литературного факультета Николаевского педагогического института и после его окончания работала в редакции областной газеты "Бугская заря", затем перешла на преподавательскую работу [2].

В Николаеве Ф.Н. Марьянчик преподавала русский язык и литературу в школах №№ 34, 35, 37 и 13. В СШ N 13 была также завучем. Здесь в полную силу раскрылся ее талант учителя и воспитателя [1].

В школьных буднях молодой учительницы было немало трудностей, непредвиденных ситуаций. Довелось учить и воспитывать детей, судьбы которых были опалены войной. Лишь огромный труд и щедрость души позволяли педагогу находить «заветные ключики» к детским сердцам.

Фаина Натановна уже в преклонном возрасте в беседах с известным николаевским поэтом и другом семьи учительницы Эмилем Январевым вспоминала о своем раннем опыте работы с «трудными подростками» в послевоенные годы: «Пришла на свой первый урок в седьмом классе 37-й

школы. Меня тут же охватил какой-то ужас. Это был не класс, а какой-то звенящий кусачий пчелиный рой. Мне и слова не дали произнести. «А где наша прежняя училка?» - «А с какого писателя начнем?» - «А сочинения вы разрешаете списывать?» - «А посылать записки девочкам на уроке можно?». 45 минут я простояла не произнеся ни слова. А на перемене пришла к директору, Михаилу Николаевичу Ващенко... «У меня дело в этом классе не пойдет...» Ващенко сдержанно улыбнулся. «Давайте попробуем еще разок. Если «не пойдет», дам вам другой класс». И, представьте, пошло! Потом уже семиклассники признались, что с ними после занятий сурово «поработали» старшеклассники... Стало быть, воспитательный эффект, был достигнут» [5].

Бывшие ученики Ф.Н. Марьянчик с восторгом вспоминают свою любимую учительницу, умевшую зажечь сердца детей жаждой знаний и увлечь своим предметом. Порой некоторые коллеги «обижались» на нее и удивлялись, почему «ученики учат только литературу», уделяя этому предмету столько внимания. Тактичная Фаина Натановна лишь смущенно улыбалась, разводя руками.

Известный ученый-психолог профессор Илья Моисеевич Стариков был учеником Фаины Натановны в уже упомянутой выше школе № 37. Его воспоминания о любимой учительнице позволяют уточнить и дополнить подробности ее школьных будней и осветить грани педагогического таланта: «Наш класс мужской школы номер тридцать семь, где я учился после возвращения из эвакуации, состоял в основном из переростков. Тех мальчишек, которые пропустили занятия в годы оккупации и теперь были вынуждены наверстывать упущенное.

Зато в седьмом у нас появилась Фаина Натановна Марьянчик. Новая учительница преподавала русский язык и литературу. Когда она впервые вошла в наш класс, мы обалдели. Молодая и красивая, в модном платье учительница была так не похожа на наших серых преподавательниц, зачахших от послевоенного безмужья и свалившихся на их плечи забот о доме и детях. С задних парт донеслось восторженное: - Во-о... артистка... Прыщеватые

физиономии наших переростков сально заухмылялись. Кто-то бросил пошлую шутку. Учительница замолчала. И в нависшей тишине потребовала извинения от шутника. Пауза затянулась и Марьянчик молча вышла из класса.

На перемене к нам зашло несколько здоровенных десятиклассников. Они прикрыли дверь в коридор и доходчиво, используя знакомую лексику николаевских улиц, пояснили: если мы еще хоть раз сорвем урок Фаины, они не станут искать виновника, а тоже посрывают башку каждому... Оказалось Фаина Натановна не только преподает у них литературу, но и является их классным руководителем, и они были готовы за нее перевернуть землю. Самое интересное, что через месяц почти то же самое отношение к ней сложилось и в нашем классе...

Как удалось молодой учительнице в короткое время взять в свои руки три десятка оголтелых переростков только Богу известно. Но навсегда отложилась в памяти какая-то особая, восторженная тишина на ее уроках, запомнились полуоткрытые рты пацанов, пишущих сочинения, которые она нам задавала. А несколько самых заядлых картежников с задних парт в конце года прочли мне по секрету свои стихотворения, которые начали пописывать после появления Фаины Натановны. Именно уроки Марьянчик и расковыряли в моих увлечениях авиацией и техникой интерес к слову, приоткрыли удивительные возможности педагогики и психологии» [4].

Более 25 лет Фаина Натановна бесценно руководила городской секцией преподавателей языка и литературы. Ее уроки часто посещали коллеги учителя и студенты-практиканты. Учительница щедро делилась секретами педагогического мастерства, считая его главной основой любви и уважения к детям, умение видеть в каждом ребенке личность [1].

Любимым детищем Ф. Н. Марьянчик стал созданный ею школьный литературный театр. На его сцене в исполнении юных актеров ставились спектакли по мотивам произведения Льва Толстого, Константина Паустовского и других выдающихся писателей. Участие в постановке спектаклей помогало ученикам более глубоко познать творческий замысел автора, переживания его

героев, которые в советских учебниках литературы часто представлялись весьма схематично и заидеологизированно [5].

В семейном архиве Фаины Натановны долгие годы хранились скромная ученическая тетрадь с пожеланиями выпускников 1969 года любимой учительнице. В обложку тетради вложены пожелтевшие от времени записки-анкеты о мечтах и жизненных планах воспитанников. Этот удивительный документ своего времени позволяет лучше понять особенности школьной жизни и характер взаимоотношений учителя и учащихся той эпохи.

Читая откровения учеников Фаины Натановны полувековой давности, невольно проводишь параллели с ситуацией, обыгранной в снятом в то время замечательном фильме о школе «Доживем до понедельника» с народным артистом СССР Николаем Тихоновым в главной роли. Там, помнится, черствая учительница-формалистка строго отчитала и высмеяла ученицу перед всем классом за откровенность: та написала в сочинении «Мое представление о счастье», что мечтает стать многодетной матерью. Полной противоположностью той киношной «антигероини педагогического фронта» была Фаина Натановна, умевшая строить искренние доверительные отношения со своими воспитанниками. В анкете одной выпускницы читаем: «Я хочу иметь очень увлекательную и необычную работу, много интересных друзей и среди них – самого красивого и настоящего, жить обыкновенно в личной жизни. Я хочу быть счастливой!» Другая ученица пишет: «Самое сокровенное желание – давать новому человеку жизнь»... [2].

Среди выпускников Фаины Натановны – люди разных профессий. Тут и артист Олег Свиридов, и инженер Яков Хаит, и строитель Юрий Глебов, и профессор Владивостокского университета Давид Бродянский, и кандидат технических наук Николай Шерстюк (работал у Туполева), и журналист Александр Кутузов, и контр-адмирал Игорь Леонченко... Новое время развело бывших одноклассников по разным странам. Но они всегда помнили о любимой учительнице. Многие поддерживали с ней связи десятилетиями – писали письма, звонили, приходили в гости. А она всегда помнила о них,

бережно храня их письма, поздравительные открытки и записки, принимала как желанных гостей в своем доме [5].

В одном из стихотворений ее ученицы, Ларисы Високос, есть такое четверостишие:

«Педагогов, ученых, врачей,
Оптимистов немало на свете,
Поколение хороших людей –
Все мы ваши любимые дети!» [5].

А вот слова благодарности, адресованные любимой учительнице, в прозе: «Не все учителя остаются в памяти учеников, но такие учителя, как вы, никогда не сотрутся в памяти» [2].

Профессиональным успехам учительницы способствовал прочный «семейный тыл». Мужем Фаины Натановны был известный николаевский журналист Борис Аров, с которым они прожили в любви и согласии долгие-долгие годы, подпитывая друг друга творческими идеями и поддерживая во всех жизненных ситуациях. История их любви и трогательной взаимной заботы заслуживает пера талантливого писателя-романиста.

Фаина Натановна Марьянчик умерла 4 октября 2018 года на 98-м году жизни.

На фото: Фаина Натановна Марьянчик и Борис Лазаревич Аров.

Литература и источники:

1. Марьянчик Ф.Н.: Биогр. справка // Николаевцы. 1789-1999: Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – С. 219.
2. Музей истории Николаевского национального университета имени В.А. Сухомлинского (Материалы о Ф.Н. Марьянчик).
3. Освіта на Миколаївщині у ХІХ – ХХ століттях (історичні нариси). – Миколаїв: Вид-во УДМТУ, 1997. – 175 с.

4. Стариков И.М.: Опыт лирической автобиографии. Часть № 1 [Электронный ресурс] Режим доступа : // https://novosti-n.org/ukraine_articles/read/89.html.

5. Январев Э. И. ...И контр-адмирал преклонил колено // Вечерний Николаев. – 2001. – 6 октября.

А. Хаецкий

**«ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОЭМА» ФАИНЫ НАТАНОВНЫ
МАРЬЯНЧИК (1921-2018)**

Анотация. В статье освещены этапы жизненного пути и педагогической деятельности Фаины Натановны Марьянчик (1921-2018), учителя русского языка и литературы в школах города Николаева в послевоенные годы.

Ключевые слова: школа, учитель, русский язык и литература, история евреев, город Николаев.

О. Хаецкий

**«ПЕДАГОГІЧНА ПОЕМА» ФАЇНИ НАТАНІВНИ МАР'ЯНЧИК
(1921-2018)**

Анотація. У статті висвітлені етапи життєвого шляху та педагогічної діяльності Фаїни Натанівни Мар'янчик (1921-2018), вчителя російської мови та літератури в школах міста Миколаєва в післявоєнні роки.

Ключові слова: школа, учитель, російська мова та література, історія євреїв, місто Миколаїв.

A. Haetsky

**«PEDAGOGICAL POEM» OF FAINA NATANOVNA MARYANCHIK
(1921-2018).**

Annotation. The article highlights the stages of life and pedagogical activity of Faina Natanovna Maryanchik, a teacher of Russian language and literature in schools of the city of Nikolaev in the post-war years.

Key words: school, teacher, Russian language and literature, history of the Jews, the city of Nikolaev.

РОЗДІЛ 5

Методологія, історіографія та джерелознавство

УДК 930.2. 94(477) «1850/1920»

Віктор Доценко

(доктор історичних наук, професор кафедри історії

та археології слов'ян,

Національного педагогічний університет

ім. М.П. Драгоманова,

м. Київ, Україна)

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО
ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Дослідження історії єврейської громадської ініціативи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. охоплює значний масив архівних документів, матеріалів періодичної преси, російського імперського законодавства та збірок документів підготовлених архівістами. Джерела можна розділити на декілька підгруп. До першої підгрупи відносяться законодавчі акти, що регулювали основні сторони життя єврейської громади українських губерній Російської імперії. Вони зібрані у «Полном собрании законов Российской империи» та в збірниках нормативно-правових актів. Законодавчі акти ілюструють еволюцію політики російського самодержавства щодо єврейської громади імперії.

Другу підгрупу складає ділова документація: звіти до циркулярів місцевих органів влади та самоврядування, обігові документи єврейських громадських об'єднань, документи релігійних установ.¹

Третя підгрупа об'єднує статистичні матеріали, що стосувалися єврейської демографії. Насамперед, це матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року, статистичні зібрання міністерств, урядових комітетів та губернських і повітових земств.

Важливі статистичні дані, що стосуються єврейської демографії, розселення та соціального складу українського єврейства, опубліковані 1884 року у статистичному збірнику «Єврейське населення і землеробство в Південно-Західних губерніях Європейської Росії».² У збірнику зібрано та систематизовано інформацію з 16 губерній і 3 градоначальств Південно-Західної Росії.

Окремо необхідно виділити статистичні матеріали, підготовлені і опубліковані єврейськими громадськими об'єднаннями загальноімперського та місцевого рівня. Так, статистичні дані, зібрані Єврейським колонізаційним товариством проливають світло на формування єврейської дореволюційної кооперації, аналізують її соціальний склад.³

У 1891 році побачила світ робота єврейського російського публіциста Л. Бінштока (вийшла під псевдонімом «Улейніков») «Єврейські землеробські колонії Катеринославської губернії в 1890 р.».⁴ В книзі подано подвірний опис кожного єврейського господарства переселенських сіл, з детальною характеристикою посівів, господарських та житлових будівель, кількості та якості робочої і продуктивної худоби, застосування найманої праці, оренди

¹ *Устав* Житомирского еврейского благотворительного общества. – Житомир, 1909; *Устав* общества для доставления средств Еврейскому бесплатному профессиональному училищу, учрежденному С.К. Шпельберг в г. Житомир. – Житомир, 1904; *Отчет* правления Общества пособия бедным евреям г. Симферополя за 1902 г. – Симферополь, 1902. – 68с.

² *Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России.* – СПб., 1884; *Кредитная кооперация среди евреев (за данными 1911 и 1912 годов)* / Составители редакторы И.А. Блюм и Л.С. Зак. – СПб., 1913. – 174с.

³ *Бруцкус Б.Д.* Еврейские земледельческие поселения Екатеринославской губернии. – СПб.: ЕКО, 1913. – 96с; *Сборник материалов об экономическом положении евреев.* – СПб.: Изд. ЕКТ, 1904, - Т.ІІ. – 394с; *ЕКО.* Статистика – экономические очерки и исследования. – Вып.1. – Еврейская кредитная кооперация. – СПб.: Север, 1908.

⁴ *Улейников Л.* Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890 г. – СПб., 1891. – 200с.

додаткових земель у місцевих поміщиків і т.д. Книга Л. Бінштока стала однією із перших детальних статистичних публікацій, що проливала світло на особливості землеоблаштування євреїв другої половини XIX ст. у Російській імперії.

Важливим, інформаційно насиченим джерелом з історії єврейської громадської ініціативи другої половини XIX – початку XX ст. є періодична преса – офіційні видання різних російських міністерств, місцеві губернські і повітові газети, тогочасні єврейські російськомовні часописи. Цінність періодичних матеріалів полягає в тому, що вони висвітлюють реальні факти, події, які відбувалися у єврейських громадах українських губерній Російської імперії. Газети та журнали, які виходили за кошти видавців-євреїв і офіційні періодичні видання доповнюють одне одного, дозволяють досліднику уникнути тенденційності та однобокості у висвітленні основних аспектів тогочасного суспільного життя.

Особливу цінність для дослідника мають періодичні видання доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. В період революції та громадянської війни виходила різноманітна періодична преса, що видавалась єврейськими громадськими організаціями. Зокрема, в період з 18 серпня до 18 листопада 1917 року у Єлисаветграді було видано тринадцять випусків щотижневої газети «Восход». Того ж року Я. М. Грабовським засновано щомісячний ілюстрований журнал «Маккабі», що був друкованим органом Всеросійської спілки єврейських спортивних клубів «Маккабі». В Одесі протягом 1917 року вийшло шість випусків двотижневого журналу, присвяченого інтересам єврейської молоді «Молодая Іудея». В 1919 році у Харкові вийшло дванадцять номерів видання «Заря», під редакцією З. Б. Юзефовича.

Крім того, виходили бюлетені місцевих комітетів сіоністських організацій та партій. Зокрема, в Сімферополі в 1919 році в серпні-вересні вийшло два номери «Бюлетеня Палестинського еміграційного бюро» при тимчасовій мерказі сіоністських організацій Таврійської губернії, в 1917-1918

році вийшло сім номерів «Известий Екатеринославского районного комитета сионистской организации». Видання були короткочасними і одразу ж закривались більшовицькими цензурними органами чи політичною поліцією.

В Москві видавалися «Известия» об'єднаного комітету організацій сіоністської молоді «Цейрей-Ціон» і Геховер та «Известия» Центрального комітету сіоністських організацій Росії.

В Україні місцеві відділення сіоністських організацій видавали власні періодичні видання. Наприклад, Єлизаветградський єврейський загально учнівський клуб в 1917 році випустив чотири номери журналу «Юний Ізраїль». 1917-18 роках в Александровську та в 1919-1920 роках у Херсоні виходила газета «Єврейське слово».

Сіоністські комітети на місцях, окрім регулярних видань, випускали і одноденні газети. Прикладом може слугувати газета Одеського міського комітету сіонської організації «Палестина-євреям».

Іншу групу джерел складають документи вищих державних органів Російської імперії, а також документи органів самоврядування – земств, міських дум та їх управ. Їх умовно можна розділити на дві підгрупи: законодавчі акти періоду Російської імперії, а також законодавчі напрацювання державних та місцевих органів влади і управління періоду революції та національно-визвольних змагань. Нормативно-правові акти дозволяють чітко зрозуміти еволюцію державної політики стосовно єврейського населення України та її громадських інституцій. Зокрема, розпорядження міських дум та їх управ проливають світло на діяльність єврейських благодійних організацій, богадільнь, похоронних братств та освітніх установ губернських і повітових міст.

Ці законодавчі акти стали надбанням історіографічного обігу у безпосередньому викладі або ж у інтерпретації окремих авторів. Оприлюднені для широкої громадськості документи російського імперського уряду, українського та партійно-радянських органів про основні напрямки реалізації єврейської національної політики, зокрема, у сфері землеоблаштування

єврейства, залучення євреїв до промисловості, дозволи на громадську культурно-просвітницьку та власну релігійну ініціативу розкривали її політичну складову, розмах та механізми її реалізації.

Значну кількість документального матеріалу з історії культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» зібрано М. О. Рибакком в збірнику архівних документів «Правда історії», який вийшов у Києві 2001 року.⁵ У збірнику дослідник використав документи Державного архіву міста Києва та інших центральних архівосховищ. Документи розкривають причини створення Культур Ліги, її організаційну структуру, членський склад та ілюструють основні досягнення товариства з розвитку єврейської освіти, культури та мистецтва. Цінним документом є статут товариства зареєстрований Київським Окружним судом 15 січня 1918 року. Окремо у збірнику представлені витяги з публікацій вітчизняних та закордонних періодичних видань, в яких міститься інформація з історії Культур Ліги.

Миколаївські архівісти у 1996 та 2004 роках підготували збірники документів і матеріалів з історії єврейської громади Миколаївщини.⁶ У збірниках документів і матеріалів вміщено інформацію та наукові статті з історії євреїв регіону в XIX – XX століттях. Так, перший том збірки 2004 року містить статтю А. В. Серединського з оглядом джерел з історії євреїв в Державному архіві Миколаївської області, В. П. Шкварця, В. В. Щукіна і А. М. Павлюка з історії миколаївських євреїв XIX ст. В другому томі зібрана інформація та історичні розвідки з XX ст. Зокрема, про діяльність на Миколаївщині товариства Гехолуц розповідає стаття Ф. М. Когана.

Основою джерельної бази будь-якого дослідження з історії єврейської громади підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. є архівні документи. Зокрема, це матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (ЦДАВО України),

⁵ *Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925): 36. документів і матеріалів / Укл. М.О. Рибак. – К.: Кий, 2001.*

⁶ *Єврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. – Николаев, 1996. – 198 с; Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. В 2 т. / Сост.: Л. Л. Левченко, Л. И. Огорокова, А. В. Серединский, М. П. Явлонова; Государственный архив Николаевской области, Николаевское общество еврейской культуры. - Николаев, 2004.*

Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального історичного архіву України, вітчизняних обласних архівів, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного архіву російської Федерації.

В Центральному історичному архіві України документи єврейських громадських об'єднань охоплюють період з другої половини XIX ст. до 1917 року. Це службове листування жандармського управління з державними органами, циркулярні листи, аналітичні довідки, які стосувались діяльності єврейських партій та громадських організацій, анкетні відомості.

Вивчення та аналіз документів архіву дозволило нам ознайомитися з структурою, фінансуванням єврейських громадських об'єднань, визначити основні напрямки їх діяльності на території українських губерній Російської імперії. Серед документів архіву слід виділити тексти статутів відомих та малочисельних єврейських молодіжних, філантропічних та політичних організацій.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість архівних справ, присвячених історії єврейської громадської ініціативи радянського періоду вітчизняної історії. Документи розкидані по різних фондах архіву і стосуються різноманітних сторінок історії єврейських громадських об'єднань.

У фонді 5 «Народний Комісаріат внутрішніх справ» зберігаються документи, які стосуються реєстрації єврейських товариств НКВС. Зокрема, у справі 136 першого опису знаходяться статuti Єврейського товариства «Хевра-Теїлім», товариства шанувальників єврейського мистецтва «Омонус», Товариства розвитку єврейської народної музики, Євгромадкому, Товариства охорони здоров'я єврейського населення та інших організацій. Справа 1194 другого опису присвячена реєстрації прокомуністичного національного єврейського Товариства по землеоблаштуванню єврейських трудящих в СРСР (ТЗЕТ).

Величезний документальний масив з історії єврейської громадської ініціативи першої третини ХХ ст. зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, матеріали, присвячені діяльності єврейських громадських об'єднань, знаходяться в фонді ЦК КП(б)У (фонд 1), фонді єврейських політичних партій та організацій (фонд 41), серед матеріалів Голоvbюро єврейської комуністичної секції. Це протоколи і повідомлення Центрального і районних комітетів КП(б)У, районних виконавчих Рад депутатів трудящих, місцевих осередків єврейських добровільних товариств і спілок про боротьбу з сiоністськими організаціями, реалізацію більшовицьких соціально-економічних та політичних кампаній, про колективізацію єврейських сільських господарств, про виконання єврейськими колгоспами планів хлібозаготівлі, про голодомор. Більша частина документів припадає на період національно-визвольних змагань 1917 – початку 1920-х років. Саме в цей період серед українського єврейства активно поширюють свій вплив сiоністські організації та товариства. У фонді зберігаються документи з історії єврейських партій – Бунду, Комфабанду, єврейських соціалістичних та сiоністських партій. Окрему групу документів складають матеріали з історії Центрального бюро сiоністських організацій в Росії, Київського обласного бюро сiоністських організацій, Центрального комітету сiоністської народної фракції «Цеірей-Ціон» і Центрального Комітету сiоністсько-соціалістичної партії в СРСР.

Серед матеріалів фонду є документи з історії єврейських молодіжних організацій України за період з 1917 до 1925 року. Це матеріали з історії «Гехаверу», «Гістадруту», «Маккабі» та місцевих молодіжних організацій «Об'єднаної учнівської Спілки міста Умані», Степанецької сiоністської організації «Антей-Ціон».

Про роботу серед молоді різноманітних сiоністських організацій та про боротьбу з єврейською громадською ініціативою компартійних органів йдеться в документах Фонду 1 та 41. Серед документів необхідно виділити доповіді компартійних органів про діяльність організацій маккабістів, Геховеру та ін.

Окреме місце серед неопублікованих документів складають матеріали архівів Російської Федерації. Серед них необхідно виділити фонди Державного архіву Російської Федерації та Російського державного архіву соціально-політичної історії.

Об'ємний і різноплановий масив документальних даних зберігається і в місцевих архівосховищах, зокрема, Житомирської, Київської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Вінницької та інших областей України, де існували у зазначений історичний період єврейські громади.

Більшість архівних матеріалів, що стосуються історії єврейської громадської ініціативи містять протоколи, звіти і циркуляри російських імперських, партійних і радянських органів, які, хоча і містять дані про політику владних органів стосовно єврейських громадських об'єднань, але відносно мало зачіпають стосунки добровільних товариств та спілок і єврейського населення. Значна частина документів обласних архівосховищ, навіть складені єврейськими партійно-радянськими організаціями, написані російською і українською мовами, що пов'язано з контролем над національним життям єврейської громади з боку центральних і місцевих органів влади. На ідиш збереглись переважно документи, що містять листування працівників єврейських секцій між собою і матеріали єврейських партій – Бунду, Поалей-Ціон і ін.

Слід зазначити, що при роботі з архівними документами постає проблема їх достовірності, і можливості на їх основі провести реконструкцію подій, пов'язаних з історією окремих товариств та їх регіональних відділень. Особливо актуальною є така проблема стосовно підготовлених місцевими відділеннями ДПУ та Євсекцій періодичних і тематичних звітів. В цих джерелах інформації, як правило, представлені особисті звіти і ставлення до матеріалів відповідного працівника, а також зібрані ним дані, які підтверджують його точку зору. Ілюстративні матеріали, особливо, ті які стосувались ставлення місцевого населення до більшовицьких органів влади та політики центрального партійно-радянського керівництва, часто не співпадали

з матеріалами, які готували місцеві громадські активісти та члени сіоністських партій і організацій. При використанні подібних матеріалів потрібно робити поправку на їх ідеологічну заангажованість, на ідеологічну залежність інформаторів і службовців, які готували звіти. Так само необхідно враховувати можливість викривлення опублікованих матеріалів у тогочасній пресі.

Література та джерела:

1. Аленицин В. Д. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России. – СПб., 1884;
2. Бруцкус Б. Д. Еврейские земледельческие поселения Екатеринославской губернии. – СПб.: ЕКО, 1913. – 96 с.;
3. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. – Николаев, 1996. – 198 с.;
4. Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов. В 2 т. / Сост.: Л. Л. Левченко, Л. И. Огорокова, А. В. Серединский, М. П. Явлонова; Государственный архив Николаевской области, Николаевское общество еврейской культуры. - Николаев, 2004;
5. ЕКО. Статистика – экономические очерки и исследования. – Вып.1. – Еврейская кредитная кооперация. – СПб.: Север, 1908;
6. Кредитная кооперация среди евреев (за данными 1911 и 1912 годов) / Составители редакторы И.А. Блюм и Л.С. Зак. – СПб., 1913. – 174 с.;
7. Отчет правления Общества пособия бедным евреям г. Симферополя за 1902 г. – Симферополь, 1902. – 68с.
8. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925): Зб. документів і матеріалів / Укл. М. О. Рибаків. – К.: Кий, 2001.;
9. Сборник материалов об экономическом положении евреев. – СПб.: Изд. ЕКТ, 1904, - Т.ІІ. – 394с;
10. Улейников Л. Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890 г. – СПб., 1891. – 200 с.;

11. Устав Житомирского еврейского благотворительного общества. – Житомир, 1909;

12. Устав общества для доставления средств Еврейскому бесплатному профессиональному училищу, учрежденному С.К. Шпельберг в г. Житомир. – Житомир, 1904.

В. Доценко

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО
ГРОМАДСЬКОГО РУХУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Анотація. В статті представлений огляд джерельної бази досліджень з історії єврейського громадського руху в підросійській Україні впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Подано опис періодичних видань та архівних зібрань України.

Ключові слова: євреї, громадські рухи, архівні джерела, періодичні видання, межа осілості.

В. Доценко

**ИСТОЧНИКИ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ИСТОРИИ ЕВРЕЙСКОГО
ОБЩЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ В ПОДРОССИЙСКОЙ УКРАИНЕ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ - НАЧАЛА ХХ в.**

Аннотация. В статье представлен обзор источниковой базы исследований по истории еврейского общественного движения в подросийской Украине на протяжении второй половины ХІХ - начала ХХ в. Дано описание периодических изданий и архивных собраний Украины.

Ключевые слова: евреи, общественные движения, архивные источники, периодические издания, черта оседлости.

V. Dotsenko

**SOURCES FOR RESEARCHING FOR HISTORY OF THE JEWISH
PUBLIC MOVEMENT IN IN PIDROSIYSKA UKRAINE
AT THE SECOND HALF OF XIX - EARLY XX CENTURY**

Abstract. *An overview of the sources base for researching for the history of the Jewish social movement in pidrosiyska Ukraine at the second half of the XIX - early XX centuries are presented in this topic. A description of periodicals and archival collections of Ukraine is also given in it.*

Key words: *Jews, social movements, archival sources, periodicals, Pale of Settlement.*

УДК 930.25:791.229.2/4(33)“19”=411.16

Лариса Левченко

(доктор історичних наук, директор

Державного архіву Миколаївської області,

м. Миколаїв, Україна)

АРХІВ ЄВРЕЙСЬКОГО КІНО
(the Steven Spielberg Jewish Film Archive)

Попри етнічні й релігійні традиції, політичні й культурні уподобання, ідеології, у всіх своїх різноманітних жанрах кіно як мистецтво впродовж минулого століття стало частиною життя кожної людини. Хронікально-документальне кіно як вид кіномистецтва, що відтворює історичні події, соціальні та культурні явища, набуло надзвичайної значущості, позаяк його продуктом, фактично, є аудіовізуальні документи, що володіють автентичністю й «доказовою цінністю». Відтак кіноархіви є сховищами візуальної національної історичної пам'яті людства.

Переживши трагічні моменти історії, втративши мільйони життів, нарешті здобувши визнання рівних прав серед інших націй та державність, євреї особливо шанобливо ставляться до кінодокументів, що фіксують образи учасників історії у русі та звуці. Таке ставлення євреїв до кінодокументів привело до заснування Архіву єврейського кіно (нині – the Steven Spielberg Jewish Film Archive) в Єврейському університеті Єрусалима (the Hebrew University of Jerusalem). Висвітленню історії цього архіву присвячено праці Дж. Донесон [1], Дж. Гейнес [2], Г. Пінто [3], Х. Тристера [4], М. Кулік [5],

Дж. Халахмі [6], А. Л. Фелдштейна [7] та інших авторів, численні газетні та Інтернет-публікації. А втім, цей досвід єврейських істориків-архівістів не можна визнати широко відомим в Україні, що власне й спонукало авторку до вивчення й висвітлення історії, діяльності, складу колекцій архіву та дискусійних питань, що виникають навколо їх природи й значення. У 2015 р. авторка статті мала можливість особисто відвідати Архів єврейського кіно в Єрусалимі й низку матеріалів, використаних для написання цієї статті, було люб'язно надано директоркою архіву Деборою Штейнмец (Deborah Steinmetz). Цей архів посідає особливе місце серед інших кіносховищ Ізраїлю через хронікально-документальну природу фільмів, які він зберігає, та упродовж своєї діяльності напрацював практики

Започаткування архіву датується 1957 р., коли А. Лівні (Arye Livni) з Всесвітньої сіоністської організації (the World Zionist Organization, WZO) визначив своїм завданням збирання всіх єврейських та ізраїльських фільмів, знятих для Департаменту організації та інформації WZO [8]. У 1969 р. з ініціативи професора М. Дейвіса (Moshe Davis) з Єврейського університету та професора І. Блекера (Irwin Blacker) з Університету Південної Кароліни (США) Єврейський кіноархів було засновано як структурну частину Інституту сучасного єврейства (the Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry) Єврейського університету [9]. На початку 1970-х рр. було започатковано роботу з виявлення, описування й каталогізації єврейських фільмів: один проект було реалізовано на території Ізраїлю, другий – на території США. Ініціатором проектів виступив перший директор архіву, відомий ізраїльський учений Дж. Вігодер (Geoffrey Wigoder). Він мріяв сконцентрувати всі фільми в Архіві єврейського кіно в Інституті сучасного єврейства Єврейського університету й включити їх до навчальних програм підготовки істориків. Результатом першого проекту стала фільмографія на близько 2 тис. фільмів, віднайдених у Ізраїлі. Другий проект, здійснюваний у співробітництві з Університетом Південної Кароліни, тривав майже 10 років і його результатом стала фільмографія на майже 4 тис. фільмів, знятих про євреїв у різних країнах, у т. ч. у Сполучених

Штатах, і віднайдених у фільмосховищах США. Описуванням єврейських фільмів у США займалися І. Блекер та С. Фокс (Stuart Fox): дослідники перевірили всі студії Голівуду, мережі телеканалів, старі кіножурнали, приватні колекції, архіви єврейських організацій, а також нацистську документацію, вивезену після Другої світової війни до США, й склали анотовані списки єврейських фільмів [10].

У 1972 р. Архів єврейського кіно було відкрито офіційно як депозитарій фільмів WZO, Єврейської агенції (the Jewish Agency), Єврейської благодійної організації Керен ха-Йесод (Erez Israel (Palestine) Foundation Fund Keren Hayesod, PFF) і Єврейського національного фонду Керен Каємет ле Ізраель (Keren Kayemet LeYisrael - Jewish National Fund, KKL - JNF). Про цю подію тоді писали всі єврейські газети світу. Директор архіву Дж. Вігодер у низці своїх інтерв'ю чітко окреслив чотири напрями в роботі архіву: 1) визначення місць зберігання єврейських фільмів по всьому світові (передбачалося розшукувати фільми не лише в США, а й в інших країнах світу); 2) збирання відібраного фільмового матеріалу, насамперед документального характеру, до архіву з метою подальшого постійного зберігання; 3) детальне описування всього кіноматеріалу; 4) використання фільмів з навчальною метою в Університеті та Інституті сучасного єврейства [11]. Свою першу назву «the Abraham S. Rad Contemporary Jewish Film Archives» архів перебрав від іранського бізнесмена і філантропа А. Ф. Реда (Abraham F. Rad), котрий пожертвував значні кошти на облаштування сховищ відповідно до стандартів зберігання фільмового матеріалу й для підтримки діяльності архіву. У 1988 р. Архів отримав сучасну назву «the Steven Spielberg Jewish Film Archive» на честь видатного єврейського режисера з Голівуду С. Спілберга, який справив значні фінансові вкладення у збереження колекцій архіву. 2001 року директорка архіву М. Кулік пояснювала в інтерв'ю «The Canadian Jewish News», що кошти С. Спілберга були спрямовані на врятування фільмів, знятих на нітратних кіноплівках. 16 мм і 35 мм рідкісні кінозаписи, переважно з додержавної історії Ізраїлю, були направлені до лабораторій у Лондоні, Амстердамі та Лос-Анджелесі для

реставрації та копіювання. Архівістка наголошувала на тому, що вироблені з ацетат-целюлози старі плівки схильні до хімічної деструкції або «vinegar syndrome», а також на високій вартості виконання відновлюваних робіт. Так, тільки оновлення 55-хвилинної кінострічки 1935 року «The Land of Promise» («Земля обітована») коштувало 13 тис. доларів. Не лише С. Спілберг, а й Г. Фріберг (Gerda Frieberg) та Г. Горман (Harry Gorman) із Торонто пожертвували кошти на рятувальні проекти. Г. Фріберг, яка з 1940 р. була в гетто, з квітня 1942 р. - у концентраційному таборі в Польщі, а після звільнення радянською армією - в таборі для переміщених осіб у Німеччині, віддала свої збереження для переписування на відеокасети 400 кінострічок, зібраних домомеморіалом борців гетто «Бейт Лохамей ха-геттаот». М. Кулік повідомляла тоді, що архів розпочав оцифрування фільмів, але, на її думку, який носій краще здатен витримати перевірку часом міг показати лише сам час. У 2001 р. архів планував викладати щонайменше по 100 стрічок на рік у вільний доступ в Інтернеті [12]. Нині на веб-ресурсі архіву в розділі «Virtual Cinema» представлені каталоги фільмів, супровідна документація до кінострічок та понад 600 фільмів у вільному для перегляду доступі, у т. ч. близько 400 фільмів додержавного періоду (1911-1948 рр.) [13]. Загалом перелік фільмів, які зберігає архів, налічує більше 16 тис. найменувань. Розташований у корпусі Єврейського університету на *gori Скопус*, цей архів – є унікальною інституцією – найбільшим у світі сховищем єврейського хронікально-документального кіно. А втім знайшли в архіві місце й ігрові кінофільми, серед знятих на території сучасного Ізраїлю найвідомішим є фільм «The Halutzim» (або «Sabra») кінорежисера А. Форда (Alexander Ford), який заснував компанію «Habimah Theater Co.» у Тель-Авіві в 1934 р. й вдався до перших експериментів зі звуком: супроводжував фільми діалогами російською, івритом та арабською мовами. Із зарубіжних частіше згадуються такі художні стрічки як-от: «Die Stadt ohne Juden» («Місто без євреїв», 1924 р., фільм-пророцтво про Відень, з якого вигнані всі євреї, знятий по роману Гуго Беттауера), «Gentlemen's Agreement» (the 20th Century Fox, США, 1947), «Shop on Main Street» (Barrandov Film Studio,

Чехословаччина, 1965), «The Garden of the Finzi-Continis» (Documento Film, Італія, 1970) [14].

Найдавнішими за часом створення хронікально-документальними записами, що зберігаються в архіві, є кінохроніка 1898 р. про приїзд до Палестини останнього германського імператора кайзера Вільгельма; 20-хвилинна стрічка 1911 р. «The First Film of Palestine» («Перший фільм Палестини») сіоніста й кінооператора М. Розенберга (Murray Rosenberg) - демонструвалась на 10-му Сіоністському конгресі в Базелі 1911 р.; кінохроніка 1917 р. Я. Бен Дова (Ya'akov Ben Dov) про вступ до Єрусалиму підрозділів британської армії під командуванням генерала Едмунда Алленбі - то було вперше за кілька сотень років, коли християнське військо оволоділо Єрусалимом; кінохроніка Я. Бен Дова 1923 року, що зафіксувала приїзд до Палестини Альберта Ейнштейна [15].

Хронікальні та перші ігрові фільми єврейських кінематографістів першої половини ХХ ст. Я. Бен Дова, Н. Акселрода (Natan Axelrod), котрий заснував першу кіностудію на території сучасного Ізраїлю в 1923 р., Х. Халакмі (Khaim Halakhmi), Б. Агадаті (Baruch Agadati), Х. Лерскі (Helmar Lerski) відображають різні аспекти єврейського життя в Палестині від розбудови сільськогосподарських поселень та прокладки водопроводів до спортивних змагань, у т. ч. й будівництво Єврейського університету на *горі Скопус* (1925 р.), і мають непересічну історичну цінність [16]. Фільми 1920-1930-х рр. були німими, у кінотеатрах їх покази іноді супроводжувалися лекціями. У більшості перші фільми знімалися за рахунок коштів WZO, Єврейської благодійної організації Керен ха-Йесод та Єврейського національного фонду KKL - JNF, які мали на меті популяризацію своїх досягнень і збір коштів для підтримки розбудови єврейських поселень в Ерец-Ізраель. З цього приводу директорка Архіву єврейського кіно М. Кулік розповідала «The Canadian Jewish News»: «Фактично всі зняті до 1948 р. фільми про Палестину були вироблені сіоністськими організаціями... По суті, це були пропагандистські й спрямовані на збір коштів фільми, зняті для зарубіжної аудиторії. Сотні таких фільмів

ілюструють будівництво поселень і міст та прокладку водопроводів. Тож ми маємо надзвичайну історію будівництва нації у фільмах» [17].

Наприклад, 58-хвилинний хронікальний фільм Я. Бен Дова «Springtime in Palestine» («Весна в Палестині», 1928 р.) у деталях і позитивному світлі показує життя євреїв у Підмандатній Палестині: спільну працю на будівництві міст, у портах і в сільському господарстві, прокладку нових доріг, роботу лікарень, будинків відпочинку, шкіл і дитячих садочків, побут єврейського населення та його стосунки з представниками інших етносів, базари, переповнені автомобілями, велосипедами й людьми вулиці, синагоги та релігійні свята, культурні, спортивні та мистецькі заходи й традиційне єврейське весілля, молитву біля Стіни плачу в Єрусалимі, а також археологічні розкопки. Показ подій супроводжується рекламою Єврейської благодійної організації Керен ха-Йесод і Єврейського національного фонду KKL - JNF. Цей фільм демонструвався в єврейських громадах 56 країн світу, в т. ч. у Китаї, Індії та Новій Зеландії, із метою популяризації значних здобутків і навіть процвітання єврейських общин у Ерец-Ізраель [18]. У 1931 р. Барух Агадаті зі своїм братом Іцхаком заснували невеличку лабораторію для виробництва *Aga Newsreel*. Б. Агадаті придбав кінокомпанію «Ofek film» і викупив архів хронікальних фільмів Я. Бен Дова, оскільки мав на меті знімати журнали кінохроніки. У цих кіножурналах знайшли відображення відкриття Других єврейських олімпійських змагань «Макаб'янські ігри» (Палестина, 1935 р.), міжнародного торгового ярмарку «Levant Fair» («Ярмарок Сходу», Тель-Авів, 1933 р.), традиційні святкові паради-карнавали «Purim Adlozada» (Тель-Авів, 1930-ті рр.), відзначення 50-ї річниці заснування містечка Гедера (1934 р.) [19] та інші події. Кіножурнали щотижня показували в кінотеатрах Ерец-Ізраель. Зроблені Я. Бен Довом фільми Б. Агадаті використав у своїх власних працях. Тривалий час колекція Бен Дова фактично була прихована в «Agadati Collection». Наприкінці 1980-х рр. співробітники архіву кіноматеріал «Agadati and Ben Dov Collection» нарешті систематизували за авторством [20]. На початку 1990-х рр. Архів єврейського кіно Стівена Спілберга та Центральний сіоністський архів

опублікували два томи покажчика кіножурналів, знятих у період 1931-1971 рр. Я. Вен Довом, Б. Агадаті, Н. Акселродом та іншими кінодокументалістами [21].

Перша повнометражна ігрова стрічка, знята в Ерец-Ізраель 1932 р., «Oded Nanoded» («Одед мандрівник») Н. Акселрода та Х. Халакмі розповідала історію єврейського хлопчика, котрий загубився під час походу групи школярів у гори. Його врятували бедуїни, у середовищі яких він зустрів друга свого віку. Після того як батько та вчителі знайшли Одеда, він повернувся до школи разом зі своїм бедуїнським другом. Далі у фільмі розповідається про те, як Одед допоміг другові інтегруватися до цивілізованого єврейського світу та розкрив йому «секрети західної культури». У фільмі підносяться цінності євреїв, які походили з західного світу, й ігнорується зіткнення двох кардинально протилежних культур задля демонстрації сприятливого середовища для євреїв у Палестині [22]. Відтак перші ігрові фільми певною мірою справляли свій внесок у пропаганду нового єврейського способу життя.

З приводу використання єврейськими національними організаціями кінематографу як засобу пропаганди заступник директора Архіву єврейського кіно Х. Тристер у книзі «Ізраїль перед Ізраїлем: німе кіно в Святій Землі» зазначав, що хоча у період 1917-1932 рр. 95 % знятих фільмів були німими, проте популярність кіно була настільки великою, що ці організації вирішили використати його пропагандистські можливості для поширення сіоністських ідей, переселення євреїв до Палестини й відновлення єврейської державності. Х. Тристер писав, що кожна країна впродовж кількох років після винаходу кіно заснувала свої кіноіндустрії і кожен із фільмів відображав національну ідентичність народів цих країн. Унікальність сіоністського кіно, на думку Х. Тристера, полягала в тому, що воно було покликано окреслювати єврейську ідентичність, якої ще не існувало, тобто показувати *Нового Єврея* майбутнього суспільства. Архівіст писав, що навіть сама концепція переселення євреїв до Палестини на той час виглядала занадто революційною [23]. Таким чином Х. Тристер дійшов висновку, що історія єврейського кіно є частиною історії пропаганди.

Дослідник із Сполучених Штатів А. Л. Фелдштейн категорично заперечував таку думку. У своїй праці він наголошував, що кожен фільм є продуктом свого часу і результатом творчості. Дослідник писав, що перші єврейські кінодіячі, як-от Б. Агадаті, Я. Бен Дов та Н. Акселрод, Х. Лерскі насамперед були творчими особистостями. Як кінодокументалісти вони знімали те, що було перед їхніми камерами й не питалися дозволу в жодної організації щодо того, що саме їм відобразити в фільмах. Ці діячі, на думку А. Л. Фелдштейна, належать до плеяди митців - поетів, письменників, художників і скульпторів, - котрі замислювалися над трансформаціями єврейського життя в Ерец-Ізраель. А. Л. Фелдштейн запитував, чи можуть у такому разі їх твори визнаватися пропагандистськими, чи служили вони інструментом національних організацій, і відповідав - «The answer is clearly no» - «ні». Далі дослідник пояснював, що на противагу нацистським і радянським фільмам, фільми в Ерец-Ізраель у 1930-х рр. були приватними проектами, а не інституційними, відповідно їх виробники не були обмежені в творчій свободі. А. Л. Фелдштейн стверджував, що сіоністські організації не розуміли потенціалу кіно в поширенні ідеології і спрямовували інвестиції в інші форми пропаганди, ігноруючи кіно [24].

Очевидно, що між цими протилежними думками існує «золота середина», яка полягає в тому, що цілі єврейських національних організацій і кіномитців цілком співпадали, тому фільми останніх водночас були продуктом мистецтва й служили цілям пропаганди. Наприклад, уже згаданий вище фільм «The Land of Promise», спонсорований Керен ха-Йесод, демонстрував процвітання Палестини під Британським мандатом [25]. Х. Тристер розповідав, що цей фільм був знятий у 1935 р., коли над європейським єврейством нависла загроза Голокосту. До роботи над фільмом були залучені хронікер Л. де Рочмонт (Loise de Rochemont), сценарист Ю. Леман (Juda Leman), директор і продюсер фільму Л. Геррманн (Leo Herrmann), музичний редактор Б. Моррос (Boris Morros). Вони мріяли створили високоякісний і широкославний фільм. Перша версія фільму була озвучена німецькою мовою й, відповідно, перша прем'єра фільму

під назвою «Land der Verheissung» відбулася в Берліні у травні 1935 р. Нацисти заборонили не євреям відвідувати показ фільму. Однак, як підкреслював Х. Тристер, фільм виявився настільки популярним, що навіть німці, бажаючи потрапити на демонстрацію фільму, доводили, що мали єврейських предків. У наступні два роки в Німеччині фільм показували у всіх населених пунктах, де лишилося хоча б 200 євреїв. Протягом 1935 р. Ю. Леман закінчив переклад сценарію й фільм було озвучено англійською, івритом, ідиш, французькою та польською мовами. Всі версії фільму трохи відрізнялися одна від одної. Наприкінці жовтня 1935 р. відбулася прем'єра фільму в Палестині. Статистика показала, що протягом першого тижня в Тель-Авіві фільм відвідали 12 тис. школярів. У Нью-Йорку до організації прем'єрного показу фільму долучився сам А. Ейнштейн: у США фільм вийшов на екрани кінотеатрів 20 листопада 1935 р. і мав шалений успіх [26]. Автор монографії «Британські євреї, сіонізм і єврейська держава» С. Вендехост навів дані про кількість показів цього фільму в Британії: тільки 16 мм копія фільму, виготовлена спеціально для приватних демонстрацій, була показана 120 разів у період із середини 1937 р. до березня 1938 р., і понад 500 разів між квітнем 1938 р. та травнем 1939 р. У Британській сіоністській федерації, принагідно повідомляв С. Вендехост, діяв Комітет із пропаганди, головним завданням якого була візуалізація позитивних сторін життя в Палестині. До пропагандистських фільмів, що тепер зберігаються в Архіві єврейського кіно в Єрусалимі, а свого часу поширювалися Комітетом, крім «The Land of Promise», належать «Home land in the Making» (1930-ті рр.), «A Day in Degania» (1937 р., показує перший кібуц), «Collective Adventure» (1939 р.), «They Find a Home» (1941 р.), «Road to Liberty» (1946 р.) «The Great Promise» (1947 р.) та інші. С. Вендехост зазначав, що, з одного боку, пропагандистські фільми мали продемонструвати британським євреям переваги переселення до Палестини, з другого, піднести внесок британських євреїв у розбудову єврейських поселень у Палестині, й, нарешті, допомогти всім євреям відчути свою причетність до єврейської нації незалежно від країни проживання [27]. Відтак, без врахування того, чи мали творці фільму на меті пропаганду

єврейського способу життя в Палестині чи переслідували лише мистецькі цілі, фільм «The Land of Promise» кардинально вплинув на єврейство усього світу. Незважаючи на питання про художню якість, пропагандистські фільми мають надзвичайну історичну цінність, оскільки вони не лише відображають історію боротьби євреїв за майбутній Ізраїль, а й доводять переваги кіно як засобу найсильнішого впливу на свідомість, емоції, рішення людей та показують, як завдяки мистецтву можна досягти політичних цілей. Це ще раз підтверджує справедливість зусиль Архіву єврейського кіно в зберіганні фільмів для нащадків і наміри його засновників щодо використання фільмів у навчальному процесі в університеті та як історичного джерела в наукових дослідженнях.

З початку 1970-х рр. міжнародні єврейські організації визнали за важливе передавати свої фільми на зберігання до Архіву єврейського кіно в Єрусалимі. Єврейський розподільчий комітет «Joint» передав стрічки, зняті у таборах для переміщених осіб повоєнної Європи; Антидефамційна Ліга – фільми, спрямовані на боротьбу з антисемітизмом; Всесвітня просвітницька організація ORT – записи про навчання єврейських кінооператорів із метою документування життя єврейських громад в Ірані, Індії, Північній Африці після Другої світової війни; Єврейська агенція передала на зберігання вироблені власною кіностудією фільми про життя єврейських общин у різних країнах світу [28].

Надзвичайну цінність у колекції Архіву єврейського кіно представляють фільми «Five Cities» (в оригіналі - «Six Cities») польських кінематографістів єврейського походження з компанії «Sector» братів Шауля та Іцхака Госкіндів (Shaul and Yitzhak Goskind), у яких відображено життя єврейських общин Польщі [29]: Білостока, Кракова, Вільнюса, Варшави, Лодзі та Львова 1939 року (фільм про Лодзь досі не знайдено). Ці фільми були зняті з ініціативи В. Жаботинського і, за словами Г. Грейфа, ідея про їх вироблення була породжена його «нічними жахіттями», коли у снах ним бачилася очікувана на польське єврейство катастрофа. Попри зовні начебто ідеальні умови для розвитку єврейських громад у Польщі, В. Жаботинський уважав, що в

найближчі 10-15 років євреї мали емігрувати з цієї країни. У деяких місцевостях Польщі євреї складали від 40 % (Тарнув, Малопольське воєводство) до 94 % (Любомль на Волині) населення. Єврейські громади були різноманітними за релігійними й культурними традиціями, побутом, політичними поглядами. Такими їх відображено у фільмах, які, попри песимізм Жаботинського, Госкіндами знято в оптимістичному дусі. Брати показали євреїв-ортодоксів у традиційному єврейському вбранні й світських євреїв у модному одязі, євреїв, працюючих на індустріальних підприємствах, у медичних і освітніх закладах, театрах, редакціях газет, спортсменів. Кінематографісти підкреслювали внесок, який справляло польське єврейство до різних сфер економіки й культури країни. Г. Грейф зазначав, що то був такий собі «патріотичний сентимент». Разом із тим брати Госкінди відкрито не показали проявів антисемітизму: «Трагічне майбутнє польського єврейства не вбачається й не відчувається у фільмах Госкіндів. Проте, глядачі мають пам'ятати, що дев'ять із десяти людей, котрі з'явилися на екрані, загинуть у Шоа. Особливо сумною буде доля немовлят і старших діточок, яких Госкінди відобразили усміхненими, у грі, на прогулянці разом із мамами у відомих парках Варшави та Львова. Ці фільми ще перебували у виробництві, а польські євреї вже були приречені й майбутнім цих дітей мали стати лише гетто та концтабори» (Г. Грейф) [30]. За місяць до початку війни закінчивши роботу, брати відправили фільми до Нью-Йорка. Вони були знайдені на пошті лише в 1942 р.: на той час ще ніхто до кінця не усвідомлював цінності й важливості цього фільмового матеріалу. Г. Грейф підкреслив, що й фотографій зруйнованого в Голокості єврейського суспільства Польщі, а це понад 3,5 мільйона життів, сьогодні знайдеться не так багато. Отже, фільми братів Шауля та Іцхака Госкіндів є унікальними історичними документами.

Вагоме значення мають кольорові кінохроніки, передані до архіву американським продюсером, колишнім військовим Армії США Л. деГар Кулкою (Leo deGar Kulka, єврей з Чехії). Закинутий за німецьку лінію фронту на початку 1945 р., він мав можливість захопити матеріали гітлерівського

бункеру «Adlerhorst - Eagles' Nest», у т. ч. зйомки персонального пілота А. Гітлера, на яких – А. Гітлер, Б. Муссоліні, представники Німецького генерального штабу на Східному фронті влітку 1941 р. [31]. Всі матеріали Кулка передав урядові США для суду над нацистськими злочинцями, але частину йому повернули і він віддав її до Архіву єврейського кіно [32]. Разом із цими кінохроніками, Кулка передав до архіву чорно-білі кінозаписи Мінського гетто 1943 р. та виступів Й. Геббельса й Г. Герінга [33].

Сумну долю євреїв, котрим вдалося вирватися живими з Голокосту, репрезентує фільм «The Illegals» («Нелегали») М. Левіна (Meyer Levin) 1947 року. Євреї Європи у 1944 р. заснували підпільну молодіжну організацію *Bericha Movement*, що мала на меті переправлення молоді зі Східної Європи на узбережжя Середземного та Чорного морів для подальшого відбуття до Палестини. Однак, Великобританія, яка мала мандат на управління Палестиною, встановила квоту для переселення євреїв до Ерец-Ізраель. У фільмі показана група євреїв із Чехословаччини, які намагаються досягти берегів Палестини. До їх числа приєднуються молодята, Сара і Міка, яким удалося вижити у Варшавському гетто. Пережита трагедія не дозволяє подружжю надалі лишатися в Польщі. Сара не бачить майбутнього в повоєнній Європі для своєї дитини й пропонує чоловікові шукати місце для нового дому. Однієї ночі вони намагаються перетнути польський кордон, Міку ловлять і заарештовують. Сара втікає до Відня й чекає на чоловіка. Представники *Bericha* радять їй продовжувати свій шлях. Разом з іншими біженцями вона йде пішки через ліс, потім мандрує, лежачи на підлозі машини, з людьми, котрі згадують страхіття концтаборів. Через Францію біженці добираються до Італії, де чекають на корабель. Сара і Міка воз'єднуються на кораблі, що намагається доставити до Палестини 853 біженця. 11 грудня 1947 р. корабель входить у контрольовані британцями води. Біженці вимушені ховатися в трюмах, але на підході до Єгипту їх судно, що пливло під турецьким прапором, було виявлено британцями. Дитина Сари народжується просто на кораблі та це не заважає британцям відправити мати і немовля, разом з іншими затриманими

нелегалами, до табору на Кіпрі. А втім фільм закінчується порозумінням євреїв і британських військових моряків. Ліз Елзбі пише, що університетські викладачі, зазвичай, розповідаючи про Голокост, фокусуються на знищенні людей нацистами в таборах смерті. Однак, післявоєнне налагодження єврейського життя вимагає не меншої уваги. Відтак, вона радить використовувати фільм «The Illegals» для показу в студентських аудиторіях як історичне джерело, оскільки він відбиває всю глибину страждання єврейського народу [34].

Трагедію євреїв Європи, котрі вижили в Голокост, також висвітлюють фільми про інтеграцію до життя в Ізраїлі. Так, у фільмі «Tomorrow's a Wonderful Day» («Завтра стане щасливим днем») [35] Х. Лерскі (Helman Lerski) [36] 1947-1948 рр. показана драматична доля юнака Бенджаміна (Benjamin Hildesheim – мешканець кібуцу, котрий у фільмі грав сам себе). Хлопець переїхав до Палестини й поселився в кібуці *Ben Shemen* для дітей, які втратили батьків у Голокост. Він страждає, зайве запасається хлібом у їдальні, хоча їжі у поселенні є вдосталь; побачивши дротову огорожу, згадує нацистський концентраційний табір, руйнує її та випускає на волю корів, які потім знищують овочі на городі. Усвідомлюючи нанесену шкоду, він відчуває себе іноземцем, чужим у новому оточенні. Для зміцнення духу хлопця вчителі вирішують відвести йому почесну роль носія факелу, від вогню якого потім запалюють свічки менори на церемонії Хануки. З часом Бенджамін усвідомлює, що в Ізраїлі знайшов новий дім і родину й, після закінчення школи, стає одним із засновників нового поселення. Знятий з ініціативи керівника дитячого кібуцу С. Лехмана (Siegfried Lehmann) фільм мав переконати Міжнародну сіоністську жіночу благодійну організацію *Hadassah* (США), яка надавала фінансову підтримку молодіжній алії, у досягненнях дитячого кібуцу й освітньої системи Ізраїлю. Цей фільм лише частково має риси художнього твору: він знімався у реально існуючих умовах і всі ролі виконували вчителі й діти – мешканці кібуцу, фактично представляючи в ігровому кіно власні історії життя [37].

Імовірно, серед кінохроніки про Голокост найважливішого значення набули записи процесу над нацистським злочинцем Адольфом Ейхманом, котрий безпосередньо керував знищенням євреїв, циган, чехів і поляків, відправляючи їх до таборів смерті. Суд над А. Ейхманом тривав у Єрусалимі впродовж дев'яти місяців 1961 р., після того як Ейхмана знайшли аж в Аргентині, й «Mossad» вивіз його до Ізраїлю. У судовому залі працювало 4 кінокамери, що фіксували весь хід процесу. В 1990-х рр. одна з копій цих записів була передана до Архіву єврейського кіно. У 1999 р. на екрани вийшов документальний фільм «The Specialist, Portrait of a Modern Criminal» («Спеціаліст, портрет сучасного злочинця») Е. Сівана (Eyal Sivan). У виробництві фільму брали участь кінодокументалісти з Ізраїлю, Франції, Німеччини, Австрії та Бельгії. Перша прем'єра фільму відбулася на Міжнародному кінофестивалі у Берліні. Фільм базувався на оригінальних записах процесу Ейхмана з Архіву єврейського кіно й після показу також надійшов на зберігання до архіву. Під час роботи над фільмом Е. Сіван особисто впродовж семи місяців вивчав у архіві кіноматеріали процесу. Навіть більше, отримавши від архіву тільки 68 годин записів (загалом було записано 500 годин), Е. Сіван вдався до розшуків залишку. Пізніше він стверджував, що знайшов записи «in the bathroom» на юридичному факультеті Єврейського університету й за власний кошт його група перевела кінозаписи до цифрового формату. Однак, у 2005 р. заступник директора Архіву єврейського кіно Х. Тристер порівняв оригінальні записи з процесу із фільмом «The Specialist» й дійшов висновку, що фільм є фальсифікатом. До вуст свідків, іноді й не тих осіб, що свідчили насправді, Е. Сіван вклав зовсім не ті слова, що були ними сказані на процесі, через що нацист А. Ейхман виглядає не злочинцем, а цілком нормальною людиною – «спеціалістом», який був вимушений виконувати накази. До речі, це саме стверджувала в своїй книзі «Банальність зла» Ханна Арендт зі «The New Yorker», котра була присутньою на процесі й дійшла висновку, що А. Ейхман не виявив прихильності до антисемітизму та не продемонстрував пристрасті до скоєних ним злочинів, він лише сумлінно

виконував свою роботу, підкоряючись наказам керівництва [38]. Наприклад, у фільмі генеральний прокурор Гідеон Хаузнер запитує Авраама Ліндвассера, чому той не опирався, а свідок промовчує у відповідь. В оригіналі питання було поставлене Якову Гурфейну й у відповідь він пояснив, що в 1943 р. у концтаборі працював на видаленні золотих зубів у трупів й у їх купі знайшов труп своєї сестри, після чого вже не мав сил опиратися й прагнув лише смерті. В іншому сюжеті «The Specialist» помічник прокурора запитує Пінхаса Фродігера, чи впізнає той підсудного. Фродігер каже, що зустрічався з Ейхманом раніше. Потім помічник прокурора питає, чи Ейхман коректно поведився з ним під час їхньої зустрічі. У фільмі виходить, що свідок відповідає «так». Але, як пише Х. Тристер, Е. Сіваном було скомбіновано два абсолютні різні частини оригінального запису процесу. Свідок П. Фродігер спершу розповідав про зустріч п'ятнадцяти лідерів єврейських громад із трьома нацистськими офіцерами в Будапешті, котрі пообіцяли, що єврейському релігійному й культурному життю не буде нанесено шкоди. На питання про Ейхмана він повідомив, що запам'ятав людину в нацистській формі й високих чоботях, яка в руці тримала пістолет й кричала на нього, але, незважаючи ні на що, він упевнений, що то був саме підсудний. Крім цих прикладів, Х. Тристер навів багато інших. Справу було передано до прокуратури та невдовзі прокурор відповів, що не збирається втручатися в концепт свободи вираження мистецької думки, що включає й художню інтерпретацію історичних подій. Е. Сіван залишив щодо звинувачень такий коментар: «Ми зробили фільм... з усім, що він передбачав – редагуванням і додаванням ефектів. Після першого показу фільму на фестивалі в Берліні, ми наголосили на кінематографічній складовій роботи, в пресі й у книзі, яку ми опублікували. Ми добавили освітлення. Ми додали картинку. І ще, заява, що ми долучили сміх до однієї зі сцен, – брехня. Звук у фільмі був взятий з аудіо стрічки суду. Щодо свідків, які не відповідають на питання «Чому ви не опиралися?», то на процесі таке питання було поставлено більшості з них. Це правда, що ми застосували тут редагування, але це є фільм. Хаузнер свою промову виголошував три дні, а у фільмі це лише

одна хвилина. Чи допустили ми тут фальсифікацію? «The Specialist» - не суд над Ейхманом, це – фільм із архіву суду над Ейхманом... Суд над Ейхманом тривав дев'ять місяців, тоді як фільм йде лише 123 хвилини... Люди [з архіву] Спілберга повинні пам'ятати, що їх робота не в тому, щоб робити кіно, а наше діло не стосується архівної справи» [39]. Відтак, надважливе дискусійне питання було порушено в дискусії архівістів і кінодокументалістів: чи можна під час використання в ігровому кіно хронікальних записів височайшої історичної значущості інтерпретувати їх художніми засобами?

Загалом, перелік кінозаписів архіву, присвячених Голокосту, налічує понад 1 тис. найменувань. Серед них є кілька хронікальних фільмів про суди над нацистськими злочинцями, зокрема Нюрнберзький процес, суд над злочинцями Майданеку, а також про звільнення Аушвіцу тощо. У 1990 р. архівом був виданий анотований довідник «Films of the Holocaust: an Annotated Filmography of Collections in Israel» («Фільми про Голокост: анотована фільмографія колекцій в Ізраїлі»), який містить описання ще двох фільмосховищ Ізраїлю, що зберігають фільми про Голокост: дому-меморіалу борців гетто «Бейт Лохамей ха-геттаот» та Яд Вашем (Yad Vashem) [40]. Підготовкою цього видання опікувалася директорка проекту зі створення бази даних ізраїльської фільмографії Архіву єврейського кіно Ш. Ф. Скірбол (Sheba F. Skirball).

Цінним надбанням архіву є колекція французького режисера Ф. Россіфа (Frédéric Rossif), зібрана ним із метою зйомок документального фільму з історії Ізраїлю ХХ ст. «A Wall in Jerusalem» [41]. Безумовно, цікавість викликають фільми на ідиш, зняті у міжвоєнний період у США, СРСР, Польщі, а також напередодні Першої світової війни в царській Росії. Деякі з них є екранізаціями літературних творів Іцхака Лейбуша Переца, Менделе Мойхер-Сфоріма, Переца Гіршбейна та інших видатних єврейських майстрів слова [42]. В архіві зберігаються понад 20 хронік «Ohalei Palmach Film Collection», що віддзеркалюють історію єврейських військових підрозділів часів Британського Мандату, фільми часів Шестиденної війни (1967 р.), кінозаписи виступів

політичних і державних діячів Ізраїлю, як-от Давида Бен-Гуріона, Хаїма Вейцмана, Іцхака Бен-Цві, Залмана Шалазара, Іцхака Навона, Хаїма Герцога, Іцхака Рабіна, Шимона Переса, Біньяміна Нетаньягу, Єгуди Барака та інших.

За фінансової підтримки WZO та Офісу Прем'єр Міністра Ізраїлю архів реалізував проект із усної історії, поповнивши свої колекції записами інтерв'ю покоління ровесників заснування Держави Ізраїль 1948 року. Гордістю архіву є колекція фільмів про святкування Дня незалежності Ізраїлю, у якій містяться фільми «Independence Day in Montevideo» (1948, Уругвай), «Day Came» (1950, Італія), а також такі, що віддзеркалюють відзначення Дня незалежності в Сполучених Штатах Америки (1949, 1964), Польщі (1949), Південній Африці (1957, 1988), Бразилії (1959), Австралії (1998), Україні (2002) та по всьому Ізраїлю. У цій колекції також є стрічка «Let My People Go», у якій розповідається про життя радянських євреїв [43].

У 1950-х рр. Єврейська агенція та Ізраїльське інформаційне бюро запровадили вироблення щомісячних кіножурналів на кіностудії «Geva Film» (заснована 1948 р.) для демонстрації новим переселенцям цінностей нового єврейського суспільства. Випуски цих кіножурналів нині також зберігаються в архіві. Д. Матіз (David Matis), видатний ідишський журналіст, передав на зберігання до архіву власну колекцію із 700 архівних файлів і тисячами фотографій та інших документів. Вони склали основу документаційного центру архіву, що з часом поповнився щоденниками, фотографіями та іншими документами піонера єврейського кіно М. Розенберга; одного із засновників «Geva Film» Й. Навона (Yosef Navon) та іншими цінними надходженнями.

Фестивалі, виставки, конференції, презентації і семінари завжди супроводжують повсякденну роботу Архіву єврейського кіно. Одним із серії заходів, що завжди викликають суспільний резонанс, стала виставка афіш до єврейських фільмів «People of the Screen» 2002 року, на якій було презентовано афіші таких фільмів як-от: «The Ten Commandments» (1923), «Samson and Delilah» (1949), «The Juggler» (1953), «Judith» (1966), «Exodus» (1984), «Schindler's List» (1993) та інших. Загалом архівом каталогізовано понад

5 тисяч афіш [44]. Цікавою виставкою, підготовленою архівом для юнацтва, що супроводжувалася лекціями й показом фільмів, стала «When Grandma and Grandpa Were Children: Images of Eretz Yisrael in the 1930's & 40's» («Коли бабусі й дідусі були дітьми: образ Ерец-Ізраеля у 1930-1940-х рр.»). Архівні фільми часто використовуються телевізійними компаніями Ізраїлю, а також єврейськими організаціями, що передали кіноматеріал на зберігання до архіву. Наприклад, WZO за часів президентства в ній А. Л. Дульзіна (Arieh Leon Dulzin) залучала кінозаписи з архіву для зйомок фільмів про історію сіоністських конгресів. Слід зазначити, що з навчальною метою фільми використовувалися не лише в Єврейському університеті в Єрусалимі, а й у Гарвардському університеті, де створено Департамент іудаїки й ще у 1980-ті депоновано фільми з Архіву єврейського кіно в Єрусалимі [45]. Зокрема, з лекціями та відеопрезентаціями на тему «Constructive and Destructive Uses of Film Propaganda: Case Studies from Jewish History» («Конструктивне й деструктивне використання пропагандистських фільмів: на прикладі єврейської історії»), «The Preservation of Israel's Living Moving Documents: A Look to the Future» («Збереження хронікальних кінодокументів в Ізраїлі: погляд у майбутнє») в Бібліотеці Гарвардського коледжу на початку 1990-х рр. виступала директорка Архіву єврейського кіно М. Кулік. У 1995 р. вона також виступала з лекціями на теми «The History of the Yiddish Cinema» («Історія їдишського кіно»), «The Portrayal of the British in Zionist Films of the Mandate Period» («Портрет британця в сіоністських фільмах періоду Мандату»), «The Development of Zionist Propaganda Films» («Історія сіоністського пропагандистського кіно») у Лондоні, Глазго й Дубліні. У 1993 р. архів брав участь у Торонтському єврейському кінофестивалі, у 1994 р. – у Лондонському єврейському кінофестивалі, на яких представив фільми Я. Бен Дова про Палестину, а також «Five Cities» [46]. У жовтні 1995 р. архів отримав спеціальну нагороду 14-го Міжнародного фестивалю німого кіно в Порденоні (Італія): були показані 35 німих фільмів із колекції архіву [47]. У 1998 р. архів брав участь у Другому англо-ізраїльському колоквиумі «Art and Culture: Whose

Responsibility?» і вже наступного року в черговому кінофестивалі «The Jewish Experience». Брати участь у міжнародних заходах архіву допомагало товариство «American Friends of the Hebrew University» («Американські друзі Єврейського університету»), із яким 3 лютого 1997 р. архів підписав окремий Меморандум про співпрацю [48]. Зокрема, у межах цього Меморандуму в США наприкінці 1990-х рр. відбувся показ фільму «The Land of Promise». Безумовно, значний внесок у розвиток архіву та популяризацію колекцій справили його директорка М. Кулік та її заступник, в подальшому - директор архіву, Х. Тристер. Д. Х. Гаррісон жартував: «Якщо ви бажаєте порадувати серця Мерілін Кулік, Хіллела Тристера та інших єврейських кіноархівістів, скажіть їм, що ви знайшли копії або «Judea Liberated» [«Юдея звільнена»] Я. Бен Дова, або «Adamah» З. Лехманна [«Адамах» Siegfried Lehmann] й Х. Лерські...» [49].

Розповідати й писати про єврейське кіно й кіноархіви можна безкінечно. Ця стаття присвячувалася лише одному з кіноархівів Ізраїлю і, очевидно, що не меншу цікавість викликала би Єрусалимська сінематика (Державний кіноархів Ізраїлю), заснована Лією ван Лір, з ініціативи якої в Ізраїлі з 1984 р. щорічно проводиться Єрусалимський міжнародний кінофестиваль, та інші архівосховища Ізраїлю, що зберігають єврейське кіно. Зокрема, згадана Єрусалимська сінематика нині є найбільшим архівом на Близькому Сході, що зберігає понад 30 тис. позитивів, 20 тис. відеокасет і величезну кількість негативів ізраїльських фільмів та відповідно до Закону про кіно, прийнятому Кнесетом 1999 року, є офіційним депозитарієм знятих на території Ізраїлю фільмів [50]. Однак, унікальність Архіву єврейського кіно Стівена Спілберга - беззаперечна. По-перше, він концентрує зусилля на збиранні й зберіганні хронікально-документального кіно та розглядає фільми як історичні документи, котрі використовуються, насамперед, у наукових дослідженнях і навчальному процесі. По-друге, ізраїльські архівісти у власних наукових дослідженнях порушують вельми важливі питання, на які шукають відповіді багато кіноархівістів світу, як-от: позитивні й негативні сторони використання кіно як пропагандистського інструментарію; правомірність вільної інтерпретації

історичних фактів, здобутих у архівних кінохроніках; необхідність вжиття невідкладних заходів щодо врятування кінострічок, знятих на ацетатній кіноплівці. І, по-третє, саме цей архів став найбільш відомим сховищем єврейського кіно в світі (навіть у порівнянні з Єрусалимською сінематикою), а відтак напрацьовані архівістами методи й практики роботи із популяризації та використання кіноматеріалів, що перебувають на зберіганні в архіві, заслуговують на особливу увагу колег, у т. ч. українських архівістів.

Література та джерела:

1. Doneson E. Judith. The Abraham F. Rad Contemporary Jewish Film Archives, Jerusalem, Israel. *Historical Journal of Film Radio and Television*. 1985, vol. 5, no. 1, pp. 113-118.
2. Gaines Julie. Spielberg Jewish Film Archives. *Israel Scene*, 1989, pp. 14-15.
3. Pinto Goel. Hebrew U.: Film of Eichmann trial is mainly a forgery. 2005. *HAARETZ*. URL: <https://www.haaretz.com/1.4718905>
4. Tryster Hillel. *Israel before Israel: Silent cinema in the Holy Land*. Steven Spielberg Jewish Film Archive of the Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem and the Central Zionist Archives, 1995, 226 p.
5. Koolik Marilyn. Collecting Films of the Jewish Diaspora: The Role of the Steven Spielberg Jewish Film Archives. *Journal of Film Preservation*, 1996, vol. XXV, no. 52, pp. 20-25; Koolik Marilyn. Constructive and destructive uses of film as propaganda. Case studies from Jewish history The Max and Irene Engel Levy Memorial Lecture October 10, 1991. Steven Spielberg Jewish Film Archive. Hebrew University of Jerusalem Institute of Contemporary Jewry. World Zionist Organization, Department of Information. Cambridge, MA: Harvard University Library, 1992, pp. 1-25.
6. Halachmi Joseph. *Fresh Wind: The First Zionist Film in Palestine, 1899-1902*. Carmel Publishing House and Steven Spielberg Jewish Film Archive, Jerusalem, Israel, 2009, 219 pp.

7. Feldstein L. Ariel. Cinema in Eretz Israel and the Zionist Movement, 1917-1939. *Israel Cinema: Identities in Motion*. Ed. by Miri Talmon & Yaron Peleg. Austin: University of Texas Press, 2011, pp. 3-15.
8. Hot footage. *Israel Scene*. November 1983, pp. 5-7.
9. Koolik Marilyn. A treasure-house of Jewish films. *KESHET: cultural news from Israel*, December 1983, no. 12, pp. 1.
10. Tugend Tom. Historian Seeking Films With Jewish Themes. *Jerusalem Post*. May 1978, pp. 15-16.
11. Hebrew U. Institute of Contemporary Jewry Houses Rad Film Archives. *Jewish News*. Detroit, MS, August 18, 1972; Rad Jewish Film Archives Open At Hebrew University. *Bnai Brith Messenger*. Los Angeles, CS. August 25, 1972.
12. Film archive preserves a precious legacy. *The Canadian Jewish News*. December 6, 2001, pp. 11.
13. Virtual Cinema. URL: <https://en.jfa.huji.ac.il/book/final-virtual-cinema>
14. Red Film Archives preserves images of Jewish people. *Jewish World*, Albany, N. Y. April 2, 1984.
15. The Jewish Experience on Film. Report. Published by the WZO, Department of Information. November, 1987, vol. 4, no. 24.
16. Stock Answers. *The Jerusalem Post Entertainment Magazine*. January 20, 1989, pp.2.
17. Film archive preserves a precious legacy. *The Canadian Jewish News*. December 6, 2001. P. 11.
18. Rees Matt. Lights, Camera, Zionizm! *The Jerusalem Post Magazine*. [Дату видання встановити неможливо].
19. International Spiel. *The Jewish Journal*. July 3-9, 1992.
20. Gaines Julie. Spielberg Jewish Film Archive. *Israel Scene*. July 1989, pp. 14.
21. Israel Newsreel Collection, vol. I, 1932-1956: Yaakov Ben Dov, Baruch Agadati and Natan Axelrod. Eds.: Wendy Luterman, Hillel Tryster, Steven Spielberg Jewish Film Archive and Central Zionist Archives, Jerusalem, 1992; Israel Newsreel Collection, vol. II, 1957-1971: Carmel-Herzliya Newsreels. Eds.: Wendy Luterman,

Hillel Tryster, Steven Spielberg Jewish Film Archive and Central Zionist Archives, Jerusalem, 1992.

22. Feldstein L. Ariel. Cinema in Eretz Israel and the Zionist Movement, 1917-1939. *Israel Cinema: Identities in Motion*. Ed. by Miri Talmon & Yaron Peleg. Austin: University of Texas Press, 2011, pp. 7-9.

23. Tryster Hillel. *Israel before Israel: Silent cinema in the Holy Land*. Steven Spielberg Jewish Film Archive of the Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem and the Central Zionist Archives, 1995, 226 p.

24. Feldstein L. Ariel. Cinema in Eretz Israel and the Zionist Movement, 1917-1939. *Israel Cinema: Identities in Motion*. Ed. by Miri Talmon & Yaron Peleg. Austin: University of Texas Press, 2011, pp. 3-15.

25. Tryster Hillel. «The Land of Promise» (1935): a case study in Zionist film propaganda. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, June 1995, vol. 15, no. 2, pp. 187-217.

26. Tryster Hillel. Anatomy of an Epic Film. The intrigue behind the making of “The Land of Promise” combines the biggest names in cinema, a secret agent, and some internal Zionist rivalry. *The Jerusalem Post Magazine*. October 30, 1992, pp. 16-18.

27. Wendehorst E. C. Stephan. *British Jewry, Zionism, and the Jewish State, 1936-1956*. New York: Oxford University Press, 2012, pp. 279-280.

28. Koolik Marilyn. Collecting Films of the Jewish Diaspora: The Role of the Steven Spielberg Jewish Film Archives. *Journal of Film Preservation*, 1996, vol. XXV, no. 52, pp. 20-25.

29. У тому числі й Західної України.

30. Greif Gideon. Six Cities. October 11, 1999. URL: <https://www.yadvashem.org/download/education/conf/GriefSixCities.pdf>

31. Koolik Marilyn. ‘Operation film search’ is launched. *World Zionist Press Service*. Jerusalem, 1985, pp.1-3.

32. Koolik Marilyn. Jewish Film Archives to Gather Rare Footage. *Stark Jewish News*. Canton, Ohio, May 8, 1985.
33. Rare film of Hitler in Jerusalem archives. *The Jerusalem Post*. February 19, 1985.
34. Elsby Liz. "The Illigals" – Director: Meyer Levin. *Yad Vashem*. URL: <https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/film-reviews/the-illegals.html>
35. Або «Adamah», перший варіант якого знятий Х. Лерскі у 1933-1935 рр.
36. Brauner David. Visionery of the lens On Camera. *Jerusalem Post*. January 7, 1999. P. 12.
37. Rare films released on video. *The Australian Jewish News*, Sydney Edition. Friday, September 10, 1999.
38. Arendt Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Viking. Press. 1963. 312 p.
39. Pinto Goel. 'The Specialist' is almost entirely a perverse fraud. *HAARETZ*. URL: <https://www.haaretz.com/israel-news/culture/1.4719529>
40. Skirball F. Sheba. *Films of the Holocaust: an annotated filmography of collections in Israel*. New York : Garland Pub., 1990, 273 p.
41. Activities of the Rad Archives. Acquisitions. [Буклет архіву, не датований].
42. Hoberman J. Cinema. The YIVO ENCYCLOPEDIA of Jews in Eastern Europe. URL: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Cinema>
43. Luterman Wendy. Blue & White Celebrations Around the World. From the Steven Spielberg Jewish Film Archive. *IsraTimes*. *The Israel Magazine*, vol. 2, iss. 28, May 2009, pp. 22.
44. Kordova Shoshana. Poster show reflects Jewish identity questions. *Ha'aretz*. Friday, June 7, 2002, pp. A9.
45. Spielberg Jewish Film Archive on Video at Harvard. *Hebrew University News*. Spring/Summer 1989, pp. 27.
46. *Newsletter*. The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry. January, 1995; Gladstone Bill. Eye on Arts. *Toronto Jewish Film Festival*, March 30, 1995.

47. Spielberg Archive Wins Special Award At Italian Film Festival. *The Jewish Press*, Brooklyn, December 22, 1995.
48. Memorandum. American Friends of the Hebrew University. February 3, 1997 [Документ з фонду архіву].
49. Harrison Donald H. Jerusalem archivists seek rarities of pre-Israel cinema. 2002.
50. Klerk de Nico. Showing and Telling. Film heritage institutes and their performance of public accountability. Vernon Press, 2019, p. 207.

Л. Левченко

АРХІВ ЄВРЕЙСЬКОГО КІНО
(*the Steven Spielberg Jewish Film Archive*)

Анотація. У статті йдеться про історію, діяльність, історичну значущість колекцій та окремих фільмів Архіву єврейського кіно імені Стівена Спілберга (Єврейський університет, Єрусалим, Ізраїль), а також важливі дискусійні питання, порушені ізраїльськими кіноархівістами. Автор статті висловлює подяку директорці архіву пані Деборі Штейнмец, котра сприяла в збиранні матеріалу для написання цієї статті під час перебування автора в Єрусалимі 2015 року.

Ключові слова: Архів єврейського кіно імені Стівена Спілберга, єврейське кіно; єврейські кінематографісти; єврейські документальні фільми; фільми про Голокост.

Л. Левченко

АРХИВ ЕВРЕЙСКОГО КИНО
(*The Steven Spielberg Jewish Film Archive*)

Аннотация. В статье освещена история, деятельность, историческая значимость коллекций и отдельных фильмов Архива еврейского кино имени Стивена Спилберга (Еврейский университет, Иерусалим, Израиль), а также важные дискуссионные вопросы, возникшие в работе израильских киноархивистов. Автор статьи выражает благодарность директору архива

госпоже Деборе Штейнмец, способствовавшей сбору материала для написания этой статьи во время пребывания автора в Иерусалиме в 2015 году.

Ключевые слова: Архив еврейского кино имени Стивена Спилберга, еврейское кино; еврейские кинематографисты; еврейские документальные фильмы; фильмы о Холокосте.

L. Levchenko,

JEWISH FILM ARCHIVE

(the Steven Spielberg Jewish Film Archive)

Abstract. *The article deals with the history, activities, historical significance of collections and individual films, as well as important discussion issues raised by Israeli film archivists of the Steven Spielberg Jewish Film Archive (Hebrew University, Jerusalem, Israel). The author is grateful to the director of the Archives, Mrs. Deborah Steinmetz, who helped the author in gathering materials for writing this article during her visit to Jerusalem in 2015.*

Key words: *Steven Spielberg Jewish Film Archive; Jewish cinematograph; Jewish filmmakers; Jewish documentary films; films about Holocaust.*

УДК 930.2. 94(477): 94 (=411.16) «1917-1919»

Владислав Пархоменко

*(доктор історичних наук, професор кафедри історії,
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
м. Миколаїв, Україна)*

**«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В 1917-1919 рр. У СПОГАДАХ
ПАВЛА ХРИСТЮКА**

Важливе значення при висвітленні подій Української революції 1917-1921 рр. зокрема «єврейського питання», тобто взаємовідносин українського та єврейського національного рухів в ті буремні роки, надають нам мемуарні свідчення сучасників тих подій.

На нашу думку, цікавим джерелом є «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.» Павла Христюка (1890-1941) – генерального писаря Генерального Секретаріату (1917) та міністра внутрішніх справ УНР (1918). Його праця у чотирьох томах має синтетичний характер, крім власне спогадів там вміщено значну кількість документів та матеріалів періодичних видань. Вона побачила світ у Відні в 1921-1922 рр., репринтне видання здійснено в Києві у 2011 р.

У спогадах автор відзначає, що реакція на появу в березні 1917 р. Української Центральної Ради, серед єврейських соціалістичних партій (Бунд, «Поалей Ціон», Єврейська об'єднана соціалістична партія), була співчутливою адже єврейське населення теж зазнавало постійних національних утисків та обмежень з боку уряду Російської імперії. Однак наполегливі вимоги

Центральної Ради щодо автономії України, викликало серед єврейської громадськості певну тривогу. Так, 12 липня 1917 р. Бюро окружного південно-західного комітету Єврейської соціал-демократичної партії ухвалило резолюцію про необхідність створення в Києві окремого Комітету з представників всіх політичних партій і національних організацій, фактично плануючи обмежити цим статус Центральної Ради лише як національного органу, а не державного [1, т.1., с. 86-87]. Проте влітку 1917 р. до складу Центральної Ради увійшло 35 представників від єврейських соціалістичних партій. Член Бунду М. Рафес став генеральним секретарем державного контролю [1, т.1., с. 96]. М. Зільберфарб (Єврейська об'єднана соціалістична партія) призначений товаришем генерального секретаря з міжнародних справ та відповідальним за єврейські справи [1, т.1., с. 136]. Пізніше, у січні 1918 р. Зільберфарб став міністром єврейських справ УНР.

Отже протягом весни – літа 1917 р., за свідченнями П. Христюка, спостерігалась конструктивна співпраця представників українського та єврейського національного рухів. Проте восени будь які заяви щодо проголошення самостійності України викликали у єврейських політичних лідерів занепокоєння. Так, коли на засіданні Генерального Секретаріату обговорювали питання про можливе скликання власне Українських установчих зборів, це викликало протест єврейських політичних сил. Наприклад, М. Рафес звинуватив українських політиків у тому, що вони «кидають масам гасла, які можуть викликати всякі утопічні мрії. Розрив з російським Установчим зібранням ми вважаємо контрреволюційним актом і будемо з цим боротися» [1, т.2., с. 18].

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. призвів до падіння Центральної Ради. Христюк відзначав, що усі соціалістичні партії в своїх резолюціях засудили Гетьманат як реакційний режим, що став кроком назад у розвитку національної революції. Зокрема подібна резолюція ухвалена у травні 1918 р. її представниками єврейських організацій. В ній наголошувалась непорушність «усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами» Центральної Ради [2,

т.3., с. 16]. До того ж уряд П. Скоропадського скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, що гарантував права національним меншинам в Україні.

У грудні 1918 р. після повалення Гетьманату, відновлено УНР. Відповідно відновлено і міністерство єврейських справ на чолі з В. Лацьким, його наступниками стали А. Ревуцький та П. Красний. Проте початок 1919 р. ознаменувався ганебним явищем – погромами єврейського населення українським військом. Христюк пояснював це тим, що у складі республіканської армії перебувало чимало офіцерів царських часів із реакційними поглядами, а також повстанських отаманів на яких Директорія УНР не мала важелів впливу. Відповідно у війську поширилась погромна агітація. Вже у січні 1919 р. погроми відбулися в Овручі, Бердичеві, Житомирі, Рівному. Однак тоді Директорія, яка нещодавно прийшла до влади і залежала від численних повстанських загонів, на думку мемуариста, не вжила рішучих заходів по боротьбі з погромами. «Робітнича газета» (орган УРСДРП) констатувала, що «нещастя набирає величезних розмірів» [2, т.4., с. 26].

Навесні погроми відбулися у Проскурові, Кам'янці, Городку, Смотричу. Уряд УНР на чолі з Б. Мартосом намагався відтепер із цим активно боротися. За вчинення погромів у Городку та Смотричі розстріляно 24 злочинця [2, т.4., с. 164]. Проте причетних отаманів Біденка, Палієнка, Козир-Зірку, Директорія покарати не спромоглася.

Мемуарист вказував, що 18 серпня 1919 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила постанову про створення Особливої комісії по розслідуванню та запобіганню погромів, наголошувалося, що командирів військових частин «винуватих в бездіяльності або допущенні погромних ексцесів, негайно заарештовувати як зрадників Батьківщини, і віддавати під надзвичайний військовий суд» [2, т.4., с. 166]. Незабаром видано спільну відозву до українців та євреїв за підписами прем'єра УНР Б. Мартоса та міністра єврейських справ П. Красного. В документі лунав заклик до українців: не піддаватися на

погромну агітацію; євреї закликалися як громадяни УНР, спільно з українським народом захищати свою батьківщину [2, т.4., с. 167].

У мемуарах П. Христюк також наводить текст наказу головного отамана С. Петлюри, від 26 серпня 1919 р., про суворе покарання осіб причетних до погромів. В наказі був заклик: «Виступайте зі зброєю проти справжнього ворога і пам'ятайте, що наше чисте діло вимагає і чистих рук... Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть із нашого війська і віддавати під суд, як зрадників Вітчизни» [2, т.4., с. 168]. Постраждалому єврейському населенню в липні 1919 р., урядом УНР видано компенсацію у 11 млн 460 тисяч грн. Мемуарист відзначив, що після цих заходів погромні ексцеси фактично припинилися, а єврейська громадськість заявила про всіляку підтримку Директорії, цьому сприяв і закон УНР (травень 1919 р.) про єврейське місцеве громадське самоврядування. Так, 15 липня громада Кам'янця-Подільського закликала єврейських трудящих відійти від політики «нейтралітету» і спільно з українським трудовим народом боротися за демократичну республіку. 23 серпня в Проскурові представники єврейських соціалістичних партій закликали населення підтримати уряд УНР та приймати активну участь у державному житті. Єврейське духовенство запевнило Директорію, що у «віруючій частині єврейства немає більшовиків» [2, т.4., с. 169]. Мемуарист відзначав, що в урядових установах УНР, особливо в різних законодавчих комісіях і в самих міністерствах працювало багато соціалістичної єврейської інтелігенції. Лише єврейські комуністичні організації виступали проти Директорії і були солідарні з українськими більшовиками. Подіями літа 1919 р. завершується ця історико-мемуарна праця.

Підсумовуючи проблему «єврейського питання» П. Христюк писав, що єврейська демократія, незважаючи на погромні ексцеси 1919 р., «ставилася до національно-визвольної української боротьби співчуваюче», і цим вона сильно і вигідно відрізнялась від російської інтелігенції, яка орієнтувалася на Білогвардійський рух та робітництва, що очікувало перемоги більшовиків [2, т.4., с. 164].

Література та джерела

1.Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т.1-2.

2.Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т.3-4.

В. Пархоменко

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В 1917-1919 рр.

У СПОГАДАХ ПАВЛА ХРИСТЮКА

Анотація. У статті на підставі мемуарів П. Христюка аналізуються відносини між українськими та єврейськими соціалістичними партіями у 1917-1919 рр. Висвітлюється проблема єврейських погромів та заходи українського уряду по боротьбі з ними.

Ключові слова: мемуари, єврейські соціалістичні партії, Українська революція 1917-1921 рр.

В. Пархоменко

«ЕВРЕЙСКИЙ ВОПРОС» В 1917-1919 гг.

В ВОСПОМИНАНИЯХ ПАВЛА ХРИСТЮКА

Аннотация. В статье на основании мемуаров П. Христюка анализируются отношения между украинскими и еврейскими социалистическими партиями в 1917-1919 гг. Освещается проблема еврейских погромов и меры украинского правительства по борьбе с ними.

Ключевые слова: мемуары, еврейские социалистические партии, Украинская революция 1917-1921 гг.

V. Parkhomenko

THE «JEWISH QUESTION» IN 1917-1919

IN THE PAVEL KHRISTYUK'S MEMOIRS

Abstract. The relations between the Ukrainian and Jewish socialist parties in 1917-1919 are analyzed in this topic. This analysis bases on the memoirs of

P. Khristyuk. The problem of Jewish pogroms and the measures of the Ukrainian government to combat them are also highlighted in it.

Key words: *memoirs, Jewish socialist parties, Ukrainian revolution of 1917-1921.*

РОЗДІЛ 6

Гуманітарний аспект (педагогіка, соціологія, філософія, політологія, право)

УДК 340.5

Ірина Дмитрук

(кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського,

м. Миколаїв, Україна)

РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ ТА ЇЇ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Правові системи існують в просторі і в часі. Вони розвиваються в залежності від комплексу явищ та структурних елементів, правових конструкцій, які виникли і діють в тій чи іншій країні. Національна правова система Ізраїлю має ряд особливостей. Її характерний тісний зв'язок релігії та світського життя.

Ізраїльське суспільство не обмежується лише сферою державного управління в процесі регулювання будь-яких правовідносин, її економікою, воно пропускає релігію у всі галузі права. Саме тому правова система Ізраїлю вважається особливою з точки зору теорії держави і права. Вона виділяється в окрему дефініцію. Іудейське право має настільки виражений національний характер, що розглядається як самостійна частина ізраїльського права.

Серед характерних рис іудейського права слід виокремити такі:

- іудейська правова система є нерозривною частиною релігії;
- мононаціональний характер правової системи (застосовується лише до євреїв);
- існування і розвиток іудейського права за відсутності протягом значного історичного періоду своєї держави;
- норми іудейського права переважно містять обов'язки та заборони [4].

В іудейському праві норми є імперативними і, як правило, містять сувору заборону, зобов'язання або обмеження, накладають на особу значний обсяг обов'язків, а дотримання чи недотримання їх пов'язане із заохоченням або санкціями релігійного характеру [5].

Саме тому правова система Ізраїлю носить і світський, і релігійний характер. Взаємодія цих двох напрямів відображається у багатьох аспектах.

Співвідношення права та релігії в Ізраїльській національній правовій системі зумовлюється такими чинниками: спільне походження і збіг джерел права і джерел релігії; з єдності релігійних і правових норм випливає суворий обов'язок єврея дотримуватися не тільки суто релігійних приписів, а й юридичних законів іудаїзму; право й релігія поєднані однією системою правозастосування всіх норм [4].

Загальновідомим фактом є відсутність Конституції Ізраїлю як моноконституційного акта. Прихильники теократичної концепції з питань про роль релігії, держави та правової системи віддають перевагу Танаху та іншим релігійним джерелам права Ізраїлю, як основній Конституції країни. Проте вона носить релігійний характер. Що стосується юридичних нормативно-правових актів, то вони складають низку взаємопов'язаних законів: про Кнесет (1958 року), про земельні володіння (1960 року), про державне господарство (1975 року), про Уряд (1968, 1992, 2001 років), про військові сили (1976 року), про порядок судочинства (1984 року), про державний контроль (1988 року), про свободу підприємництва (1992, 1994 років), про гідність та свободу людини (1992 року).

Теократія Ізраїлю - це не специфічна форма державного управління, а загальне керівництво ідеями Божого закону, покірне сприйняття Його святої волі («Богоуправління»). Іудейське право має настільки виражений національний характер, що воно розглядається іноді як самостійна частина ізраїльського права. Система джерел іудейського права відображає його релігійний характер і зводиться, на думку дослідників, до двох основних різновидів – «позитивних норм», що являють собою точне відтворення

божественного волевиявлення, та натхненних Богом тлумачень-інтерпретацій джерел першого виду.

Проте є науковці, які вважають, що іудейське право і право Ізраїлю – це різні правові системи. Принципи взаємодії релігії і держави в Ізраїлі не вписуються в найбільш поширені з існуючих моделей: Ізраїль не є теократичною державою, однак і повного виділення релігії від держави в ньому також не існує. [3] Автор вважає, що система нормативно-правових актів, які діють в сучасному Ізраїлі, правові інститути та правові установи, правова політика держави та сукупність юридичної практики, що напрацьована століттями – це і є право держави Ізраїль. Відмінність цієї дефініції від поняття «іудейського (єврейського) права» це філософські питання, а не правові. Оскільки правова система складається з праворозуміння, правотворчості та правозастосування в країні. Прослідковується зв'язок з державою, її національними традиціями, джерелами права і з конкретною нацією. Єврейські діаспори і поселення можуть розвиватися і компактно проживати у всіх країнах світу. Вони несуть свою культуру, своє розуміння права та його зв'язок з релігією.

Відповідно, правова система Ізраїлю має змішаний характер. У ній перехрещуються риси романо-германського, загального права і релігійних правових систем – іудейського, мусульманського і канонічного права. Це пояснюється тим, що територія сучасного Ізраїлю протягом століть переходила від однієї держави до іншої. І нарешті на підставі резолюції 181 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 року було скасовано мандат Великобританії на управління країною і 14 травня 1948 року проголошено Державу Ізраїль [1; с. 58].

Правовий статус особистості в Ізраїлі відрізняється унікальністю та винятковістю. Нідє в світі немає аналогів цього правового інституту. Це не означає, що особистість в державі Ізраїль розглядається з позиції антидемократичних рис. Воно включає в себе історичні чинники, релігійні норми та сучасні політичні явища. Розуміючи значення релігії для кожного

єврея та національної правової системи в цілому, можна дійти до висновку, що право в державі Ізраїль регулює ті суспільні відносини, які складаються лише між євреями, з посиланнями на релігійні джерела, що і є одночасно джерелами права.

Проте деякі науковці вважають, що правовий статус особистості в Ізраїлі певним чином підлягає дискримінації. Зокрема, Рожко В. В. визначає, що у досліджуваній правовій системі відсутній принцип формальної рівності людей. Іудейське право наділяє людину різними правовими статусами – правами та обов'язками залежно від приналежності до певної групи, виділеної за різними критеріями, - статевим, національним, релігійним або соціальним [6; с. 84-96].

З такої позиції можна зробити висновок, що держава Ізраїль – країна з багат шаровою сукупністю правових підсистем та наявністю такої специфічної дефініції як «іудейське (єврейське) право». В особливих умовах буде вкрай важко прийняти один моноконституційний акт, який би об'єднав у собі інтереси всього населення Ізраїлю та його релігійні традиції. Можливо, відсутність єдиної конституції позитивне явище для національної правової системи Ізраїлю. Це дає змогу діяти на паритетних началах релігійним нормам, нормам моралі, правовим нормам іудейського права, а також судовій практиці.

Література та джерела:

1. Лук'янов Д. Джерела іудейського права та сучасне право Ізраїлю // Вісник Національної академії правових наук України - №3. – 2013. – С. 56-62
2. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія/ Дмитро Лук'янов. Х.: Право, 2015. – 352 с.
3. Нойбергер Б. Религия, государство и политика / Б. Нойбергер // Власть и политика в Государстве Израиль / под ред. В.Ханина; пер. с иврита С.Фролова. Кн. 6. – Тель-Авив: Открыт. Ун-т Израиля, 1997. – 221 с.
4. Порівняльне правознавство: конспект лекцій/ Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. // Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Юридичний факультет. Дніпро. 2019. – 114 с.

5. Порівняльне правознавство: навчальний посібник/ за заг. ред. О.Н.Ярмиша. – Харків: Видавництво Харківського національного університету внутрішніх справ, 2006. – 296 с.
6. Рожко В.В. Особливості іудейського (єврейського) права// Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. - №4. – 2014.

І. Дмитрук

РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ДЕРЖАВІ ІЗРАЇЛЬ ТА ЇЇ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Анотація: В статті описуються особливості національної правової системи держави Ізраїль та тісний зв'язок з релігією. Досліджується комплекс підсистем, що входять до складу національної правової системи Ізраїлю. Визначаються характерні риси іудейського права, що впливають на моральні та інші тісно пов'язані з ними норми. Аналізується співвідношення понять іудейського права та права Ізраїлю. Перераховуються чинники, які доводять зв'язок національної правової системи з релігією.

Ключові слова: правова система, релігія, релігійна норма, правова норма, іудейське право.

И. Дмитрук

РОЛЬ РЕЛИГИИ В ГОСУДАРСТВЕ ИЗРАИЛЬ И ЕГО ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация: В статье описываются особенности национальной правовой системы государства Израиль и тесная связь с религией. Исследуется комплекс подсистем, входящих в состав национальной правовой системы Израиля. Определяются характерные черты иудейского права, влияющие на моральные и другие тесно связанные с ними нормы. Анализируется соотношение понятий иудейского права и права Израиля. Перечисляются факторы, которые доказывают связь национальной правовой системы с религией.

Ключевые слова: правовая система, религия, религиозная норма, правовая норма, иудейское право.

I. Dmitruk

***THE ROLE OF RELIGION IN THE STATE OF ISRAEL
AND IT'S LEGAL SYSTEM***

Abstract. *The article describes the features of the national legal system of the state of Israel and its close relationship with religion. The complex of subsystems that are part of the national legal system of Israel is investigated. The characteristic features of Jewish law are determined that affect moral and other norms closely related to them. The correlation of the concepts of Jewish law and Israeli law is analyzed. The factors that prove the connection of the national legal system with religion are listed.*

Key words: *legal system, religion, religious norm, legal norm, Jewish law.*

УДК 94 (=411.16)

Илья Стариков

(почетный доктор НАПН Украины, профессор психологии,

г. Николаев, Украина)

РОЛЬ МУЛЬТИ ЭТНИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ГАРМОНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ

Вот уже в девятый раз по инициативе Николаевского общества еврейской культуры проводится международная научно-практическая конференция «Исторические мидраши Северного Причерноморья». Благодаря изданиям материалов этого мероприятия в украинской научно-методической литературе нашли широкое освещение самые различные аспекты культурно-исторических отношений украинского и еврейского народов в различные периоды государственного развития Украины. В этих публикациях получили широкое освещение и проблемы Холокоста, пережитого еврейским населением Украины в годы войны с фашистами. И исторические аспекты развития социально-экономических отношений между Украиной и Израилем. Но, к сожалению, на наш взгляд, все еще остаются в тени и слабо освещаются актуальные проблемы сегодняшних ситуаций, связанных с гармонизацией мульти этнических отношений в Украине. Несомненно, освещение и изучение истории этих отношений имеет большое значение. Но не менее важно анализировать и отслеживать **современную** практику реализации многочисленных межэтнических отношений в нашей стране. При этом очень важно акцентировать внимание на тех моментах, которые разрушают гармоничное

развитие таких отношений, создают благоприятные условия для возникновения межнациональных и политических конфликтов в Украине и с ее соседями. К таким конфликтным ситуациям относится языковая проблематика и практика ее реализации в Украине. Известно, что регионы нашей страны различаются по своей истории и национальному составу. Для объединения такой страны, снижения в ней сепаратистских тенденций особенно важно чутко относиться к языковой проблематике, так как правильное ее решение является эффективным путем распространения и успешной реализации мульти этнических идей в развитии нашего государства. Не случайно в последнее время наблюдается всплеск научного интереса к психологическим проблемам гармонизации межэтнических отношений в многонациональных странах и регионах [1;2; 3].

Эффективным проводником прогрессивных мульти этнических идей является художественная литература. Но именно в этой сфере культуры в последние годы наблюдаются различные ущемления русскоязычной части украинского народа, составляющего, как известно, многочисленную его часть. Приведу несколько примеров из личной практики, с которыми сталкиваюсь в последнее время. Мною при поддержке Николаевского общества еврейской культуры и частного акционерного общества «Украинское Дунайское пароходство» в 2018 году был подготовлен и выпущен в Николаеве издателем П. Н. Шамрай сборник историко-психологических новелл «Еврейские судьбы». Из-за резкого повышения цен на бумагу и другие издательские расходы, вместо оговоренных трехсот экземпляров, в свет вышло всего пятьдесят книг. Они вызвали интерес у николаевских читателей, и Центральная городская библиотека обратилась в Горисполком с просьбой выделить дополнительные средства на увеличение тиража сборника. Но в просьбе было отказано, так как начала действовать областная программа поддержки местных авторов, и порекомендовали включить рукопись в план изданий по этой программе на следующий год. Но при утверждении плана, сборник не был включен по причине того, что он написан на русском языке, а финансируется из бюджета издание литературы только на государственном языке.

Среди историко-психологических новелл, освещающих тему межэтнических отношений в Украине, мною была описана история жизни известного украинского поэта Бориса Чичибабы, который вырос и жил в Харькове, писал прекрасные стихи на русском языке. Он с детства был воспитан на поэзии Пушкина и Шевченко, прекрасно знал и любил как русскую, так и украинскую поэзию. Но сам с горечью замечал:

У меня такая участь. Я на юге – россиянин.

А под северным сияньем сразу делаюсь хохлом.

Такое скрытое неприятие этнического многообразия украинского народа больно воспринималось талантливым поэтом. Не случайно у него вырывались и такие строчки, в отношении горячо любимой им Родины:

Зачем я эту горькую страну

Ношу в крови, как горькую заразу...

В послевоенный период, когда в Украине начались гонения писателей за привязанность к исторической самобытности украинской культуры и обвинения в национализме за её освещение, Бориса Чичибабу исключили из Союза писателей. А позднее, в годы оттепели, он неожиданно был удостоен Государственной премии по литературе.

Необычно сложилась и личная жизнь писателя. Свою первую жену он встретил еще в ГУЛАГе, куда попал на пять лет сразу после войны. А настоящую многолетнюю любовь нашел позднее с еврейской девушкой. О силе чувств, которые испытал поэт в семье, с которой он породнился можно судить по таким его строчкам:

«Не родись я Русью, не зовись я Борькой,
не водись я с грустью золотой и горькой,
не ночуй в канавах, счастьем обуянный,
не войди я навек частью безымянной
в русские трясины, в пажити и в реки, –
я б хотел быть сыном матери-еврейки».

Жизненные перипетии поэта, его поездка в Израиль и состоявшиеся там интересные встречи, мною были описаны в новелле «Несколько эпизодов из жизни Бориса Чичибабы». К сожалению, из-за резкого сокращения в Украине в последние годы русскоязычных газет и журналов, мне не удалось опубликовать эту новеллу. Чтобы участники конференции имели возможность ознакомиться с ее содержанием, она приведена в приложении.

Приведу, к примеру, и другие случаи некорректного использования языковой проблематики для развития толерантного отношения к мультиэтнической литературе и культуре в Украине. Так, в текущем году общество украинско-еврейской литературы объявило международный конкурс публикаций по теме «Зустріч», освещающих опыт развития культурных и мультиэтнических отношений между Украиной и Израилем. Но по условиям конкурса принимаются к публикации только произведения на украинском языке. А что, возникает вопрос, разве пишущие на идиш, ивритоговорящие или русскоязычные писатели и их работы не оказывают существенного влияния на развитие и укрепление этих отношений? Аналогичная ситуация сложилась и при проведении в Украине международного литературного конкурса «Про минуле», на который принимаются произведения лишь на украинском языке. Нет сомнений, что подобные подходы кроме вреда ничего полезного для развития украинской культуры и литературы не принесут.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

Эпизоды из жизни Бориса Чичибабы

Историко-психологическая новелла

В который раз в сонном сознании Бориса Чичибабы отчетливо всплывает маленькая коптерка Ветлага. Белый квадрат окна сплошь залеплен снегом. Это здесь-то, в солнечном Израиле ему чудится такое.... Рядом жаркое тело вольной наёмницы Клавы, принявшей его подручным в свою бригаду. Даже во

сне он чувствует, как оно разогрето похотной страстью. И аккуратно подбирает слова, чтобы не обидеть хозяйку комнатухи своим отказом:

-Хватит... Завтра нам целый день ишачить на стройке...

-Я дам тебе справку про температуру... И пайку хлеба еще припасла...

Сразу после Победы, в 1946 году он прошел все тюремные ступеньки ГУЛАГа. Из Харькова в Москву, на Лубянку. Потом Лефортовская тюрьма и Вятский лагерь с тяжелой работой под открытым небом на разных стройках. Здесь ему повезло. Бригадирша учуяла в нем что-то необычное. Стала приглядывать за ним...

Нет, он не забыл свою лагерную покровительницу. После отбытия пятилетнего срока они вместе приехали в Харьков. Он пристроил ее в закутке, выпрошенном у знакомых. Но семья не скрепляется только благодарностью... В первый год пребывания в лагере в нем кипели такие строчки, пропитанные политическими ассоциациями:

Школьные коридоры
 тихие не звенят.
 Красные помидоры
 кушайте без меня...
 Как я дожил до прозы
 с горькою головой?
 Вечером на допросы
 водит меня конвой.
 Лестницы. Коридоры.
 Хитрые письма.
 Красные помидоры
 кушайте без меня...

Он поделился ими с женщиной, пригревшей его, и услышал такое:

- А при чем тут помидоры...

Хотя тогда народ преклонялся перед красным... Начиная от красного Знамени громадной страны, Красной площади с красными стенами Кремля и до

помидор... Только есть вещи, которые невозможно растолковывать. Все равно как музыку пересказывать... Позднее все же нашлись понимающие читатели. Хорошему слову и образу, как доброму семени, часто необходимо время для всхожести... Эти строчки про помидоры позднее стали припевом песни, которая расплылась по тюрьмам страны.

Ему здорово повезло с Лилей, спящей сейчас рядом с ним в гостинице еврейской столицы. Вот ей ничего переводить не нужно. Жена точно ловит смысл каждого слова с его глаз. Часто угадывает их даже, когда они только роятся в голове. Это им проверено многократно...

Но ведь не только лагерная спасительница стала часто в последнее время наведываться в его сонное сознание. Совсем недавно привиделась Мотик. Так между собой и в кругу знакомых Борис называл свою первую жену Матильду Федоровну. Несмотря на вычурное имя, она оказалась женщиной покладистой и нетребовательной. Когда в домоуправлении, где ему удалось устроиться бухгалтером после возвращения из лагеря, им выделили земельный участок, она с упоением возилась в земле, мечтала выстроить здесь домик для их дачи. А его желания и мысли были совсем о другом...

В те годы во время отпуска Чичибаба успел побывать в Крыму. Там всей душой он отчетливо уловил трагедию крымско-татарского народа, которую сотворила партия, руководимая Сталиным. Вся нация, испокон веку жившая на полуострове, после освобождения от фашистов была выслана. И он не смог умолчать:

Люди на пляж, я – с пляжа,
там, у лесов и скал,
«Где же татары?» – спрашивал,
все я татар искал.
Шел, где паслись отары,
желтую пыль топтал,
«Где ж вы, – кричал, – татары?»
Нет никаких татар.

Стало их горе солоно.
Брали их целыми селами,
сколько в вагон поместится.
Шел эшелон по месяцу.
Девочки там зачали,
ни очага, ни сакли.
Родина оптом, так сказать,
отнята и подарена, –
и на земле татарской
ни одного татарина.

Простушка, но умница Мотик вскорости поняла: с таким мужем как он, счастья ей не видать. Вначале она кипела, сорилась. Со временем ей открылось, в чем дело. И они разошлись по-хорошему. Уходя от Матильды, он унес с собой только два томика книг из серии «Сокровища мировой поэзии». Почему же она тоже навещает его по ночам? Видно у мужей все-таки навсегда остается чувство вины перед покинутой женщиной... А что означают такие сновидения? Запоздалые покаяния за буйство молодого тела и свою неспособность утихомирить бушующие страсти? Или это из-за собственной хвори сознание начало подводить итоги прожитого... Говорят, лагерники после освобождения не задерживаются в этом мире надолго...

И только недавно, здесь в Израиле, привиделась Лиля после своего необычного признания... Вот уж, действительно, одному Богу известно по каким законам складываются отношения между любимыми. И как они завершаются...

Впервые они познакомились, можно сказать, при заочной встрече. Ему, даже тогда еще не члену Союза писателей, разрешили пару лет вести литературную студию в Харьковском Доме культуры работников связи. Молодые начинающие поэты, посещавшие его занятия, передали ему школьную тетрадку, исписанную стихами. Пояснили, что их сочиняет женщина по имени Лилия, которая несколько раз слушала его выступления. Но она очень

стеснительная.... Боится подойти к нему. Он выкроил в перерыве минутку. Они перебросились несколькими словами. Необычная фамилия владелицы школьной тетрадки запомнилась сразу: Карась. Удивила и свежесть написанного...

Дозволенность оттепели в стране быстро закончилась, студию сразу же прикрыли, а переданная тетрадка у него затерялась. Хозяйка, через несколько лет встретилась ему неожиданно на одной из центральных улиц во время обеденного перерыва. Они узнали друг друга. Радостный всполох Лилиных глаз подсказал ему многое и без слов. Он предложил почитать ей стихи, которые только недавно закончил. Примостились на уличной скамейке. И ему до сих пор отчетливо помнятся ее короткие тихие вздохи:

-А еще... А еще...

Потом начались встречи и неторопливое узнавание друг друга. Он был на пятнадцать лет старше и боялся вспугнуть чувства, зарождавшиеся у молодой симпатичной женщины, да и в нем самом. Не верилось привалившему счастью.

Он всегда старался понять, откуда и почему прорастает чудо взаимного душевного соответствия между совсем незнакомыми людьми. С Лилей в первое время они часто обменивались не подарками, не пищей, а строчками из запомнившихся стихотворений. И радовались как дети, если он начинал, а она заканчивала четверостишие...

Два солнца с детства разгоняли ему не очень радостные будни. Поэзия Пушкина и Шевченко. За такую двойную привязанность частенько перепало от националистов. С одной и другой стороны. Не случайно, хорошо зная, тонко чувствуя родную Украину и всю свою громадную страну, он сам как-то признался:

У меня такая участь. Я на юге – россиянин.

А под северным сияньем сразу делаюсь хохлом.

Ему с молодости понялось: подлинная национальная толерантность воспитывается в тюрьмах, лагерях и в армиях. Ведь смертельные пули, снаряды и осколки не заглядывают в паспорта, не вычитывают параграфы анкет...

В юности он попал в крепчайшие стихотворные объятия великана Маяковского, удивительно чувствовавшего и в совершенстве владевшего революционностью современного слова... Талант личности намагничивает, создает особое поле привязанности. Вырваться из него на самостоятельную дорогу не так-то легко. Хотя его скромная по своей сути натура нуждалась в публичности. Он задыхался в домашнем мирке. Это и прорывалось в смелой публицистичности его поэзии. На нее понимающе откликалась интеллигентная горячая молодежь крупных городов... Но такие стихи советской литературе не «лычины», из редакций их возвращали. Он оказался на отчаянном распутье, которое выплеснулось в написанном:

Сними с меня усталость, мать Смерть.
Я не прошу награды за работу,
но ниспошли остуду и дремоту
на мое тело, длинное как жердь.
Я так устал. Мне стало все равно.
Ко мне всего на три часа из суток
приходит сон, томителен и чуток,
и в сон желанье смерти вселено.
Мне книгу зла читать не вмоготу,
А книга блага вся перелисталась.
О мать Смерть, сними с меня усталость,
покрой рядом худую наготу...

Его тогда очень мучали сомнения, а состоится ли он как Поэт? Лиля, чья юношеская поэзия оказалась пропитанной Цветаевой, сразу же разобралась, кого ей послала судьба. Но, главное, быстро почувствовала, что больше всего его талант нуждается в понимании и поддержке... Поэтому ту случайную встречу на улице с чтением своих стихов, он всегда называл «спасительной». Конечно, как и у всякого нормального мужчины, за четверть века совместной жизни с Лилей, у него случались мимолетные дистанционные увлечения. Но у Цветаевой жена подчерпнула многое. Не случайно у них страсть к поэзии и

друг к другу всегда тесно переплетаются. Лиля понимает: поэту необходимо постоянное чувство влюбленности. Если оно развеется, иссякают стихи. И как мудрая женщина, теперь ему это чётко открылось, она всегда была готова на самопожертвования...

Был еще один фактор, который сцементировал их отношения. Лиля выросла в еврейской семье. А у него жизнь складывалась как-то так, что и в Харькове, и в Москве, куда он выезжал ненадолго, да и в гулаговском пятилетии среди его друзей преобладали почему-то евреи. Еще там он с горечью констатировал:

«Кто в наши дни мечтатель и философ,
тот иудей....»

Очевидно, совсем не случайно в лагерные времена, до знакомства с Лилией у него проросло и такое стихотворение:

«Не родись я Русью, не зовись я Борькой,
не водись я с грустью золотой и горькой,
не ночуй в канавах, счастьем обуянный,
не войди я навек частью безымянной
в русские трясины, в пажити и в реки, –
я б хотел быть сыном матери-еврейки».

Он и стал им. Быстро сдружился с матерью Лили. Родительницы взрослых дочерей встречаются двух разновидностей. Первые начинают ревновать, когда замечают, что её дитя после удачного замужества удаляется от нее. Тогда они становятся тещами. Вторые – понимают: дочери повезло. И всячески стараются оберегать ее счастье. Такие после свадьбы дочери - приобретают сына. У него с Лилей и ее матерью отношения складывались именно так. Как-то Борис пошутил, что ему в еврейской семье «Карасей» плавать очень приятно: чувствует себя как рыба в воде... И часто, захлебываясь от счастья в объятьях жены, спрашивал у любимой, почему ему – русскому по крови, всегда очень грустно и хочется плакать от еврейских мелодий?..

Вообще он заметил, что судьбы украинцев и евреев очень схожи. И те, и другие на протяжении веков мечтали о собственном государстве. У обоих народов родной язык в Российской империи, да и в послереволюционные годы, находился в загоне. Украинцы, как и евреи, постоянно чувствовали налет какой-то вторичности при распределении должностей, воинских и научных званий. Такая несправедливость ранила многих...

И тогда у него вырвалось:

«Зачем я эту горькую страну
ношу в крови как горькую заразу...»

Судьбу всего им написанного качала лодка политических событий в стране и в мире. Кончилась оттепель, и его исключили из Союза писателей. Перестали совсем публиковать. Вызвали в КГБ для беседы и потребовали подписать обязательство в нераспространении самиздатовской литературы. Началась перестройка и сборник его стихов, изданных им за свой счет, неожиданно получил Государственную премию СССР. Его стали выпускать за границу.

А когда возникло государство Израиль, и развалился железный занавес, хлынули потоки переселенцев. Евреев на историческую родину, а украинцев, почему-то – в Канаду. Как поэт он растерялся. Одно дело возмущаться тем, что происходит в твоей стране, и совсем другое – покидать Родину...

Он уже повидал Италию. Сейчас второй раз приехал в Израиль... И прислушивается к странному, возвышающему чувству исторической родины, которое отчетливо пробивается в его русско-украинской душе, пока он ходит по холмистым улицам Иерусалима.

Откуда, почему оно возникает, пытается разгадать Борис. Возможно, потому что глаз почти на каждом шагу выхватывает то позолоченные кресты над разноцветием куполов церквей. То стройные минареты, возвышающиеся вокруг мечетей. Или полукружия крыш над синагогами, похожие на кипы. Такая отчетливая зрительная смесь религий заставляет мозг расширено, обобщенно воспринимать окружающее. А еще, вероятно, потому, что в поездке

по чужой стране его все время окружают лица знакомые, с которыми он часто встречался в Москве, Киеве, Харькове...

На днях к их компании присоединился и Саша Верник. Борис запомнил его еще мальчишкой, со встреч в Харьковской литстудии при доме культуры работников связи. Сейчас Верник публикует свои лирические стихи в Петербурге и здесь, в Иерусалиме. Он догадался провести вечер Бориса в доме Союза еврейских писателей. И Борис чуть не расплакался, когда несколько раз память его сбивалась в некоторых местах, а из зала громко подсказывали нужные строчки... Почти совсем без акцента...

Или дело в другом. Поэты всегда воспринимают происходящее вокруг них душою. Что и делает их провидцами. Почему же, мучается Борис, именно на этом клочке Земли, много веков бушуют религиозные войны. И пролито столько крови. Неужели так трудно воспринимается мысль, что по сути дела, историческая родина у всех народов Земли только одна. А понимание этой единственности, может стать той Божественной истиной, которая и поможет спасти наш Мир. Ведь он строится на любви...

Видно подобные мысли, рожденные на этой святой земле, и подсказали жене неожиданное признание, с которым она поделилась недавно. Здесь, на исторической родине, ей стало особенно ясно, как крепко все годы она любила, любит и хочет его любить. Поэтому по приезду в Харьков обязательно примет христианство. Чтобы пребывать вместе с ним вечно...

х

х

х

Лучше всего истинная значимость поэта проверяется временем. Другой песенный поэт времен СССР тоже с нерусской фамилией и именем – Булат Окуджава написал:

Ускользнул от нас Борис,
а какой он был прекрасный!
Над судьбою мы не властны
хоть борись – хоть не борись.
И глядит издалека,

улыбается и плачет...
 Время ничего не значит.
 Перед ним века, века...

Илья Стариков

Литература и источники:

1. Гуриева С. Д. Психология межэтнических отношений. // Санкт-Петербург. – 2010. – 181 с.
2. Мусаева Н. М. Теоретико-правовые проблемы регулирования межнациональных отношений. // Махачкала.-2016.- 175 с.
3. Ивашкина Н. В. Ивашкина Д. В. // Проблемы развития межнациональных отношений в полиэтническом регионе. Саранск. -2015.- 201 с.
4. Стариков И. М. Еврейские судьбы. // Николаев. -2017. -324 с.

І. Стариков

***РОЛЬ МУЛЬТИ ЕТНІЧНИХ ІДЕЙ В ГАРМОНІЗАЦІЇ
 НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ***

Анотація. Розглядаються проблеми успішного поширення мульти етнічних ідей в Україні на прикладі твору художньої літератури.

Ключові слова: етнос, Чичибаба, культура, література, конкурс, ідеї, проблеми.

И. Стариков

***РОЛЬ МУЛЬТИ ЭТНИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ГАРМОНИЗАЦИИ
 НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ***

Аннотация. Рассматриваются проблемы успешного распространения мульти этнических идей в Украине на примере произведения художественной литературы.

Ключевые слова: этнос, Чичибаба, культура, литература, конкурс, идеи, проблемы.

I. Starikov

***ROLE OF MULTI ETHNIC IDEAS IN HARMONIZING OF NATIONAL
RELATIONS IN UKRAINE***

Abstract. *The problems of the successful dissemination of multi-ethnic ideas in Ukraine are examined on the example of a work of fiction.*

Key words: *ethnicity, Chichibaba, culture, literature, competition, ideas, problems.*

НАШІ АВТОРИ

Беляєва К. - студентка IV-го курсу факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Берегеля Л. - спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, викладач-методист, КВНЗ КОР «Богуславський гуманітарний коледж імені Івана Семеновича Нечужа-Левицького» (м. Богуслав, Україна).

Биков М. – колишній бранець Богданівського табору смерті, який вижив (м. Бруклін, США).

Буглай Н. - доктор історичних наук, професор кафедри історії історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Бурякова Н. - студентка II-го курсу факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Геча О. - аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка (м. Житомир, Україна).

Гольденберг М. - голова ГО «Миколаївська обласна єврейська громада» (м. Миколаїв, Україна).

Грановський А. - студент I-го курсу Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Миколаїв, Україна).

Гранченко М. - студент V-го курсу факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Джурджя Ф. – PhD (історія, 2019, Університет медицини, фармації, науки та технологій, журналіст, Агенція новин Медіафакс, газета «Гиндул» Тиргу-Муреш) (м. Тиргу-Муреш, Румунія).

Дмитрук І. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Доценко В. - доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Дробний В. - аспірант кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Жосан С. - член громадської організації «Краєвед» (с. Чорна, Окнянський район, Одеська область, Україна).

Зеркаль М. - доктор історичних наук, професор кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Зеркаль С. - студентка Київської Національної академії внутрішніх справ (м. Миколаїв, Україна).

Іванов В. - студент V-го курсу Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна).

Іванова Г. - Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Іванова Т. - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Коберник А. - магістр спеціальності 014.03 Середня освіта (історія), Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (с. Кохане, Кіровоградська область, Україна).

Коваль Г. - вчитель історії та географії Новосафронівської ЗОШ I–III ступенів Новоодеського району Миколаївської області (с. Новосафронівка Новоодеського району Миколаївської області, Україна).

Коваль О. - студент III курсу факультету соціології, спеціальність «Соціальна робота» Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Коваль Р. - продавець-консультант магазину «Цитрус» (м. Миколаїв, Україна).

Кондратюк Г. - доктор історичних наук, професор кафедри історії Кримського інженерно-педагогічного університету (м. Симферополь, АР Крим).

Котляр О. - магістр, завідувачка сектору інформаційних технологій, Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Котляр Ю. - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Крикалова І. - головний спеціаліст, Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Ласінська М. - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Левченко В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри Українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (м. Одеса, Україна).

Левченко Л. - директор Державного архіву Миколаївської області, доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Літовченко В. - студентка 42 групи спеціальності «Початкова освіта. Англійська мова» КВНЗ КОР «Богуславський гуманітарний коледж імені Івана Семеновича Нечуя-Левицького» (м. Богуслав, Україна).

Лозован В. - студентка II-го курсу факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Маринченко Г. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Мартишко І. - студент І-го курсу Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Миколаїв, Україна).

Матюшенко О. - магістр спеціальності 014.03 Середня освіта (історія), Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Мироненко В. - позаштатний співробітник ВРУ (м. Київ, Україна).

Незнаюк С. - головний спеціаліст, Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Михальчук М. - магістр спеціальності 014.03 Середня освіта (історія), Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Пархоменко В. - доктор історичних наук, професор кафедри історії, факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.°Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Пасик Яков – кандидат технічних наук, з 1990 року громадянин Держави Ізраїль (м. Монреаль, Канада).

Погромський В. - кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії та підприємництва, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна).

Поспєлова Л. - вчитель історії, права Богданівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Прибузької сільської ради Миколаївської області (с. Богданвіка, Доманівський район, Миколаївська область, Україна).

Прокоп Ю. - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційних технологій Одеської національної академії зв'язку імені О. С.°Попова (м. Одеса, Україна).

Рудницька Н. - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, Україна).

Серединський О. - Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв, Україна).

Сірий А. - студент IV-го курсу Миколаївського відділення Національної академії внутрішніх справ (м. Миколаїв, Україна).

Скус О. - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Смирнова А. - заступник директора з виховної роботи Миколаївського будівельного коледжу Київського національного університету будівництва і архітектури (м. Миколаїв, Україна).

Смирнов І. - кандидат історичних наук, доцент (м. Миколаїв, Україна).

Старіков І. - доктор педагогічних наук, професор психології, почесний доктор НАПН України (м. Миколаїв, Україна).

Сугацька Н. - кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Миколаїв, Україна).

Танасюк В. - аспірантка, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (м. Умань, Україна).

Таранова А. - студентка II-го курсу факультету педагогіки та психології, Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Ташлай Л.Б. - краєзнавець, заслужений робітник культури України, лауреат премії ім. М. Аркаса (м. Миколаїв, Україна).

Ткаченко М. - магістр спеціальності 014.03 Середня освіта (історія), Миколаївський національний університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Хаєцький О. - кандидат історичних наук, доцент, керівник Музею історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв, Україна).

Хрящевська Л. - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету педагогіки та психології Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. (м. Миколаїв, Україна).

Шаповалов О. – дослідник-краєзнавець (г. Николаев, Україна).

Щукін В. - кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець (м. Миколаїв, Україна).

ЗМІСТ

- Гольденберг М., Биков М. (Миколаїв, Бруклін)**
Не допустимо повторення трагедії, зберігаючи пам'ять про неї 3

Розділ I

Єврейське населення України

в роки Другої світової війни.

Проблеми меморіалізації Голокосту

- Геча О. (Житомир)**
Єврейські жінки в лавах Червоної Армії: перекладачка і розвідниця Єлена Ржевська 23
- Giurgea F. (Джурджя Ф.) (Târgu Mureș (Тургу-Муреш))**
Aspecte privind deportarea Evreilor în Transnistria în cel de al Doilea Război Mondial (Деякі аспекти депортації Євреїв до Трансністрії під час Другої світової війни) 33
- Жосан С. (с. Чорна, Окнянський район, Одеська область)**
Події Голокосту в Окнянському районі Одеської області 53
- Зеркаль М. (Миколаїв)**
Досвід меморіалізації історичної пам'яті про Голокост в Литві (за матеріалами виїзної школи викладачів з США та країн Балтії – випускників освітньої програми Яд Вашем в 2019 році) 64
- Мироненко В. (Київ)**
Концентраційний табір Бухенвальд 73
- Поспєлова Л. (с. Богданівка, Доманівський район, Миколаївська область)**
Живемо, щоб пам'ятати 79
- Сугацька Н. (Миколаїв)**
Героїзм та самовідданість заради людяності. Праведники народів світу на Миколаївщині 104
- Ташлай Л. (Миколаїв)**
Інтерв'ю зі свідком 114
- Шановалов О. (Миколаїв)**
Події Голокосту в Миколаєві у спогадах німецького військового лікаря Курта Емріха (Петера Бама) 131

Щукін В. (Миколаїв)

Протоієрей Микола Слабодянников. Історії порятунку євреїв в період нацистської окупації 140

Розділ II**ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ****Дробний В. (Миколаїв)**

Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку східної частини Одеського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. 151

Іванова Т. (Миколаїв)

Освітняни-євреї в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Півдня України) 160

Коваль Г., Коваль О., Коваль Р. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)

Ідея Єврейської автономії в Криму, в Україні на сторінках берлінської газети «Руль» у 1924 році 167

Кондратюк Г. (Сімферополь)

Переселення до Криму євреїв: початковий етап (1924-1926 роки) 188

Крикалова І. (Миколаїв)

Євреї та профспілковий рух на Миколаївщині у 20-х роках XX ст. 194

Ласінська М. (Миколаїв)

Єврейські поховання м. Миколаєва: проблеми вивчення та збереження 203

Незнаюк С. (Миколаїв)

Єврейське населення Миколаєва та військова повинність за матеріалами миколаївського міського по воїнський повинності присутствія 219

Пасик Я. (Монреаль)

Новополтавські єврейські сільськогосподарські навчальні заклади 235

Прокоп Ю. (Одеса)

Закордонні міграції євреїв Південно-Українського регіону в XIX ст. 266

Серединський О. (Миколаїв)

Єврейський погром у м. Миколаїв у жовтні 1905 року 274

РОЗДІЛ III

Єврейська община в етнополітичному, культурному й економічному просторі України та світу

- Погромський В. (Миколаїв)**
Гуманітарна допомога від Джойнт у Болгарії (20-30-ті рр. XX ст.) 285
- Рудницька Н. (Житомир)**
Суспільно-політичне життя євреїв Житомищини в 30-х роках XX ст. 291
- Скус О. (Умань)**
Політика «коренізації» (1922-1939): єврейська національна меншина на теренах України 305
- Смирнова А., Смирнов І. (Миколаїв)**
Еллінський світ та євреї (IV ст. до Р.Х. – I ст. по Р.Х.) 312
- Танасюк В. (Умань)**
Єврейство в системі «Торгзін» (перша половина 1930-х рр.) 327
- Хрящевська Л. (Миколаїв)**
Роль єврейської спільноти етнокультурному та етнорелігійному розвитку Галичини 336

РОЗДІЛ IV

Персоналії

- Іванова Г. (Миколаїв)**
Єврейська родина Кенігсбергів в історії Миколаєва 353
- Коваль Г., Коваль О., Коваль Р. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)**
Наш земляк депутат Державної думи Російської імперії Аркадій Єфимович Бродський 362
- Коваль Г., Коваль О., Коваль Р. (с. Новосафронівка, Новоодеський район, Миколаївська область)**
Життя і смерть депутата Державних дум Росії нашого земляка Осипа Яковича Пергамента 377
- Котляр Ю., Котляр О. (Миколаїв)**
Боротьба з сіонізмом в долі сім'ї Гурович 393

Левченко В. (Одеса)	
<i>С. А. Семенов-Зусер: перипетії життєвого шляху вченого</i>	403
Маринченко Г. (Миколаїв)	
<i>Януш Корчак і його бачення ідеального наставника, вихователя, педагога</i>	418
Хаєцький О. (Миколаїв)	
<i>«Педагогічна поема» Фаїни Натанівни Мар'янчик (1921-2018)</i>	424

РОЗДІЛ V

Методологія, історіографія та джерелознавство

Доценко В. (Київ)	
<i>Джерела досліджень історії єврейського громадського руху в підросійській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.</i>	433
Левченко Л. (Миколаїв)	
<i>Архів єврейського кіно</i>	444
Пархоменко В. (Миколаїв)	
<i>«Єврейське питання» в 1917-1919 рр. у спогадах Павла Христюка</i>	469

РОЗДІЛ VI

Гуманітарний аспект

(педагогіка, соціологія, філософія, політологія, право)

Дмитрук І. (Миколаїв)	
<i>Роль релігії в Державі Ізраїль та її правовій системі</i>	477
Старіков І. (Миколаїв)	
<i>Роль мульти етнічних ідей в гармонізації національних відносин в Україні</i>	483

НАШІ АВТОРИ	497
--------------------	-----

ЗМІСТ	503
--------------	-----

Д 23 **Історичні мідраші Північного Причорномор'я** / Голов. ред. Л.Л. Левченко. - Випуск ІХ. - Том І. - Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. – 508 с.

Збірник «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» складений за матеріалами ІХ-ї міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я», котра відбулася 25-26 червня 2020 року в режимі онлайн та була присвячена темі: «Проблеми меморіалізації Голокосту в Україні: історія та перспективи вирішення». Том І містить статті за напрямками: історія розвитку єврейських громад Півдня України; євреї України в роки Другої світової війни; єврейська община в сучасному етнополітичному просторі України та світу: взаємини, проблеми та перспективи розвитку; джерела та історіографія з проблем історії єврейського населення регіону Північного Причорномор'я; видатні єврейські діячі: біографічні нариси; гуманітарний аспект (педагогіка, соціологія, філософія, політологія, культурологія, право).

Укр., рос. та англ.. мовами

ISBN 978-617-680-035-4

УДК 94(477.73)(=411.16)"18/"
ББК 63.3 (4 Укр) 5-6
Д 23

ІСТОРИЧНІ МІДРАШІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

МАТЕРІАЛИ

ІХ

*МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ*

Том І

Оригінал-макет – Маріанна Ласінська

Редколегія не несе відповідальності за точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Рекомендовано до друку
03 березня 2020 р.
Папір офсетний

Тираж 80

Друк офсетний
Замовлення №

Віддруковано з готового оригінал-макету у
Видавничо-поліграфічному підприємстві «Шамрай»
Видавець Шамрай Павло Миколайович

